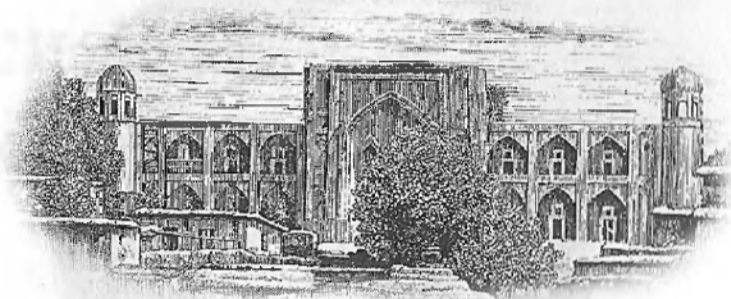




*Южан Скайлер*

# ТУРКИСТОН





Южин Скайлер

# Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Фулжага саёҳат қайдлари

ТОШКЕНТ  
«O'ZBEKISTON»  
2019

УЎК 94(575.1)  
910.4(5-191.2)  
КБК 63.5(54)  
26.89 (54)  
С 63

Кириш, инглиз тилидан қисқартирилган таржима, изоҳлар ва  
кўрсаткичлар муаллифи – тарих фанлари номзоди,  
доцент Зокиржон Абдукаримович Саидбобоев

Америкалик дипломат Южин Скайлернинг «Туркистон: Россия  
Туркистони, Кўкон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари» аса-  
ри XIX асрнинг иккинчи ярмида Урта Осиёга саёҳати давомида  
кўрган-кечирганлари асосида ёзилган. Қўлингиздаги китобда икки  
жилдан иборат асарнинг 1876 йилги Лондон нашридан саралаб  
ўзбек тилига ўгирилган таржимаси жамланган.

Асар кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

ISBN 978-9943-25-687-3

© З.А. Саидбобоев (таржимон), 2019

© «O'zbekiston» НМИУ, 2019

## СЎЗБОШИ

Қўлингиздаги ушбу китоб XIX асрнинг нодир тарихий манбаларидан бири – америкалик тадқиқотчи, фан доктори, дипломат ва сайёҳ Южин Скайлер томонидан ёзилган бўлиб, ўлканинг Россия империяси истилосидан кейинги ижтимоий тарихи ва маданий ҳаётига доир ажойиб манба саналади. Бундай манбалар кўп эмас. Баён этилишининг тўлақонлиги, минтақада истиқомат қилувчи халқларга нисбатан эҳтироми жиҳатидан у Марказий Осиё халқлари мустамлака даври тарихи бўйича ҳар қандай тадқиқотчи мурожаат этмасдан қолмайдиган Арминий Вамберининг машҳур «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» китобидан қолишмайди.

Ҳолбуки, Южин Скайлернинг илмий доираларга анча машҳур бўлган асари ҳозиргача на рус, на ўзбек тилига таржима қилинган. Шу жиҳатдан тарих фанлари номзоди, доцент З.А. Саидбобоев амалга оширган таржиманинг аҳамияти анча юқори. Мазкур давр бўйича мутахассис сифатида Европа ва АҚШнинг етакчи илмий марказлари ҳамда кутубхоналарида «Ғарбий Европа ва Россиядаги тарихий-географик ва картографик манбалар (XVI–XX аср бошлари)» мавзусидаги докторлик диссертацияси юзасидан манбалар ва адабиётларни ўрганиш жараёнида у илк бор Ю. Скайлер китобининг асл нусхасини топди. Китобнинг Ўзбекистон ва қолаверса Марказий Осиё тарихчилари учун ҳам аҳамиятини тушуниб, уни ўзбек тилига таржима қилишни бошлади. Бу иш анча йиллар давом этиб, таржимондан машаққатли меҳнатни талаб қилди. Сабаби асар икки жилддан иборат бўлиб, ҳажми йирик бўлгани боис, унинг қисқартирилган ҳолдаги таржимаси амалга оширилди.

Хуллас, бошқарувдан тортиб маиший ҳаётгача Туркистон тарихининг турли жиҳатларини қамраб олган асар таржимасининг баъзи қисмлари «O'zbekiston tarixi» журналида чоп этилди.

Ю. Скайлернинг китоби таржимоннинг маҳорати билан қарийб 150 йилдан сўнг ўзбек китобхонида катта қизиқиш уйғотмай қолмайди. Ўзбекларнинг ҳамда Тошкент, Сирдарё, Зарафшон, Қўқон, Бухоро минтақаси ва бошқа жойларнинг аҳоли вакиллари ҳаётини тавсифлаган муаллиф унинг авлодлари ўқиб, бунинг учун унга ташаккур айтишини орзу қилганмикин?..

Ю. Скайлер ўтмишдаги ва ўзига замондош тарихчилардан фарқ қилиб, туркистонликларнинг ҳаққоний ҳаётига қизиқади. Китобида ҳаммаси: геология, табиий география, иқтисодий ўсиш хусусиятлари, савдо, ўлкага олиб кирилган ва олиб чиқилган маҳсулотлар, хунармайдчилик турлари атрофлича ёритилган. Шу билан бирга ҳудудда истиқомат қилувчи аҳоли ҳаёти учун муҳим масала – сув ва ундан фойдаланиш, йўл-транспорт муаммолари, меъморчилик хусусиятларини яхшигина ўрганган. Асардан у қўл урмаган мавзунини топиш мушкул.

Тарихчиларда, айниқса, Туркистондаги мусулмонларнинг маданий ва диний ҳаёти, таълим даражаси, маиший ҳаётининг шакллари алоҳида қизиқиш уйғотади.

Ю. Скайлер ўта нозик кузатувчи сифатида халқимизнинг юксак мусиқий маданиятини, мусиқий асбобларнинг ўзига хос оҳангларини қайд этади.

Дипломат, меҳмон ва сайёҳ сифатида у ҳамма жойда яхши кутиб олиниб, турли одамлар – хон, амир ва бек каби ҳукмдорлардан тортиб, энг оддий одамлар, савдогар ҳамда хунарманд аҳли билан учрашган. Шу орқали халқимизнинг бағрикенглиги ва юксак маданиятининг туб илдизларига қадар ёритиб бера олган. Аждодларимизнинг маданий-диний ҳаётидан турли мисоллари, ривоятларини келтириб, уларни кўрганлари, ўзида қолдирган таассуроти асосида атрофлича ҳикоя қилади.

Тарихчилар асарнинг ўзбекча таржимасидан таълим, савдо ва дипломатик алоқаларга доир кўплаб статистик маълумотларни ҳам олишлари мумкин.

Аждодларимиз ҳаётининг ҳар бир жиҳатини ўрганиб, муаллиф уларнинг ўзига ишонган ҳамда юксак маданиятли, зироаткор халқ бўлганига амин бўлади. У шундай ёзади:

«Ўзбеклар табиатан моҳир миришкор ва уларнинг барча саноат тармоклари маҳаллийдир».

Ю. Скайлер асарининг энг муҳим жиҳати шундаки, у туркистонликларнинг миллий ва маҳаллий ривожланиш хусусиятларини асосий ўринга олиб чиқа олган.

Энг катта қизиқиш билан у бозорларни, айниқса Тошкентнинг эски шаҳар қисмидаги савдо-сотиқни анча тўлқинланиб тавсифлаган.

Муаллифнинг маҳаллий аҳолини яхши билгани ҳамда таржимоннинг моҳирлигидан китоб анча енгил ўқилади. Ҳаммаси биргаликда гўё у ўзбек тилида ёзилгандек таассурот уйғотади. Нима бўлганда ҳам, қарийб бир ярим аср ўтгач, муаллиф ва таржимон меҳнатининг уйғунлигида нодир бир иш амалга оширилган.

Тадқиқотчи З.А. Саидбобоевнинг захматли меҳнати туйғайди Марказий Осиё тарихшунослиги даврининг ҳаққоний шоҳиди бўлган, салоҳиятли олим томонидан ёзилган, қиммати анча юқори саналган яна бир манба билан бойиди.

Асарнинг ўзбек тилидаги таржимасини ўқишга чоғланган китобхонга хайрли мутолаа ёр бўлишини тилаймиз.

*Дилором Алимова,  
тарих фанлари доктори, профессор*



## Ю. СКАЙЛЕР ВА УНИНГ «ТУРКИСТОН» АСАРИ ҲАҚИДА

Ўрта Осиё алоҳида тарихий ва маданий меросга эга бўлиб келганлиги боис қадимдан кўплаб сайёҳ, элчилар, савдогар ва саркардалар диққатини жалб этиб келган. Улар ўзлари кўрган-кечирганлари, эшитганлари асосида турли асарлар ёзиб қолдиришган. Халқимизнинг узоқ асрлик тарихини ўрганишда бу манбаларда келтирилган маълумотларнинг ўрни беқиёс бўлиб, уларда ёритилган тарихий воқеалар, турли ижтимоий жараёнлар, аввало, ташқаридан бошқача нигоҳ билан баҳо берилганлиги, аксар ҳолларда маҳаллий манбалар муаллифлари илғамаган ёки диққат жалб этмаган воқеликларга чуқурроқ ёндашувнинг мавжудлиги билан ажралиб туради. Талайгина саёхатнома ва сафарномалар шаклида ёзиб қолдирилган манбаларда тасвирланаётган воқеалар ортиқча дабдаба ва тўқималарсиз, холис, баён этишнинг устунлиги боис, улар Ўзбекистон манбашунослиги ва тарихшунослиги учун муҳим тадқиқот объекти бўлиб келмоқда.

Вильгельм Рубрук, Плано Карпини, Марко Поло, Руи Гонсалес де Клавихо, Энтони Женкинсон, Александр Бёрнс, Мир Иззатулла, Ф. фон Гельвальд, Арминий Вамбери, Элизе Реклю, Свен Гедин, Генри Юль, Вильгельм Северс каби хорижий сайёҳларнинг Ўрта Осиёга оид маълумотлари жамланган саёхатномалар ўлкамизнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётини акс эттирган ноёб манбалар қаторига аллақачон кириб улгурган бўлса-да, ҳали-ҳамон илмий жамоатчиликка кенг таниш бўлмаган сайёҳларнинг асарлари ҳам борлигини таъкидлаш ўринли. Ана шундай сайёҳ, қолаверса, элчи сирасига америкалик дипломат, фан доктори Южин Скайлер (Eugene Schuyler) ва унинг 1876 йилда Лондон (Буюк Британия)да нашр эттирган «Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Фулжага саёхат қайдлари»

(қисқача «Туркистон») номли икки жилдли китоби ҳам киради<sup>1</sup>.

Южин Скайлер 1840 йилнинг 26 февралда Нью-Йорк штатининг Итака шаҳрида туғилган. Отаси Жорж Скайлер Итакадаги дорихоналардан бирига эгалик қилган бўлиб, кейинроқ у штат вазначиси этиб сайланган. Онаси Матильда Скрибнер америкалик машхур ноширлик уйининг асосчиси Чарльз Скрибнернинг синглиси эди<sup>2</sup>.

19 ёшида Америкада докторлик даражасини берувчи дастлабки илмий таълим муассасаси – Йел Университетини тамомлаб, бу даражани олган учта битирувчидан бири бўлган.

Ўқишни тамомлаган Ю. Скайлер бир неча муддат Н. Портерга Вебстер луғати (Инглиз тилининг Америка луғати) ни тахрир этишда ёрдамлашиб юрган. 1863 йилда Колумбия Университетининг Ҳуқуқ мактабини тамомлаб, Нью-Йоркда ҳуқуқшунос бўлиб ишлай бошлайди. Аммо бу касб унга маъқул келмаганидан, ўзини журналистика соҳасида синаб, «The Nation» журнали билан ҳамкорлик қилади.

Ю. Скайлер рус тилини Нью-Йоркда кунт билан ўрганиб, 1867 йилда рус ёзувчиси И.С. Тургеневнинг «Оталар ва болалар» номли улкан ҳажмли романини рус тилидан инглиз тилига таржима қилиб, нашр эттирган.

1864 йилда Ю. Скайлерни АҚШ Давлат департаменти-га ишга қабул қилишиб, дипломатик хизмат учун тайёрлай бошлашади. Рус тилини билганидан уни АҚШнинг Москвадаги консули этиб тайинлашади. У 1867 йилнинг августда Москвага етиб келади. Россияга сафари чоғида йўлда немисларнинг Баден-Баден курорт шаҳрида машхур рус ёзувчиси И.С. Тургенев билан учрашади. Ёзувчи унга Л.Н. Толстой, Ф.И. Тютчев ва В.Ф. Одоевский билан кўришиши учун тавсия хатлари беради.

Ю. Скайлер 1868 йилнинг октябрида Л.Н. Толстойнинг таклифига биноан ёзувчининг тасарруфидаги Ясная Полянада

<sup>1</sup> *Schuyler E.* Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja. – London, 1876. Vols. I – II.

<sup>2</sup> *Копонов В.И.* Американский консул Ю. Скайлер в Воронеже и Новожиловском // Дмитрий Веневитинов. Личность и творчество в контексте русской культуры XIX – XX вв. Вторые Веневитиновские чтения. Сборник материалов. – Воронеж, 2012. – С. 150.

бир ҳафта бўлади. Бу ерда у билан узок суҳбатлар қуриб, бирга овга чиқади. Ю. Скайлер мезбоннинг уйидаги кутубхонасини тартибга келтиришга ёрдам беради. Л.Н. Толстой айнан шу кезлар «Уруш ва тинчлик» романини тамомлаган эди. Ю. Скайлер ёзувчидан унинг «Севастополь ҳикоялари»дан бири ва «Казаклар» қиссасини инглиз тилига ўгиришга рўхсат олади ва кейинроқ бу таржималарни муваффақиятли амалга оширади. Л.Н. Толстой 1878 йилда И.С. Тургеневга йўллаган хатида шундай ёзади: «Скайлер менга жўнатган «Казаклар»нинг инглизча ўгирилгани наздимда жуда яхши таржима қилинган»<sup>1</sup>.

1869–1870 йилларда эса АҚШнинг Ревал (Таллин)даги консули сифатида фаолият кўрсатган. Кейинроқ 1870 йилнинг апрелидан 1876 йил июлига қадар АҚШнинг Санкт-Петербургдаги дипломатик миссияси котиби этиб тайинланган. Айнан шу даврда у Ўрта Осиёга саёҳат қилиб, сафари натижалари ҳақида АҚШ Миллий География жамиятига батафсил маълумотларини жўнатиб, икки жилдан иборат «Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Фулжага саёҳат қайдлари», кейинроқ 1884 йилда чоп этилган «Буюк Пётр» номли икки жилдан иборат биографик асари устида ишлади. Ю. Скайлер Руминия Академияси мухбир аъзоси, шунингдек, Америка, Италия ва Россия Императорлик География жамиятларининг аъзоси бўлган.

1876 йилда АҚШнинг Константинополдаги, 1878 йилда эса АҚШнинг Бирмингем (Буюк Британия)даги, 1879 йилда Римдаги бош консули этиб тайинланади. 1880–1882 йилларда эса Руминияда АҚШ дипломатик ваколатхонасига бошчилик қилади. 1882 йилдан бир вақтнинг ўзида АҚШнинг Юнонистон, Руминия ва Сербиядаги бош консули вазифасини бажаради.

Ю. Скайлер 1884 йилнинг ноябрида Қўшма Штатларга қайтиб, Жонс Хопкинс ва Корнелл Университетларида дарс беради. Бу даврда у АҚШнинг консуллик ва дипломатик масалалари бўйича энг дастлабки саналган «Америка дипломатияси ва тижорат ривожини» номли маърузаларини чоп

<sup>1</sup> Джонсон Э.А. От Нью-Йорка до Ясной Поляны // Русский меценат (Альманах социального партнерства). 2009 (апрель). Вып. III. – С. 54.

эттиради (1886). Ю. Скайлер 1881 йилдаёқ АҚШнинг консуллик ва дипломатик хизматларини бирлаштиришни таклиф этган эди. Бу ислохот 1924 йилда «Рожерс қонуни» қабул қилингандан сўнг ҳаётга татбиқ этилиб, замонавий Америка дипломатик хизматининг асоси бўлиб қолди<sup>1</sup>.

1886 йилда рафикаси Гертруда Уоллас Книг (Колумбия университети президенти Чарльз Книгнинг қизи) билан Италиянинг Алассио деган баҳаво жойига кўчиб келишади. Бу ерда у машхур рус ёзувчиси Лев Толстой билан бўлган учрашувлари ҳақидаги бағафсил эсдаликларини ёзиб тугатиб, 1889 йилда чоп эттиради.

Кейинроқ АҚШнинг яши сайланган Давлат котиби Джеймс Г. Блейн ўзига ўринбосар этиб Ю. Скайлерни тайинлашга ҳаракат қилади, бироқ йирик сенаторлар бунга қарши чиқишади. Ниҳоят яна унга дипломатик лавозим – АҚШнинг Қоҳира (Миср)даги бош консуллигини топширишади. Ю. Скайлер Миср тарихини ўрганиб, Нил дарёси бўйлаб саёҳат қилиб туради. Бу ерда у безгакка чалиниб, 1890 йилнинг 16 июлида Венеция (Италия)да даволанаётган даврида вафот этади.

Ю. Скайлер ўзининг 50 йиллик умри давомида шунчалик кўп нарсага улгургани кишини ҳайратга солмай қўймайди. Унинг ўлими муносабати билан «Нью-Йорк Таймс» газетасида чоп этилган мақолада шундай дейилган эди: «Американинг энг ажойиб олимларидан бири, ватанпарвар ва ёзувчиси». Унинг истеъдодининг ҳақиқий намуналари – «Туркистон» саёҳат қайдлари ва «Буюк Пётр» биографияси ҳозирга қадар қайта-қайта нашр этилмоқда<sup>2</sup>.

Энди бевосита «Туркистон» асари ҳақида тўхталиб ўтсак. Южин Скайлер 1873 йилда – Россия империяси Ўрта Осиёда ҳарбий ҳаракатлар олиб бораётган – Бухоро амирлигининг бир қисми эгалланиб, ўз мустақиллигини бой берган, Хива хонлигига қарши фаол ҳарбий ҳаракатлар, Қўқон хонлигида низолар кучайган паллада ўлкага ташриф буюрган. Южин Скайлер Ўрта Осиёга ташриф буюрган нарблик

<sup>1</sup> Джонсон Э.А. Южин Скайлер – дипломат, писатель, переводчик, путешественник и ученый // Газета «Постимееес». 2008, 4 июля.

<sup>2</sup> Джонсон Э.А. От Нью-Йорка до Ясной Поляны // Русский мецелат (Альманах социального партнерства). 2009 (апрель). Вып. III. – С. 57.

саёҳатчиларнинг дастлабки вакили бўлиши билан бирга АҚШ ҳукуматининг Россиядаги дипломатик вакили ҳам эди<sup>1</sup>.

Аслида Ю. Скайлер Ўрта Осиёга 1868 йилдаёқ қизиқиб қолган эди. Ўшанда у москвалик савдогарлар орасидаги яхши алоқалари туфайли Оренбургга ташриф буюриб, бу ердаги пахта савдосини ўрганган. Ўлкага келиш учун у расмий доираларнинг махсус рухсатномасини олган. Унинг саёҳатини империя ҳарбий маъмурлари А.М. Горчаков, Д.А. Милютин ва К.П. Кауфман маъқуллаган<sup>2</sup>.

«Туркистон» асарининг биринчи жилди қуйидаги бўлимлардан иборат:

1. Дашт.
2. Сирдарё.
3. Тошкент.
4. Тошкентда мусулмон ҳаёти.
5. Бозорлар ва савдо.
6. Самарқанд.
7. Зарафшон водийси.
8. Хўжанд ва Қурама.

Мазкур жилдга илова тарзида эса қуйидаги қисмлар берилган:

1. Қўқоннинг сўнгги даврдаги тарихи лавҳалари.
2. Профессор В. Григорьевнинг «Бухоро тарихи» (Вамбери) асарига тақризи.
3. Ўрта аср сайёҳлари Ўрта Осиёда.

Иккинчи жилди эса қуйидаги бўлимлардан ташкил топган:

1. Қўқон.
2. Бухоро.
3. Иссиққўл ва Етисув (Семиречья).
4. Фулжа.
5. Рус маъмурияти.
6. Россиянинг Осиёдаги ташқи сиёсати.
7. Хивага қарши юриш ва унинг истило этилиши.
8. Хулоса.

<sup>1</sup> *Schuyler E.* Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja. — London, 1876. Vol. I. — P. 9.

<sup>2</sup> *Дмитриев Г.Л.* Делеша Е. Скайлера и проблема среднеазиатской политики царизма 70-х гг. XIX в. // Научные труды ТашГУ. — Ташкент, 1976. Вып. 517. — С. 34.

Мазкур жилд охирида ҳам илова берилган бўлиб, улар қуйидагилар:

1. Россиянинг Ўрта Осиё сиёсати.
2. Тарихий лавҳа (профессор В. Григорьевдан).
3. Россия ва Хива.

Юқоридаги бўлимлар ҳам, ҳар ҳолда сафар олдида Ю. Скайлер минтақа бўйича маълумотлардан яхшигина бохабар бўлганлиги боис, тарихий жараёнлар ва шахсларни анча муфассал ёритганлигини кўрсатиб турибди. Шунингдек, асардан муаллифнинг ўлка тарихи ва географиясига доир маҳаллий ва хорижий тиллардаги манбаларни чуқур билганлигини ҳам кўриш мумкин. Хусусан, Бобурнинг «Бобурнома» ҳамда Марко Поло, Россияда яратилган «Катта Чизмага Китоб» («Книга Большому Чертежу»)дан, Руи Гонсалес де Клавихо, Энтони Женкинсон, Мир Иззатулла, рус географлари ва ҳарбийларининг кўплаб саёҳат кундаликларидagi материаллардан унумли фойдаланилган. У тушунарли ва раво тилда, қизиқарли ёзилганлиги билан ажралиб туради.

«Туркистон»нинг ҳар иккала жилдида ҳам Ўрта Осиё халқлари маънавий, ижтимоий ҳаётининг ўзига хослиги, унинг Шарқ цивилизациясига қўшган ҳиссасини кўрсатиб берувчи тарихий маълумотлар, кўплаб далилий материаллар мавжуд. Шу жиҳатдан асар минтақанинг ўша давр тарихи билан бирга, узок ўтмишини ҳам ўрганишда бирламчи манба бўлиб хизмат қилади.

Таъкидлаш ўринлики, ўлкада мустамлака тизими эндигина қарор топаётган, улкан ҳудуднинг сиёсий харитаси янгича ўзгаришларга юз тутган, Ўрта Осиё халқларини кейинги бир неча ўн йилликларга истило исканжасида тутиб туриш даври билан изоҳланар экан, Ю. Скайлер ёзиб қолдирган маълумотларининг қиммати янада ошади. Кўплаб сайёҳлар ўз саёҳатномаларини асосан барқарор, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тараққиётнинг маълум палласини бошдан кечираётган давлатларга ташрифлари мисолида ёзиб қолдирганликларини эътиборга оладиган бўлсак, Ю. Скайлер танлаган саёҳат даври ўлка тарихи, қолаверса, Ўрта Осиё хонликларининг Россия империяси билан муносабатларида ўта зиддиятли ҳамда карама-қаршиликлардан иборат давр эканлиги ўз-ўзидан аён бўлади.

Ғарб дипломатининг саёхати Ўрта Осиё масаласи империя ҳукумати томонидан аллақачон ҳал этилган ҳамда истилонинг авж палласи кечаётган даврга тўғри келган бўлса-да, Ю. Скайлер ҳарбий ва сиёсий масалалар билан бирга кўпроқ Ўрта Осиё халқлари тарихи, маънавий ҳаётини ёритишга, унинг асл фалсафаси ва туб илдизларини топишга уринади. Зеро, бу унинг Шарқ билан илк бор танишиши, кўплаб урф-одат ва анъаналарга тўқнаш келиши, минтақа тарихи, маданиятининг хилма-хиллигини ўз асарида батафсил ёритишга ҳаракат қилишида яққол кўзга ташланади.

Унинг ташрифи, кўздан кечирган жойлари, суҳбатлашган одамлари ва мўлжалдаги кейинги манзили бўйича империя маҳаллий маъмурлари мунтазам равишда Туркистон генерал-губернаторига ёзма билдирги бериб туришган. Жумладан, Сирдарё вилояти Казала уезди бошлиғи вазифасини бажарувчи В.В. Верещчагиннинг генерал-губернаторга 1873 йил 9 апрелдаги билдиргисидан Ю. Скайлернинг «7 апрелда Казала шахрига келганлиги, Орол флотилияси пароходларидан бири орқали денгизга чиқиб, Хивага боришни сўраб илтимос қилганлиги ва бунга у руҳсат бермаганидан, энди яқин кунларда Тошкентга жўнаши»<sup>1</sup> маълум қилинади.

Ю. Скайлер Туркистонга саёхати натижаларини 1874 йил 7 мартда Санкт-Петербургдаги АҚШ элчиси Маршалл Девеллга маълум қилган ва у ҳисобот шаклида ўша йили Вашингтонда «Қўшма Штатлар ташқи алоқалари» («Foreign relations of the United States») номли тўпламда расман нашр этилган.

У ўз ҳисоботида кенг қамровли масалаларни, жумладан империя ҳукмронлиги остида Туркистондаги вазият, Россиянинг Ўрта Осиё хонликлари билан ўзаро муносабатлари, Туркистондаги рус ҳокимиятининг Афғонистон, Қошғар ва Ғулжага оид сиёсий нуқтаи назарларини баён этган.

Шубҳасиз, бўлажак саёхатдан бурун Ю. Скайлер Россия, қолаверса Ғарб даврий матбуотидан ўлканинг Россия билан алоқалари, империя ҳарбий кучларининг ҳудудда олиб бораётган мустамлака юришлари ҳақидаги маълумотлардан яхшигина хабардор бўлган. Асарнинг тарихий воқеалар ва

<sup>1</sup> Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви (кейинги ўринларда – ЎзР МДА), 1-жамғарма, 20-йиғмажилд, 6699-иш, 1-1-орқа варақ.

шахслар баён этилган қисмларида бунинг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Шунингдек, асарнинг ҳар иккала жилдида ҳам Ўрта Осиёнинг табиати, тарихий географияси бу давр сайёҳлари қайд этмаган бой маълумотларга асосланганлиги билан кескин фарқланиб туради.

Маълумки, XIX асрнинг 60–70-йилларида бошлаб Россия империяси маъмуриятининг Ўрта Осиёдаги сиёсати Россия жамоатчилиги ва турли газета, журналларда кенг муҳокама тусини ола бошлади<sup>1</sup>.

Айтиш ўринлики, «Туркистон маъмурларини танқид қилиш кампанияси Туркистонни бошқаришга доир 1871 ва 1873 йиллардаги низом лойиҳалари ҳукуматга тақдим этилганидан кейин ҳамда америкалик дипломат Ю. Скайлернинг Ўрта Осиёга ташрифи (1873 йил мартдан ноябргача) тўғрисидаги ҳисоботи эълон қилинганидан сўнг айниқса қизғин тус олди»<sup>2</sup>.

1875 йил 11 февралда «Голос» газетасида «Скайлер саёҳатномаси ва Туркистон бюджети» номли бош мақола эълон қилинади. У анча кескин руҳда ёзилган бўлиб, рус маъмуриятининг Туркистонга ҳаддан ташқари ишонувчанлиги кескин танқид қилинади<sup>3</sup>.

Чунки Ю. Скайлер Туркистондаги 1868–1872 йилги беш йиллик мустамлака маъмуриятининг фойда ва харажатларини таққослаб, Ўрта Осиё мулклари Россия учун 19 миллион рубль зарар келтирганига амин бўлади. У бунинг сабабларини русларнинг ўлкадаги кўплаб фуқаро маъмурий-бошқарув идоралари ва ўзини оқламайдиган улкан ҳарбий кўшинларида деб билади.

Шунингдек, «Туркистон тўплами»да чоп этилган мақолада Ю. Скайлернинг Хива хонлиги босиб олинишига доир маълумотларининг асоссизлиги ва муаллифнинг бу ҳарбий ҳаракатда иштирок этмаганидан империя кўшинларининг

<sup>1</sup> Улар жумласига «Петербургские ведомости», «Дело», «Русский мир», «Биржевые ведомости», «Новое время», «Голос», «Отечественные записки», «Московские ведомости» ва бошқа кўплаб нашрларни мисол қилиб келтириш мумкин.

<sup>2</sup> *Абдурахимова Н., Эргашев Ф.* Туркистонда чор мустамлака тизими. – Тошкент: «Академия», 2002. – Б. 8.

<sup>3</sup> *Дмитриев Г.Л.* Деша Е. Скайлера и проблема среднеазиатской политики царизма 70-х гг. XIX в. // Научные труды ТашГУ. – Ташкент, 1976. Вып. 517. – С. 45.



ваҳшийликларини бўрттириб кўрсатгани танқид қилинади. Мақолада турли «асослар» келтирилиб, мустамлакачи ҳарбийлар «миссия»сининг «инсонпарварлиги»га урғу берилди<sup>1</sup>.

Генерал-майор Горловнинг билдирги хати ҳам ана шундай мазмундан иборат бўлиб, айнан Ю. Скайлернинг яқинда нашрдан чиққан «Туркистон» асаридан сўнг инглиз газеталарида рус кўшинининг зўравонлиги ҳақида мақолалар чоп этиш кўпайганлиги ташвиш билан тилга олинади<sup>2</sup>. Хатда яна Ю. Скайлернинг Хива ҳарбий юришида иштирок этишга руҳсат берилмаганидан ва унинг генерал Кауфманга бошқа шахсий сабабларга кўра душманона муносабати туфайли ҳарбий юришнинг салбий томонлари Громов деган ҳарбийдан эшитганлари асосида китобда акс эттирилгани маълум қилинади<sup>3</sup>. Юқоридаги маълумотлар ҳар ҳолда Ю. Скайлернинг асари Фарбда империя маъмурияти Ўрта Осиёга ҳарбий юришининг асл истилочилик моҳиятини очиб берганлигидан далолат беради.

Россиянинг Ўрта Осиё сиёсатини, хусусан, мустамлака маъмуриятининг тамомила диний мурасага келиши ва мусулмон руҳонийлари ишларига аралашмасликка асосланган диний сиёсатини, йўллар ва кўприкларни қуриш ҳамда таъмирлаш юзасидан тадбирларини, ирригация соҳасидаги ишларини, санитария-гигиена чора-тадбирларини ижобий баҳолаган Ю. Скайлер унинг кескин жиҳатларига тил тегизолмасдан ўтолмайди. У саноат сиёсати буткул барбод бўлганини, савдо сиёсати кифоя қилгулик даражада фаол эмаслигини қайд этади ҳамда ўзининг рус замондошлари изидан бориб янги мустамлаканинг Россия учун зарарли эканлиги ҳақида ёзади. Туркистон маъмуриятининг ишчанлик фазилатларини тавсифловчи мисоллар келтиради, дипломат адолатли тарзда унинг сафларида мўмай пул излаган ёки кредиторлар ва судлов таъқибидан қочиб паноҳ излаган кимсалар борлигини тўла асосли таъкидлайди; Перовский, Авлиёота ва Қурама уездларидаги порахўрлик ва давлат мулкани талон-тарож

<sup>1</sup> Скайлер и Мак-Гахан // Туркестанский сборник. Т. 240.

<sup>2</sup> ЎзР МДА, 1-жамғарма, 27-йиғмажилд, 1524 а-иш, 1-варак.

<sup>3</sup> Юқоридаги иш, 3-3-орқа варак.

этишга оид мисоллар келтиради; Хўжаид, Верний, Копал ва бошқа жойлардаги мисолларни келтиради<sup>1</sup>.

Юқорида қайд этилганидек, Ю. Скайлер Ўрта Осиёга саёхати натижалари ҳақида АҚШ Миллий География жамиятига ҳисобот ҳамда Давлат департаментига махфий маъруза жўнатади. 1876 йилнинг декабрида ана шу махфий маъруза Америка матбуот нашрларидан бирида, сўнгра русча таржимаси Петербург газеталарида чоп этилганидан Ю. Скайлер қаттиқ эсанкираб қолади. У ўз маърузасида генерал К.П. Кауфманни маҳаллий аҳолига нисбатан шафқатсизликда айблаган эди. Бунга жавобан рус журналистларидан бири ўз газетасида генералга нисбатан адолатсиз айблов қўйгандан кўра, ўз ватандошларининг Шимолий Америка хиндуларига нисбатан муносабатига диққат қаратишни маслаҳат берган<sup>2</sup>.

Совет даври тарихшунослигида хорижий сайёҳ ва тадқиқотчиларнинг асарларига маълум маънода мурожаат этилиб, илмий таҳлил этилганлигига қарамасдан, аксинча Ю. Скайлер саёхатномаси акс этган йирик икки жилдли асар ҳақида деярли эслатилмаган. Бу ҳар ҳолда империя маъмуриятининг ҳарбий ҳаракатлари асарда ҳаққоний, батафсил ёритилганлиги билан боғлиқ бўлса керак. Шу сабабли мазкур давр тарихига доир манбаларнинг анча «мўътадил», империянинг ўлкадаги сиёсати ёритилмаган, унинг ва кейинроқ совет мафкуравий сиёсати руҳига мос келадиган манбаларга асосий эътибор берилганлиги расм бўлганлигини билдиради. XIX асрнинг 20–80-йилларида Ўрта Осиёга ташриф буюрган сайёҳ ва олимларнинг ёзма маълумотлари жамланган китобда ҳам Ю. Скайлер ва унинг «Туркистон» асари ҳақида маълумот берилмаган<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Абдурахимова Н., Эргашев Ф. Туркистонда чор мустамлака тизими. – Тошкент: «Академия», 2002. – Б. 183-184.

<sup>2</sup> Кононов В.И. Американский консул Ю. Скайлер в Воронеже и Новожижитином // Дмитрий Веневитинов. Личность и творчество в контексте русской культуры XIX – XX вв. Вторые Веневитиновские чтения. Сборник материалов. – Воронеж, 2012. – С. 150.

<sup>3</sup> Қаранг: Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20 – 80-е годы XIX в.). – Ташкент: «Фан», 1990.

Асарнинг муаллифи ва ҳар иккала жилдидаги маълумотларга таяниб қуйидаги фикрларни илгари суриш мумкин:

1. Ю. Скайлер Ўрта Осиё ҳақидаги маълумотларни дастлаб Фарбда, сўнг Россия империясининг марказий қисмлари ва ниҳоят ўлкага ташрифи давомида тўнлаган.

2. Муаллиф шунчаки сайёҳ ёки географик маълумотларни тўнлашга қизиқувчи олим эмас, балки расмий дипломатик вакил саналган. Бу унинг ўлкадаги таниқли маҳаллий ва империя амалдорларининг қабулида бўлиб, улар билан шахсан учрашганлиги билан изоҳланади.

3. Мазкур давр саёхатномалари баён этилган асарлар муаллифларининг аксарияти империя ҳарбийлари изидан кетма-кет юриб ёхуд фақатгина Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига кирган вилоятлар бўйича маълумотлар ёзиб қолдирган бўлса, Ю. Скайлер бу ҳудудлар билан бирга Бухоро амирлигига ташриф буюрган ва сафар билан боғлиқ батафсил маълумотларни келтириб ўтган.

4. Ю. Скайлернинг саёхат даври бошқа қитъаларда Фарб давлатлари мустамлака тизимининг қарор топганлиги, улкан метрополия ва мустамлакалар маълум равишда фойда келтираётган палла саналса, аксинча, Россия империяси Ўрта Осиёни ўз мустамлакасига айлантириш, ҳудудда ўзининг кейинги геосиёсий мақсадларини амалга ошириш учун қатъий ҳаракатлар олиб бораётганлигини инобатга оладиган бўлсак, муаллиф учун бу ерда кўрган-кечирганлари у қадар нотаниш манзаралар эмас эди. Юқорида таъкидлаганимиздек, Фарбнинг истилочилик ҳаракатлари ҳам қарийб худди шундай кечган, бу ҳақда у етарлича тасаввурга эга, фақатгина Ўрта Осиё масаласида Россиянинг ташқи сиёсати ва унинг ижроси унга у қадар маълум эмас эди.

5. Ю. Скайлернинг маълумотлари кўп ҳолларда унинг фарбча услубдан ҳам холи эмаслигини кўрсатади. Жумладан, олий маълумотли, ҳам дипломатик амалдор учун баъзан Ўрта Осиёда кўрган ва эшитганлари жуда файриоддий туюлганлигида кўзга ташланади.

Ўтган қарийб 20 йил мобайнида асарнинг таржимаси устида ишлаб, унинг алоҳида қисмлари бўйича бир неча мақолалар чоп этиб, илмий конференцияларда маърузалар

қилинди<sup>1</sup>. Шунингдек, Ю. Скайлернинг саёхат қайдлари ва ўтган йўллари бўйича йўналиш картаси номзодлик диссертациямизда қисқача таҳлил этилди<sup>2</sup>.

Таъкидлаш ўринлики, «Туркистон» ҳалигача на рус, на ўзбек тилига таржима қилинган. Сўнгги йилларда биз томонимиздан асарнинг баъзи қисмлари қисқартирилган ҳолда ўзбек тилига таржима қилиниб, «O'zbekiston tarixi» журналида чоп қилиниб, илмий жамоатчилик ва китобхонлар эътиборига хавола этилди<sup>3</sup>.

Кўлингизда эса асарнинг ҳар икки жилдидан олинган сара таржима.

Сиз ҳам сайёҳ ва дипломатнинг Ўрта Осиё бўйлаб узок сафарига ҳамроҳ, ўлкани кезин жароёнидаги қизиқиш ва ҳайратлари, кечирган қийинчилик ҳамда машаққатларига шерик, суҳбатдошлари билан кечган мулоқотларига шохид ва энг муҳими, муаллиф баён этган ажойиб тасвирлар орқали ўтган кунларимизни эсга оласиз, деган умиддамиз.

*Зокиржон Саидбобоев,  
тарих фанлари номзоди, доцент*

<sup>1</sup> Қаранг: Саидбобоев З. Южен Шулернинг «Туркистон» асарида Кўкон хонлигининг тасвирланиши // Тарих ва тақдир: Фарғона водийси тарихини тадқиқ этиш муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. 2-китоб. – Наманган, 2000. – Б. 25-26; Ўша муаллиф. Америкалик дипломат Ю. Скайлернинг Китоб – Шахрисабз тарихига оид маълумотлари (XIX асрнинг 70-йиллари) // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тугган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалар тезислари. – Тошкент, 2002. – Б. 27-28; Ўша муаллиф. Тошкентда мусулмон ҳаёти (Ю. Скайлернинг «Туркистон: Рус Туркистони, Кўкон, Бухоро ва Ғулжага саёхат қайдлари» асари. Сўзбоши, таржима ва изоҳлар) // «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журнали. 2003, № 4. – Б. 215-217; Ўша муаллиф. Тошкент гарблик дипломат нигоҳида // Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда. Халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2009. – Б. 242-246; Ўша муаллиф. Евгений Скайлернинг Ўрта Осиёга саёхати (1873 йил) // Тарих фани Марказий Осиё интеллектуал ривож контекстида. Тарихшунослик ва манбашунослик очерклари. – Тошкент: «Yangi pashr», 2014. – Б. 273-277; Ўша муаллиф. Самарқанд – гарблик дипломат нигоҳида // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Самарқанд, 2016. – Б. 74-75.

<sup>2</sup> Қаранг: Саидбобоев З.А. Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI – XIX асрлар): Тарих фанлари номзодлиги учун диссертация. – Тошкент: ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 2004.

<sup>3</sup> Қаранг: Саидбобоев З.А. Ю.Скайлер. Туркистон: Рус Туркистони, Кўкон, Бухоро ва Ғулжага саёхат қайдлари. Тошкент. Сўзбоши, қисқартирилган таржима ва изоҳлар // «O'zbekiston tarixi» журнали. 2014, №1. – Б. 3-14; Ўша муаллиф. Бозорлар ва савдо. Қисқартирилган таржима ва изоҳлар // «O'zbekiston tarixi» журнали; 2014, №2. – Б. 3-15; Ўша муаллиф. Самарқанд. Қисқартирилган таржима ва изоҳлар // «O'zbekiston tarixi» журнали. 2014, №3. – Б. 3-15; Ўша муаллиф. Кўкон. Қисқартирилган таржима ва изоҳлар // «O'zbekiston tarixi» журнали. 2014, № 4. – Б. 3-11; Ўша муаллиф. Бухоро. Қисқартирилган таржима ва изоҳлар // «O'zbekiston tarixi» журнали. 2015, №1. – Б. 3-20.

## СИРДАРЁ

*Казала – 1-Истеҳком қалъа (Форт №1) –  
Тижорат аҳамияти – Самимий қабул –  
Хива экспедициясининг муҳокамаси –  
Уларнинг қўшилиш истиқболлари –  
Шубҳа ва гумонлар – Пучга чиққан умидлар –  
Бизнинг важ-корсон – Рус асирларининг Хивадан етиб  
келиши – Сирдарё – Кема қатновига тўсиқлар ва уни  
такомиллаштиришга уринишлар – Орол флотилияси –  
Ўзгача диёр – 2-Истеҳком қалъа (Форт №2) –  
Қозоқ қабристонни – Мусулмон авлиёси –  
Перовский истеҳком қалъаси –  
Мак-Гаханнинг Хивага йўл олиши –  
Қизилқум чўли – Ҳазрати Туркистон –  
Аҳмад Яссавий мақбараси –  
Ёзувлар – Чимкент*

Казаладаги<sup>1</sup> меҳмонхонага етиб келгач, ўзимизга ажратилган кошин полли чанг босган учта хонани эгаллаганимиздан сўнг, биринчи ташвишимиз кичкина рус ҳаммомида ювиниб олиш ва яхши тушликка буюртма бериш бўлди. Улар тайёр бўлгунча биз дарёни кўришга чиқдик. Чўлда шунча йўл босиб келган бизлар учун у диққатга молик манзара эди. Пастак пахса уйли кенг кўчалар оралаб, унча узок юрмай, қалъанинг мунтазам нишабликларидан пастлаб, бир неча янги тўп-замбараклар турган девор олдига келганимизда шундоққина ундан нарида Сирдарё сарғимтир лойқаланиб оқарди. Ишчилар биргалашиб кичик темир баржани қўйиш билан овора, сал қуйида, истеҳкомнинг қурол-аслаҳалари

<sup>1</sup> Казала (Казалинск) – Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган шаҳар. Унга 1853 йилда асос солинган ва 1867 йилга қадар 1-Истеҳком қалъа деб аталган. Ю. Скайлер шаҳарга келган даврда у Казалинск деб аталган. Ҳозирда Қозоғистоннинг Қизилўрда вилоятига қарашли.

яқинида эса Орол флотилиясининг<sup>1</sup> пароходлари лаггар ташлаб турарди.

1847 йилда руслар томонидан Сирдарёнинг энг яқин қирғоғида кичик истехком қалъаси қурилган бўлиб, Раим қалъаси<sup>2</sup> деб аталар – бу уларнинг ҳалигача истилоси тугалланмаган Осиёдаги илк қадами эди. Бу қалъа унчалик мустаҳкам эмас, тез-тез бўлиб турадиган тошқинлар сабабли 1855 йилда дарёнинг кичик бир ирмоғи ҳисобланган Казала бўйидаги ҳозирги жойига кўчирилиб, 1-Истехком қалъа (Форт №1) деб аталган кичик истехком бунёд этилган. Ўшандан бери бу қалъа ноаниқ: ё Казала, Казалинск ёки 1-Истехком қалъа деб номланади. Ҳатто бу ерда ҳам баҳор ойларида шундай тошқинлар бўлиб турадики, Казала ташландиқ сувдаги кичикроқ оролга ўхшаб қолади. Қалъа дарё ёқасига шунчалик яқинки, унинг деворлари дарё сувининг ўзгарувчанлигидан вайрон бўлган ва аста-секин ювиб кетиш эҳтимоли бор. Бу қалъа доимий истехком бўлиб, хом фишдан қалин девор билан ўралган, атрофи хандакли, ҳатто яхши қуролланган душманлар ҳужумига, шубҳасиз, хиваликлар ва туркманларга қарши ҳам барқарор бардош беради. Истехком ичида казармалар, дўконлар, турли ҳарбий зобитларнинг уйлари жойлашган. Одатдаги гарнизон артиллерия дивизияси ва казакларнинг иккита *сотня*сидан<sup>3</sup> иборат. Қалъа атрофида кичик бир шаҳарча қад кўтарган бўлиб, аҳолиси камида 3000–4000 киши. Бозоридаги қизғин савдони қозоқлар қўлга олган.

<sup>1</sup> *Орол флотилияси* – Россия империясининг 1853–1883 йилларда Орол денгизидаги флотилияси. 1848–1849 йилларда Орол денгизини биринчи марта рус олими А.И. Бутаков тадқиқ этиб, картага туширган. Айнан А.И. Бутаковнинг илмий ва ҳарбий фаолияти Орол флотилиясининг шаклланишига асос бўлган. Флотилия Орол денгизи хавзасидаги ҳарбий-сиёсий воқеаларда фаол иштирок этиб, Хива хонлигини истило этишда муҳим қўнимгоҳ вазифасини ўтаган. Хива юришида Оренбург отрядининг пароходларда муваффақиятли ҳаракат қилишини таъминлаган. 1870–1883 йилларда Орол флотилияси янги пароход ва баржалар харид қилиб, юк ташиш ҳажмини кескин оширган. Бу ҳақда қаранг: Сулайманов С. Архивные данные по истории Аральской Амударьинской флотилии // Проблемы исторического источниковедения. Материалы научно-практической конференции. – Ташкент: НУУз, 2013. – С. 226-230.

<sup>2</sup> *Раим қалъаси* – кейинроқ Орол истехком қалъаси номи билан ҳам машҳур. Россия империясининг Орол бўйидаги дастлабки ҳарбий истехкоми. 1847 йилда ҳарбий муҳандис К.И. Герн томонидан қурилган. Ўша йили бу ерга Оренбург казакларининг 26 та оиласи жойлаштирилган.

<sup>3</sup> *Сотня* – одатда 120 та кишидан иборат ҳарбий бўлинма.

Казала Ўрта Осиёнинг барча савдо йўллари кесишган жойда жойлашган бўлиб, Оренбургдан келадиган йўл бу ерда Хива, Бухоро ва Тошкент йўллари билан туташади. Бу ерда, яна Сирдарё бўйида марказий почта ҳам бор. Осиё савдоси ривожланса, Казала йирик савдо марказига айланарди, аммо ҳозир ҳам бу ерда савдо-сотиқ гавжум.

... Бухоро ва Хива савдосининг ҳақиқий маркази Оренбург ҳисобланиб, Жанубий Сибирь темир йўли орқали молларини бошқа бозорларга элтиб сотишдан фойда бўлса-да, бу шаҳарлар савдогарларининг кўплари Оренбургда бўлиб, у ерда талай тижорат ишларини амалга оширишади. Икки хонликнинг Оренбург билан алоқалари Казалани муҳим йўл бўйида жойлашган аҳамиятидан доимий савдо марказига айлантириб келган. Шунга қарамай шаҳар жуда зерикарли ва истикомат учун ноқулай жой бўлиб, қуёш бутун ёз давомида жазирама нурларини сочиб турар ва иссиқ шамол эсарди.

... Бозор оралаб юриб, оч сайёҳлар учун вино, қайнатилиб консерваланган гўштлар, роз жигаридан паштет<sup>1</sup>, инглиз пивоси ва консерваланган Америка денгиз қисқичбақаси (омар) захираси бор дурустгина дўконга кирдик. У ерда очиккўнгил бир полковникни учратдик. У биздан унга ҳозиргина генерал Крижановскийдан<sup>2</sup> таништирув хатини қолдириб кетишган америкаликлар эканлигимизни сўради. Аслида полковник Козарев қалъа коменданти бўлиб, дарҳол бизни ўзи билан чой ичишга чин дилдан таклиф қилди. Қабул вақтидаги оддийлик ва очиккўнгилликдан ўзимизни уйимиздагидек ҳис қилдик. Яхши билгани учун мезбон билан Дашт<sup>3</sup>, Қозоқ ва Казаладаги, аввалроқ 2-Истехком калъада, ундан ҳам бурун Каспий денгизи бўйидаги Александровск истехкомида ўн олти йил давомида, Россия билан йилда бир ёки икки маҳал алоқалари бўлган ёлғиз ҳаёти ҳақида суҳбатлашиб, оқшомни мароқли ўтказдик. Бу орада хона-

<sup>1</sup> *Паштет* – хайвон, парранда ва балиқ гўшти ёки жигаридан тайёрланган пастасимон таом.

<sup>2</sup> *Крижановский Николай Андреевич* (1818–1888) – рус ҳарбий генерали. XIX асрнинг сўнги чорагида Оренбург генерал-губернатори бўлган. XIX асрнинг 60-йилларида Россия ҳукуматининг Ўрта Осиё борасидаги сиёсатини ишлаб чиққан. Ўрта Осиёни истило қилиш ҳарбий ҳаракатларида қатнашган.

<sup>3</sup> Қозоқ даштлари назарда тутилган.

га икки-учта зобит кириб келди ва биз улар билан ҳам танишиб олдик. Улардан бири шубҳаланаётганини яширмай, бизни яқинроқ ва қизиқсиниб кўздан кечиргани – вақтинчалик уезд бошлиғи вазифасини бажарувчи капитан Верешчагин<sup>1</sup> бўлиб, шубҳасиз унинг гумонларини бизнинг мақсадларимиз тувдирган эди. Шаҳарча кичик бўлишига қарамай, қоронғуда йўлимиздан адашишимиз мумкинлигидан ҳамда барча соқчилардан эсон-омон ўтиб олишимиз учун комендант қўярда-қўймай ўзининг извошини келтирди.

Эртаси куни русларнинг Пасха байрами<sup>2</sup> эди. Уларнинг урф-одагларига амал қилган ҳолда ўтган кунги танишларимизни, яна янги танишлар орттириш ниятида ҳаммани чақирдик. Сафардан толиққач, ўзимизни Европа ва цивилизациядан жуда йироқда ҳис қилган бир пайтда одамларнинг таътил олиб уйларига бориб келиши ва Вена кўрғазмасига ташриф буюриши ёки ёзни Швейцарияда ўтказишлари ҳақидаги гапларини эшитиш бизга жуда қалати, гўё сафарда юрмагандек туюларди. Мисол учун, бўлғуси никоҳини яқин дўстлари уюштирган, ўзи эса ҳеч қачон кўрмаган кишига турмушга чиқиш учун Польша чегараларидан бутун йўлни яқка ўзи босиб ўтган бир хоним билан танишдим. Рус урф-анъаналарида Пасха пайтидаги рўзада<sup>3</sup> никоҳга рухсат этилмагани боис, келганига икки ҳафта бўлганига қарамай, ҳалигача никоҳдан ўтмаган, бахтли қаллиқ Хива экспедиция-

<sup>1</sup> *Верешчагин Василий Васильевич* (1842–1904) – рус рассоми. Асосан жанг лавҳаларини тасвирлаган. Петербургда (1860–1863), сўнг Париждаги Ж.Л. Жером устахонасида ўқиган. Кўп бор Россия, Фарбий Европа, Сурия, Фаластин, Япония, АКШ ва Туркистон бўйлаб саёҳат қилган. Ўз асарларида Туркистон (1871–1874), Болқон (1877–1878), 1812 йилги Ватан уруши (1877–1904) каби мавзуларни тасвирлаган.

<sup>2</sup> *Пасха* (юнонча *Paqxa*, қадимги яҳудийча *Pesoch*, маъноси ўтиш) – яҳудий ва христианларнинг байрами. Кўчманчи семит қабилаларида пасха чорванинг баҳорги кўзилаши байрами бўлган. Байрамда янги туғилган кўзичоқ қурбонлик қилинган. Бу қабилаларнинг ўтроқ ҳаётга ва деҳқончиликка ўтиш жараёнида (мил. авв. XIII – XII аср) пасха ҳосил байрамига айланган. Шундан янги ҳосилнинг дастлабки уруғидан Матцот тайёрланиш одати келиб чиққан. Яхве эътиқоди кучайиши билан пасха яҳудийларнинг Мисрдан афсонавий кўчишлари шарафига бағишланган байрами бўлиб қолган. Христианликда Пасха байрами маъно жиҳатдан Исонинг қийналиши, кечиримлилиги ва унинг қайта тирилишига эътикод билан боғланган.

<sup>3</sup> Христианларнинг Пасха ойидаги гўштли, сутли ва тухумли таомларни ейиши ман қилинган рўза кунлари назарда тутилган.



сидан<sup>1</sup> тезда қайтгач, уларнинг тўйлари шу ҳафтада ўтиши кутилмоқда эди.

Казаладаги гурунглариимизнинг барчаси Хива ҳақида бўлди. Казала дивизияси бироз аввал жўнаб кетган бўлиб, ҳозир улар истехком барпо этилаётган Иркибой деган жойда эканлиги тахмин этилмоқда. Чопарлар у ердан ҳафтада бир-икки марта келиб туришар экан<sup>2</sup>. Сафарга гарнизоннинг энг яхши қисми қўшилган бўлиб, қолганлари ҳам бунга қизиқиб қарар экан. Биз Хивага жўнашга шошилиб, ҳатто у ерга ўтиб олиш учун бир неча кундан сўнг жўнаб, агар унчалик узоқлашиб кетмаса, кўшни Қўнғиротда экспедицияга қўшилиши мўлжалланган «Самарқанд» пароходида бориш мумкинлигини тахмин қилгандик. Вазият жуда қулай бўлиб кўринар, шу важдан пароходда кечувнинг хавфсиз имконияти бўлса ва ҳатто Орол денгизининг саёз сувида ёхуд бу ерда бир ҳафта қолиб кетгудек бўлсак ҳам, сафаримиз анча енгил кўчиши мумкинлигидан менга ҳамроҳлик қилиб Хивага боришга шерикни кўндиришга қарор қилдим.

Ҳаммамизнинг ҳафсаламиз пир бўлди. Бир куни эрталаб комендантнинг уйидаги ўша кечада бизни жуда синчковлик билан кузатган капитан Верешчагин чорлаб қолди. У ҳеч кимни Хивага ўтказиб юбормаслик ҳақида қўлида қатъий буйруқ борлиги, йўқса бизни ортга – Оренбургга жўнатиб юборишини, аммо менинг комендантга расмий хат олиб келганим учун бизни қўллашини маълум қилиб, Тошкентга боришимизга рухсат беришини билдирди. Ўз ахборотини тасдиқлаш учун у менга иккита қоғозни ўқишимни таклиф қилди. Ушбу буйруқлардан бири генерал-губернатордан бўлиб, вилоят губернатори томонидан имзо чекилган, унда Туркистон вилоятига савдо мақсадида киришни истаган европаликларга генерал-губернаторнинг махсус ёзма рухсатномасисиз ман этилиши ва акс ҳолда уларни келган жойига қайтариб юборилиши маълум қилинган эди. Мен кулиб, бу

<sup>1</sup> *Хива экспедицияси* – 1873 йилда Россия империясининг Хива хонлигини бўйсундириш мақсадида уюштирган ҳарбий юриши. Унда Россия томони 3000, Хива эса 30000 кишидан ажралган. Гандимиён сулҳ шартномаси билан тугаган. Унга кўра хонлик сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан Россияга қарам бўлиб, Амударёнинг ўнг соҳилидаги кўп ҳудудини бой берган.

<sup>2</sup> Чопарлар одатда отлик хабарчилар бўлиб, шошилиш хабарларни отини ҳар жойда алмаштириб, бир жойдан иккинчи жойга етказган.

хужжатни кўрсатгани учун капитан Верешчагиндан миннатдорлигимни айтиб, европалик бўлмаганим ва бу ерга савдо мақсадларида ҳам келмаганлигимдан бунинг менга алоқаси йўқлигини айтдим. Иккинчи хужжат эса адмирал Бокнинг<sup>3</sup> тавсияси билан ҳеч қандай сиёсий аҳамият касб этмаган, асосан илмий мақсадларда Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали сафар қилишни режалаштирган батартиб оилали иккита швейцариялик – лозанналик<sup>4</sup> М. Пикет ва невшателлик<sup>5</sup> М. Ривас жанобларга берилган имконият ва қулайликлар ҳақидаги қатъий буйруқ эди. Афғонистон ва Бухоронинг хавф-хатарларидан ўтиб, Россия чегарасига етиб келган бу бечора сайёҳларни «келган ерларига қайтариб юбориш» ҳақиқатни тан олиб айтганда бориб турган бемаънилик эди. Фақатгина бир неча ой ўтгандан сўнггина бири кийимини яҳудийчасига, иккинчиси эса татарчасига ўзгартириб олган ва русча ёзилган қоғозлари бўлган иккита одам рус айвоқчиси сифатида Балх амири томонидан қатл эттирилгани ҳақидаги Балхдан олган ва улар ўша сайёҳлар эмасмикан, деб кўрққан хабаримдан бўлак бу икки сайёҳ ҳақида бошқа ҳеч нарса эшитмадим<sup>6</sup>.

Бу тиришқоқ расмийнинг (Верешчагин – З. С.) ахбороти шеригимни Казала орқали Хивага етиб олиш мумкин эмаслигига ишонтирди ва у Тошкентга боришимизга қарор қилиб, у ерда ёки йўлда омадимиз келиб қолишига умид қилди<sup>7</sup>. Балки «Самарқанд» пароходида кетмаганимиз ҳам бахтимиздандир. Селлар маҳали бўлгани боис, дарё ирмоғидаги пароход анча ушланиб қолган, уни кутмай бир қисм хар-

<sup>3</sup> Бок *Георгий Тимофеевич* (1818–1876) – вице-адмирал. Россия империяси хонадонига яқин мансабдорлардан бири бўлган.

<sup>4</sup> *Лозанна* – Швейцариянинг жануби-ғарбидаги шаҳар.

<sup>5</sup> *Невшатель* – Невшател кўлининг шимоли-ғарбида жойлашган шаҳар (Швейцария).

<sup>6</sup> Айнан Ю. Скайлернинг саёҳати даври (1873 йил)да Россия империяси ҳарбийлари Хива хонлигини эгаллаш учун истилочилик ҳаракатларини олиб бораётганлиги боис, бу ердаги расмий амалдорлар хонлик ҳудудига, қолаверса ўлкага ташқи давлатлардан ташриф буюрувчи хорижликларга рухсат бермаганлиги бу ердаги ҳужумларининг шафқатсиз оқибатлари чет мамлакатларга ҳам овоза бўлиб, тарқалишининг олдини олиш чоралари сифатида изоҳланиши мумкин.

<sup>7</sup> В.В. Верешчагин ҳақиқатан ҳам Ю. Скайлернинг Хивага боришининг олдини олиб, уларни Тошкентга жўнаши ҳақида Туркистон генерал-губернаторига 1873 йил 9 апрелда ёзган билдиргисида маълум қилган. Қаранг: ЎзР МДА, 1-жамғарма, 20-ийғмажилд, 6699-иш, 1-1-орқа варақ.

бийлар генерал Верёвкин<sup>1</sup> армиясига Қўнғиротда қўшилиш учун кетаётганида туркманлар томонидан қириб ташланган эди. Эртаси куни биз сафарга отланаётган пайтда хузуримизга комендант келиб, капитан Верешчагиннинг хатти-харакатларини баён этиб, бу ерда унинг қисқа вақт ичида бўлганига қарамай, ўзига ҳар қандай масъулиятни олишдан кўркиши ҳамда қаттиққўл ва тиришқоқлиги билан ҳукумат олдида ўзини танитишга ҳаракат қилаётган ва бунинг уддасидан ҳам чиқаётган ёш расмий эканлигини айтиб қолди.

Бизнинг Казалага келишимиздан бир оз аввал бу ерга Хива элчиси асирга олинган рус маҳбусларини қайтариб олиб келган, уруш айнан уларни озод этиш учун бошланган эди. Улар Орол денгизининг шарқий соҳили бўйлаб яқин йўлдан келтирилгани боис экспедиция билан кўришмаган. Қиш бўлганидан улар қор эритиб сув ичишган. Элчилар олиб келган хатлар генерал Кауфманга<sup>2</sup> ёзилганлиги сабабли Казалада уни ҳеч ким очишга бетламади. Айтишларича, чопар орқали хатларни унга жўнатишган. Бироз вақтдан сўнг элчиларни маҳбуслар билан бирга Кауфманнинг хузурига – экспедиция қароргоҳига жўнатиш ҳақида хабар келган. Маҳбуслар йигирма бир киши бўлиб, мен Казаладалик вақтимда хон томонидан улар жўнашида тақдим этилган йўл-йўл пахталик чопонда шаҳар атрофида кўриниб қолишарди. Уларнинг барчаси асирликда қийинчилик кўрганини айтишар, гарчи озодликларидан чин юракдан хурсанд, кўплари буни маст бўлиб нишонлаб юришар, лекин афтидан улар унчалик азоб чекканга ўхшамасди. Кўпчилиги казаклар ва оддий аскарлар, орасида уч-тўртта хизматчи ва савдогарлар ҳам бор. Улардан учтаси – 1869 йилда Иргиз истехкомида қўлга олинган казак аскарлари ҳамда ўша йили уларга шерик сифатида тутилган учта хизматчини менга кўрсатишгани олиб келишди. Ушбу хизматчилардан бири ўттиз икки, бошқаси йигирма тўрт ёшда эди. Уларга қуролли қисмни

<sup>1</sup> *Верёвкин Николай Александрович* (1820–1878) – рус генерали. Россия империясининг Қрим уруши ва Ўрта Осиёни истило қилиш ҳарбий ҳаракатлари иштирокчиси.

<sup>2</sup> *Кауфман Константин Петрович* (1818–1882) – Ўрта Осиё хонликларини босиб олиш мақсадида Россия империяси уюштирган ҳарбий юришларнинг раҳбари. Ю. Скайлернинг саёҳати даврида Туркистон генерал-губернатори бўлган (1867–1882).

тузланган (дудланган) гўшт билан таъминлаш ва қозоклар билан савдо қилиш мажбурияти юкланган, ammo тўсатдан Орол денгизи яқинидаги бекатда қозоклар тўдаси томонидан асирликка олиниб, эгарларга боғланиб, Хива томон кечаю кундуз узундан-узоқ йўл босиб келтирилгач, бу ерда улар сотиб юборилган экан. Улар Хивага келиши биланоқ хон томонидан шахсий хизматларда фойдаланиш учун сотиб олинган ва узоқ вақт мобайнида хоннинг шаҳар ташқарисидаги боғида яшаб, кўпчилиги бу ерда боғбошлик қилган, бирор махсус касб-кори борлари эса ўз соҳаси бўйича ишлатилган. Улар бу ерда жуда кўпчиликни ташкил этган эронлик асирлар сингари асосан мева, гуруч ва ҳар замонда бир тишлам кўй гўшти ёки ёғи билан кун ўтказишган. Бошида уларга жуда қаттиққўллик билан муомалада бўлишиб, ҳатто куч ҳам ишлатишиб, мусулмонликка киритишга ҳаракат қилишган. Охир-оқибат хон буни билиб қолиб, уларнинг динини ўзгартиришга мажбур қилишга ундан бошқа ҳеч кимнинг ҳаққи йўклиги ҳақида буйруқ берган. Асирлар хонни хушфёъл деб таърифлаб, боғ оралаб ўтаётганида одатда уларга бир-икки оғиз сўз айтиб ўтишини ҳамда хонликнинг Россияга нисбатан адоватли алоқаларида буткул айбни девонбеги<sup>1</sup> ёки вазирга тўнкашарди.

Казаладалигимда причалга боғлаб қўйилган Орол флотилиясининг пароходлари ва баржаларини кўриб, кўздан кечириш имкониятига эга бўлдим. Мазкур флотилия ва унинг фойдасини сўзлашдан аввал Сирдарёнинг ўзи ҳақида бир-икки оғиз гапиришим шарт.

... Сирдарё ёхуд Сир дарёси юнонларга Яксартес номи билан машҳур. Страбон<sup>2</sup> ва бошқалар уни Каспий денгизига қўйилади деб айтишган. Ўрта асрлар араб географлари уни *Сайхун*, Амударё ёхуд Оксусни эса *Жайхун* ёки *Жихон* деб аташиб, Орол денгизига қўйилади деб ёзишган.

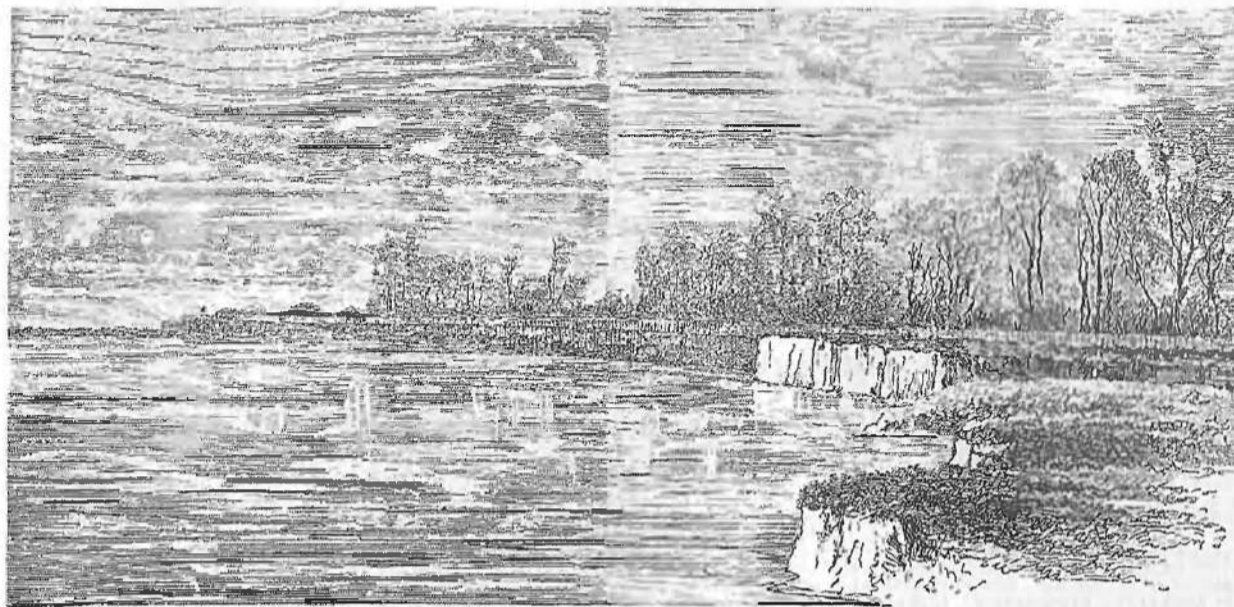
<sup>1</sup> *Девонбеги* – девон бошлиғи. Хива хонлигида девонбегилар кўп бўлиб, улар элчилик, ясовуллик ва бошқа ишларни бошқарган. Масалан, Муҳаммад Раҳимхон I даврида (1806–1825) саройдаги меҳтар, қушбегиларнинг ҳар бири ихтиёрида бир неча девонбеги бўлган.

<sup>2</sup> *Страбон* (мил. авв. 64/63–мил. 23/24) – юнон географи ва тарихчиси. Кўп саёхатлар қилган (Юнонистон, Кичик Осиё, Италия ва Миср). Антик давр географик билимлари якуни бўлган 17 китобдан иборат «География» ва бизгача етиб келмаган «Тарихий хотиралар» номли асарлар муаллифи.

Ўрта Осиёда бўлган европалик сайёҳлардан ҳеч бири инглиз Энтони Женкинсондан<sup>1</sup> аввал бу дарёни эслатиб ўтмаган. У ўзининг 1558 йилги картасида уни Орол денгизига қўйилган ҳолда, аммо денгизни «Хитой кўли» деб кўрсатган. Ҳатто шунга қарамай, XVI–XVII асрлардаги карталарда дарё Каспийга қўйилган тарзда тасвирланган. Холбуки руслар Осиё халқлари билан алоқалари орқали бу дарё ҳақида яхши билишар ва 1627 йилда аввалги карталарни изоҳлаб ёзилган «Катта Чизмага Китоб»да Сирдарё шарқдан Мовий (Орол) денгизига қўйилади, деб қайд этилган.

... Ўйлашимча, Амударё ёки Оксуснинг аввал Каспийга қўйилгани ҳақидаги далиллар эндиликда яхшигина ўрнашиб бўлди. Сирдарё ўз сувини Каспийга элтиши ҳақидаги антик географларнинг ҳақлигига, гарчи умумий тасвирларда бироз фарқликлар бўлса-да, ишониниш мумкин. Подшо Фёдор ҳукмронлиги даврида (1584–1598) рус ерларининг картаси яратилган бўлиб, 1627 йилда ушбу карта эскириб, тўзиб қолгач, янги, анча тузатилганига аниқ ёзма тавсифли матн илова қилинган бўлиб, у «Катта Чизмага Китоб» деб номланган. Таассуфлар бўлсинки, карта топилмаган, аммо китоб география учун қимматли материалларга бойлиги ва Ўрта Осиё ҳақида қизиқарли маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир: «Хвалим (Каспий) денгизидан Мовий (Орол) денгизга ёзги шимолий тропик чизиги йўналишида 250 верст. Мовий денгиздан Сирдарё бўйига 280 верст. Мовий денгизи энига 60 верст. Мовий денгизнинг суви шўр; Мовий денгиздан Арзас ёхуд Аргас дарёси оқиб чиқиб, Хвалим денгизига қўйилади. Арзас дарёсига эса шарқдан Амударё қўйилади. Амударёнинг манбасига 300 верст, Арзасгача эса 1,060 верстдир».

<sup>1</sup> Женкинсон Энтони (1529–1610) – инглиз дипломати ва сайёҳи. 1557–1571 йиллар давомида Англия киролининг элчиси ва Лондон савдогарларининг Москва компаниясидаги вакили сифатида Россияга тўрт марта, 1558–1599 йилларда эса Ўрта Осиёга келган. Энтони Женкинсон томонидан тузилган карта 1562 йилда Лондонда чоп этилган бўлиб, «Женкинсоннинг 1562 йилги Россия картаси» деб номланган. Женкинсон ўзи ўтган йўллар ҳақида ёзма ҳисобот қолдирган ва бир қанча жойларнинг географик кенгликларини аниқлаган. Батафсил қarang: Багров Л.С. Карты Азиатской России. Исторические заметки. – Петроград, 1914; Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке // Перевод с англ. Ю.В. Готье. – Ленинград, 1937; Ҳасанов Х. Ўрта Осиёга саёҳатлар. – Тошкент, 1954; Саидбобоев З. Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI – XIX асрлар). – Тошкент: «Фан», 2008.



Сирдарё манзараси.

... Сирдарёда муваффақиятли кема қатнови учун 2-Истеҳком қалъа ва Перовский истеҳком қалъаси ўртасидаги масофа улкан тўғаноқдир. Уни яхшилашга қаратилган барча уринишлар натижа бермади.

... 1856 йилда лейтенант Бутаков дарёнинг тор бу қисмидаги кема қатновини яхшилаш, Қораўзакдан унга сув келишини таъминлаш ва бир вақтнинг ўзида бир неча бурунларни кесиб, канални тузатиш учун Қораўзакни Ёмондарё билан боғловчи кичикроқ ирмоқни кенгроқ қилишга ҳаракат қилиб кўрди. Бу ишлар 1856–1857 йиллар давомида зўр бериб давом эттирилган бўлса-да, сувнинг мўлжалдаги баландликка кўтарилмаганидан ташлаб қўйилди. 1860 йилда Қораўзак каналининг тахминан тўрт мил<sup>1</sup> узунлигини тозалаш таклиф қилиниб, олтмиш бешта одам 180 кун мобайнида бу билан машғул бўлиши ҳисоблаб чиқилди. Сув тўсиқ ва ғовларни дарҳол оқизиб кетмаслиги учун ишлар оқимга қарши олиб борилди. Амалда бир йил давомида атиги йигирма кунгина иш бажарилди. Келгуси йил ҳарбий қўшинлар Жўлак истеҳком қалъасини<sup>2</sup> қуриш билан банд бўлгани ва аввалги ҳаракатнинг самарасизлигига амин бўлишгач, жуда кам иш

<sup>1</sup> Мил – инглиз ўлчов бирлиги бўлиб, минг маъносини билдиради. 1 мил 1,6 км га тенг.

<sup>2</sup> Жўлак – 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида ташкил этилган Сирдарё вилоятидаги аҳоли маскани (ҳозирда Қозоғистоннинг Қизилўрда вилоятига қарашли).

қилинди. 1862 йилда Ёмондарёда сувни кўпайтириш учун уринишлар яна беҳуда кетди. Флотилия учун ясалган иккита пароход қатновдаги барча қийинчиликларга бардош бериши ҳақидаги ўй-фикрларга ишонишиб, кейинги йил мобайнида ҳеч қандай иш қилинмади. 1864 йилда капитан Скотт томонидан Қораўзакни тадқиқ этиш учун жўнатилган кичик экспедиция тозалаш ишлари узоқ вақт олмаслиги, кема қатновини йилнинг етти-саккиз ойи давомида амалга ошириш мумкинлиги, бироқ кузда бунинг имкони йўқлигини маълум қилди. Сўнгра лойиҳалар учун икки йил сарф этилиб, 1866 йилда Қораўзак каналини тозалаш қимматга тушиши ва машаққатидан Сирдарё бошланишидан то Ёмондарёгача канал қазिशга қарор қилинди. Бу иш ўн етти кун давом этиб, кунига 400 та ишчи кучи ва 2471 рубль сарф-харажат талаб қилди. 21 июнда канал ишга тушиб, келгуси баҳорнинг баланд суви уни кенгайтириб, кема қатнов имконини яратади, деб умид қилишганди. Аксинча канал қум билан тўлиб, кема қатнови яна ҳам ёмонлашди. Ўшандан буён ҳеч бир иш қилинмади.

Кема қатнови учун ана шундай тўсқинликлар сабаб, гарчи унинг фойдасизлигига бошқа омиллар бўлса-да, Орол флотилиясида хизматлар камлигидан ажабланмаса ҳам бўлади. Флотнинг ташкил топиши Раим қалъасининг бунёд этилиши билан бир замонда бўлиб, 1847 йилда эса Оренбургда иккита – «Николай» ва «Михаил» деб номланган икки мачтали кичикроқ елканли кема ясалди. Биринчиси тадқиқот мақсадлари, иккинчиси эса балиқчиликни бошлашга мўлжалланган бўлиб, аммо кемалар денгизда узоқроқ кетолмагани боис, 1847 йилда Косорол ва шарқий соҳил яқинидаги бошқа оролларни тадқиқ этишда у-бу нима иш қилинди, холос. Ваҳоланки, Оренбургда қурилган, бошқаларига қараганда йирик яна бир елканли кема – «Константин»да лейтенант Бутаков 1848 ва 1849 йилларда Орол денгизини тўлиқ тадқиқ этиб чиқди.

1850 йилда генерал Обручевнинг<sup>1</sup> таклифига кўра Швециянинг Мутал заводида қирқ от кучига эга «Перовский»

<sup>1</sup> Обручев Владимир Афанасьевич (1795–1866) – Россия империяси ҳарбий генерали. 1842 йилда Оренбург ҳарбий губернатори ва фуқаро қисми бошқарувчиси этиб тайинланган. 1846 йилда Каспий денгизининг шарқий соҳилларига, 1847 йилда эса чўллар оша Сирдарё бўйларига экспедициялар уюштириб, бу ерда Раим истехком қалъасини бунёд эттирган.

деб номланган пароход ва ўн икки от кучига эга, темир баркли<sup>1</sup>, эшкак винтли «Обручев» деган иккита кема ясашга қарор қилинди. Кемаларнинг Швециядаги баҳоси 37445 рубль, уларни у ёқдан механик қурувчилари билан Казалага келтириш эса 49347 рублга тушган. «Перовский» пароходи 1853 йилда Сирдарёда сувга туширилган. «Обручев»нинг ёғоч қисмлари ҳали етиб келмагани боис, у 1855 йилдан бурун иш бошламади. Зарур ҳолларда ишлатиш учун «Перовский» тўққизта, «Обручев» эса шунга ўхшаш иккита тўп билан қуролланган. «Перовский» дарёнинг покулай қисмларида қатнаш учун жуда қатта бўлиб, кўпинча саёзликларда ботиб қоларди. «Перовский» пароходи мавсум давомида 1-Истеҳком қалъадан Перовский истеҳком қалъасигача иккита баржани тортиб, уч марта бориб келган. Йўналиш вақти эса энг узоғи билан ўн кундан ўн икки кунгача, энг ками билан эса саккиз кун давом этган. Бу икки пароходга буюртма берилгач, уларни ёқилғи билан таъминлаш зарурияти ҳам туғилди.

Йил давомида (1851) «Константин» ва «Михаил» деган иккита кемада Орол денгизи ва Косорол оролида саксовул ва бошқа илдизларни ташиш билан шуғулланиб, генерал Перовский буткул шу ёқилғи тури билан таъминлашнинг иложи йўқлигидан бу каби пароходларни олиш ва фойдаланишнинг мушкуллигини ёзган.

*Саксовул* томирга яқин, шох-бутага бой, кесиш ҳамда кичик бўлақларга майдалаш қийин, ёнишиб ҳосил бўлган ўсимлик. Шу боис, Дон дарёсидан антрацит<sup>2</sup> кўмирни келтириш ҳақидаги шартномага кўра, 1852 йилда портга ҳар тоннаси олти рублдан бир юз саксон тонна келтирилди. «Перовский» антрацит кўмир ишлатганда Перовский истеҳком қалъасигача бориш-келиш тахминан 2500 рублга тушган. Пароход печлари саксовул билан қизитилганда гарчи ҳар бир *пудининг*<sup>3</sup> нархи арзон – олти копейк (ўттиз олти фунт стерлинг<sup>4</sup>), бориш-келиш 520 рублга тушса-да, тўрт баравар кўп ёқилғи сарфланган. Шундай қилиб, «Перовский»

<sup>1</sup> Барк – уч мачтали кема.

<sup>2</sup> Антрацит – тошкўмирнинг энг яхши нави.

<sup>3</sup> Пуд – овирлик ўлчов бирлиги, тахминан 16,3 кг.

<sup>4</sup> Фунт стерлинг – 100 пенсдан иборат Буюк Британия пул бирлиги.



ва унинг баржаларининг юк ташиш имконияти ҳисоб-китоб қилинганда 1-Истеҳком қалъадан Перовский истеҳком қалъасигача қуруқликда юк ташишдан кўра биров тежамкор саналиб, ҳар бир пуд юк ҳукуматга 30 копейка тушган. Ҳолбуки, ҳар пуд юкнинг қуруқликдаги нархи қирқ-эллик копейка айланган. Саксовул билан қизитилганда транспорт нархи бир пуд учун уч копейкдан ошмаган. Шу тариқа ҳукумат қирқ етти копейк фойда кўрган. Шунинг учун ҳам 1-Истеҳком қалъадан Перовский ва Жўлакка барча таъминот, материал ва ҳоказоларни иложи борича сув йўли орқали ташишга қарор қилинди.

1860 йилда Ливерпулнинг Хамилтон Уоркс (Hamilton Works) заводига Френсис тизими<sup>1</sup> кўра қат-қат бурма темирли, ясси остли, қўйруқ филдиракли иккита пароходни яшашга, бир вақтнинг ўзида Ливерпулда сузувчи понтонли<sup>2</sup> док ва олти қайиқ ҳамда Кама-Вотка Уорксдан эса учта баржага буюртма берилди. Пароходлар Оренбургда қисм-қисмга бўлиб, туяларга юклаб, Казалага келтирилиб терилгач, 1862 йилнинг кузида сувга туширилган. Уларнинг ҳар иккиси тўққизта тўп билан аслаҳаланган бўлиб, ўз навбатида «Сирдарё» ва «Орол» деб номланган эди. Биринчиси йигирма от кучига эга, жўнатилган вақтидаги нархи 16000 рубль, иккинчисиники қирқ от кучига эга, нархи 30080 рубль. 1863 йилги қатнов шуни кўрсатдики, янги пароходлар яхшироқ бўлиши ўрнига эскиларидан ҳам баттар экан. «Орол» 540 тонна юк ташиш қуввати бўла туриб, 216 тоннадан ошиғини ололмайди.

1865 йилда флотилия юк ташув суръатининг ортиши туфайли Россиядан ҳар бири 62 тонна юк ташувчи учта баржа ва мавжуд иккитасига яна қўшимча битта паром келтирилди. 1866 йилда Бельгиянинг Кокериллс Уоркс (Cockerill's Works) заводида нархи 7700 рубль, 70 от кучига эга, узунлиги 150 ва кенглиги 22 фут<sup>3</sup>, оғирлиги 154 тонна, учта печ, иккита тўпли «Самарқанд» деб номланган пароход,

<sup>1</sup> 1840 йилда Британия ҳарбий-денгиз флоти – Адмиралтействонинг буюртмасига буюн Френсис Смит илк бор винтли пароход ясаган ва бу туркумдаги пароходлар унинг номи билан аталган. Юқоридаги матнда ана шу русумдаги пароходлар назарда тутилмоқда.

<sup>2</sup> *Понтон* – вақтинчалик кўприк, иншоот ва шу кабиларни сувда кўтариб туриш учун хизмат қиладиган таги ясси қайиқ ёки кема.

<sup>3</sup> *Фут* – инглиз узунлик ўлчов бирлиги. 1 фут 0,3048 м га тенг.

1870 йилда унга қўшимча яна Россияда нархи 35000 рубль, 35 от кучига эга, узунлиги 104, эни эса 16 фут, битта печли «Тошкент» пароходи ясалди.

... Шу ўринда Орол флотилиясидаги қатновга доир статистик маълумотларни келтириб ўтсак:

Йиллар	Хукумат юклари	Шахсий юклар	Йўловчи соии
1865	1491 тонна	218 тонна	1208
1866	1416 тонна	318 тонна	1767
1867	2633 тонна	404 тонна	2328
1868	2081 тонна	56 тонна	3558
1869	2920 тонна	24 тонна	3025

Шу тариқа захиралари ва қўшинларининг миқдори кўпайиши, йўловчилар сифатида асосан дарёнинг юқори қисмларига ташилган аскарлар ҳисобига ҳукумат учун фойдаланиладиган пароходларнинг сезиларли равишда ортганлиги, шахсий юклар ташувининг эса хийла пасайганлигини кўрамиз. Бу кўпинча кема қатновидаги қийинчиликлар ва асосан, Оренбург ҳамда дарё ўртасидаги транспорт ишининг ўзига хосликлари натижасида юклар кўпинча Казалада бир мавсумда ташиш учун кўп миқдорда тўпланиб қолишга мойиллигидандир. Шу сабабдан хусусий тижорат юклари асосан эски усул – туяларда ташиш орқали амалга оширилади.

Ва ниҳоят, 22 апрель сешанба куни Казаладан жилдик. Гарчи Даштда ёқимли шамол, бутун ўлка бўйлаб баҳор ўз яшил дастурхонини ёзиб, илк чечаклар, айниқса кичкина сарғиш хушбўй лолалар кўрина бошлаган бўлса ҳам, кун хаддан ташқари иссиқ эди. Дастлабки икки бекатда икки-учта оила яшайдиган кичик қозоқ ўтовларида вақтни чоғ ўтказдик. Йўлимизда давом этарканмиз, тез орада кучли ёмғир ёға бошлади. Натижада йўлдан адашиб, кимсасиз ерга келиб қолдик.

Кўчирларимиз ҳам қаерда эканлигимиз ҳақида озгина бўлса ҳам тасаввурга эга эмас эдилар. Ниҳоят узоқдан шуъ-

ла кўринди. Биз уни бекат бўлса керак деб ўйлаб, ўша ёққа келгач, ёруғлик бир неча фақир қозокнинг ўтовидан таралаётганига дуч келдик. Улар ҳеч қандай бекатни билмасликларини, бу ерлик эмасликларини айтишди. Ичкарига кириб, олов атрофида ўтирган ва бизга роҳат, завқ билан тикилган мезбон, унинг хотин-халаж, бола-чақасининг лойқа сувдан чой дамлаб, иссиқ-иссиқ ичиб, сардина<sup>1</sup> ва яхна ғоз гўштидан кечки овқатини тановул қилдик. Биз учун ҳурмат юзасидан тўрдан эътиборли жой ажратилган, тагимизга яхши пахта кўрпача тўшалган, ёнимизга қўйилган ёстикларга ёнбошлаб, Окмаматов (таржимон – З. С.) орқали қизгин суҳбат қурдик. Ўтов ичида ўртадаги оловдан бошқа ёруғлик йўқ, тутун ўтов томидаги туйнукдан ташқарига чиқиб кетар ва бир вақтнинг ўзида у ердан ичкарига ёмғир томчиларини ҳам киритиб турар, вақти-вақти билан шам бўлагининг атрофида дастрўмолчани шамдон сифатида наридандан-бери айлантириб ўтирардик. Бу Рембрандт<sup>2</sup> ёки аниқроғи, Герардо делла Нотте<sup>3</sup> учун ажойиб манзара эди. Бизнинг кийимларимиз, озиқ-овқат халтадаги ашёлар ва, айниқса пичоқларимиз, вилкаларимиз уларда кучли ҳайрат уйғотди. Биз бу хушчақчақ қозоққа кичик захирамиздан пичоқ ва вилка беришдан ўзимизни тиёлмадик.

... 2-Истеҳком қалъа ёки Қармоқчи ҳам деярли Қорабуток каби ёмон ва ноқулай жой бўлиб, бу ерда кичкина гарнизон бор эди. Қалъа шундоққина дарё соҳилида жойлашган бўлиб, унинг деворини емираётгандек туюларди. Дарё бўйидаги бир неча кичик уйлар шаҳарни ташкил қилиб, бу ерда дарёнинг у қирғоғига олиб ўтадиган паром ёки бозор ҳам йўқ, шунинг учун соҳилдан ўтиш бефойда эди. Анча ушланиб қолиши ҳамда Хивани эгаллашларини кўришга ҳалал бери-

<sup>1</sup> Сардина – сельдларга мансуб майда балиқ.

<sup>2</sup> Рембрандт, Харменс ван Рейн (1606–1669) – голланд rassоми, тасвирчи. Унинг санъати ғайриоддий ҳаётийлиги ва оддий тасвирлари маъноси чуқурлиги билан ажралиб туради. Рембрандтнинг асосан афсонавий ҳамда Инжилдаги тасвирларга бағишланган асарлари талайгина.

<sup>3</sup> Бу ерда машҳур голланд rassоми Геррит ван Хонтхорстнинг (1590–1656) тунги кўринишларни ажойиб моҳирлик билан тасвирлаганидан итальянлар томонидан унга берилган Герардо делла Нотте (Тунги Герардо, Gherardo della Notte) таърифи пазарда тугилмоқда.

шига қарамай, Мак-Гахан<sup>1</sup> ҳам охир-оқибат Перовскийнинг келишини кутишга мажбур бўлган.

Бекатдан унча узоқ бўлмаган жойда қозоқларнинг унча қизиқиш уйғотмаган кўплаб қабрлардан иборат йирик қабристонни бўлиб, баъзи кичик лойли қўрғонлар, бошқалари турли хил кичик қалъаларни эслатувчи биноларда аниқ қабрлар жойлашган. Уларнинг ҳеч биринида ёзувлар битилмаган. Бундай қабристонлар Даштнинг бу қисмида, айниқса дарё соҳил бўйларида унчалик кам эмас ва узоқдан қандайдир қадимий шаҳар харобаларига ўхшаб кетади. 2-Истеҳком қалъадан олдинда жойлашган сўнгги Хорхут бекатида ҳам шунга ўхшаш қабристон бўлиб, кўп қабрлар шунинг ишиги, ўйиб ёзилган арабча ёзувли тошлари бор. Қабристонга ёндош ерда кўпгина қўрғон ва теңаликлар бўлиб, эҳтимол, бу ерда қадимий Жанд<sup>2</sup> шаҳри жойлашган бўлса керак.

... 2-Истеҳком қалъадан Перовский истеҳком қалъасигача йўл ботқоқли бўлганидан дарё ёқалаб узоқ юролмай, шимолга томон юришга мажбур бўлдик. Олдинги йўл дарёнинг у қирғоғида бўлиб, 2-Истеҳком қалъа ва яна Перовский истеҳком қалъасида ундан кечиш зарур бўлган. Ҳамма бекатлар ҳали ҳам ер ости кулбаларидек туюларди. Янги йўл эндигина ишга туша бошлаган, анча яхши эди. Йўлнинг дурустлиги, отларимиз ҳам ҳар доимгидан яхши бўлганидан, биз эртаси куни кечда Перовскийга етиб келдик.

... Перовский қалъаси аслини олганда ҳам истеҳком қалъа бўлиб, шаҳар илгари Оқмачит деб аталган ҳамда у Кўқон хонлигига қараган. Бу ер Кошғарнинг ҳозирги ҳокими Ёқубхон бошчилигидаги кучли мудофаадан сўнг, генерал Перовский бошчилигидаги руслар томонидан 1853 йилда босиб олинган. Йигирма беш кунлик камал давомида рус артиллерияси истеҳком қалъанинг пахса деворларига

<sup>1</sup> Мак-Гахан, Януарий Алоизий (1844–1878) – «Нью-Йорк Геральд» ва Лондоннинг «Дэйли Ньюс» газеталарида ҳарбий мухбир бўлиб ишлаган. Россия империяси ҳарбий қўшинининг Хивага бостириб кириши ҳақидаги режасини билгач, ҳар қандай тақиқларга қарамай у ёққа йўл олади ва 1873 йилги Хивага қарши урушнинг гувоҳи бўлади. Сафари натижалари асосида «Оқсдаги ҳарбий ҳаракатлар ва Хиванинг қулаши» («Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva») номли асарини нашр эттирган (Лондон, 1874; Москва, 1875).

<sup>2</sup> Жанд – Сирдарёнинг куйи оқимида, Қизилўрда рўпарасида, Қизилқум чеккасида бўлган ўрта аср шаҳри. Уни 1221 йилда Чингизхон бошчилигидаги мўғуллар қўшини вайрон қилган. Ҳозирги Жанқала харобалари.

шунчалик шикаст етказишганки, қўқонликлар уни ташлаб кетишга тайёр бўлиб, натижада генерал Перовскийга мактуб жўнатишган. Айтишларича, рус генерали (Перовский – З. С.) қамал қимматга тушишига қарамай, оз бўлса-да шухрат қозониб ютишига қарор қилганидан, хатни ўтга отиб, чопарга «Биз истехком қалъани ҳужум билан эгаллаймиз», деб жавоб қилади ҳамда эртаси тонгда бунинг уддасидан чиқади. Истехком қалъаси руслар томонидан тўлиқ қайта қурилган бўлса ҳам, қадимий биноларнинг айрим қисмлари ҳалигача қад кўтариб турарди.

Шаҳар руслар босқинидан кейин хийла кенгайиб, эндиликда анча катта ҳудудни эгаллаган. Бу ер Казаладаги каби қозоқлар билан тўла бўлса-да, у шаҳардан сартлар, хивалик ва бухороликларнинг анча кўп аҳолиси борлиги билан ажралиб турар ва натижада буткул шарқона тус олган эди. Шаҳарни айланиб юриб, *мактаб* ёхуд бошланғич мактаб диққатимни тортди. Бу очиқ эшиги тўғри кўчага қараган, кичкина хонада жойлашган эди. Ўтиб кетаётганимизда болалар қизиқиш билан қараб қолишувди, шунда ўқитувчи дарров уларга қараб ўқишни давом эттиришни ва бизга аҳамият бермасликни буюрди. Уларнинг ҳар бири дарсни баланд товушда қайтаришар, тиз чўкиб, олд ва ортга тебранишиб, сўзларнинг маъносини тушунмаган арабча машқни ёдлашарди. Мактаб орти дарахтлар тўла боғ бўлиб, у анча жойни эгаллаган. Узокроқда эса қамал вақтида ҳалок бўлган рус аскарларига ўрнатилган ёдгорлик бор.

Об-ҳаво энди қишдан ёз ўртасига алмашиб, кунлар кескин исиб кетди. Ўт-ўлан униб, шафтоли дарахтлари эса гуллай бошлаганди. Ҳатто вақти-вақти билан истехком қалъаси атрофидаги уйлардан ажратиб турувчи кенг майдонни пиёда айланиш ҳам жуда иссиқлик қиларди. Қуёш ботгач, анча ёқимли, аммо кечаси, ҳатто ой ёруғида эшикдан ташқарида қолсангиз, иссиқнинг тафтини сезасиз.

Мен Перовский қалъасида беш кун қолдим. Мак-Гахан эса нима бўлганда ҳам бу ердан жўнашга қарор қилганидан, чўлни кесиб ўтиб, экспедиция қароргоҳига боришга ҳаракат қилар ва, албатта мен уни яна соғ-омон кўришни, унинг жўнашини енгиллатиш учун нимаики кўлимдан келса қилишни истардим. Туя, от ва йўл бошловчи қидириш билан

кунимиз беҳуда ўтарди. Кўп марта алдандик ва охири чорасиз амалдаги туман бошлиғи, капитан Родионовдан ёрдам сўрагач, барча тўсиқлар худди сеҳр қилингандек йўқ бўлди-қолди.

1-Истеҳком қалъадаги тажрибамиздан келиб чиқиб, шу пайтгача зобитлар ва расмий доиралардан ўзимизни олиб қочиб юрдик. Мак-Гахан расмий розиллик олгач, генерал Кауфман кўшинига кўшилишида йўлда унга чўл ва туркманлардан бошқа ҳеч нарса тўсиқ бўлолмаслигини ҳис қилгач, гўё ундан бахтли одам йўқ эди. Зудлик билан келтирилган отлар эгар-жабдуқланиб, яхши шиятлар билан кичкина карвон паромда кечувдан ўта бошлади. Мен эсам бу пайтда қирғоқда уларнинг дарёдан хавф-хатарсиз ўтганига маъюс тикилиб қолдим.

Бутун ёз бўйи мен Мак-Гахандан бир мартагина дарак эшитдим. Бир-биримизга ёзган хатларимиз ягона йўл – шахсий кишилар орқали жўнатилмаганидан бизга етиб келмасди. Ҳолбуки, мен тез-тез у ва унинг чўлни кесиб ўтганлиги ҳақида юрган гапларни Ўрта Осиёнинг ҳамма ерида эшитардим. Бу ҳақиқатан ҳозиргача адо этилган энг ажойиб иш бўлган, чунки душманона кайфиятда деб талқин этилган ўлканинг йўлларини ёки тилини билмасдан туриб, уни кесиб ўтиш чинданам таҳсинга лойиқ эди. Ҳатто айғоқчилари билан Мак-Гаханни тутишни ният қилган, аммо уни қочириб қўйган зобит ҳам унинг жасурлигидан, ана шундай вазиятларда мақтаб айтиладиган русча ибора билан «Молодец» (қандингни ур – З. С.) деб юрган экан. Узоқ вақтдан сўнг биринчи марта шеригимни Хивага соғ-саломат етиб олганини Қўқондан қайтганимда эшитдим. Тошкентда инглиз жосуслари эҳтимолидан катта хавотир бўлиб, мен капитан Родионов билан ишим қийинроқ кечишидан чўчиб тургандим, аммо генерал Кауфманнинг сезгирлиги унинг расмийларининг аҳмоқона қўрқувларидан кучли чиқди.

Мак-Гаханни дарёдан эсон-омон ўтганини кўргач, соат 7 да Тошкентга қараб йўл олдим. Оқшом жуда кўнгилли, Перовскийга туташ бўлган бу жойлар текислик бўлишига қарамасдан, жуда хушманзара ҳамда теvarак-атроф манзарасидан тўла лаззатланиб йўлда давом этдим. Бу ерда жуда кўп бута, айниқса саксовул ва жузғун бўлиб, талайгина-

си оқ, сиёхранг гуллар билан қопланган эди. Бошқалари эса оч яшил рангга қопланган бўлиб, ёқимли оқшом нури уларга ўзига хос жозоба бахш этарди. Ҳар қадамда маҳлиё қилувчи тилласимон қирғовуллар потирлаб учиб қоларди. Улар ёввойи эмас, яқинлашганда индамас ва шундан уларни тутиб ўлдириш унчалик қийин иш эмас. Бахтга қарши Мак-Гахан ўзи билан бирга барча ов қуролларини олиб кетган, шу сабабли менда уларни отишга ҳеч нима йўқ эди. Бутун Сирдарё бўйлаб йил бўйи ов яхши бўлиб, нафақат қирғовул, фоз, ўрдак ва какликлар, балки бошқа турли жониворларни ҳам учратиш мумкин.

... Тун бўйи йўл босиб, эрталаб соат 9 да Перовский қалъасидан етмиш мил узоқликда, дарё қирғовида жойлашган рус қалъаси Жўлакка етиб келдим. Йўл рўборини кетказиш мақсадида чўмилиб олиш учун эндигина ечинаётган эдим ҳамки, бир неча аёл ва болаларни ортиб олган иккита енгил арава келиб қолганидан уй орқасидаги ховуз сувида чўмилишга мажбур бўлдим. Биз улар билан бирга нонуштада чой-пой ичиб, танишиб олдик ва вақтимизни мароқли ўтказдик.

... Уларга рўбарў келганим мен учун жуда яхши бўлди. Хонимлардан бири Тошкент зобитларидан бирининг рафиқаси бўлиб, ўзининг номидан эрига хатлар бериб кўйди. Мендан Тошкентда қаерда ётиб-туришимни сўраб, агар менинг бу ҳақда тайинли фикрим бўлмаса, эрининг олдига боришимни таклиф қилди. Унинг катта уйи бор экан. Мен таклифга рози бўлиб, Тошкентда бўлган чоғимда жуда шинам жойда истиқомат қилдим.

1856 йили қурилган истехком қалъа Кўқон қалъаси жойлашган ҳудудда бўлиб, 1853 йили Оқмачитга хужум пайтида камал қилиниб, вайрон этилган, 1863 йилга қадар Россиянинг Осиёдаги энг чекка таянч қалъаси ҳисобланган.

... Жўлақдан чиқиб озроқ йўл босгандан сўнг, мен шимоли-шарқ томонда хира зангори чизикни кўра бошладим. Бироздан сўнг бу чизик йириклашиб, Тошкент ортида тизмалари билан ястаниб ётган жуда чиройли Қоратов тоғи аниқ-тиниқ кўриниб қолди. Чўққилари ҳануз қорлар билан қопланган бўлиб, унумсиз ва қурғоқчил шунча дашту биёбондан сўнг у жуда чиройли, ўзига хос манзара касб этарди.

Дашт ҳозир ҳам турли хил гуллар, айниқса алвон қизгалдоқ, ёввойи лола, ёронгул, кўшгина крестгуллилар ҳамда дуккакли ўсимликлар билан қопланган. Йўл давомида тоғлардан оқиб келувчи, кўпининг суви сероб кичик дарё ирмоқларидан тез-тез ўтишга тўғри келди. Бутун бу ҳудуд қадимий деҳқончилик изларини кўрсатиб турар, ўз ўзидан равшанки, бу ерда бир маҳаллар жуда кўп аҳоли тирикчилик қилган. Кўп жойларидаги тепаликларда қадимий шаҳар вайроналари бўлиб, уларнинг устини ҳозир саксовул ва бошқа бута чангалзорлари қоплаган. Қадимий афсонага кўра, бутун Сирдарё водийси бир замонлар аҳоли билан зич жойлашган бўлиб, булбул мевали дарахтларнинг у шохидан бу шохига, мушук эса у девордан бу деворга, томдан томга сакраб шу зайлда Кошғардан то Орол денгизигача борган эмиш. Бурунги маданият изларидан бунга қисман ишониш мумкин. Тарихдан биламизки, дарёнинг бу қисмидаги қирғоқларида жуда кўп йирик ва гуллаб-яшнаган шаҳарлар бўлган. Улар орасида Ўтрор, Саврон<sup>1</sup>, Жанд ва Янгикент диққатга сазовордир. Янгикент<sup>2</sup> вайроналари Лерх<sup>3</sup> ва бошқа тадқиқотчилар томонидан Қазаладан ўн олти мил қуйироқда топилган. Вайроналарни ташкил этувчи мазкур тепаликлардан бир нечаси ўрганилиб, турли хил қулолчилик ва хўжалик буюмлари топилган. Аммо шаҳар ёшини аниқлашга имкон берадиган ҳеч нима топилмаган.

Эртаси кун эрталаб бир неча катта қалъалар ва Сигноқ каби яқин орада ташлаб кетилган шаҳар харобаларидан

<sup>1</sup> Саврон (Сауран) шаҳар харобалари тўғридан-тўғри Сигноқдан ва почта йўли бўйлаб Тюмень-ариқ бекатидан 90 верст, Сирдарёдан эса 15 верст узоқликда жойлашганлиги «Катта Чизмага Китоб» («Книга Большому Чертежу»)да келтирилган. Қаранг: История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и учёных XVI – первой половины XIX в. // Составитель Б.В. Лунин. – Ташкент: «Фан», 1988. –С. 57.

<sup>2</sup> Янгикент қадимий шаҳар бўлиб, Жанкент деб ҳам ёзилади. Сирдарё этагида, харобалари Қазалинск шаҳридан 25 км масофада, дарёнинг чап томонида.

<sup>3</sup> Лерх Пётр Иванович (1827–1884) – рус шарқшунос олими. 1850 йили Петербург университетини тамомлаган. 1858 йилда полковник Н.П. Игнатъевнинг Бухоро ва Хива экспедициясида иштирок этиб, у ердан олиб кетган шарк кўлёма ва тангаларини Эрмитаж ва Археология жамиятига топширган. 1867 йилда Қазалинскдан Жиззахга қадар эски шаҳар харобаларини ўрганган. XIX асрнинг 70-йилларида П.И. Лерх Хива ҳарбий юриши иштирокчиларига илмий йўриқнома ишлаб чиққан. «Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году» асари муаллифи (Санкт-Петербург, 1870).



ўтиб, Саврон вайроналарига келдим. Шаҳар харобаларининг ўзи почта бекатидан узоқда жойлашгани боис, у ерга бора олмадим. Бир неча йил илгари бу ерда баланд гиштин икки-та минорали, бурама зинали жуда бежирим иншоот бўлган. Миноралардан бири неча йил муқаддам қулаган, бошқасига қозоқлар шикаст етказган ва ҳар ҳолда у ҳам эндиликда вайрон бўлган бўлса керак.

Сирдарёдан қарама-қаршида улкан куруклик – Қизилқум ястаниб ётади. Бу чўлнинг катта бир қисми 1-Истеҳком қалъадан бошланиб, жанубга томон Орол денгизи ёқалаб Бўкантовгача, хатто баъзи жойларда Хивага қарама-қарши Амударё соҳилларигача ёйилган. Янги дарё бўйлаб жойларда чўл аста-секин одатдаги даштларга айланиб, Сирдарёнинг чап соҳили бўйлаб Чордарадан то Жўлакка қадар қумли дашт бўлсаям, баъзи жойлари деҳқончиликка яроқли ва қадимий шаҳарларнинг харобалари билан тўла.

Чўл жанубда Чиноз ва Жиззах орасида жойлашган Мирза-чўл, Бўкантовга яқин эса Аристонбелқудук, Томди ва бошқа булоқлари бўлган паст тоғ тизмалари билан чегараланган. Чўлнинг бу тоғлардан бошланган бир қисми Ёмон-қизил деб аталиб – унинг ҳақиқатан энг ёмон қисми – Амударёгача ҳамда унинг қирғоқлари бўйлаб Мунчоклидан ҳатто Бухоронинг жанубигача чўзилган. Чўл доимий равишда шимол ва шимоли-шарқий шамоллар таъсирида ўзини жануб томон уриб, қарийб тўхтовсиз ёйилмоқда. 1872 йилда Россия экспедицияси чўлда уч ой турган пайтида шамол шимоли-шарқдан уч кунгина эсмаган, холос.

Қизилқум фақатгина тақир ер ва кўчувчи қумлардан иборат эмас. Бу ерда турли хил ўсимликлар, айниқса ёқилғи сифатида фойдаланишга ярайдиган саксовул ва шунга ўхшаш буталар билан қопланган тепаликлар жуда кўп. Доривор ўсимликлардан асафетида<sup>1</sup> шираси, аммиак ва ўсимлик елими олинади. Бу ердаги тоғда оҳактош, сифати паст мрамор, чакмоқтош ва сланец учрайди. Бироз темир рудаси ҳам тарқалган бўлиб, у қумга тўқ сарғиш-қизил ранг берган ва шубҳасиз чўлга ном беришда асос бўлган.

Қизилқумни кўнгина карвон йўллари кесиб ўтган. Уларнинг кўпчилиги жануб билан шимол ўртасида қадимги даврдан

<sup>1</sup> Асафетида – бўйи 1,5 м га етувчи кўп йиллик ўтсимон ўсимлик.

хозирги пайтгача асосий алоқа йўллари саналиб, Шимолий Осиёни Хива, Бухоро билан боғлаган. Йўллар бўйида жуда кўп қудуқлар бўлиб, дарҳақиқат, уларсиз бу ерда инсоннинг яшаши мумкин эмас. Қишда Қизилқумда жуда кўплаб қозоқлар кун кечириб, улар Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги даштлардан келиб, кузда дарё устини қоплаган муз устидан ўтиб, баҳорда муз эришидан бурун ёки кейинроқ сол ёхуд қамишли кўприк орқали қайтиб кетадилар. Сув озроқ ҳафта ичида эриган қорлардан ҳосил бўлган ҳавзалар, йирик сув ҳавзаларини пайдо қилган табиий булоқлар ҳамда очик ёхуд ерости ва сунъий қудуқлардан иборат кичик ҳавзалардан олинади. Сунъий қудуқларнинг чуқурлиги олти футдан юз футгача бўлиб, ости тепасига қараганда кенгрок ва кўпинча чуқурлигининг ярим ёки чорак қисми оҳактош ёки қумтош, ёхуд саксовулнинг мустаҳкам ёғочидан қурилади. Қавлашни билган қозоқ борки, қаердан қудуқ қазишни яхши билади. Улар *адрасбан* ёки *ҳазорасбанд*<sup>1</sup> деган ўсимлик кўп ўсган жойларда сув бўлишини яхши биладилар ва у ерларни бошқа кўчманчи қозоқлар келиб ўрнашиб олишидан эҳтиёт чораларини кўриб кўрийдилар. Баъзи ерларда сув жуда яхши, аммо қудуқларнинг кўпидаги сув шўр, баъзилари озгина, бошқалари эса Глаубер<sup>2</sup> ёки бошқа минерал тузлар билан тўйинган. Қудуқ қазилган вақтда тоза сув чиқиб, бир неча кун ёки ҳатто бир неча соатгина ўтиб, бу ердаги тузларнинг сувга араланиб кетиши натижасида аччиқ ва шўрлигидан ичишга яроқсиз бўлиб қолади.

Саврондан аввалги бекатда мен Сирдарё соҳилидан узоқлашдим. Бу ердан Тошкентга элтувчи йўл дарёдан бироз узоқда эди. Жума куни тушдан кейин бир нарсанинг қорасини<sup>3</sup>, бироз кейин эса унинг тўқ яшил дарахтлар эканлигини кўрдим. Уларни ўраб турган Даштга қиёслаганда ўта тўқ ва бой кўринарди. Бу ерда дарахтзор ва боғзорлар бўлиб, улар Туркистон шаҳрининг атрофини ўраб олган эди. Унга унча узоқ бўлмаган жойда дарёдан кечиб ўтдим ва

<sup>1</sup> Марказий Осиё ва Ғарбий Европанинг ярим дашт қисмларида ёввойи ҳолда ўсувчи исирик (*Regranum hargala*) назарда тутилган.

<sup>2</sup> *Глаубер* (тузлар)–1648 йилда немис олими Иоганн Рудольф Глаубер (1604–1670) ушбу тузларни тадқиқ қилгани шарафига минерал тузларга унинг номи берилган.

баланд пахса деворлар ўртасидаги тор йўлакдан кетавердим. Девор ортидан ўрик дарахтларининг шохлари, бизнинг уст-бошларимизга қизиқиш билан термулган кичкинтой болалар ҳамда қизларнинг юзлари тез-тез кўриниб турарди.

Айланиб чиққаним шаҳар ва қалъанинг юқори қисмида маҳобатли масжиднинг улкан гумбази кўриниб турарди. Мен почта бекатига етдим. Аркнинг вайрон бўлган деворларини – у ерда аскарлар ва маҳаллий аҳоли лойдан гишт қуймоқда – ўраган чуқур зовур ва жарликлар ёқалаб қисқа пиёда йўл мени Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавийнинг<sup>1</sup> қабри устидаги машҳур масжидга элтди. Мазкур масжиднинг қурилиши 1397 йилда Туркистонга (ўша даврда Ясси<sup>2</sup> деб номланган) зиёратга келиб, янги қаллиғи Тўқалхонимни кутаётган паллада Темур томонидан бошланган. Шайх Аҳмад Яссавий Жаҳрия<sup>3</sup> оқимининг асосчиси бўлиб, Ўрта Осиёнинг энг таниқли авлиёларидан бири. ... Тахминан 1120 йилда вафот этган.

Мақбара жуда азим бино, катта гумбази муваффақият билан тугалланиб, орқа тарафида гумбази қовун шаклли бошқа бир кичик масжидни ҳам қўшиб олган. Олд қисмидаги улкан аркали пештоқнинг баландлиги камида юз фут, дарча-туйнуксиз, тепаси данданали иккита айлана миноралар билан чегараланган бўлиб, менга Питерборо черковининг<sup>4</sup> олд қисмидаги ноаниқ услубни эсимга солди. Қуббасимон киришда икки табақали ажойиб ўйиб ишланган ёроч эшик ва унинг тепаси-

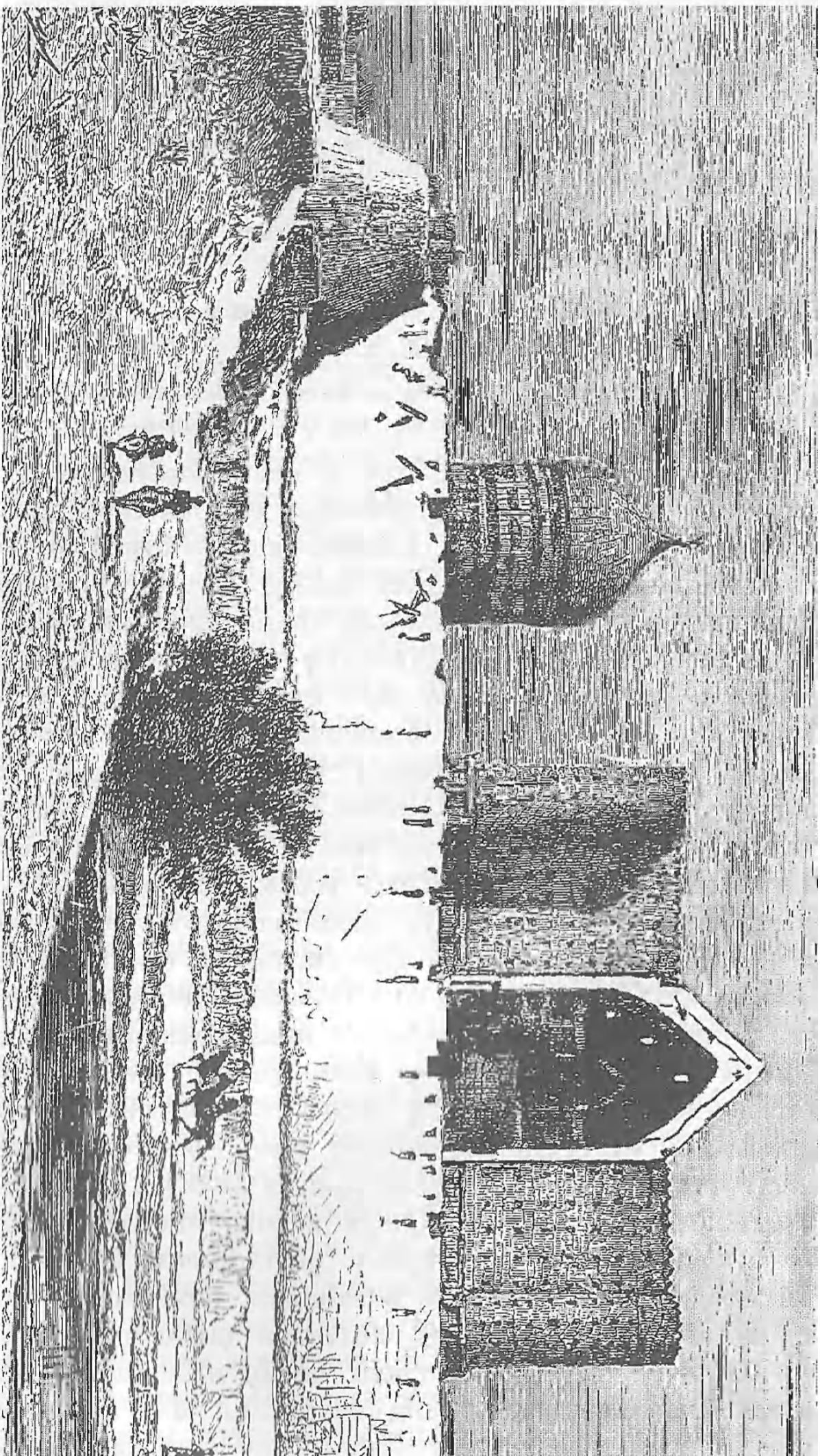
<sup>1</sup> Хожа Аҳмад Яссавий (тахминан XI асрнинг иккинчи ярми – 1120) – туркий халқларнинг йирик суфий шоири. Халқ орасида Ҳазрат Султон номи билан ҳам машҳур. Яссавия тариқатининг асосчиси.

У Бухорода таълим олиб, араб, форс тилларини мукаммал ўрганади. Форсийда яратилган тасаввуфий адабиёт билан танишади. Хожа Абдухолик Гиждувоний, Абдуллох Барқий, Хожа Хасан Андокийлар билан ҳаммаслак бўлиб, Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуф фалсафасидан таълим олган. Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» асари анча машҳур.

<sup>2</sup> Ясси ҳақида тарихчи Фазлуллох ибн Рўзбехон Исфаҳоний (1457–1521) форсча битилган «Меҳмонномаи Бухоро» номли тарихий асарида (XV аср боши) шундай ёзади: «Ясси шаҳри Туркистон элатининг маркази, боғларга бурканган, хуш хаволик жой экан. У ўзбеклар сарҳадида бўлиб, бундан Андижон, Хитойга қарвон йўли ўтаркан. Саврондан мусулмон оламининг иккинчи қаъбаси – Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилғали Яссига келдик».

<sup>3</sup> Жаҳрия – Ислонда овоз чиқариб айтиш тушунилади. Яссавия тариқатига кўра кўнгилдагини Аллоҳга овоз чиқариб билдириш.

<sup>4</sup> Муқаддас хаворийлар (Пётр, Павел, Андрей)га бағишлаб Англиянинг Питерборо шаҳрида қурилган готик собор (XII аср).



Туркистондаги Ҳазрат (Ясавий) масжиди.

даги кичик деразали айвон Абдуллахон<sup>1</sup> томонидан энг охирида қайтадан қурилган. Деворлари йирик тўртбурчак қилиб қуйилган виштлардан бўлиб, яхши пиширилган, ҳам диққату ҳафсала билан териб чиқилган. Фақатгина орқа ва ён томонидаги нақшинкор кошнлари ҳозиргача сақланиб қолган бўлса-да, анча таъмирталаб. Гумбазни қоплаган кўм-кўк кошнларнинг деярли бариси кўчиб тушганлигидан эндиликда унинг юзасидаги йирик куфий<sup>2</sup> ёзувларнинг охиригинигина ўқиш мумкин: «Шерозлик Хожа Хусайннинг меҳнати». Қуръондан олинган худди шундай улкан нақшинкор ёзувлар пештоқ бўйлаб мовийдан оқ кўриниш бериб тусланар ва ҳозирда катта қисми вайрон бўлган иморат қачонлардир кишини ҳайратда қолдирадиган даражада чиройли бўлган бўлса керак.

Зилзилалар ва босқинлар уни вайрон қилиб, йирик дарзалар қолдирган. Ҳозирда унинг кўп ери дағал сувоқ билан тўла. Олд қисми ҳар холда тугалланмаганидан омон қолган деворлари катта лайлак уялари билан банд. Ушбу қушларни азиз кўриб эъзозлашади. Уларни мусулмон масжидларининг тепасида битта оёқда кўноқ бўлиб ўтирганини кўп кўрдим. Масжиднинг ўртасида баландлиги юз фут келадиган юксак гумбаз остидаги йирик зал ганч билан Мавритан иморатларида учрайдиган ва яна Альгамбрада<sup>3</sup> тарқалган услубга ўхшаб бой қилиб безатилган. Унг ва сўл томондаги дахмалар<sup>4</sup> қозоқларнинг Ўрта ва Кичик жуз<sup>5</sup> султонларининг қабрлари билан тўла. Улар орасида машҳур Абилайхоннинг<sup>6</sup> ҳам қабри бор. Битта хона масжид сифатида хизмат қилиб, айтишларича жума намозига келганлар у ерда ёлғиз қолишар, бинонинг

<sup>1</sup> Шайбонийлар сулоласидан чиққан энг йирик ҳукмдор Абдуллахон II (1534–1598) назарда тутилган. Ҳукмронлиги 1583–1598 йилларга тўғри келади.

<sup>2</sup> *Куфий* – хаттотлик услуби; қадимги араб ёзувларидан. Ҳарфлар тўғри ва доира чизиклар асосида ёзилади. Куфийнинг энг қадимги намунаси айнан Усмон Қуръони саналади.

<sup>3</sup> *Альгамбра* (испанча Alhambra, арабча қаср аль-хамра – қизил қаср дегани) – Жанубий Испаниянинг Гранада шаҳри шарқий қисмида жойлашган меъморий ансамбль.

<sup>4</sup> *Дахма* – қабр устига ўрнатилган меъморий иншоот, мақбара. Баъзи юқори табақали кишилар кўмиладиган алоҳида бино, ҳовлилар ҳам дахма дейилган.

<sup>5</sup> *Жуз* (юз) – қозоқларнинг тарихан шаклланган уюшмаси. Жами учта: Еттисув ва Жанубий Қозовистонда Катта жуз, Марказий, Шарқий ва Шимолий Қозовистон томонда Ўрта жуз ва Ғарбий Қозовистон ҳудудида Кичик жуз бўлган.

<sup>6</sup> *Абилайхон* (1711–1781) – Ўрта жузнинг таниқли хони (1771–1781). Бароқхон авлодидан.

орқасидаги кичик гумбаз остида Аҳмад Яссавий ва оила аъзоларининг қабрлари бўлиб, муқаддас саналган қудуқли йирик хонадан узун йўлакнинг ташқариси ҳам қабрларга тўла. Авлиёнинг қабридан кейин Темурнинг қатта қиз эвараси, машҳур Улуғбекнинг қизи Робия Султонбегимга агаб қурилган жуда ажойиб ёдгорликлар қад кўтарган. У Абулхайрхонга<sup>1</sup> турмушга чиқиб, 1485 йилда оламдан ўтган. Ўилларидан бирининг қabri ҳам унинг ёнбошида жойланган.

Биринчи хонанинг деворлари кўплаб ёзувлар билан безалган бўлиб, уларнинг асосийси кичик дуолар ёки Қуръон оятларидан ташкил топган. Яна бир ёзув Бухоро амири томонидан 1842 йилда қатл этилган Қўқон хони Муҳаммад Алихон<sup>2</sup> томонидан ёзиб қолдирилгани айтилади. Ўртадаги супачада масжидда яшовчилар ва бу ерга келган зиёратчи ҳамда талабалар фойдаланиши учун улкан жез қозон бўлиб, камида эллик галлон<sup>3</sup> сувни ўз ичига сиғдира олади. Айтишларича, идиш Туркистондан эллик мил узоқликдаги, ҳозирда вайрон бўлган Чурноқ деган жойга ташлаб кетилган эмиш. Ушбу идишнинг чеккасида турли мазмундаги бир неча араб ёзуви бўлиб, улардан энг узун қуйидагича ўқилади: «Олий ва Қодир Аллоҳ деди: «(Эй мушриклар), сизлар ҳожиларга сув беришни ва Масжид ал-Ҳаромни обод қилишни». Мазкур ёзувнинг боши Қуръоннинг тўққизинчи («Тавба») сураси ўн тўққизинчи оятининг бир қисми бўлиб, унда мушриклар ҳақида сўз бориб, «Масжид ал-Ҳаром» сўзидан кейин қуйидагича давом этади: «Аллоҳга ва охира-рат кунига иймон келтирган ҳамда Аллоҳ йўлида курашган зотлар(нинг амаллари)га тенг деб билдингизми?! Улар (яъни, мўминлар билан мушриклар) Аллоҳ наздида тенг эмаслар, Аллоҳ зolim қавми хидоят қилмас». У (Пайғамбар) деди: «Унга тинчлик бўлсин. Кимки Олий яратгани – Аллоҳ учун

<sup>1</sup> Абулхайрхон – шайбонийлардан бўлган ўзбек хони (1428–1468).

<sup>2</sup> Муҳаммад Алихон, Мадалихон (тахминан 1803/06–1842) – минглар сулоласидан бўлган Қўқон хони (1822–1841). Умархон ва Нодиранинг ўғли. Отаси Умархон вафотидан кейин 17 ёшида тахтга ўтирган. Ҳукмронлик даврида хонлик ҳудудини кенгайтиришга уринган. 1842 йил апрелида Бухоро амири Насруллахон Қўқонни забт этиб, Муҳаммад Алихон, укаси Султон Маҳмудхон, онаси Нодирабегимни қатл эттиради.

<sup>3</sup> Галлон – кўпинча суюқлик ўлчов бирлиги бўлиб, қўлланилиши мамлака-тига қараб 3,79 дан 4,55 литрни ташкил қилади. Анъанавий равишда инглиз ўлчов тизими ишлатилган (Буюк Британия, АҚШ ва бошқа) мамлакатларда фойдаланилган.

сув учун идиш яса, Яратгани уни икки карра жаннат билан мукофотлайди. Халқларни бошқариш учун ўта раҳмдил Аллоҳ томонидан сайланган Буюк Амир қўмондон, Амир Темур Кўрагон. Аллоҳ унинг салтанатини бардавом қилсин! Ушбу сув идиш Шайхулислом, оламдаги барча шайхларнинг раҳнамоси ясселик Шайх Аҳмад мақбараси учун ясалди. Аллоҳ унинг руҳини шод айлаган бўлсин! 801 (1399) йилнинг ўн иккинчи шавволи». Яна қўйидаги ёзувни ўқиш мумкин: «Аллоҳга интилиб, унга хизмат қилувчи асли табризлиқ, Шарофиддин устанинг ўғли Абдулазизнинг меҳнати».

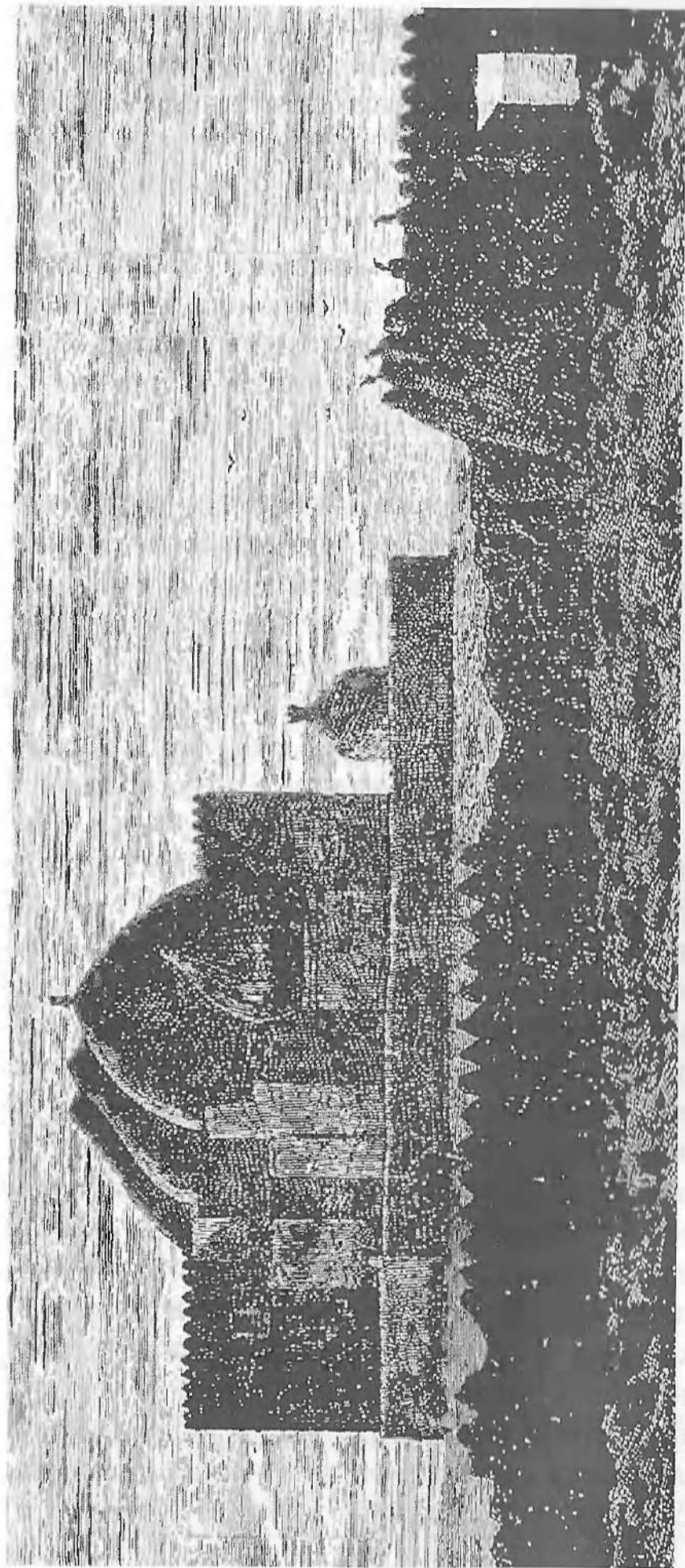
Бундан ташқари масжидда яна тўртта катта шамдон ҳам бўлиб, аммо ёзувлари анча уриниб қолган. Фақатгина Темур ва шамдонни ясаган исфаҳонлик форсий устанинг номи ҳамда 799 (1397) йил санасинигина ўқиш мумкин, холос. Шайхулисломда<sup>1</sup> ҳам Ўрта Осиёнинг Туркистон мулкларига эгаллик қилган турли ҳукмдорларнинг мақбарага берган қатор имтиёзларига доир бир қанча ҳужжатлар бўлиб, улардан бири 1591 йилга тааллуқли, Абдуллахон томонидан имзоланган.

Мазкур масжид бутун Ўрта Осиёдаги энг муқаддас жойлардан бири саналиб, юксак диний аҳамиятга эга. Руслар шаҳарни эгаллашларидан бурун турли ерлардан келган ҳар хил даражадаги зиёратчилар, ҳатто хон ва амирлар ҳам ҳар чоракда бу ерда йиғилишган.

... Масжид турли диндорлар томонидан берилган, яна шаҳардаги хилма-хил карвонсаройлар ва дўконларнинг даромадларидан ҳамда кўп қисми ер-сувдан келувчи мол-мулк билан тўлиқ қўллаб-қувватланади. Қўқон хони шаҳарни ишғол этишидан аввал йилига 500 тилла жўнатиб турган. Ҳатто ҳозир ҳам зиёратчилар одатга кўра ҳар жума кўй келтиришиб, гўштини шаҳарнинг қашшоқларига тарқатишади.

... Ҳазрат деб аталган улкан масжид қурилиши Темурнинг ўлими билан қарийб бир вақтда тугаган. *Ҳазрат* арабча сўз

<sup>1</sup> *Шайхулислом* («Ислом оқсоқоли») – X асрдан бошлаб фахрий унвон сифатида онда-сонда у ёки бу факих ва суфийга нисбатан қўлланилган. XIII асрдан сўнг анча мунтазам қўлланилиб, Миср ва Суриядаги мамлук султонлари даврида обрўли муфтилар унга даъво қилишган ва бундай унвон XVIII асрга қадар Туркия, XX асргача эса Ўрта Осиё, Қрим, Волгабўйи ва Кавказдаги сунний ва шиа муфтиларига нисбатан ишлатилган. Бу ҳақда батафсил қаранг: Ислам: Энциклопедический словарь. – Москва: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 289-290.



Туркистон шаҳри.



бўлиб, адабий маъноси «ҳозир бўлиш» демакдир. Хукмдорларга нисбатан «аъло ҳазратлари», «табаррук» маъноси эса кўпинча авлиёларга, айниқса кўп ихлос қилинганларга нисбатан қўлланилади. Авлиёнинг машҳурлигидан ҳозирда ҳатто шаҳар ҳам кўпинча «Ҳазрати Туркистон» ёхуд оддийгина «Ҳазрат» деб аталади.

Туркистонда бу мақбарадан бошқа диққатга сазовор жой кам. Шаҳар анча вайрон ва ҳозирда 6000 киши истиқомат қилади. Гарчи жуда ажойиб ёйилиб ётган бозор – кўрганларим ичида дастлабки ҳақиқий шарқона бозорни топган бўлсам-да – Перовскийда кўрганим – ярим рус бозорида ҳамма нарса кўхна ва куп-курук кўринарди.

Жазирама иссиққа қарамай, дўконларнинг кичик қаторларидан ўтиб, кумушчи усталарнинг ўз савдолари билан ўта машғуллигига боқиб, узоқ вақт тентираб юрдим ва умуман, бу ерда дўкондорларнинг ишсизлиги ва суствлигидан, иш деярли юришмаётгандек кўринарди. Асосий қизиқиш ва диққат ўртадаги майдонга қаратилган, у ерда бир киши қор уюми олдида туриб олиб, қорни бўлақларга бўлиб, унга шакарли сироп соусини қўшиб кичкина болаларга тарқатарди. Болаларнинг кўзлари очкўзларча катта очилган, уларнинг вайридин олдида ҳадик ва адовати шу қадар эдики, уларни сийлашга зўрға кўндирдим.

... Туркистондан Чимкентгача йўл 100 милдан узоқроқ бўлиб, йўл жуда чиройли мамлакат бўйлаб ўтиб, тоғларга яқинлигининг шарофатидан Дашт яшиллик ва гулларга бой бўлиб, доимий гуллаб-яшнар, ҳам хазон бўлар эди. Бир неча дарё оқимларини кесиб ўтиш лозим бўлиб, улардан иккитаси – Бугун ва Арисники айниқса мушкул.

... Туркистондан чиқиб, келгуси кечқурун етиб келганим – Чимкент (Чимкент сўзи маҳаллий аҳоли томонидан туркий *чим* ва форсий *кент* (шаҳар) сўзларидан олинган бўлиб, кўплаб маҳаллий номлар шу каби бу икки тилдан олинган. Лерхга (П.И. Лерх – З. С.) кўра, *Чашмкент*, яъни чашма шаҳар деганнинг бузилишидан келиб чиққан ва уни қадимги Исфижобнинг ўзи деб ҳисоблайди. Ўз ўрнида шуни қайд этишим ўринлики, сўзларнинг охирида ишлатиладиган *кент* ва *қанд* айнан бир хил маъноли бўлиб, сўздаги биринчи унли и ёки е бўлганда кент ҳамда Кўқанд, Ёрқанд,

Самарқанддаги сингари ў, ё ёки а бўлганда эса қанд қўлланилади. Тошкент бу жиҳатдан нотўғри ёзилган, аммо шундай қўлланилгани ва шаҳар ҳозирда Россияга қарашли бўлгани боис, мен ҳам шундай ишлатдим. Маҳаллий аҳоли эса «Тошканд» дейишади) шаҳрининг хушсуврат аркидан бўлак бошқа диққатга сазовор жойи йўқ. У гўё чиқиб бўлмайдиган тепаликда барпо этилган эди. Ҳовузлари, яхши қурилган дўконлари бор янги бозор руслар томонидан бунёд этилган бўлиб, шаҳарнинг ҳозиргача гуллаб-яшнаётганини намойиш қиларди. Маълумки, Туркистон билан Чимкент шаҳарларининг ҳар иккисини босиб олиш режаси анча аввал – 1854 йилда Оренбург линиясини Сибирь линияси билан бирлаштириб, истехком линияларининг барпо этилиши ва шу тариқа козоқларни узил-кесил химоя қилишдан бошланган эди. Дастлабки ҳаракатлар шу линияни Қоратов тизмаси шимолигача олиб боришга мўлжалланган эди, аммо маҳаллий қўмондонларнинг тавсияларига кўра режа ўзгартирилди. Қрим уруши<sup>1</sup> даврида ва ундан бировгина кейин ҳам, токи 1864 йилгача, яъни полковник (ҳозир генерал-майор) Черняев<sup>2</sup> 2500 кишилиқ кўшини билан Сибирдан, полковник (эндиликда генерал-лейтенант) Верёвкин 1200 кишилиқ кўшини билан Оренбургдан ушбу режани амалга ошириш учун жўнатилмагунча Даштда фаол ҳарбий ҳаракатлар олиб боришнинг имкони йўқ эди. Туркистон билан Авлиёота<sup>3</sup> бир паллада – июнда эгалланиб, бу даврда Чимкент ҳали токи октябрдаги хужумгача ишғол қилинмаган эди. Менга айтишларича, муваффақиятли хужум кулгили бир англашилмовчилик туфайли содир бўлган экан. Биринчи сафдаги аскарлардан бири енгил жароҳатлангач, хўнграб «Док-ту-ра!» деб жарроҳни чақирган. Унинг ўртоқлари эса фақатгина «у-ра!»сини – русча «ура» (қийқирик)ни эшитиб, олға босиб, рақибни тор-мор қилиб, атиги беш кишининг ўлими билан бир соатнинг ичида аркни буткул эгаллашган. Айтишларича, бозор талон-тарож этилиб, кўплаб аҳоли қирғин қилинган.

<sup>1</sup> Бу ўринда 1853–1856 йиллардаги рус-турк уруши назарда тутилган.

<sup>2</sup> Черняев Михаил Григорьевич (1828–1898) – рус генерали. Ўрта Осиёни истило қилиш ҳарбий ҳаракатларининг фаол иштирокчиси. Туркистон вилояти ҳарбий губернатори (1865–1866), Туркистон генерал-губернатори (1882–1884).

<sup>3</sup> Авлиёота – ҳозирги Жамбул шаҳри (Қозоғистон). Қадимда Тароз, Талос деб аталган.

## ТОШКЕНТ

*Илк таассуротлар – Америка шаҳарларига ўхшашлиги –  
Жадал суръатларда ўсиши – Уйлар – Генерал-  
губернаторнинг боғи – Черков – Зилзилалар –  
Меҳмонхоналар ва нарх-наво – Клуб – Мингўрик –  
Жамият – Генерал-губернатор ҳокимияти –  
«Ўрта Осиё жамияти» – Жўрабек – Бобобек –  
Бухоро амирининг жияни – Олим ҳожи Юнусов –  
Сарой шифокори – Маллахоннинг ўлдирлиши –  
Бухородаги сиёсий қатл – Саидазим – Эски шаҳар –  
Тегирмонлар – Деворлар – Аҳоли – Сартлар –  
Тожиклар – Ўзбеклар – Уларнинг тавсифи –  
Араблар – Тошкент тарихи –  
Генерал Черняев томонидан босиб олиниши –  
Унинг илк билдиргиси*

Ойнинг ёруғ шуъласи тушиб турган айвонда ўтириб, Тошкентда ўтказаетган биринчи кечам, Ўрта Осиёга келганимга базўр ишонар, гўёки Марказий Нью-Йоркнинг сокин ва кичкина шаҳарчаларидан биридаман, деб ўйлардим. Икки қаторли дарахтлар соя берган кенг чанг кўчалар; ҳар ёнда сувнинг жилдираган товуши; олд қисмида дарахт ва қозикдеворлари<sup>1</sup> билан кўчадан биров узокдаги кичкина оқ уйлар; чим ва гулларга тўла, ўртасида кичик черкови бор каттагина майдон – буларнинг бари уйғунлашиб, менга таниш таассуротни эслатар эди.

Бироқ кундуз кунлари Тошкент Фарбий Америка шаҳарларидан бири – Денверни<sup>2</sup> эслатар, фақатгина у ердаги ҳаво етишмас, хиндулар ва кончилар ўрнига салла ва чопонлардаги сартлар бор эди. Шаҳарларнинг шароитлари деярли бир

<sup>1</sup> Қозикдевор – зич қоқилган, юқори қисми учли қозиклардан иборат ёғоч девор.

<sup>2</sup> Денвер – Колорадо штатининг маъмурий маркази. Шаҳарга 1858 йилда олтин кидирувчилар асос солган.

хил бўлиб, унинг ҳар иккиси ҳам данг жойда бунёд этилган ҳамда яшиллик ва кишининг баҳридилини очадиган ҳар бир кўча бўйлаб оби ҳаётни етказган каналларга шукрона дегинг келади. Бу ўлкаларнинг кўча четларига тез ва қалин ўсадиган терак ҳамда толлар экилган; ерга қадалган қаламча тез орада ажойиб дарахтга айланиб, фусункор даражада боғлар пайдо бўлади. Мен лаборатория боғида данагидан униб, уч йилда ҳосил берган шафтоли дарахтини учратдим.

Тошкентда 600 та хонадон бўлиб – мен шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмини назарда тутмоқдаман – 6000 кишилик гарнизонни ҳисобламаганда, аҳолиси 3000 киши. Ҳар ерда қад кўтараётган янги уйлар ва кўчалар ҳисобига шаҳарнинг мавжуд тўққиз йил<sup>1</sup> ичида ўсиши ҳақиқатан ҳам таҳсинга лойиқ. Ҳозиргача буларнинг барисини сарҳисоб қилсак, аслида шаҳарнинг доимий аҳолиси, савдо-сотиви кўп бўлмай, фабрикалар мавжуд эмас. Тижоратчиларни ҳисобга олмаганда ўзининг расмий хизмат бурчини адо этаётганлар бўлмаса четдан ҳеч ким келиб яшамайди<sup>2</sup>. Тошкентга ҳеч ким қолиб кетиш учун келмайди. Бу Американинг ўхшаш шаҳарларидан унинг фарқ қилишини билдириб, кўплаб чиройли уйлар мавриди келганда айтиш ўринлики, ҳукумат томонидан берилган пул ҳисобига қурилиб, бир пайтлар унинг озроғи тўланган.

Уйлар асосан қуёшда қурилган лой фишлардан қурилган ва сувоқланиб, оч тусда бўялган, одатда бир қаватли. Ёғоч танқислиги ва темирнинг қимматлиги туфайли уйларнинг томлари ўзига хос; чердак тўсини (стропил) кичик тол шохлари билан маҳкам ёпилиб, устидан қамиш тўшалиб, лой ва чим ётқизилади. Томни батамом сув ўтказмайдиган ҳолга келтириш учун ҳар йили янгидан лой билан сувалади. Ёз ойларида, ёмғир ёлмаган маҳаллар одатда томлар ёввойи лола, ковул ва бошқа ҳар хил гуллар билан қошланиб, жуда гўзал ва ажойиб тус олади. Кузнинг ёмғирли кунларида эса жуда эҳтиёт бўлиш лозим. Чунки томдаги лой қатламининг кўплигидан томни кўтариб турувчи ёғочлар қулаши ёки лойнинг етарлича сувалмагани оқибатида эса кучли жала томда каттагина тўйнуқ ҳосил қилиши мумкин.

<sup>1</sup> Бу ерда шаҳарнинг 1865 йилги истилодан кейинги янги қисми назарда тутилмоқда.

<sup>2</sup> Юқорида қайд этилган аҳоли сонидан келиб чиқиб, Ю. Скайлер русийзабон аҳоли асосан расмийлар, ҳарбийлар, хизмат сафари юзасидан келганлар ва уларнинг оилаларидан иборат эканлигига эътибор қаратган.

Уй жиҳозлари (мебель) ва хўжалик молларининг барча турлари Россия ва Сибирдан келтирилади. Сабаби Ўрта Осиёда безакчи, дурадгор ва қимматбаҳо мебель ишловчи уста йўқ, оддийлик бу ер учун қоидадир. Уйларнинг мўртлигини ҳисобга олмаганда, қулай, кенг диванлар, туркман гиламлари, тўқилган ёстикларнинг кўплиги, шарқона қурол-аслаҳаларнинг борлиги ва ошхона анжомлари уларга ўзгача тароват ва ҳашамат бахш этади.

Ёз давомида кўпчилик ўзларининг шаҳардаги ҳаётларига дош бермай, уйларини ташлаб, шаҳар ташқарисидаги кўплаб дала-боғлардан бири ёки у ердаги ўзларининг шунга ўхшаш уйлари ва қирғиз (қозоқ – З. С.) *ўтов*ларига яшаш учун чиқиб кетадилар. Ҳеч нарса бу қадар оромбахш бўлолмайди. Жазирагани қалин элма<sup>1</sup> ва тераклар тўсиб, салқин ҳаво ҳовуз майдони ва боғни суғораётган каналлар, атиргуллар атри билан қўшилиб кетган. Ўтов кенг ва шинам; унга бухорча павильон – *меҳмонхона* учун тўқилган гулдор, рангбаранг деворий сўзана қўшилса, турар-жой янада фусункор бўлади. Кечалари анорларнинг қуюқ яшил қороғулигига қарши ёниб турган чироқлар, булбуллар сайраб, ёруғликнинг сув узра милтиллаб кўриниши худди «Минг бир кеча»дан олинган сахнага ўхшайди.

Генерал-губернаторнинг қароргоҳи Тошкентдаги энг ҳашаматли ва томлари тунука билан ёпилган фусункор бинодир. У тепаликлар ёнидаги хушманзара, йирик боғда жойлашган. Дарахтлар, гуллар, ҳовузлири, каналлари мавжуд ва ҳатто шаршаралари ҳам бўлиб, ҳафтанинг уч оқшоми бу ерда ҳарбий оркестр куйлайди ва боғ жамоат учун очиқ бўлади. Уларнинг кўпи руслар бўлса-да, бу ернинг маҳаллий аҳолиси учун миллий куйларни ҳам ижро этишади. Генерал-губернатор қароргоҳи яқинида ҳали қуриб битказилмаган ва шаҳар мудрофааси учун мўлжалланган улкан қалъа мавжуд.

... Одатда, Россия шаҳарлари учун ҳукумат идораларининг кўплаб бинолари мавжуд бўлганидек, бу ерда ҳам шубҳасиз кўплаб жамоат бинолари мавжуд. Яна кичикроқ черков ва унга қўшимча тошдан йирик черков қуриш ишлари ҳам бошланган. Бу руслар кам бўлган ва миссионерлик тақиқланган бу ҳудудда пулни бекорга сарфлашдек кўринади. Эндигина

<sup>1</sup> Элма – қайрағочнинг бир тури.

таъмирдан чиққан черков ҳозирги эҳтиёж учун жуда катта, кам сонли русларнинг черковга келиши ва масъулиятсизлиги тақводор мусулмонларни хайратда қолдирмоқда. Уларнинг диний эътиқодларига хуруж қилишмаганлиги боис маҳаллий аҳоли черковларга нисбатан яхши муносабатда бўлишиб, уни *бутхона*, (Будда) санамнинг уйи деб аташади. Мазкур бош черков зилзилаларни ҳисобга олиб қурилган хавфли тажрибага ўхшайди. Зилзилалар бу ерда тез-тез бўлмаса-да, бир неча йил бурун улардан кучлиси кузатилган.

Тошкентда меҳмонхона деб аталадиган жой деярли йўқ. Тўғри, бу ерда Громовдек<sup>1</sup> мебеллар билан жиҳозланган хоналар ва озиқ-овқат билан таъминланган бир-иккита жой бўлиб, хароб ва шинам эмас. Польшяк Гижитский тасарруфидаги ажойиб ресторанда бир-иккита хоналар вақтинча яшаш учун берилади. Бахтимга Жўлакда шахсий уйларда қабул қилувчилар учраб, самимият ва меҳмондўстлик билан мени кутиб олишлари сабабли, турли хоналар ёки меҳмонхонага бутунлай боғланиб қолмагандим.

Тошкентдаги таомлар Россиянинг исталган бошқа шаҳридаги билан бир хил ва русларга номаълум бирор-бир жиҳати билан фарқ қилмайди. Мол гўшти тақчил ва ёмон, қўй гўшти эса мўл-кўл, арзон ва мазали. Дастлаб мустамлақачилар картошка камлигидан шикоят қилишган, кейинчалик эса рус аскарлари ўзлари яшаган жойларда тезда қарам етиштириб, эндиликда одатдаги сабзаёт экинлари кўпайиб қолди. Овланадиган ёввойи қушлар етарли бўлса-да, балиқ жуда кам. Сирдарёда осетр (бакрабалиқ) ҳалигача сероб. Турли навдаги сархил мевалар ва полиз маҳсулотларини сўраганингиз заҳотиёқ муҳайё этишларига қарамай, жавдар ўстириш қийинлиги ва бунинг оқибатида қора нон камлигидан нолиганларини эшитдим.

Вино нархи Санкт-Петербургдагидан тўрт баравар қimmatроқ, шунингдек, хоҳлаган одам инглиз пивоси ва яқиндагина тайёрланган махсус портернинг<sup>2</sup> бир шишасини 10 шиллингга<sup>3</sup> сотиб олиши мумкин. Энг ёмон пиво шу ерда тайёрлангани. Маҳаллий винонинг кўплаб турлари ҳам тай-

<sup>1</sup> Рус меҳмонхонаси назарда тутилган.

<sup>2</sup> *Портер* – ўткир қора пиво.

<sup>3</sup> *Шиллинг* – Фарбий Европадаги кўплаб тангаларнинг умумий номи, шунингдек, XX асрда кўп давлатларнинг пул бирлиги. Англияда 1971 йилга қадар қўлланилган.

ёрланиб, барчаси ўткир ва нордон. Иқлим қулайлиги ва узумнинг сероблигидан озроқ вақт ва тажриба ишга солинса, ажойиб вино тайёрлашни йўлга қўйиш мумкин.

Шаҳарда клуб ҳам мавжуд бўлиб, у барча рус клублари сингари бемаъни ва клубга ҳам ўхшамайди. У ерда ҳар куни бемаза тушлик тайёрланиб, эркаклар почта келишидан аввал газеталар ўқиш ёки бильярд ўйнаш учун киришади. Аҳоли кўпинча қиш пайтида рақс ва концерт учун мўлжалланган катта бал хонасида ўзларининг турли байрамларини ўтказиш учун унга буюртма беришади. Ҳозирда клубнинг хоналари аслида генерал-губернатор девонхонаси учун ўшандан буён махсус тўпланган китоблардан иборат мухташам кутубхона билан туташган бўлиб, у бошқа шахслар томонидан берилган китоблар билан бойитиб келинмоқда. Эндиликда кутубхона тахминан 4000 жилддан иборат рус, француз ва немис тилидаги адабиётлар ва айнан Ўрта Осиё билан боғлиқ китоблар ва мақолаларнинг ажойиб намуналаридан ташкил топган.

Яна бошқа муассасалар ичида мамлакат эҳтиёжини қоплаш учун назаримда қиммат ҳисобланган Кимё лабораторияси ва «Туркестанские ведомости»ни эслатиб ўтишим лозим. Мазкур кичик ҳафтанома нафақат расмий, балки ўлка тарихи, этнологияси ва статистикаси бўйича қизиқарли ва қимматли мақолаларни жамлаган. Дунёнинг бошқа қисмларидаги янгиликлардан ташқари, Санкт-Петербург ва Москва газеталаридан кўчириб босилган мақолаларни ҳисобга олмаса, Ўрта Осиёдаги ҳозирги воқеалар камдан-кам ёритилади. Газетанинг адади бор-йўғи 300 та бўлиб, ҳукумат учун йилга 22000 рублга ёки ҳар бир нусхаси 37 копейка тушади. «Ведомости»да чоп этилган баъзи мақолалардан кўнглим тўлиб, баъзан унинг борлигидан миннатдор бўлдим ҳам. Унинг туркий тилдаги нашри<sup>1</sup> эса асосан маҳаллий аҳоли ўртасида адабиётни кенг тарғиб қилиш учун чоп этилар, аммо мен Тошкентдалигимда унинг мундарижаси кўпинча «Минг бир кеча»дан олинган эртақлардан иборат бўлди.

Шаҳарнинг шундоққина ташқарисидаги шарқий томонида, бозордан узок бўлмаган ерда Мингўрик (мингта ўрик дарахти) – авваллари сайр ва томошага мўлжалланган жой

<sup>1</sup> 1870 йилдан маҳаллий тилда илк бор чоп этилган ҳамда Туркистон генерал-губернаторлигининг нашри саналган – «Туркистон вилоятининг газети». «Туркестанские ведомости» газетасининг ўзбекча варианты.

бор. Номидан кўришиб турибдики, мевали боғ ўрик дарахтига бой катта боғ бўлиб, уларнинг кўнчилиги баланд ва ёши катта, атрофи баланд пахса девор билан ўралган. Мен ташриф буюрган куним у ерда лотерея ўйини муносабати билан ўтказилаётган томошанинг устидаи чиқиб қолдим. Яшил чим ва кенг йўлаклар бекорчи ва сайрга чиққанлар билан тўла эди. Вақтинчалик ошхоналар ҳам бўлиб, турли чодир ва дўконларда тошкентлик хонимлар 2000 тасининг ичидан битта расм чиқиши эҳтимоли бор ва донаси 20 копейк бўлган кичик лотерея билетларини тарқатишарди.

... Ўрта Осиёда бўлган маҳалим Тошкент менинг кўнимгоҳимга айланди, деб ўйлайман ва у ерда ҳар хил пайтда, озми-кўпми вақти-вақти билан тўрт мартагача бўлдим. Бахтимга Россия империясининг расмий доирадаги маъмурлари Хива юришида эди ва шу тариқа мен юқори мансабли расмий жамиятдан узоқда қолдим. Гарчи мен қолганлар орасидан дилкаш танишлар топган бўлсам-да, даставвал улар мени шубҳа-гумонлар билан қарши олишди. Ўзимни таништирув хатларимни экспедициянинг бош қароргоҳида бўлган генерал Кауфманга юборганим боис, Тошкентга ҳеч қандай расмий тавсияларсиз келдим. Ҳозиргача ҳаттоки генерал Кауфман менинг ташрифимни маъқуллаши ҳақидаги хабар келгандан кейин ҳам инглиз жосуси ниқобида бўлишим мумкинлиги тўғрисидаги фикрлар бор эди. Ўйлашимча бу гаплар вақтлар ўтиши билан таъсир кучини йўқотиб, маъмурлар билан муносабатим яхшиланди. Вернийдан келган генерал Колпаковский<sup>1</sup> генерал-губернатор вазифасини бажараётган пайтда ҳам менга юксак тавозе билан муносабатда бўлишди ва барча режаларим амалга ошишида имконият яратилди. Балки қизиқувчанлигим туфайлидир, ҳали-ҳануз Тошкентда кичкина ҳовли ҳаётини, унинг ортида ғайриоддий бир нарса бўлмаса-да, кўролмаганимдан афсус қиламан.

Генерал-губернатор ёки Ярим подшо, одатда уни шундай аташарди, кўшни шарқий монархларга хос тарзда давлатни бошқаради. У ҳеч қачон, аввал айтганимдек, сараланган казак қўриқчиларисиз ташқарига чиқмас, ҳатто хотини ва болалари ҳам ўзларининг хос қўриқчи ҳамроҳларига эга

<sup>1</sup> Колпаковский Герасим Алексеевич (1819–1886) – рус генерали. Ўрта Осиёни босиб олиш ҳаракатларида иштирок этган асосий ҳарбийлардан бири.



эди. Бу билишимча, янги келган бир неча зобитларнинг шунчаки қизиқиш билан асира аёлнинг кимлигини суриштириб, ўринсиз айтган мулоҳазаларидан сўнг бекор қилинган. Генерал-губернатор жамоатга ора-сира кўринар, аммо қиш пайтлари икки ёки уч марта бал уюштирар, унга руслар билан бирга таниқли маҳаллий аҳоли вакиллари ҳам таклиф этиларди. Улар вақтичоғлик қилишар, меҳмонлар Санкт-Петербургнинг Қишки саройидаги сингари белгиланган вақтда келишар, хонага генерал-губернатор, унинг хотини ва мулозимлари киришидан тахминан бир соатча аввалроқ уларни кутиб туришар ва расм бўлиб қолганидек, бош эгиб, тиз чўккан ҳолда таъзим қилиб қарши олишарди. Бундан бурун рақс бошлаш мумкин эмас ва бу ердаги ахлоқ-одоб қоидалари (этикет) Санкт-Петербургдагига қараганда жиддийроқ, генерал-губернатор хузурида ҳеч бир эркакнинг ўтиришига изн берилмас эди. Бечора бирортаси ўтириб қолса, адъютантдан тик туришга ундовчи шиддатли ишора олар эди. Генерал-губернатор бирортанинг кўлини қисиб саломлашса ёки у билан беш-ўн дақиқа суҳбат қурса, ўша бир зумда жамиятда шарафли шахсга айланар ва унинг таъсири албатта ўз-ўзидан ошиб кетар эди. Бу таъсир сарой хайрихоҳлигидан бўлса керак.

Генерал-губернаторнинг Тошкентга қайтишида тантанали равоқ (арк)лар барпо қилиниб, уни барча амалдорлар шаҳардан бир неча мил ташқарида кутиб олиш учун чиқишар, тўплардан ўт отиб салют бериларди. Тошкентда Назорат палатасининг<sup>1</sup> филиали таъсис этилгач, тўплардан салют отишлар қонунда йўқлигини аниқлади ва разнага ўт кукуни (порох) учун сарфланган маблағнинг қайтарилишини сўради. Пуллар қайтарилди, аммо тўплардан салют отиш ҳукумат ҳисобига бўлмаса-да, ҳали-ҳамон давом этмоқда. Тантанали равоқлар ва қабуллар халқ ташаккурининг ошқора изҳори бўлиши керак, бироқ бу каби кўр-кўрона намоёишлар ўз-ўзидан бўлгани эҳтимолдан узоқ.

Хива кўлга киритилганда ғалабани қандай нишонлашни ўйлаб топиш учун йиғилиш қилишиб, баъзилар доимий ғалаба аркасини қуришни, баъзилар эса бирор-бир университет-

<sup>1</sup> *Назорат палатаси* – Россия империясида давлат муассасаларининг даромад ва харажатларини тафтиш этувчи маҳаллий назорат ташкилоти.

да генерал-губернатор номи билан аталувчи шарқий тиллар стипендияси жорий этишни таклиф этишди. Ниҳоят ҳар иккисини ҳам амалга оширишга қарор қилинди. Пул ихтиёрий равишда тўпланиши керак эди, аммо барча зобитлар ва мансабдор шахслар, ҳаттоки Туркистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам, маблағ билан ҳисса қўшиши кераклиги ҳақида ўзларининг бошлиқларидан расмий хат олишиб, камдан-кам ҳолларда рад этишга журъат этишди.

Генерал-губернатордан ташқари кичкина пойтахтда ҳар бир бошқарманинг йирик кўламдаги марказий бошқаруви бўлиши лозимлигидан бу ерда ҳарбий губернатор ҳамда губернатор ўринбосари, генераллар штаби ва бошқа олий мансабдорлар бор.

Расмий иерархия бошлиқларининг хотинлари ва оилалари ўзларини жамиятнинг баобрў бўғини деб, ҳудуднинг бошқа аёлларидан ўзларини устун ҳисоблашарди. Бу Тошкентда хонимлар етишмаган дегани эмас, шунчаки кўплаб зобитлар ўзлари билан аёллари ва оилаларини ҳам олиб келишган. Шунинг учун жамият турли гуруҳ ва тўдаларга бўлиниб кетган; юқори мансабдор шахслардан ташқари бу ерга келганларнинг деярли барчаси ёки қарз олган одамларидан қочиб, ёки кўнгилсизликдан сақланиш учун, яна кимдир юқори маош илинжида, бошқаси эса пенсияга чиқиш учун қисқа муддат зарур бўлган иш стажи мақсадида, шу билан бирга тезда бўйиб кетиш умидида, барчаси Санкт-Петербургча ўй-фикр билан келган. Эрталабки кўнғироқларга муносабат қоидалари, башанг кийиниш ва Россиянинг катта шаҳарларида урфга айланган айни этикетни жамиятнинг бошқа урф-одатларида кузатиш мумкин. Одамлар кеча ва клуб ёки генерал-губернатор саройидаги махсус театр томошаларида бир-бирлари билан кўришишар, аммо ҳар бир гуруҳ бир-биридан ажралиб турар, ҳақиқий умум ижтимоий ҳаётдан нишона ҳам йўқдек. Тошкент сургун қилинганларнинг вақтинчалик бошпанаси эканлиги ҳақидаги факт ёш зобитлар ҳамда расмий доира вакиллари ва кичик жамият ичидаги бу бемаъни гуруҳлар учун жуда бўлмағур ҳолат.

... Тошкентдаги рус жамияти ўлка ҳақида маълумотларга эга бўлиш тугул, ҳатто унга умуман қизиқмаслиги мени ҳайратда қолдирмай қолмади. Мени шунчалик узокдан, улар учун ҳаммаси кўнгилсиз саналган бу мамлакат билан қизиқиб,

уни кўришга келганимни кўпчилик тушуниши фоят мушкул эди. Мен умумий таассуротларим ҳақида гапиряпман, албатта бундан мустасно ҳолатлар ҳам бор. Россияликлар ичида форсий ёки туркийни биладиган ёки мамлакат тарихи, қадимияти, табиий маҳсулотларига, шу билан бирга халқнинг турмуш тарзига қизиқадиганлар ҳам бор, аммо улар ҳайрон қоларли даражада камчиликни ташкил қилади. Тошкентда бир вақтлар «Табиатшунослик тарихи ва антропология жамияти»нинг филиали ўз фаолиятини бошлаган ва бир неча мажлисларини генерал-губернатор уйида ўтказган эди, лекин мансабдорларнинг ифвосиданми ёки бу нарсага ҳақиқий қизиқиш йўқлигиданми, тезда тўхтаб қолди.

«Россия савдосини қўллаб-қувватлаш жамияти»нинг Тошкент бўлими ҳам анча суст фаолият олиб бормоқда. «Ўрта Осиё жамияти» ташкил қилинди, аммо ҳукумат томонидан тақиқ қилинди.

Бутун Тошкентда маҳаллий халқ ҳақида қизиққан инсон Молия вазирлигининг вакили, жаноб П<sub>1</sub> эди. Туркий тилни пухта ўрганиб, равон ва бежирим сўзлаша оладиган, хонадони маҳаллий аҳолининг таниқли вакилларига қўнимгоҳ бўлган. Унинг рафиқаси ҳам маҳаллий аҳоли орасида катта ҳурмат қозонган, доимо борди-келди қилар ёхуд уларни меҳмон қилиб турарди. Жаноб П<sub>1</sub> ва кўнгилли оиласининг дўстлиги ва самимиятини гапирмаганда, унинг уйига имкон қадар ташриф буюришимнинг яна бир боиси – куннинг исталган маҳалида икки ёки уч нафар маҳаллий халқ вакилларининг жуда қизиқарли ҳамда қимматли хикоя ва суҳбатларига шерик бўлардим.

Меҳмондўст хонадонга турли таниқли беклар, айниқса Самарқанд жанубидаги кичик туманлардан саналган шахрисабзлик Жўрабек<sup>2</sup> ва Бобобек<sup>3</sup> қанда қилмай келиб турарди. Икковининг ҳам отаси у ерда – Шахрисабзда Бухоро амири,

<sup>1</sup> Муаллиф, ҳар ҳолда исмини унутган ёки келтиришни маъкул кўрмаганидан бош ҳарфини ёзган.

<sup>2</sup> *Жўрабек, Жўрабек додхоҳ* (1840–1906) – Бухоро амирлиги таркибидаги Китоб беги (1862–1870). Ҳарбий арбоб, маърифатпарвар, рус армияси генерали (1901). 1870 йилдан умриинг охиригача Тошкентда яшаб, ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётида иштирок этган. Шарқ қўлёмалари ва нодир асарларнинг бой кутубхонасига эга бўлган. 1876 йилда Петербургда ўтказилган шарқшуносларнинг 3-халқаро конгрессида қатнашиб маъруза қилган.

<sup>3</sup> *Бобобек* (1833–1898) – отаси Ҳакимбек вафотидан сўнг (1865) Шахрисабз беги бўлган (1870 йилга қадар).



Бобобек ва Жўрабек.

қонхўр Насрулла<sup>1</sup> томонидан босиб олингунга қадар машхур бўлган. Отаси Қаландарбекнинг вафотидан сўнг, Жўрабек 1860 йил – амирнинг ўлимига қадар унинг хизматида бўлиб, кейин Шахрисабзни эгаллайди. Насрулланинг ўлимидан олти ой ўтгач, янги амир – унинг ўғли Музаффар(иддин)<sup>2</sup> Самарқанддан Шахрисабзга келади. У соф ўзбеклар кўп саналган худудда хуш кўрилмай қарши олинади.

Табиатан одамови, семиз ва дангаса, ахлоқсизлиги ҳаммага маълум, отасига умуман ўхшамаган, отда юрган амир маълум маънода эркинликка кўникиб бўлган халқнинг кулгусига қолди. Ўша тунда у Бобобекнинг синглисини олиб келишля-

<sup>1</sup> *Насрулла* (1806–1860) – Бухоро амири (1826–1860), манғит сулоласидан, манғитлардан. Амир Хайдарнинг ўғли. Отасининг ҳукмронлиги даврида Қаршида ҳокимлик қилган. Амир Хайдар вафотидан сўнг ҳокимият учун курашларда кўли баланд келиб, Бухоро амирлиги тахтига ўтиради (1826).

<sup>2</sup> *Музаффар* (1819–1885) – амир Насрулланинг ўғли. Отаси даврида Қармана ҳокими бўлган. Амир Насрулла вафотидан сўнг, Бухоро тахтига ўтирган (1860–1885).

рини буюрди. Бир вақтлар унинг отаси ҳам хиссиётларини қондириш учун худди шундай йўл тутган эди. Бу шунда-йин ёпиқлигича қолмади, шу сабабли кейинги кун одамлар кўчани тўлдириб, амирга қарши чақириқлар билан чиқишди. Оммага бундан ҳам кўпроқ ошкор бўлиши, эҳтимол исён кўтарилишидан ваҳимага тушган Музаффар зудлик билан Бухорога қайтган бўлса ҳам, Шаҳрисабзни унутмади. Кўплаб мансабдорлар қўлга олиниб, қамалган эди, бироқ оддий халқ томонидан озод қилиниб, тўлиқ бош кўтарилди. Йигирма ёшлардаги Жўрабек эгизак шаҳарлардан бири – Китобга бек этиб сайланди. У Бухоро амирининг кўплаб аъёнларини қувиб юборди ҳамда ўз отасининг ўрнини эгаллаган Бобобек билан ҳамкорликда кичкина воҳанинг мустақиллигини 1870 йилнинг август ойигача, токи Шаҳрисабз руслар томонидан эгалланиб, амирнинг ихтиёрига тонширилгунча сақлаб турди. У ва Бобобек Кўкон томонга қочди, аммо Худоёрхон<sup>1</sup> томонидан тутиб берилди. Сабаби ўз вақтида Худоёрхон амир Насруллага ўзининг ташвишлари ва сургун қилиниши ҳақидаги гапларни айтганида Жўрабек унинг устидан қулиб, «қари кампир» деб масхара қилганидан, унга нисбатан эски алами бор эди. Улар тутқун сифатида Тошкентга келтирилиб, бир муддат назорат остида яшашди.

Охир-оқибат Бухоро ҳукуматидан йилига 2000 рубль пенсияни Россия агентлиги<sup>2</sup> орқали олиб, у ҳам мунтазам тўлаб борилмаганлиги, иккисининг ҳам қатта оиласи борлигидан ўзларига муносиб бўлмаган ва танг аҳволда яшар эдилар. Жўрабек русларнинг Ўрта Осиёни эгаллаб олиб, унинг эгасига айланганига амин бўлиб, ўзининг келгусида улар орқали ҳокимиятга келишига имкони борлигига ишонар эди.

У мен учратган бир неча маҳаллий аҳоли вакиллари ичида ҳар қандай масалада унинг сўзига ишонишим мум-

<sup>1</sup> *Худоёрхон* – Кўкон хони (1845–1875, танаффуслар билан). Минг сулоласига мансуб. Шералихоннинг ўғли. Қайнотаси Мусулмонкул томонидан тахтга ўтказилган. Ёш бўлганлиги туфайли давлаг ишларини Мусулмонкул бошқарган. Энг муҳим мансаблар қипчоқлар қўлига ўтиб, уларнинг бебошликлари натижасида ички кураш кучайиб, 1853 йилда қипчоқлардан 20 мингга яқин киши ўлдирилган. Мусулмонкул дорга осилган ва шу даврдан бошлаб Худоёрхон Кўкон давлатини мустақил идора қила бошлаган.

<sup>2</sup> Бу ерда Бухородаги Россия империясининг Сиёсий агентлигини тушунмаслик керак. У Бухорода кейинроқ, яъни 1886 йилда Ташқи ишлар вазирлигининг органи сифатида ташкил этилиб, уни бошқарган амалдор Россия империясининг Бухоро амирлигидаги расмий вакили ҳисобланган.

кин бўлган ягона кишилардан бири эди. Жўрабек баланд бўйли, ингичка қора соқоли, кулранг ёқимли кўзли ва жиддий қиёфали келишган ўзбек эди. У донмо оддий, аммо нозик дид билан озода кийинар ва юзида қайғу ифодаси, истараси, кўркам ҳаракатлари кишини ўзига жалб қилиб, қизиқтирмасдан қўймасди. У ҳақикатан ҳам мутлақо олижаноб инсон эди. У ҳақиқий мусулмон, аммо ҳозирда руслар билан ҳаддан зиёд алоқада бўлиб, ўз фидойчилигини йўқотган ва уларнинг анъаналарига сўзсиз бўйсунарди. Руслар билан яқин алоқа ўрнатган: улар билан бирга овқатланир, ҳаттоки вино ҳам ичар, мамнун ҳолда бошқалар қилмаган иккинчиозламачилик қилиб, ҳам руслар, ҳам издонларига ён босарди. Жўрабек бундан ташқари яхши хулқи, Ўрта Осиёга хос такаллуфи билан мақсадсиз, аммо ҳақгўй ва тўғри инсон, агар яхши муносабатда бўлишса, Россия учун хизмат қилиши табиий ҳол.

Агар Бухоро амири ёки Қўқон хони тахтдан афдалиши ва вассални тайинлаш керак бўлганда, Жўрабек ҳар икки томон: ҳам маҳаллий аҳоли, ҳам русларнинг манфаатларига бирдек мос келувчи шахс. Шу билан бирга унинг, амирлик тахтига кўтарилишига ҳақли бўлган тўртта уруғдан бири бўлган кенас уруғидан келиб чиққанлиги ҳам аҳолининг ҳеч қандай қаршилигисиз тахтга лойиқ кўрилишини таъминлаган бўларди.

Бобобек ҳам қувиндаги шериги каби ожиз тавсифли, тўладан келган ўттиз олти ёшли, ваҳоланки кўринишидан йигирма ёш катта кўринар, ташвишлари юзида акс этган, шеригига қараганда қобилиятли ва кўрқмас кўринмас, ҳаётини осойишта ўтказётган, илтифотлигина. Унга ҳеч ким ҳокимиятдан афдарилгандан буён ачиниш ҳисси билан ҳам ёрдам қилолмас, аммо у яна қачонлардир сафга қайтишни ўйловчи одамлар хилидан эмас эди.

Тасодифий ташриф буюрганлар орасида ҳокимиятдан афдарилган, ҳозирда Россия марҳаматидан умидвор Самарқанд яқинидаги баланд тоғларда жойлашган кичиккина Киштут ва Фароб бекликларининг беклари Шодибек ва Саидбек ҳамда Ўратепанинг собиқ беги Абдулғаффорбек билан ҳам учрашдик. Абдулғаффорбек Бухорода кўплаб юқори лавозимларни эгаллаган оиланинг фарзанди бўлиб, адолатсиз ва қаттиққўллигидан унчалик машҳур эмас. Ўратепани

узоқ вақт бошқарган. У тоғли ҳудудлар билан мунтазам жанг олиб бориб, руслар хужумига қаршилиқ кўрсатган қалъага кўмондонлик қилганига қарамай, ўта кўрқоқ деган ном орттирганди. Кейинроқ мол-мулкининг бир қисмини ўзига қайтариб олди, бунинг устига у Ўратепа ва Тошкентда яшашига етадиган кам миқдордаги пенсияга ҳам эга бўлди. Зиёли инсон, мулла, оятлар айтишга ва қироат қилишга ишқибоз, дилкаш ва киришимлилигидан, йигирмата хотини ва вояга етган ўнлаб ўғиллари бор. Ўғилларидан бири Зоминнинг собиқ беги бўлган. Укаларидан бири бўлган дойрак Умарбек эса Жиззахда русларга қарши жанг олиб борган ва амир томонидан 1872 йилда қатл этирилган; бошқа бири эса – мен бир вақтлар кўрган Ибодуллобек – Ҳисорнинг илгариги ҳукмдори, зиёли инсон ва Юқори Амударё вилоятларидан яхшигина хабардор.

Тахминан ўттиз беш ёшларга тўлган, амир Музаффар(иддин)нинг опасининг ўғли Саидхон ота-онаси, барча оила аъзолари қатл этилгач, Бухородан қочган. У ҳозирги амирдан кўра тахтга ворислик ҳуқуқи юқорироқ эканлигини даъво қилган, нафсонияти кучли, амирни осонлик билан ағдариб, унинг ўрнига ҳокимиятга кела оладиган шахслардан бири ва руслар ҳам ана шундай шартномага рози бўлишлари мумкин эди. Номигагина Россия хизматида ва йилига 2400 рубль олар, замони ўтганлигини ҳис этиб, пулини ўйин-кулгига сарф қилиб, доимо қарз бўлиб юрарди. Тошкентда узоқ муддат истиқомат қилгани ва турли тоифадаги руслар билан алоқаси боис, русча қандай гапириш ва ўқишни ўрганган.

Оқсуяклардан келиб чиққани боис, Бухорода ўзининг тарафдорларига эга ҳамда улар билан ёзишиб туради. Кўплаб нуқсонларига қарамай, бировлардан кўра у эҳтимол яхши шахс бўла олар, ваҳоланки фитналарга умуман хуши йўқ; ҳаттоки амирга яқин бўлган одамлардан қабул қилинган муҳим хатларни ҳам ҳафталаб эътиборсиз қолдирар эди.

Манзилини бир неча ҳафтада тез-тез ўзгартириб туриши у билан учрашишни кийинлаштирар эди. Тоғаси ёллаган одамлар Тошкентда унинг ҳаёт-мамоти масаласида қидириб юрганига аминлигидан, охириги марта кўрганымда мени жуда хайратга солди. У полга ўтирган, атрофи тўла қуроллар эди, ҳар кечқурун ётови ўрнини ўзгартирарди. Унинг фикр-ўйи

амир бўлганда нима иш қилиши ҳақидаги улкан режалар билан лиқ тўла эди ва бунга ҳеч шубҳа қилмасди.

У тез-тез ғалати аҳволда келар ва унга юборилган, ўзи билан ҳар ғал олиб келишни унутган, ўта муҳим хатлар ҳақида сирли оҳангда гапирарди. Одатда унинг ташрифи озроқ қарз сўраш билан якунланар эди. Уларнинг мавжудлигига бошида ишонмаган бўлсам-да, ниҳоят хатлардан бир нечтасини ўқишга муваффақ бўлдим. Улар менга ҳақиқатан қизиқ туюлди. Улардан бирида амирнинг мунажжими форсий шеърлар ва сохта хушомадлар билан сўз бошлаб, ундан кейин эса шундай ёзган: «Сизга маълум, биз яшаб турган ерларнинг ҳақиқий эгаси Тошкентда яшайди. Унга айтингики, бу ердаги бошқарувчи жуда ёмон ва аҳоли ўртасида келишмовчиликлар келгириб чиқармоқда. Ул бу бошқарувчини амалидан олиши лозим; агар олмаса, бу ишни ўзимиз бажарамиз ва сиздан келишингизни ёки бошқасини танлашингизни сўраб қоламиз. У бошқарувчини жазолаши шарт эмас, уни Тошкентга бориб яшашига буюрса бас, шунинг ўзи етарли; ёки унинг ўзи келса, бошқарувчи кўрққанидан дарҳол кочиб қолган бўларди». Бизга Бухоронинг ҳақиқий ҳолатини, унинг эгаси генерал Кауфман ва бошқарувчиси амир эканлигини айтишганда, муаммони англаган бўлдик. Бахтга қарши, ҳам аҳоли, ҳам мулкдорлар учун халиям ўша бошқарувчи ҳокимиятда турибди.

Маҳаллий аҳолидан бўлган узун, новча бўйли Муса Муҳаммадбий ғалати, Тошкент қамал қилинганда ҳоким вазифасини бажарувчи ва ҳудудни россияликлар (Россия империяси) қўлига бой бериб қўйганди. Унинг менга айтишича, кўчаларда одамлар ташвиш, кўркувда йиғлаб ва дарғазаб бақириб «Модомики, руслар келган экан, аёлларингиз ва болаларингиз билан хайрлашинг» дейишганига дуч келганида қаттиқ ҳаяжон ва саросимага тушган экан.

Тошкент қўлга олингандан кейинги кун эрталаб шаҳардан келган вакиллар генерал Черняевни кутиб олди. У (Черняев – З. С.) дарҳол ўз таржимонини юборди, аммо барчани хайратга солиб, шаҳар вакилларининг етакчиси унга соф рус тилида илм-фан, фалсафа ва тараққиётнинг фойдали жиҳатлари ҳақида сўзлай кетди.

Бу одам Олим хожи Юнусов бўлиб, Жанубий Россиядаги Пензадан бўлиб, татар миллатига мансуб эди. У Москвада



тахсил олиб, Макка томонларни зиёрат қилиб, Ҳиндистонни кезиб келган. Мен Тошкентда кўрган энг ажойиб инсонлардан бири бўлиб, у билан кўп бор учрашдик. Фаҳмлашимча, мусулмондан ҳам кўра кўпроқ файласуфга ўхшар ва доим қандайдир янги ўй-ғоялар оғушида юрарди. У Тошкентда йигирма йил давомида маҳаллий қонун-қоидаларга риоя қилиб тинчгина яшаган; боғдорчилик, пахта ва ипак етиштириш билан шуғулланган ва икки марта уйланган. У деярли барча миллат вакиллари билан қизиқарди ва менинг ташрифимдан озроқ муддат олдин ёшгина эроний қизга уйланган экан.

... Россия истилосидан сўнг у ўзини турли соҳаларда си-наб кўрди, уйлар қурди, Америка пахтасини етиштирди, совун заводини бунёд этди, ип йигириш машиналарини ва пахтани чигитдан тозалайдиган мосламаларни олиб киришга уринди, аммо бу ҳаракатларининг барчаси муваффақиятсизлик билан тугаган деб қўрқаман. Унинг шаҳарнинг руслар қисмидаги қатта уйи ҳалиям битмаган, совун заводи эса барвақт, Москва кўрғазмасида кумуш медални кўлга киритишидан олдин ёпилиб кетган. У ҳалиям тажрибаларини давом эттирмоқда.

Унинг шаҳар ташқарисидаги боғига ташрифимни яхши эслайман. Кичкина эшикни анча тақиллатганимиздан сўнг, ҳожининг ўзи эшикни очиб ичкарига таклиф қилди. У ўзининг плантациялари билан машғул, бўйин мушакларини кўрсатиб турган бўйни очик қалин сурпдан тикилган пушти кўйлак кийиб олган эди. Оқарган соқолини силаб, енгларини тушириб, белига белбоғни бойлаб, бизни узумзор ва анорзорлар орасига бошлаб борди. Бу ер сўлим, сояда жой тўшалган, бизни энг сара шафтоли ва узумлар билан сийлади ва суҳбат орасида тут дарахтини емираётган касалликлар билан бирга, мунтазам бўлаётган ипак қурти эпидемияси ва ботаника, боғдорчилик соҳаларида олиб борган синчков кузатувлари ҳақида гапириб берди. Ҳожи жуда кўп ўқийди; унинг дунёқараши жуда кенг, илм-фанга бўлган қизиқишидан Москва ва Санкт-Петербургдаги бир неча илмий жамиятлар аъзоси бўлишга эришган.

... Асадуллабек Тошкентнинг машҳур шифокорларидан бири. Унинг қайси тиббий муассасани тамомлаганини билмайман, ўзи Кавказда туғилган, эроний. Ёшлигидан Ўрта

Осиёга келиб қолган, кўп амалий тажрибага эга. У Алимқул<sup>1</sup> ва Ёқубхоннинг<sup>2</sup> яқин дўсти, Қўқоннинг турли хонларига шахсий шифокор бўлган. Ўзи асли беклардан бўлмаса-да, шу ном билан аташар, бу номни баъзан эркалаш, баъзан эса тахаллус сифатида қўллашади. Русчада дурустгина гапирар, суҳбатлашишдан ҳамма вақт мамнунийат ҳис қилиб, яхшигина қарта ўйновчи ҳамдир. Ҳаёти саргузаштларга бой, ҳар доим уни кўрганимда кўнглим чор бўларди. Озрок қутқу солсанг, ўзи билан боғлиқ Ўрта Осиё тарихидаги бир қанча воқеаларни сўзлаб беришга мойил эди. Нима сабабдан Кавказдан қочиб келганлигини сўраганимда, Асадуллабек камгап бўлиб қолар, ҳолбуки ҳаётининг кейинги паллалари ҳақида сўзлашга тайёр эди: «Туркистон шахрига 1856 йил келгандим, – дейди. – У ерда бир йил истиқомат қилдим. Бу пайтда руслар Жўлакка етиб келишиб, бизнинг қўшин у ерга жўнади ва Ботирбек яраланди. Улар шифокор сўраб, барча бухороликлар ва бошқа одамларни тўплашди, лекин у уларнинг ҳеч бирини хушламади. Сўнгра улар «бу ерда румлик<sup>3</sup> бир одам бор, уни чақиришингиз керак», дейишди. Айни ўша дамда мен дўконда эдим. Мени Ботирбек хузурига бошлаб келишди. Қўшин кўмондони Хинойтшоҳ менга «Уни (Ботирбекни – З. С.) ўн икки кун ичида даволашинг шарт, йўқса бошингдан жудо бўласан. Хон ҳозир Тошкентда, агар уни даволасанг, биз сени у ерга, хонга тавсия қиламиз», деди.

... Тўрт кундан кейин унинг тили анча дуруст бўлиб, лабларини очди. Тили калимага келди. Саккизинчи куни у анча ўзига келгач, улар менга ўн икки тилла беришиб, Хинойтшоҳ ва Кошғарнинг ҳозирги ҳокими Ёқуббек олдинрок кетганидан Тошкентда кутиб туришимни тайинлашди. Бир ҳафта ўтгач менга одам жўнатиб: «Унга (Асадуллабекка –

<sup>1</sup> Алимқул (1831/32–1865) – Қўқон хонлигининг муваққат хони, мингбошиси, амири лашқари (1863–1865). Маллахон ҳукмронлиги даврида Алимқул хонликда эшик оғабози ва вазир даражасига кўтарилган.

<sup>2</sup> Ёқубхон (1820–1877) – Қўқон хонлигининг ҳарбий ва давлат арбоби. Етти-шаҳар Уйғур давлатининг ҳукмдори (1865–1877).

<sup>3</sup> Бу ерда Усмонли турклар давридаги Истанбул назарда тутилмоқда. Аслида Рум топоними Қадимги Шарқ мамлакатларида дастлаб Рим, кейин Рим империясига нисбатан ишлатилган. IV асрда империя парчалангач, Шарқий Рим империяси (Византия) ҳам Рум деб аталган. XI асрда Кичик Осиё салжукий турклар томонидан истило қилингач, шарқ тарихчи ва географлари фақатгина Кичик Осиёга нисбат бериб, уни Рум дея ағашган. Шундан Коня султонлиги яна бир ном – Рум султонлиги деб ҳам юритилган.

З. С.) битта киши ва от бериб, кўп илтифотлар кўрсатинг. Хои унга таклифнома йўллади», – дейишди. Тошкентда мен Алимкул ва хоннинг жияни Шохмуродбек билан танишдим. Хоннинг ўзи эса Ўратепани эгаллаш учун жўнаб кетган экан.

... Шундан сўнг мен Кўқонга жўнаб, у ерда тиббиёт амалиётини бошлаб, хоннинг шифокори бўлдим. Кунига бир тилла (тахминан саккиз шиллинг) олиб турдим».

Шифокор Асадуллабек Маллахоннинг<sup>1</sup> яқин дўсти бўлганидан, унинг қандай ўлдирилганлигига ҳам шохид бўлган. У нималардир бўлаётганидан шубҳаланиб юрса-да, бунинг олдини олиб, хонни огоҳлантиришга имкони йўқ эди. Тунда кун бўйи май ичиб, қаттиқ уйкуга кетган хонга кўшни хонадан жой олиб, тунда унинг (хоннинг – З. С.) эшиги ташқаридан қулфланганини ва «хон шу ерда» деган товушларни эшитади. Тўда хоннинг хонасига бостириб кириб, уни калтаклаб, пичоқлари билан зарба беришади. Хон ўзини мардона ҳимоя қилди, аммо сўнгида чавақлаб ташланади. Кейин Асадуллабек тил бириктирган суиқасдчилар хоннинг энг яқин дўстларидан бири бўлгани учун уни ҳам ўлдиришни таклиф қилишганини эшитади, бироқ улардан бири уни ёқлаб, ажнабийлиги ва шифокорлиги, бу ерда атиги вақтинча яшаётгани, ҳеч кимга ёмонлик қилмаётганини айтади. Ана шундай сўзлар унинг жони сақланишини таъминлаган. Бечора Асадулла унинг билан қизиққанларнинг ана шу суҳбатини эшитганида юраги шилқ этиб кетган. Фитначилар сўнгра ўша пайтда Кўқонда яшаган Шохмуродни топишиб, кенг оқ кигизга ўтқазиб, баланд кўтариб, уни хон сифатида олқишлаган.

Эрталаб кўчаларда Маллахоннинг ўлдирилганлиги ва Шохмурод хон этиб эълон қилинганлиги маълум қилинди. Барча расмийлар ва Кўқоннинг олий табақаси саройга, унинг ҳузурига *салом* учун жўнади. Уларнинг орасида шубҳасиз Асадулла ҳам бор эди. Хон уни кўргач, жилмайиб деди: «Кўркманг, мен сизни хафа қилдириб қўймайман, бироқ сиз менинг сарой шифокорим бўласиз». Шундан сўнг у Асадуллага бир сидра уст-бош, салла ва тилла тўла ҳамён берди. Пулни олиб уйига келтиргач, кейинроқ у билан бирга яшаган Ёқуббек билан бўлишиб олди.

<sup>1</sup> Маллахон (1830–1862) – Кўқон хони (1858–1862). Минг сулоласидан. Шералихоннинг катта ўғли. Худоёрхоннинг акаси.

... Тошкентга қайтишда Алимқулнинг беваси, Қўқон хонининг синглисига уйланди. Бироқ у ўлгач, ҳозир ёқимтой татар хотини ва ажойиб болалари бор. Ҳар ким ҳам шариат бўйича яшамаса-да, бир куни уни чақириб борганимда, хотини ва қизларининг товуш (бақирик) ва таъналарини эшитмай, аксинча оиланинг бир аъзоси сифатида қабул қилиндим.

Шу ўринда мирзо Ҳожибар сўзма-сўз айтиб берган Бухородаги сиёсий қотиллик ҳақидаги ҳикояни келтирмоқчиман:

«Ўша пайтда мен Бухоронинг миршаблар<sup>1</sup> бошлиғи ёрдамчиси эдим. Бошлиқ эса менга қариндош саналган мирзо Абдуллабобо эди. У ҳақида ҳар ҳолда эшитган бўлсангиз керак: узок вақт Оренбургда яшаб савдо-сотик қилган. Ботирхон (Амир Насрулла) уни яхши кўрар эди. Амир уни чақириб миршаблар бошлиғи қилди. У эса ўз навбатида мени ўзига ёрдамчи қилиб олди ва бу лавозимда унга узок вақт – Музаффар амир бўлгунига қадар хизмат қилдим. Ботирхон одамларининг барчасини, шу жумладан менинг қариндошларимни ҳам Музаффар қатл қилди. Ҳар куни амирга 1000 тача одам салом учун хузурига кирарди. Уларнинг кўпи додхоҳлар<sup>2</sup>, бийлар<sup>3</sup> ва барча амалдору лавозимдагилар эди. Биз ҳар куни, ҳатто кенган бўлмаган кунлар ҳам ўша ерда бўлар, сўнгра салом қилиб, кейин қайтардик. Искандар ва унинг укаси Чумчихон бир куни салом учун келиб, таъзимлар қилиб яна жўнаб кетишди. Кетиши биланок, амир мени чақириб, уларни ортга қайтариб, кичкина ҳовлидаги алоҳида хонага жойлаштиришни буюрди. Шундан сўнг мен уларни ҳали уйларига етмагани боис, ортга қайтариб келдим. Улар алоҳида хонага жойлаштирилди. Нималар бўлганини сўрашиб дейишди: «Бизни кенгаш учун чақиринганга ўхшамайди. Бу ерда бир гап бор. Ишларимиз

<sup>1</sup> *Миршаб* – Ўрта Осиё хонликларида маъмурий лавозим; тунги шаҳар соқчиси ва уларнинг бошлиғи. Ўрта Осиё Россия империяси томонидан истило қилинган, миршаб, асосан, тунги соқчилик ҳамда тартиб-интизомни таъминлаган ва полиция вазифасини бажарган.

<sup>2</sup> *Додхоҳ* – Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида қалъа бошлиғи, кўрбоши. Бухоро амирлигида эса арзчилар шикоятини амирга етказиб жавобини шикоятчиларга билдирувчи, Қўқон хонлигида бундай амалдор жарчи деб номланган.

<sup>3</sup> *Бий* – кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий халқларнинг уруғ оқсоқолларига берилган унвон. XVII – XIX асрларда бийлар йирик ўзбек қабила ва уруғларига бошчилик қилиб, фақат марказий ҳукуматга итоат этган. Бухоро хонлигида хизмат поғонасининг 9-мансаби.

чаток». Мен уларга: «Хеч нарсани билмайман. Балки сизларни кенгаш учун чақиришгандир», – дедим.

Айни шу куни қалъада яшовчи мирзо Абдулла амирдан уйини тарк этмаслиги ҳақида буйруқ олди. Абдулланинг ахволи ёмон бўлишини ўйлаб биз жуда ҳам кўркдик. Чунки Бухорода нима бўлишини ҳеч ким билмас, бугун тирик, эртага бошингни жудо қилишлари мумкин. Алламаҳалгача ташвишланиб, сўнгра пешин намозидан сўнг, ўтирганча кутдик. Қўққисдан «юқоридан» – амир томонидан бошқа бир мактуб келиб, унда ҳамма одамларнинг кечаси уйларига кетишларига ижозат берилган, фақатгина учта ишончли одам қолиши тайинланган, шомдан сўнг қалъада ноғоралар чалиниши ва жаллод<sup>1</sup> ҳамда мурдани ювиш ва иккита кўйлак ҳозирлаши учун аёлга одам жўнатилиши айтилган эди.

Биз аввалига Искандарни жазолашса керак деб тахмин қилар, аммо аёл кишини ҳам жазолашни ҳеч тушуна олмас эдик. Чунки бу каби ҳол аввал ҳеч ҳам рўй бермаганлигини билардик. Шундан сўнг амир йўллаган *бодотча* келиб, унда Искандар ва аёлни қатл этиш учун бизга жўнатгани буюрилган эди.

*Бодотча* бодомча келадиган кичик муҳр бўлиб, амир бирортани қатл этиш учун уни қўллайди. Бошқа пайтларда амирнинг қатта муҳридан фойдаланишади.

Фармонни олибоқ, Искандарни қатл этиладиган жойга келтириш учун жўнадик. Амирнинг қалъасида қудуққа ўхшаш чуқур ва тахтасупалар билан қопланган жой бўлиб, ҳар ҳолда қатл этилганларнинг жасадини ўша ерга ташлашарди. У ерда кўплаб жасадлар бор.

Жаллод ҳам аллақачон бизни кутиб турган эди. У ўз навбатида Искандарни тутиб, ерга силтади. Искандарнинг соколи йўқлигидан жаллод унинг бурунларининг тешигига бармоқларини суқиб, бошидан тутганча бўйнидан кесиб ташлади. Шундан сўнг улар амир ҳузурига бир аёлни келтиришди. У Искандарнинг жонсиз танасини кўргач, бирданига хўнграб йиғлашга ва амирни ҳақорат қилишга тушиб кетди. Биз кўрган бу аёл Искандарнинг опаси, амирнинг хотини эди. У кенагас уруғидан бўлиб, барча уни «Кенагас ойим»

<sup>1</sup> *Жаллод* (арабча – дарра урувчи) – одамларга нисбатан чиқарилган тан жазоси ва қатлни ижро этувчи шахс. Жаллод атамаси Ўрта Осиёда араблар келгандан сўнг пайдо бўлган.

деб чақиришарди. Жаллод уни қўлларини бойлаб, гарданига ўқ узиб, отиб ташлади.

Худди биздек улар аёлларни бошидан жудо қилмас, балки отиб ташлашар эди. У аёлни дарров ҳам ўлдиролмади. Жувон бир оз йиқилиб турди. Жаллод уни ўлгунича кўксига ўн икки гал урди.

Айтишларича, аёлни жазолашларининг сабаби у акасининг топшириғи билан амир ухлаб ётган маҳал унинг қуловига симоб қуйган экан. Узоқ вақт давомида амир касаллигининг сабабини билишмади. Амир Ҳисор ва Қаршига борди, аммо тузалмади. Охирида унинг касаллиги сабабини тахмин қилишди. Ҳа, бу касалликнинг асоратлари бизнинг китобларда ёзилган. Дарҳақиқат мен Бухорода кўп ходисаларни кўрдим, бирор вақт уларни сизга сўзлаб бераман».

... Тошкентда иккита савдогар бўлиб, ҳам руслар, ҳам маҳаллий аҳоли орасида катта таъсирга эга. Улардан бири Шарофий деган татар бўлиб, рус аскарлигидан қочиб, бу ерда қарийб қирқ йилдан бери истиқомат қиларди. Уддабуронлиги ва тижорий қобилиятидан улкан маблағга ҳамда русларнинг давридан бурун ҳам савдогар сифатида баобрў мақомга эга бўлган эди. У хон ва унинг саройига яқин одамларга кўп қарз берганидан унинг олдида кўпчилик қарздордир.

... Бошқа бири Саидазим ўткир ва фитначи одам бўлиб, асли тошкентлик, Оренбург ва Троицкда<sup>1</sup> савдо-сотик мақсадида бўлганида рус тилини ўрганиб олган. Тошкент эгалланганида у Троицкда эди. Қайтганида сарт ва татарларнинг таржимонлари руслар орасида шаҳар аҳли ва улар ўртасидаги воситачи сифатида обрўси баландлигини билиб, у дарҳол ўзини рус расмийлари орасига урди. Ўшандан бери ҳар ёқлама ҳурмат-эҳтиром, хушомад ва ҳатто совғасаломлар воситасида улар билан қулай имкониятлар эвазига битимлар тузган. Катта мол-мулки бўлмаса-да, у зўр дабдаба билан яшар, доимо яхши кийинар, кўркам отда юрарди. У ҳарбийлар билан ҳам тижорий битимлар тузган бўлиб, уларни аниқ адо қилар, ҳолбуки бунинг учун у хиндлардан кўп пул олишга мажбур ва уларнинг олдида қарздор. Мабодо

<sup>1</sup> Троицк – 1743 йилда асос солинган Россия шаҳри. Осиё мамлакатларидан Европага ўтувчи савдо қарвонлари йўлида жойлашган. 1750 йилдан ҳар йили май – октябрь ойларида ярмарка ўтиб келган.

миш-мишлар тўғри бўлса, маҳаллий аҳоли орасида унинг нуфузи ўта ёмон ҳамда ўнг-сўлига қарамай пора олармиш.

Саидазимнинг ўрни баъзи муносабатларда ўзига хос. Рус расмийлари унинг маҳаллий аҳоли орасида улкан таъсири мавжудлигига ишонишар ва шунга кўра унга иззат-икром билан муносабат қилар, маҳаллий аҳоли билан боғлиқ ишларда уни ўзларининг вакили этиб тайинлашар, маҳаллий аҳоли томонидан эса у руслар билан яхши битимларга эгалигидан ҳамда уларнинг хифзу ҳимоясида экаилигидан, барча у билан яхши муносабатда бўлар ва расмийлар билан воситачи сифатида ундан фойдаланишарди. Аслида сартларнинг уни кўрарга кўзи йўқ ва агар руслар Тошкентни қачондир ташлаб кетгудек бўлса, халқнинг энг биринчи қиладиган иши уни ўлдириши бўлишини аҳолидан бир неча бор эшитдим.

У ҳар қандай иш бўлмасин аралашар, айтишларича кўплаб ноқонуний ишларга аралашиб, гувоҳлар ва қозиларни сотиб оларди. Маҳаллий аҳоли орасида муҳим бўлган ишларда унинг овози ҳал этувчи кучга эга бўларди.

... Аҳоли Саидазимнинг томошаларини хуш кўрмас, битта далил билан уни баҳолашарди. Мингдан зиёд бекорчи Азимбойнинг боғи яқинида томоша бошланишини ва ичкарига киришга умид қилишиб кутишарди. Саидазимнинг самияти сабаби русларнинг Хива юришидан қайтганлиги билан боғлиқ бўлиб, у катта байрам қилиб, томошаю ўйинлар бергани билан ўзининг дини ва одоб-ахлоқини таҳқирлади.

Ўшандан буён унинг ишлари жанжалу валвадан чиқмаяпти, аммо ҳокимият билан муносабатда улар орасидан ҳали ҳам қил ўтмайди. Саидазим асли тошкентлик Эшонхўжанинг қизи, Кошвар хони Ёқубхоннинг жиянига уйланмоқчи, аммо қизнинг отаси бунга қаршилик кўрсатган, чунки бир томондан қиз ҳали тўққиз ёшга ҳам тўлмаган, бир томондан эса Саидазим яхши оиладан эмас ва яна хўжалар<sup>1</sup> фақатгина

<sup>1</sup> *Хўжа* – том маънода, асосан Яқин Шарқ ва Ўрта Шарқ халқлари ўртасидаги ижтимоий табақа. Хўжалар саййидлардан кейинги ўринда турган. Кенг маънода жамиятдаги ҳукмрон табақалар вакили бўлган. Хўжаларнинг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи маълумотларга қараганда, хўжалар дастлабки тўрт халифа – Абу Бакр, Умар, Усмон, Алидан тарқалган дейилса, бошқа манбаларда арабларнинг истилочилик юришларида бошчилик қилган саркардаларнинг насли деб ҳисобланади. Хўжалар Ислом оқсуяк табақаси сифатида маълум имтиёзларга эга бўлганлар. Улар кўп ҳолларда ўлим, тан жазоси, урушларда қатнашиш ҳамда солиқ тўлашдан озод этилганлар. Хўжалар қизини фуқарога бериш ман этилган.

хўжалар билан турмуш қуриши мумкин эди. Қизни қўлга киритиш учун Саидазим режа тузди. Қизнинг отаси ва дўстлари қозининг аралашини сўрашди.

Саидазим ўзи томонидан ҳукуматдаги бир неча ўртоқларининг таъсири билан Эшонхўжага қизини балоғатга етгунча турмушга бермасликка ва сўнгра ўзи хоҳласа унга уйланиш шартини қўйишди. Бу ўз-ўзидан ажабтовур қарор бўлиб, иш яна узоққа чўзилди. Қиз номидан иш кўрган шахслар орасида Ёқубхоннинг ўғли ва мен боя ташириб ўтган Олим хожи Юнусов ҳам бор эди. Улар қарорга имзо қўйишдан бош тортишди ва ноқонуний сифатида унга қарши чиқишди. Олим хожи Юнусов шундан сўнг, жамоат тартибини бузганликда ва Россия маъмурларига қарши сўзлаганликда айбланиб ҳибсга олиниб, Тошкентда биринчи бўлиб (Саидазим иккинчи эди) «Меросий фахрий фуқаро» гувоҳномасига эга бўлишига қарамай жамоат қамовига олиниб, тинтув қилинди. Охир-оқибат барча қарши чиққан ва шикоятчилар кўз ўнгида судловсиз Сибирь чегарасидаги Лепсига<sup>1</sup> сургун қилинди.

Ёқубхоннинг ўғли кўрққанидан Кошғарга қочиб кетди. Эшонхўжага нисбатан бирор нарса топилгудек бўлса, сургун қилишга ҳукм қилинган. Кошғар элчиси Маҳмуд Ёқубхон 1875 йилда Санкт-Петербургга ташрифи чоғида унинг асосий мақсади шу масалани ҳал этиш, қизни қўлга киритиш бўлиб, айтишича қиз унинг хўжайинининг ўғлига унаштирилган экан. Шундан сўнг қиз Кошғарга жўнатилди.

Тошкентнинг рус қисмидаги бош кўча бўйлаб шимолга юрилса, эски шаҳарга келиб қолганингизни сезмай қоласиз. Тўртбурчак, сувоқланган бинолар тугаб, пастак пахса деворлар ва кичик маҳаллий дўконлар бошлангач, қарийб бу ерларнинг бари ўзининг қиёфасини ўзгартирганини ҳис этиш мумкин. Ўрта Осиёнинг ҳеч бир шаҳри ўзининг ранг-баранглигини асл Тошкентчалик намойиш эта олмайди. Камдан-кам тўғри тушган тартибсиз кўчалардан ўтиб, биз тепаликлардан пастликка, у-бу томонни айланиб, баъзан баланд деворлар ўртасидан, баъзан тепаликдаги масжиднинг ёғочли айвони ёнидан қуйига, сўнгра қандайдир жарликнинг четидан, энди эса шиддатли анҳор устидаги пастаккина ёғоч кўприкдан ўтамиз.

<sup>1</sup> Ҳозирги Қозғистон ҳудудида.



Хар ерда боғлардаги дарахтлар деворларга энгашиб турар, биз кўчани тарк этиб, йўл бўйлаб чеккада эски ёғоч тегирмон филдирагининг айланишга маҳлиё бўлиб, ўзимизни мамлакатнинг қарийб бир чеккасидадек ҳис қилдик. Осиё тегирмонлари – ажойиб. Сув қўнол филдирак ўқини айлантитар, ўқига мустаҳкамланган йирик ёғоч тишларда, агар уларни шундай аташ мумкин бўлса, катта тўсинлар бўлиб, филдирак ана шу тўсинлардан сирпаниб, тишларни бирма-бир айлантитар, болға бошига ўхшаб ясалган бир томони эса пастдаги ҳавозага гумбурлаб тушиб, у ердаги буғдойни янчиб, тайёр ун қиларди.

Баъзан соя-салқин йўлаклари ва тўртбурчак ҳовуз тева-рагини қоплаган чим устидаги шаҳарлик бекорчилар ўтирган соя-салқин йўлаклари бор бир неча мадрасанинг кенг боғи ичидан кесиб ўтамиз. Мадраса талабалари учун асосан дарсларини мутолаа ва ёд олиш учун ўзларининг хоналари бор. Шаҳарнинг ана шундай алоҳида ажралиб турадиган даҳаларида ёши кекса сартлар осойишта ҳаётгузаронлик қилишиб, шаҳарнинг рус қисмига боришни ҳатто хаёлларига ҳечам келтиришмайди. Айтишларича, бу ерда уларнинг кўпи ҳатто «дахрийлар»дан бирортасини ҳам кўрмаган экан. Бир неча қадимий бинолар қад кўтарган бўлиб, кўплаб кичикроқ масжидлар вайрон бўлган. Диққатга сазовор ягона Хожа Аҳрор эски масжиди, вайрон бўлган кошинлари ва фиштли миноралари, айвонлари замонавий *Бекларбеги мадрасаси*<sup>1</sup> бозор юқорисидан салобатли жой эгаллаган. Жойлардаги, асосан, тепаликлардаги бош кўчалар от-уловга қулай бўлсин учун йирик тошлар билан қопланган, аммо юришга анча тўсқинлик қилади. Қиш ва кузнинг ёғин маҳали бу тошлар йўловчиларнинг қатнови учун фойдали бўлиши табиий, аммо ёз пайтида улар чуқурроқ қоришиб, бўғик чанг кўтарилади.

Айтишларича, Тошкент деворлари ўн олти мил узунликда бўлиб, бурун ўн иккита дарвозаси бўлган. Шаҳарнинг рус қисмини боғловчи учта дарвоза кейинроқ бузиб ташланган. Девор баъзи жойларида ўн икки-ўн беш фут баландликда бўлиб, мустаҳкам гуваладан қурилиб, сўнгра сувоқланган,

<sup>1</sup> *Бекларбеги мадрасаси* – Тошкентнинг Эски жўва майдонида мавжуд бўлган мадраса. 1838–1840 йилларда Тошкент ҳокими Лашкар бекларбеги томонидан қурилган. XX асрнинг 30-йилларида большевиклар динга қарши кураш шиори остида уни бузиб ташлашган.



Тошкент манзараси. Бозорлар томи узра Бекларбеги мадрасасининг кўриниши.

дандана (тишли) ва тўплар учун мўлжалланган шинак қисмлардан иборат, тепа қисмига қараганда ости қалинроқ.

Деворнинг ичкарасида тепага томон тахминан ярим йўлда жойларда торгина йўлак ва курол-яроғ учун майдонча бўлиб, бу ерда аскарлар туриши ва тўпларни жойлаштириш мумкин. Энцизгина кўча деворни уй-жойлардан ажратиб туради. Олти мил бўйлаб шаҳар деворларидан ташқарида боғлар бир неча милга чўзилган. Бу боғларда қуюқ дарахтлар экилган бўлиб, шаҳарни бутунлай қоплаган, холбуки рус истилоси палласи катта зиён кўрган бўлса-да, ҳозир ҳам жуда чиройли. Бир тарафдан ярмарка, парад ҳамда ҳарбийларнинг машқ ўтказишлари учун кесиб ташланган. Бу етмагандай ёқиш учун ўтин мақсадида ҳам кўплаб дарахтлар йўқ қилиб юборилган. Ҳозирда кўмир жуда қиммат, олис Хўжанддан келтирилади. Арзон ва хуш ёқадигани – мевали боғларни қисқартириш ҳамда шафтоли, ўрик ва гилос дарахтларни ёқиш бўлиб қолдики, яқинда уларни етказиб бериш танқис бўлиши аниқ. Асрлар оша Ўрта Осиёдаги кўплаб ўрмонлар ва ихота ўрмонлари йўқ қилинган. Афсуски рус мустамлакачилари ўзларининг юртларидагидек ўрмонларга ёв сифатида қарашди. Файриодатий ҳолда ёғочлардан фойдаланишди. Ҳозирда қарийб ҳаммаси йўқ қилиниб, раҳм-шафқат қилинмаяпти.

Боғлар оша тап-тақир Дашт кўриниб, Сирдарёгача чўзилган, бу ердан қирқ милча узокда тоғлар кўриниб туради. Дарахтлари ва боғлари билан қишлоқлар ҳар томонда кўзга ташланиб, ушбу Қурама туманидаги аҳолининг ҳаммаси Зарафшон водийсидаги каби зич истиқомат қилади. Улардан бири – Чирчиқ бўйидаги Қўйлик рус хокимининг қароргоҳи саналиб, русларнинг хонадонлари билан тўла, бошқаси Нўғайкўрғонда эски замонларда Россиядан қочиб паноҳ топган ёхуд савдо учун келган татарлар яшайди, холос. Қоплонбекда эса йилқичилик шаклланган бўлиб, асосан Россия маъмурлари учун ёғ етказиб беришга мўлжалланган. Дарвоқе, Туркистонда отларнинг ким ўздисини такомиллаштириш учун фақат номигагина хусусий корхона ҳукумат томонидан иш бошлаган, қозоқлардан олинган 5000 акр<sup>1</sup> ерни 20000 рублга олган бўлиб, ўшандан бери тумандаги ташкил этилган омонат банклари фондидан 15000 рубль кўп маблағ олди.

<sup>1</sup> Акр – англиз ер ўлчов бирлиги бўлиб, 0,4 гектарга тенг.

Бу ердаги тоғлар Чотқол деб аталиб, Тошкентдан тахминан ўттиз мил узоқликда ҳамда гўзал манзарали кўриниш касб этган ажойиб қишлоқлар жойлашган. У ерда тожиклар истиқомат қилиб, асосан Чотқолнинг юқори қисмидаги водийда яшашади. Бу ерда дарё тубидаги улкан тошларга маҳкамлаб қўйилган жўнгина кўприклари бор мафтункор кичик Хўжакент шаҳарчаси жойлашган. Тошкентнинг гуллаб-яшнаши тўлиқ сув таъминотига боғлиқ. Тошкент Туркистоннинг энг сувга мўл жойи ҳамдир. Барча обиҳаёт кўшни тоғлардан қуйига оқувчи Чирчиқ дарёсидан шаҳардан қарийб ўн олти милча юқорида Ниёзбекда дарёни тарк этувчи Бўзсув канали орқали олинади. Ушбу канал тўртга бўлиниб, улар ҳам ўз тармоқлари билан шаҳарнинг исталган қисмига сув етказди. Шаҳарнинг рус қисми эҳтиёжи учун янги канал қуришга қарор қилиниб, бу иш маҳоратли саналган маҳаллий аҳолидан суғориш санъатини ўрганмаган рус муҳандисига юклатилди.

Анча пул созуриб, улкан дамба кўтаришиб, зовур ҳам қазишди. Афсуски ундан бир томчи сув ҳам оқмади ва шу тариқа ишдан воз кечишди.

Шаҳар тўртга даҳага бўлинган: Шайхонтоҳур шаҳарнинг шимоли-шарқий қисмида; Бешёғоч жанубий томонида, ундан кейин шаҳарнинг рус қисми бошланади. Кўкча – ғарбий; Себзор эса шимоли-ғарбий қисмида жойлашган. Эскидан бу даҳалар алоҳида маҳаллалардан иборат бўлиб, баъзан бир-бирлари билан курашлар олиб борган ҳамда савдо-сотиқнинг ўсиши билан аста-секин улкан бир шаҳарга бирлашган. Мазкур даҳаларнинг ҳар бири ўз *оқсоқоли*<sup>1</sup> ёхуд ёши улўф миршаб-бошисига эга бўлиб, бутун бир шаҳар Россия ҳукумати комендантлари ёхуд ҳокимига бўйсунди. У шаҳарнинг рус қисми яқинидаги каттакон уйда яшайди. Ҳозирги комендант полковник Мединский<sup>2</sup> генерал Черняев давридан бери Ўрта Осиёда ҳамда ўзи билан ишловчи одамлар ҳақида тўлиқ маълумотга эга ва туркий тилни жуда яхши тушунганидан қобилиятсиз таржимонларга иши тушмаслигининг чорасини кўрган. Ҳоким

<sup>1</sup> *Оқсоқол* – XX аср бошларига қадар Ўрта Осиё ҳудудида бир неча маҳалла ёки қишлоққа бошлиқ, мутасадди бўлган маҳаллий амалдор.

<sup>2</sup> *Мединский Виктор Юлианович* (1837–1908) – Авлиёта уезди бошлиғи (1867–1869), Тошкент шаҳрининг ҳарбий бошлиғи (1869–1877), Марғилон уезди бошлиғи (1878–1879), Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори ёрдамчиси (1879–1895), 1899–1905 йилларда Самарқанд вилояти ҳарбий губернатори бўлган.

ва унинг яқин ёрдамчиларидан ташқари, шаҳарнинг зобитлари саналган барча амалдор ва миршаблар ҳам маҳаллий аҳоли вакиллари дир. Тартиб-қоида ва ҳукумат яхшилиги таҳсинга лойиқ. Жиноятчилик камдан-кам, кўпроқ ўғрилиқ учрайди. Тошкентнинг исталган қисмида туннинг исталган соатида пиёда ёки отда озгина хавфу хатарга дуч келмасдан бемалол юриш мумкин. Хатто сизга шилқимлик ёки ножоиз сўз килувчи одамни ҳам учратмайсиз.

Тўланаётган солиқлар ҳисобига шаҳарнинг харажатлари жадал ўсмоқда. Солиқлар бу ерда тўрт хил: ер, тош-тарози, *земский* ва жамоат солиғи. Ер солиғи эски хирож<sup>1</sup> ва таноб<sup>2</sup> ўрнини босувчи, шаҳар теварагидаги кўплаб боғлар ва буғдой далаларидан ундирилиб, қарийб, 22000 рублни ташкил этиб, ҳукуматга кетади.

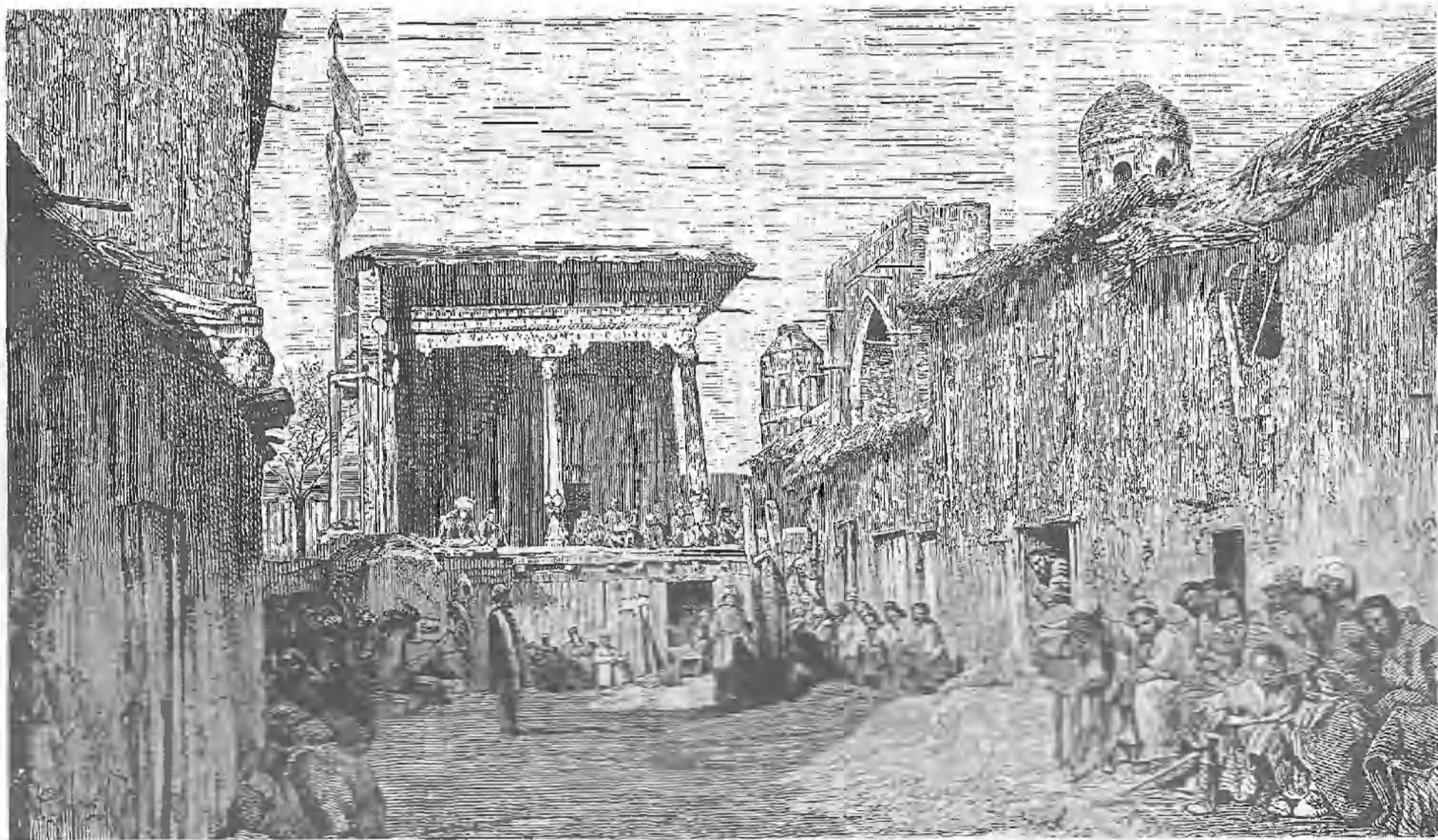
Тош-тарози солиғи бозорлардаги тартиб-қоидани номигагина сақлаш учун бўлиб, миқдори 7000 рублга яқинни ташкил қилади. *Земский* солиғи йўллар, кўприклар ва ҳоказоларни таъмирлаш учун ҳар бир хонадон ва уловдан 75 копейк ундирилиб, қарийб 11000 рубль бўлади. Хонадонлар сони 14222 тани, ўтовлар эса 300 тани ташкил этади. Жамоат солиғи шаҳар харажатлари учун мўлжалланган бўлиб, сумманинг чораги шаҳарнинг ҳар бир даҳа аҳолисидан ундирилиб, маҳаллий расмийларга сарфланади.

Бу солиқ 1874 йилда 86000 рублдан ошиб кетиб, бошқа солиқларни ҳисоблаганда ҳар бир бошга (кишига) 3,04 рублдан солиқ тушади. 1868 йилда 16000 рублгина бўлган бу солиқ йил сайин ошмоқда. Солиқлар ундирилганда ҳеч қандай тилхат берилмаганидан алдов ва тамагарлик эшиклари кенг очиб қўйилган.

Тошкент аҳолисининг сонини мутлақо тўғри аниқлаш мушкул, синчиклаб ва аниқ ҳисоб олиб борилмаган. Масжидларнинг сони 300 та; одатдаги ҳисоб-китобга кўра, ҳар бир масжидга ўттиздан элликка қадар хонадон тўғри кела-

<sup>1</sup> *Хирож* – Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда давлат томонидан ундирилган ер солиғи. Хирож араблар томонидан жорий қилинган. Хива ва Қўқон хонликларида ҳамда Бухоро амирлигида хирож йиғиш учун ҳар бир вилоятга саркор, девонбеги ва қотиб сайланган. Қўқон хонлигида солиқ Бухоро ва Хивага қараганда кўпроқ бўлган. Асосийси деҳқончилик маҳсулотларидан олинадиган хирож бўлган.

<sup>2</sup> *Таноб* – Урта Осиё хонликларида экин майдонини ўлчаш учун ишлатиладиган юза бирлиги. 1 таноб 3600 м.кв.га тенг. Бир таноб ердан олинган солиққа нисбатан ҳам таноб сўзи ишлатилган.



Тошкентдаги масжидли куча.

ди. Хар бир хонадонда беш нафар киши истиқомат қилса, аҳоли 60000 кишини ташкил этади. Бу ҳисоб менга жуда кам туюлди. Тошкентда беш кишидан кўп бўлмаган хонадонлар сони жуда кам ва шаҳарни яхши биладиган кишилар унинг аҳолиси тахминан 120000 кишидан иборат дейди. Бу тўғрироқ кўринади. Солиқ мажбуриятларига тортилган аҳоли 41799 та ёки хар бир уйда уч кишидан кам эмас. Солиқларга доир *расмий* ҳисоботларда фақат шу рақам берилади.

Тошкент аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар, шу билан бирга тожиклар, маълум миқдорда татар, қирғиз (қозок), ҳиндлар ва бошқалар ташкил этади. Туркистоннинг бошқа жойларидаги каби бу ердаги маҳаллий аҳоли ҳам сартлар номи билан маълум, аммо бу ном этнологик аҳамият касб этмайди. Буни биринчилардан бўлиб жаноб Шоу<sup>1</sup> кўрсатиб ўтган.

Маҳаллий аҳолига кўра, мамлакатнинг барча аҳолиси икки синфга – ўтроқ ва кўчманчиларга бўлинади. Кўчманчилар деб аввал кўрсатиб ўтганимдек, *қозоқлар*, кўчманчи ёхуд дарбадар кезувчига айтишади. Ўтроқ аҳоли эса сартлар номи билан айтилади. Агар жаноб Лерхнинг назарияси тўғри бўлса, сарт фақатгина шаҳар аҳолисинигина англатади. Аҳамиятлиси шундаки, ўтган муаррихлар дастлаб сарт сўзини Сирдарё водийсининг деярли барча аҳолисига нисбатан қўллашган. Гарчанд Кошғар, Кўкон ва Хивага қадар тарқалган бўлса-да, Бухоро ёки Самарқандда улар маълум бўлмаган. Абулғозий<sup>2</sup> сартлар ўтроқ яшовчилар сифатида унинг мамлакати – Хивада истиқомат қилиб келишини ёзган.

Ўзбеклар туркий қабилаларнинг авлодлари бўлиб, турли даврларда Чингизхондан<sup>3</sup> бурун ва ундан кейин Осиёнинг

<sup>1</sup> Шоу, Роберт Баркли (1839–1879) – британиялик тадқиқотчи ва дипломат. Инглизлардан биринчи бўлиб Шарқий Туркистонга ташриф буюриб, маҳаллий йўлбошчилар билан яхши муносабат ўрнатган. Кейинроқ ушбу ҳудудга жўнатилган дипломатик экспедициянинг аъзоси бўлган.

<sup>2</sup> Абулғозий Баҳодирхон (1603–1663) – Хива хони (1643–1664), шайбонийлар сулоласидан, тарихчи ва табиб. Абулғозийнинг «Шажарайи тарокима» ва «Шажарайи турк» асарлари Ўзбекистон, умуман Ўрта Осиё тарихига оид қимматли манбалардан ҳисобланади. Шунингдек, тиб илмига оид «Манофиъул инсон» («Инсонга фойдали нарсалар») номли асар ҳам ёзган.

<sup>3</sup> Чингизхон (асл исми Темучин) (тахминан 1155–1227) – мўғуллар давлати асосчиси, саркарда. Минг кишилик шахсий гвардия ҳамда юз минг жангчидан иборат отлич армияни шакллантирган Чингизхон Сибирдаги бир неча қabila ва элатларни (1207), Шимолий Хитойни (1211–1215), Ўрта Осиёни (1219–1221), Хуросон, Эронни (1221–1224) ўз тасарруфига киритади. 1224 йилда Чингизхон Мўғуллар давлатини тўрт ўғли – Жўжи, Чигагой, Ўқтой ва Тулиларга тақсимлаб берган.

ушбу қисмига кўчиб келганлар. Уларнинг номи ўз ва бекдан олинган бўлиб «мустақил» ёхуд «эркин» маъносини билдиради. Уларнинг келиб чиқишини худди XV асрда шаклланган қирғиз-кипчоқларга ўхшаб, ана шу эркин конфедерацияларнинг биридан излаш лозим. Шу тариқа аввалги буюк урувлар номлари (худди найман каби) ҳозиргача ўзбек урувларининг номи сифатида сақланиб қолган. Замонавий Тошкент ва Бухородагиларнинг фикрича, ўзбеклар тўқсон иккита уруф ёки сулолага бўлинади. Ҳар бир уруф бир қанча тармоқ ва тармоқчаларга эга, аммо уларнинг кўпи вақт ўтиши билан ўзига хос сулолалар сифатида бирлашишган. Учта турли урувларнинг қўшилишидан юз минг қирқ уруфи пайдо бўлганидек, баъзи ҳолларда янги урувлар шаклланган.

... Асосий урувлардан саналган минглар (Кўконнинг сўнгги хони шу уруфдан) Ургут ва Самарқанднинг жануби-шарқидаги тоғларда истиқомат қилишади. Манғитлар (Бухоро амири шу уруф вакили) Қарши атрофларида, шу билан бирга Самарқанд яқинларида, Шахрисабзда эса кенагаслар, юз, қирқ, кипчоқ, хитой, кўнғирот ва ҳоказолар яшашади.

Қозоқлар ҳам аввал баён қилганимдек, ўзбеклар сингари урувларга бўлинади. Шунингдек, қорақалпоқлар ҳам. Уларнинг кўпи Хивага яқин Амударё бўйларида жойлашган бўлиб, бир қисми Самарқанд яқинида яшаб, ўзларини ўзбек урувларига боғлиқ деб ҳисоблашади.

... Ўзбек – узун бўйли, озғин, сийрак соқолли, кенг ва қатъий юзли. У ўзининг юриш-туриши ва кийинишида оддий, тожик эса ўзининг ташқи кўринишига эътибор, зеб-зийнат беришга мойил.

... Бироқ улар ўртасидаги аралаш никоҳ кам эмас. Тожиклар ўзбеклар сингари ўз уруфи билан фахрланмай, камдан-кам ҳолларда тожик эканлигини айтишади. Ким эканлигини сўраганингизда вазиятга қараб «Мен тошкентликман», «Хўжандданман», «самарқандликман», дейди. Ўзбек эса «Мен ўзбекнинг жалойир уруфиданман», дейди.

... Европалик кўплаб олимларнинг фикрича, бу ерда туркий тилнинг чигатой лаҳжасида сўзлашилади. Ўрта Осиёда ўзини ана шу (туркий – З. С.) ном билан атовчи озрок уруф ҳам бор. Қайси тилда гаплашаётганини сўраганингизда маҳаллий аҳоли ёки «туркийда сўзлашяпман», ёхуд «ўзбек тилида», деб жавоб беришади.





Ўзбек.

... Россиянинг Туркистон ўлкасидаги барча аҳолиси тахминан 1600000 кишини ташкил этиб, уларнинг 1000000 тасини кўчманчилар ташкил этади. Тожиклар ва ўзбеклардан ташқари бошқа миллатлар ҳам бор. Мисол учун, кўплаб эронийлар дастлаб Эрондан асир сифатида келтирилган. Уларнинг авлодлари ва бошқалар бир қанча урушлар натижасида мажбурий равишда мустамлака этиб келтирилган. Мисол учун, Марвда яшовчи эронийлар ҳозирда Самарқанд туманига жойлашган.

Бу ерда яна кам сонли араблар бўлиб, Каттакўрғон атрофлари, Қарши яқини, Амударё бўйидаги Кўкартлида яшади. Каттакўрғон яқинида тожик ва туркий тилларда сўзлашишади. Қолганлари арабчани ёмон ва бузиб гапиришади. Уларнинг бу ерларга келиб қолганига доир иккита афсона бор. Биринчи — улар мамлакатга Ислам динини куч билан мажбурий олиб кирган арабларнинг авлодлари. Бунга араб-



Тожик.

ларнинг ўзлари ҳам ишонишади. Бошқалари бу ерга ғарбий мамлакатларни истило этган Темур томонидан кўчириб келтирилган. Бу ердаги араблар ипак ва пахтадан газмоллар йигириб, аъло навли гиламлар тўқишади. Зарафшон туманидаги арабларнинг сони қарийб 2000 оилани ташкил этади.

Ўрта Осиёнинг ҳар бир шаҳри, ҳатто кичикроқ шаҳарчаларида ҳам кўплаб яҳудий ва ҳиндлар бўлиб, мамлакатда узоқ асрлардан буён истикомат қилиб келишади. Ҳиндлар Шикарпур<sup>1</sup> атрофларидан вақтинчалик савдо-сотик мақсадларида келиб қолишган. Бу ерлардаги шаҳарларда вақти-вақти билан, аҳоли биздаги каби лўли деб атайдиган-

<sup>1</sup> Шикарпур – ҳозирда Покистон, Ю. Скайлер саёхати даврида эса Британия мустамлакаси ҳисобланган Ҳиндистон шаҳри саналган. Шаҳар XII асрдан бошлаб қарвон йўллари бўйидаги йирик савдо марказига айланган. Шикарпурнинг савдо алоқалари Женева, Рим, Эрон, Ироқ, Самарқанд, Тошкент, Япониягача ёйилган. Шу сабабли уни Шарқий Париж деб ҳам аташган.

ларни ҳам кўриш мумкин. Лўлиларнинг аёллари фол кўришиб, касалларни даволаш, баъзан савдо-сотик билан ҳам шуғулланишади. Эркаклари эса жаллоблик<sup>1</sup> қилиб, ҳовуз ва ариқлардан тўплаб сотадиган зулук бобида эса деярли улардан ўтадигани йўқ.

Буларга алоқадор яна иккита элат бўлиб, улардан бири Жўжи, ҳар ҳолда Ислом динига эътиқод қилмайдигани, асли Кофиристондан<sup>2</sup>; Мозанг деганлари эса бир неча урвоққина қишлоқларда жойлашган, деҳқончилик билан шуғулланади. Ҳолбуки, аёллари мамлакатни бошдан-оёқ кезиб, майда-чуйдалар билан кўтармачилик<sup>3</sup> қилишади.

Лўлилар аксинча, кўчманчи, ҳар ерда бор. Сиртдан уларнинг барчаси мусулмондек, бироқ бирор-бир дуони ёдаки қайтариш имкониятига буткул иккиланасан киши. Улар диний қонун-қоидаларга эътиборсизлик билан қарашади. Яна бу ерда бошқа бир кичикроқ, ғалати халқ ҳам борлигини эслатиб ўтишим шарт. Улар Анди деб аталиб, Чимкент ва Авлиёота орасидаги иккинчи почта бекати – Машҳад ва унга қўшни яна учта қишлоқ аҳолиси саналади. Улар туркий лаҳжада сўзлашиб, аёлларининг очиқ юришига рухсат беришган, бир-бирлари билангина ўзаро никоҳдан ўтишиб, ўзларини Анди деб аташларини хоҳламасликларидан, афтидан келиб чиқишидан оро қилишади.

Ўрта Осиёнинг таҳликали даврларига оид тарихий ҳужжатларда Тошкент тарихи, гарчи улар кам бўлса-да, кўпроқ ноаниқликларга тўла. Ваҳолаки айтишларича, Тошкентнинг тарихий солномаси мавжуд, аммо унга европаликлардан ҳали ҳеч кимнинг кўзи тушмаган. Шаҳар ўзининг ҳозирги ўрнида, эҳтимол, жануби-ғарбга томон йигирма беш мил узоқда, эндиликда Эски Тошкент деб аталадиган, «Шоҳнома»да<sup>4</sup> ва ҳатто ундан аввалроқ VII асрда хитойлик сайёҳ Сюань

<sup>1</sup> Жаллоб – савдогар, олиб-сотар. Асосан, чорва моллари, шунингдек, туя ва йилқи билан савдо қилган.

<sup>2</sup> Кофиристон – ҳозирги Нуристон вилояти (Афғонистоннинг шарқида) ва қўшни Покистон ҳудуди бир қисмининг тарихий номланиши. 1886 йилга қадар Афғонистондан мустақил бўлган.

<sup>3</sup> Кўтармачи – ўтмишда кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ юриб савдо қилувчи.

<sup>4</sup> Бу ерда Абулқосим Фирдавсийнинг (935–1020) 50 подшоҳликдан иборат 4 та сулола мисолида Эрон ва Турон халқларининг қарийб тўрт минг йиллик тарихи юксак маҳорат билан каламга олинган 60 минг байтдан иборат «Шоҳнома» асари назарда тутилган.

Цзан<sup>1</sup> томонидан эслатилган Чоч ва Шош номлари билан машхур бўлган жойда жойлашган. Араб муаррихлари учун бу номни талаффуз қилиш ва ёзиш мушкуллигидан, кейинчалик у Шош номи билан ўзгартирилган. Тошкентнинг ҳозирги номи эҳтимол кўчманчи туркий қабилалардан келиб чиққан бўлиб, кўчманчи қабилалар мамлакатга келганда, Шош номи улар учун ҳеч бир маънони аниқлатмаганидан, уни *Тош* деб ўзгартирдилар. *Кент* сўзи форсчада «шаҳар» маъносини билдиради.

Мовароуннаҳр чегараларида жойлашган Чоч ёки Тошкент катта ва бой шаҳар бўлиб, баъзан Бухоро ва Самарқанд ҳукмронлигига ва баъзан узоқ вақт пойтахти Боласоғун бўлган шимоли-шарқдаги туркий қабилаларга қарашли бўлган. Бу ҳукмронлик Чингизхон томонидан ағдарилгач, Тошкент унинг ҳукмронлигига ўтиб, ўғли Чигатой<sup>2</sup> ҳамда унинг меросхўрлари Тошкентни кўшни давлатлар билан бирга бошқарган. Шаҳарнинг Темур ва унинг ворислари ҳукмронлиги даври эса Шайбонийхон томонидан фатҳ қилингунга қадар давом этди.

1598 йилда у Самарқанд ва Бухоронинг сўнгги буюк ҳукмдори Абдуллахондан кучининг устун келганлиги боис, қозоқ хонлари томонидан қўлга киритилди. Қозоқлар худуд ва кўшни вилоятга эгалликни 1723 йилга қадар, яъни ўз мустамакаларини кенгайтираётган Жунғория ҳокими Галдан-Цэрэн<sup>3</sup> томонидан олингунга қадар сақлаб қолди. Бу сулола 1769 йилда ҳокимиятдан ағдарилди ва Қўқон хони Олимхон томонидан ишғол қилингунга қадар, эҳтимол ўша даврдан бошлаб, Тошкент беклиги ярим мустақил сифатида Бухоро ҳукмронлигига ўз содиқлигини сақлаб турди.

Қўқон Бухоро томонидан бўйсундирилган қисқа даврни ҳисобга олмаганда Тошкент руслар томонидан эгаллангун-

<sup>1</sup> Сюань Цзан (602–664) – хитойлик буддавий монах, олим, файласуф, сайёҳ ҳамда Тан сулоласи даврининг таржимони. Хиндистонга 17 йиллик саёҳати билан машхур. Хитой императорининг топшириғи билан 646 йилда «Буюк Тан сулоласи [даври]да Ғарбий ўлкага саёҳат» номли китобини ёзган. У дунёнинг кўплаб тилларига, шу жумладан рус тилига ҳам таржима қилинган.

<sup>2</sup> Чигатой, Чигатойхон (1185–1242) – Чигатой улуси ҳукмдори (1224–1242). Чингизхоннинг иккинчи ўғли. 1224 йилда Чингизхон мўғуллар забот этган ерларни ўғилларига мулк тарзида тақсимлаб берган. Шарқда найман қабилалари яшайдиган Олтойдан ғарбда Жайхун (Амударё)гача, Фулжадан Самарқанд, Бухорогача бўлган худудлар Чигатойга теккан.

<sup>3</sup> Галдан-Цэрэн (*Эрдэни-Батур-хунтайжи II*) (1693?–1745) – Жунғориянинг IV ҳукмдори. Чорос уруғидан. Хитойнинг Цин сулоласига қарши курашлар олиб борган.

га қадар, мудом Қўқон учун катта рақиб ва исёнга тайёр турган бўлса-да, Қўқон мулки бўлиб қолди. Ҳақиқатан, у баъзан ҳукумат қароргоҳи ҳам эди.

Тошкентнинг ўз ихтиёрида бўлган кичик куч ҳисобига генерал Черняев томонидан эгалланиши Россиянинг Ўрта Осиёни истило тарихидаги энг муҳим воқеалардан бири ҳисобланади. 1864 йил октябрда Чимкент қўлга киритилгандан сўнг дарҳол, генерал Черняев Тошкент кушбегиси Чимкентда ўлган, Тошкентнинг кўплаб гарнизони тортиб олинган ва шаҳарни битта қутилмаган ҳужум билан олиш мумкин деб ўйлаган эди. Ана шунга аввалдан ишониб, у қатъий ҳаракат билан 15 октябрь куни замбарағу қуролларни ҳаракатга келтириб, ҳужумга буйруқ берди. У кутгандан кўра шаҳар ўзини анча кучли ҳимоя қилди. Ўн олти киши ўлдирилди ва олтмиш икки кишини ярадор қилиб, йўқотишлар билан Чимкентга қайтди.

Қўқон қўшинлари тез орада Туркистон шаҳри томон юрди, лекин Икандаги<sup>1</sup> шиддатли жанглардан кейин чекинишга мажбур бўлди. Русларнинг ғалабаларидан ташвишланган Бухоро амири Тошкентга эгалик қилиш ва уни русларнинг қўлига ўтиб қолишининг олдини олиш мақсадида Ўратепа яқинида қўшин тўплаётган эди.

Муваққат хон Алимқул зулми остида азият чекаётган Тошкент аҳолиси Қўқон ҳукмдорларига нисбатан унчалик яхши муносабатда эмас эди. Генерал Черняев улар Бухоро томонга оғиб кетиши мумкин деб қўрқар ва бунинг олдини олиш учун баъзи чора-тадбирларни қабул қилиш зарур деб ҳисобларди. У шунга кўра, Тошкентнинг шимоли-шарқидаги ўн олти милдан ошиқ масофада, Чирчиқ дарёси бўйида жойлашган, Тошкент сув таъминотини назорат қилувчи Ниёзбек кичик қалъасига ҳужум қилиб, уни эгаллади. Ва шу тариқа шаҳарнинг қайсидир маънода мурватини боғлаб қўйди. Тошкентнинг тинч қисми русларга нисбатан ижобий муносабатда бўлса-да, лекин ҳали уни очиқ намоён этишга қодир эмас эди. Генерал Черняев шаҳардан олти мил узоқдаги жойга кўчиб, шимоли-шарқий қисмини разведка (айғоқчилик) қилди ҳамда ўша пайтда рус партизанлари

<sup>1</sup> *Икан* – ҳозирги Қозоғистоннинг Туркистон шаҳридан 20 км узоқликдаги аҳоли маскани.

гарнизонга хужум қилишиб ва шаҳар дарвозаларини очишлари шарт деган тўхтамга келди. Лекин айнан шу куни Қўқоннинг муваққат ҳокими мулла Алимқул 6000 кишилик ва қирқ замбаракли лашкари билан шаҳарга кириб келди. Эртаси куни, 21 майда, Алимқул 7000 кишилик қўшини билан руслар лагери устига хужум қилди, лекин қақшатқич жанглардан кейин шаҳар деворларига қадар улоқтирилиб, улар ўша ерда паноҳ топишди. Руслар ўша пайтда хужум қилиш маъқул эмас деб ҳисоблашди.

Бу урушда руслардан йигирма ярадор ва талафот кўрганлар бор ва душман 300 дан ортиқ одамини йўқотган эди. Тез орада улар орасида Алимқулнинг ўзи ҳам борлиги маълум бўлди. Алимқулнинг ўлими нафақат Тошкентда, балки бутун Қўқонда катта шов-шув бўлди.

... Амир томонидан юборилган ҳар қандай ёрдамнинг олдини олиш ва аҳолига ҳар қандай қаршилик фойдасиз эканлигини кўрсатиш учун генерал Черняев ўз кучларини Сирдарё бўйлаб паром билан Чиноз қалъаси йўналиши бўйича кўчирди, аммо у жойдан ҳали ўн икки милча узоқликда экан, оқсоқол келиб, дарё бўйлаб гарнизон қочиб қолгани ва паром вайрон қилингани ҳақида хабар қилди. Сўнгра Чинозни босиб олиш учун фақат кичикроқ куч жўнатилди ва генерал Черняев Тошкент деворларидан уч мил узоқда Бухоро йўлида вазиятни қўлга олиш учун қайтди.

Шаҳар аҳолиси сувсизликдан каттиқ азоб чекар, биргина булоқ шаҳарнинг сувга бўлган эҳтиёжини таъминлай олмасди. Шаҳарликларда етилган маккажўхорини ўриш ва чорваларини боқиш учун атрофдаги боғ ва далаларга гуруҳларини юбориш одати бор эди. Улар тез-тез Россия хужумларидан азият чекар ва чорва моллари тортиб олинарди. Уларнинг ёлғиз умиди амирдан бўлиб, у ёрдам беришни рад этмади, бироқ ёш хон – Сайид Султонни унинг хузурига гаров сифатида юборилишини талаб қилган эди. Мазкур махфий хабарни эшитгандан сўнг хон бевосита ўзининг 200 та издоши билан 21 июнь тунда қочиб қолди. Худди шу вақтнинг ўзида Эшонбек бошчилигидаги бухороликларнинг кичик қўшини Тошкентга кириб, шаҳар қўмондонлигини қўлга олди. Амир кучлари ҳам Сирдарё бўйлаб турли нуқталарда ўзларини намён қила бошлади. 100000 дан зиёд аҳолини қамраб олган ва деворларининг айланаси ўн олти мил бўлган шаҳарни

қамал қилиш расман мумкин эмас эди. Шаҳардан чекиниш ва уни бухороликлар томонидан эгаллаб олинишига йўл қўйиб бериш Россия сиёсати учун ҳалокатли саналиб, бундан ташқари генерал Черняевнинг бор-йўғи 2000 та одами ва ўн икки замбарағи бор пайтда амирнинг кучли лашқари билан жанг қилиш хавfli эди. Ниҳоят, шаҳарнинг энг юқори қисмига элтувчи ва айланасига шаҳарни қўлга олиш имкони берувчи Камолон дарвозасида 27 июнь куни эрта тонгда белгиланган хужум ҳаракатига ўтишга қарор қилинди. Соат учда капитан (ҳозир генерал-майор) Абрамов<sup>1</sup> бошчилигидаги хужумкор отряд шаҳар деворларига муваффақиятли хужум бошлади. Улар турли нуқталардан очилган артиллерия олови тўхтагандан сўнг, кузатув отрядини хайратда қолдириб дарвозаларни очди. Абрамов шаҳар девори бўйлаб олти мил йўл юриб, унинг асосий қисмига олиб борувчи ва рус партизанлари тахмин қилган Қорасарой дарвозасига йўл олди. Майор Делаacroa<sup>2</sup> бир вақтнинг ўзида Қўқон дарвозасидан кирди ва қалъанинг ўша қисмини эгаллаб олди.

Ўша куни давомида яхши натижага эришиш учун армия бозорнинг турли хил кўчаларини ишғол қилди. Ҳар қадамда тўсиқ (баррикада)ларга дуч келиб, аскар ва бошқаларнинг кучли қаршилигидан сақланиш учун боғлар ва уйларга ўрнашдилар. Тунда ҳаммаси осойишта кўринар, аммо эртаси – 28-куни эрталаб ҳамма кучлар душманнинг қуролларини тўплашга ва аркни портлатиш учун жўнатилганда ҳамма жойда аравалар ва дарахтлардан тўсиқлар қурилиб, тўс-тўполон яна авжига чиқди. Аввало бу худудни тозалаш ва кун бўйи давом этган жангни тўхтатиш учун керак эди. Ниҳоят кечқурун хабарчилар келиб тўртга бўлиниб, шаҳарни эрталабгача ўраб олишни айтишди. Белгиланган вақтда оқсоқоллар ва шаҳарнинг баобрў вакилларидаан иборат гуруҳи келиб, шаҳар тезда қўлга киритилди. Тартиб-

<sup>1</sup> *Абрамов Александр Константинович* (1836–1886) – рус генерали. Россия империясининг Туркистонга уюштирган ҳарбий юришлари қатнашчиси. 1862 йилдан жанговар хизматини Урта Осиёда давом эттирган. Пишпак, Авлиёта, Чимкент, Чиноз ва Тошкентни эгаллашда, 1868 йил баҳорида Чўпонота тепалигида Самарқандни ишғол этишда иштирок этган. Ўша йили Зарафшон округи бошлиғи, 1877 йилнинг мартида эса Фарғона вилояти бошлиғи этиб тайинланган.

<sup>2</sup> *Делаacroa* – Тошкентни истило этишда иштирок этган империя ҳарбийларидан бири.

интизомни жорий этишга буйруқ берилди. Отишмалар ту-гади ва бошқа бўлмади. Химоячиларнинг сони тахминан 300000 га бўлиб, 5000 отлик аскар қочиб қолди. Уларни 39 нафар казак Чирчиқ дарёси бўйига таъқиб қилиб борди. Сўнгра отликлар мағлуб бўлиб, ўзларини сувга отишди. Ўлжалар орасида 16 та йирик байроқ, 63 замбарак, 72000 фунт<sup>1</sup> порох кукуни бор эди. Руслардан 25 таси ўлдирилди ва 117 таси яраланди. Шаҳарнинг мўътадил қисми генерал Черняевга тартибни сақлаш борасида ташвишланаётганларини билдириб, шаҳар эгаллангандан бир неча кун ўтгач, қатъий буйруқлардан иборат билдиргига имзо қўйишни сўрашди. Бу билдирги Россия императори томонидан билдирилган катта ваъдалар ва шарт-шароитлар қайд этилгани боис мусулмонлар учун ажабланарли эди.

Ушбу билдирги туркий тилда Тошкентнинг нуфузли мусулмонлари томонидан, уларнинг ташаббуси билан ёзилган бўлиб, жуда кизиқарли, шунинг учун уни бошдан охиригача келтиряпман: «Улуғ оқ подшо ва унинг лейтенанти губернатор Искандар Черняев (бу хушомад Буюк Александрга нисбат этиб берилган, унинг асл исми Михаил) буйруғига биноан, биз Тошкент шаҳри аҳолисига шуни баён қиламизки, улар ҳар бир ишда қодир Аллоҳнинг амрига, Муҳаммаднинг (Аллоҳ унинг авлодларини ёрлақасин) дини шариатига, у ўргатган қонун-қоидаларга бўйсуниб, заррача ҳам улардан айри бўлмасинлар. Барча имкони қадар мамлакатнинг устунлиги ва фойдасига ҳаракат қилсинлар. Барчага, улар белгиланган вақтдан соат ҳам, дақиқа ҳам ўтказмай, бир кунда беш маҳал ибодатларини қилишларига изн берилсин. Муллаларга доимий равишда ўз мактабларига бориб мусулмон қонун-қоидаларини ўқитишларига имкон берилсин ва ўзларининг ўқувчиларининг вақтини бир соат ёхуд дақиқага бекорга сарфламасинлар. Болалар дарсларини бир соатга ҳам қолдирмасинлар ва мударрислар болаларни мактабга жамлашга ҳаракат қилсинларки, болаларнинг вақтлари бекорчилик билан ўтмасин ва зарур ҳолларда уларни ўқитиш йўлида қатъий чоралар, ҳатто калтаклашни йўлга қўйсинлар. Ота-оналари чорасиз бўлсалар, бу ҳақда тегишинча Ислоом

<sup>1</sup> *Фунт* (лотинча – вазн, оғирлик) – инглиз ўлчов тизимида асосий бирлик. 1 фунт савдода 0,4 кг, дорихонада эса 0,3 кг га тенг деб қабул қилинган.



шариатига кўра шаҳарнинг бошлиғи раисга<sup>1</sup> ёки қозикалон<sup>2</sup> ҳузурига келсинлар ва дурустгина жазолансинлар. Мамлакат аҳолиси ўзларининг машғулоти билан шуғуллансинлар. Халқ бозорларга ўз молларини келтирсинлар, вақтларини беҳудага ўтказмасинлар. Ҳар бир киши ўзининг шахсий иши билан шуғуллансин. Ҳеч ким кўчага чиқариб ташланмасин ва ҳар ким тоза бўлиб юрсин. Сизнинг Ислоом динингиз бўза ва виски ичишни, қимор ўйинларини ўйнаш ёхуд ахлоқсиз бўлишни тақиқлайди. Шу сабабли огоҳ бўлинг, диний қонун-қоидаларга қарама-қарши бўлган нарсалардан йироқ сақланинг.

Бунда тош-тарози, савдо ва ҳоказоларнинг тартибларига ипидан игнасига қадар риоя этинг. Тошкентнинг барча аҳолиси, хоҳ бой, хоҳ фақир бўлсин, юқорида айтилганларга тўлиқ риоя этишга мажбурдирлар. Сизнинг ихтиёрингиздаги уй-жойлар, боғлар, далалар, ерлар ва сув тегирмонлари сизнинг мол-мулкингиз бўлиб қолади.

Аскарлар сиздан ҳеч бир нарсани тортиб олмайдилар. Сизлар рус казаклигига олинмағайсиз. Аскарлар сизларнинг хонадонларингизга жойлаштирилмайди. Ҳеч ким хизмат юзасидан сизнинг ҳовлиларингизга кирмайди. Агар кирсалар, дарҳол бизга хабар беринг, жазога тортгаймиз. Оқ подшо сизга буюк эзгулик намойиш этдики, шу боис унинг саломатлиги учун ибодат қилишга мажбурдирсизлар. Кимки бировни ўлдирса ёки савдогарни таласа, у Россия қонунларига кўра ҳукм қилинади. Кимки ўз жонига қасд қилса, *шариат*га кўра унинг мол-мулки меросхўрига ўтади. Биз мол-мулкни ўзлаштирмаймиз. Ҳукумат ерларнинг ҳосилидан ўндан бир қисмини олгай. Мен, губернатор Искандар Черняев бу йил учун баҳридан ўтгай, аммо кейинчалик улўф оқ подшонинг сизга яна ҳам улкан шахсий эзгулигини намойиш этиш истагига кўра амалга оширамиз. 1282, сафар ойининг 6-куни (1865 йил 2 июль)».

<sup>1</sup> Раис – аввалги мухтасиб лавозимига тўғри келиб, XIX – XX асрларда Бухорода мухтасиб раис деб ҳам аталган. У аҳолининг мусулмон қоида ва урф-одатларига амал қилиши ҳамда бозорлардаги нарх-наво, ўлчов асбобларининг тўғрилиги устидан назорат қилиб турган.

<sup>2</sup> Қозикалон – энг юқори даражадаги қози бўлиб, маълум ҳудуддаги ҳамма қозилар устидан назорат қилган.

## ТОШКЕНТДА МУСУЛМОН ХАЁТИ

*Савдогарнинг уйи – Унинг жиҳозлари –  
Муслмон диндорлари – Кийим-бош – Таомлар –  
Ичимликлар – Миллий ўйинлар –  
Спорт билан шуғулланиш – Лочинлар – Отлар –  
Транспорт воситалари – Куй-қўшиқ –  
Муסיқий асбоблар – Аёллар рақси – Зангиота байрами –  
Кекса дарахтларга сажда қилиш – Хатна қилиш –  
Никоҳ – Тўй зиёфатлари – Ажрашиш –  
Сартларнинг хасталиклари – Вабо – Паразитлар –  
Дори-дармонлар – Дафи маросимлари – Мотам –  
Осиёнинг Россияга таъсири – Ислом –  
Турли мазҳаблар – Масжидлар ва ибодат –  
Диний тариқатлар – Жаҳрия зикрларига ташириф –  
Таълим – Бошланғич мактаблар – Мадрасалар –  
Уларнинг тайёргарлиги ва машгулотлари – Қозилар –  
Кўчманчи ва ўтроқ аҳолининг маҳаллий судлари –  
Муслмон ҳуқуқи*

Кўплаб таниш-билишларим орқали Тошкентдаги муслмон ҳаётига тезда кириб бориш имконига эга бўлдим. Бунинг учун тез-тез ташрифларга олиб кетилиб, кичикроқ қабулларга чақириб турилдим ёхуд оқшомлари чойхўрлик ва *паловхўрликка* бориб турдим. Бу каби кўнгилхушлик ва қабуллар бир-бирига жуда ўхшаш, аммо келинг Дадамухаммад билан бирга ўтказган оқшомни мисол қилиб олайлик.

Бозор ичидан пастга томон, тепаликдан жуда тор ва араваларга мутлақ мўлжалланмаган, йирик, ўткир тош билан тўла кўчага қайрилдик. Бироздан сўнг бошқа бир тор, узун чўзилган, уйларининг барчаси лой деворли, бирорта ҳам деразаси ташқарига қарамаган кўчага кирдик. Ахийри, икки-уч марта адашиб, ярим очик кичик бир дарвозага етдик. Ташқаридан чақирганимизда узун, кенг кўйлақлар

кийган, қийиқча боғлаб, ўзларига жуда ярашган дўппини кўндириб олган учта келишган йигит очик чеҳра билан пайдо бўлиб, одатларига кўра «омонмисиз» деб кутиб олдилар ва отларимизни ҳам олиб кирдилар. Ичкарига киргач, катта ҳовлининг қарийб ҳаммаси бостирмалар билан ўралиб, отлар билан тўлганини кўрдик. Бу ердан фақатгина отхона сифатида фойдаланишар экан. Кейин бошқа бир эшикдан ҳатлаб, икки томони болохона айвон уйли бошқа бир ҳовлига бошлашди. Бу *ташқари* ёхуд эркаклар ҳовлиси, эшик оша торгина йўлак юқоридагиси эса *ичкари* ёхуд аёллар ҳовлисидир. Дадамухаммад бой бўлиб, учта ҳовлиси бор. Бироқ ўзини бой деб ҳис қилган одам аёлларнинг бемалол юриши, эркакларнинг у ерга кирмаслиги учун камида иккита ҳовлиси бўлиши керак. Эркаклар ҳовлиси кичикрок, йўл-йўл чимзорли, текис, мустаҳкам лой сувоқли ва бир томонидаги майдон ердан бир фут ёки ўн олти дюйм<sup>1</sup> баланд кўтарилган, ёнидаги дарахтлар соя бериб турган тўртбурчак ҳовуз бор. Ҳовузни асосий каналларнинг биридан келувчи ариқ сув билан таъминлаб, ундан ҳам истеъмол учун, ҳам таҳорат учун фойдаланилади.

Бизга меҳмонхонани кўрсатишиб, бу ерда ерга тўшалган туркман гиламидан жой олдик. Ташқарида ҳаво яхшилигидан бошқа гиламлар ҳам ҳовлига олиб чиқиб ёзилган. Нафис беқасамдан шойи кўрпачалар тўшалган ва жуда толиққанимизда суяниш учун тирсакларимизга болишлар берилди. Маҳаллий аҳоли вақти-вақти билан чордана қуриб ўтиради, лекин тиззалаб ўтириш хурмат ва эҳтиром саналар экан. Аввалига бундай ўтириш чарчатади, лекин аста-секин бунга кўникасиз. Ҳолбуки, бу кийимга боғлиқ, кенг миллий иштонларда, стулсиз ўтириш дурустгина қулай. Уйларининг ҳаммаси бир-бирига жудаям ўхшаш, уларнинг пешайвонга томон очиладиган ҳашаматли хона, яъни меҳмонхонаси ва қаршисидаги бир-иккита кичикрок хоналар ташқаридан очилади. Аёллар ҳовлисидаги хоналар ҳам худди шундай. Ҳар бир хонанинг иккита чиқиши, икки-учтадан эшиги бўлиб, ичкаридан очиладиган, стержень билан мустаҳкамланган. Кашак ва остона ошиқ-мошиқ вазифасини ўтаб, у нозик нақшлар

<sup>1</sup> Дюйм (голландча – катта бармоқ) – инглиз ўлчов тизимида бир дюйм 2,5 см га тенг.

ўйиб ишланган. Маҳаллий аҳоли бу борада ўта моҳир. Хоналарда эшикларнинг тепасидаги узун дарчалардан бўлак деразалар йўқ. Баъзида улар кичик панжара тўсинлари билан бекитилган ва одатда оқ қоғоз билан ёпилган. Деворлар сувоқланган, лекин баъзан жозибали арақилари нақшдан ишланиб, одатда оз-моз китоб, кийим-кечак, мурабболи идишлар, кўза ва чойнакларга жавон сифатида асқатиши учун бир неча равоқсимон тахта тоқчалари ҳам бор. Кўп хоналарда деворларга мевалар, ажойиб гуллардан гулдаста ёки тувак тасвирлари чизилиб, ҳайвоилар расми чизилганлари ўта кам. Қуръон қоидаларига зидлиги учун иложи борича бунга йўл қўйилмайди. Кичик тоғ новдалари айлана қилиб шифт устунни ўртасида ўрнатилган бўлиб, улар одатда ёрқин денгиз рангга бўялган, қизил ва сарик, ҳатто тилла ранг билан ажратилган. Бу ҳақиқатан нафис ва гўзал ишланган.

Гилам ва кўрпачалардан ташқари ҳеч қандай жиҳоз бўлмай, фақатгина устида меҳмонларга аталган ширинлигу мевалар қўйилган, бир неча дюймли пастаккина айлана ёхуд ўйиб нақш ишланган хонтахта бор. Мен алоҳида бир хусусиятни назардан четда қочирмаслигим керак: хонанинг бир бурчагида, ибодатдан олдин таҳорат олиш учун полдан бироз пастроқ қилиб қазилган сув ҳавзаси ва яна обдаста бор. Яхши уйларнинг барчасида гилам ва шолчалар ажойиб қилиб солинган бўлса-да, ости лойдан сувалган. Ҳовлидан ташқарида от-улов учун барча муҳим жиҳозлар – эгарлар, юганлар, жуллар ва эркакларнинг ўзларигина фойдаланадиган бошқа шунга ўхшаш нарсалар ҳам сақланади. Ичкари, яъни аёллар ҳовлисида эса ошхона асбоб-анжомлари, аёллар ишлатадиган махсус буюмлар, бундан ташқари пахта, ипак, кийим бўхчалари ҳамда ўзларига керак деб тўплаган бошқа нарсалар сақланади. Аёллар хонаси ҳам ердан бир неча дюйм баландликда, устида тўрли арқони ҳар томонга чўзилган тахта супачани ҳисобга олмаса, худди эркакларнинг томонидаги сингари ортиқча жиҳоздан холи.

Кўпчилик ерга тўшалган гилам ёки юпка қавилган кўрпачаларда ҳам ухлашади. Ана шундай кўрпачаларнинг турли хилларидаги бир нечасида ётиб кўриб, мен араб эртақларидаги шахзодаларнинг нима учун етти қават кўрпачада ҳам остидаги нўхатни ҳис қилганларини энди тушундим.

Ташқаридан қараганда уйларнинг пешайвонида ўйиб ишланган устунларидан бўлак безаклари йўқ. Уйлар ердан пойдеворсиз бирданига кўтарилган бўлиб, деворлари офтобда қуритилган лой гишт асосида қурилган. Том текис бўлиб, камиш ёки похолдан ёпилган ва юпқа лой сувоқ қилинган. Маҳаллий уйларда сон-саноксиз чаёнлар, вақти-вақти билан ўргимчак бийлари ва бошқа захарли ҳашаротлар доимий «меҳмон» бўлади. Уйлар кўпинча бир қаватли, баъзида уйнинг тепасида кичик бир хона – болохона бўлиб, форсча «боло» ва «хона» сўзларининг қўшилишидан, биздаги «балкон» сўзига тўғри келади.

Супачада яхшилаб жойлашиб олганимиздан кейин олдимизга чит ёки шойи ёзилиб, ширинлик тўла патнис келтирилди. Бу «дастурхон» дейилиб, Ўрта Осиё меҳмоннавозлигининг ўзига хос удуми ҳисобланади. Егуликлардан бодом, устига ширинлик суртилган ерёнроқ ва шу каби писта, қанд-курс, хушбўй ҳидли турли ширинликлар, яъни ҳолва деб аталган кичик пироглар ва тановул қилиш учун юпқа вафли сифат нон олиб қирилган. Мевалар эса турли хил бўлиб, ҳатто ноёб мевалар: қиёмга ботирилган бодом, асалда сақланган атиргул барглари ёхуд яна шу ер учун хос бир егулик – асалга майдалаб аралаштирилган сабзи ҳам бор. Оғизда эрийдиган бу егуликлар билан нафсимизни қондириш асносида турли хил масалалар: умумий таниш-билишликдан ҳозирги кундаги янгиликлар, диний қарашлар ҳамда маҳаллий тарих ҳақида суҳбат қурдик. Қирқ ёшлардаги баланд бўйлик, хушбичим бир киши мени жуда лол қолдирди. У русчани ўрганиб олган, рус жамиятига қизиқиши баланд, Тошкентдаги деярли барча насларнинг исмигача билар, озроқ французча сўзларни ҳам ўзлаштирганидан суҳбатига улардан кўшиб гапирарди. Қуёш ботавергач, бизнинг орамиздагилар ҳеч қандай узрсиз ҳовуз бўйига – юзини, қўлларини тирсакларигача обдан ювиб – таҳорат олиш учун бирин-кетин туриб кета бошлашди. Амалда таҳорат олиш қандай чакқонлик талаб қилишини кузатиш жуда қизиқарли: қўллар кўтарилган ҳолда билакларини бир айлантириб, сувни тирсакларигача югуртирадилар. Осиёликлар сувни ичганда ҳам, оғизга олганда ҳам оғиздан токи билакларгача бир томчи сувни ҳам исроф қилмасликка ҳаракат қилишади. Қўлнинг ҳар бири

уч мартадан ювилиб, сўнгра юз ҳам уч марта «стгита очик жойлар» яъни кўз, кулок, бурун, овиз ва бўйин гарданига қадар ювилади. Кейин эса гал оёққа келади. Бу жараён ўта қизиқ. Одамлар, худди келишиб олишгандек оёқ кийимларини ечиб, гўё оёқлари ювилганлигининг ифодаси сифатида ҳўл бармоқларини пайпоқларига текказиб кўядилар. Кейин саллаларини кўндириб, гиламда ёки ерга тўшалган тоза матода тик туриб, юзларини Маккага (қибла – З. С.) қарата ёддан намоз ўқий бошладилар.

Бу сафарги намоз – «Аср намози» – намози дигар қисқа бўлиб, айтишларича, кун ботгунча тезда ўқилади. Чет элликлар борлигидан ҳеч қандай истихола ёки ийманишсиз, ўз бурчларини адо этдилар. Намоздан сўнг улар яна бизнинг даврага келиб кўшилдилар, бироқ тез орада куёш ботиб, яна кейинги оқшом намози – «Шом намози»нинг вақти бўлиб, бу сафар улар таҳорат жараёнларини қайтармадилар, чунки бундан олдинги намоз учун олинган таҳорат сақланади.

Бир кунда беш вақт намоз ўқилади. Бу мусулмонларнинг «Бомдод намози» кун ёришишидан бироз олдин, «Намози пешин» гушда, ваҳоланки бир ёки икки соат фарқи билан, «Намози дигар» (Аср намози – З. С.) аввал айтганимдек, кун ботишдан бурун, «Шом намози» кун ботгач, ухлашга ишора сифатида «Хуфтон намози» кечки соат тўққизларда ўқиладиган намоздир. Охиргиси энг узок ўқиладигани, аммо ҳеч бири узун эмас.

Юқоридаги намоз номлари гарчи мусулмон қоидалари билан тасдиқланмаган бўлса ҳам, Ўрта Осиёда қўлланиладиган намоз номларидир. Ҳар бир намоз номига, ўқиладиган вақтига яраша кенг қўлланиладиган қофия берилган. Масалан, *намози дигар*, *кори дигар* – човгунни кўй, *хуфтон*, *ҳоррафтон* – ухлашга ёт, *шом* – шамларни ёқ.

Намоз ўқиб бўлингач, Дадамухаммад ва унинг дўстлари иссиқдан салқинлаш учун саллаларини ва ҳатто бошларини салқин тутувчи дўппиларини ечиб қўйишди. Ўрта осиеликларнинг кийимлари жуда оддий. Улар пахтадан тикилган қопдек кенг иштон кийиб, белига белбоғ боғлаб оладилар. Бу асосий кийим-бош бўлиб, биров келганда ҳам, умуман камдан-кам ҳолларда алиштиришади. Одатда эркаклар бирор иш билан машғул бўлганларида ҳам бу эгниларидаги

ягона уст-бош бўлганидан, уни боғичларига қистириб оладилар. Шундай ҳолда ишлаётган кишини деярли кийимсиз деб ўйлаш мумкин. Бу иштон устидан оқ ёки ёрқин рангли, қарийб тиззаларигача етувчи, ёқасининг озгина очиклигидан кийганда бошдан қийин ўтувчи узун чит кўйлак кийишади. Енглари узун ва кенг. Унинг устидан бошқа ҳеч нима, аммо ҳар ким об-ҳавога ёки ўзининг таъбига қараб саноксиз чопон алиштиради.

*Чопон* бу – кенг, бўйиндан қиялашиб, олд қисмида бирга тугиб кўйиладиган кичкина боғичли, катта қийиқлардан қилинган, енглари хаддан зиёд кенг, ҳатто керагидан икки баравар узун, жуда ноқулай, лекин Осиёча тарбияга кўра кўлларни беркитишда фойдалидир. Ёзда бу Россия чйти ёки пахтадан тўкилган газлама ёхуд йўл-йўл ёки шарқона русумдаги матодан ўта ёрқин, асосан сариқ-қизил, сариқ ёки яшил рангларда тикилган шойи – миллий олача (беқасам) бўлади. Мен ҳатто ёзда ҳам ана шундай тўрт-бешта чопони бор кишиларни кўрганимда, уларнинг айтишича, чопон жазирамадан сақлар экан. Қишда у қалин матодан тикилиб, кўзи териси ёки мўйна билан йўл-йўл тортилади. Асосий белбоғ бу қийиқча ёки шол рўмолдир. Бир вақтлар узун шарф билан белни бир неча марта ўраб боғлашган.

... Белбоққа пичоқ анжомлари, тароқ ва пул солиб юриш учун чиройли қилиб ишланган бир неча кичик халтачалар, ҳамёнчалар осиб юришади. Бошда эса дўппи: у Тошкентда асосан ипак билан безалади. Бухорода эса одатда ипакдан ёки чордана шаклли ёрқин ранглар билан ишланади. *Чилтўш* ёки «қирқ ўрам» деб номланувчи салла жуда узун, уни ўраган киши матонинг нафислигига нисбатан бирор-бир эътирози бўлса, у ҳолда кўпинча Англиядан келтириладиган ажойиб юпқа матони танлаши мумкин. Саллани ўраш катта аҳамият талаб қилиб, бошдаги салла ҳар бир ўрамнинг қати (бурмаси) чиройли, бичими оқсуякларга хос кўринишда бўлиши керак. Бир учи чап елка оша туширилиб, одатда фақат намоз вақтидагина тепасига қистириб кўйилади. Учи ўнг томондан тушиб тургани ҳам бўлиб, айтишларича у афғонча услуб экан. Гарчи оқ рангиси мулла ва тақводор кишиларга хос бўлиб, уларнинг билим даражаси саллаларининг ўлчамига қараб белгиланса-да, таъкидлаганимдек,

Тошкентда кўп салла оқ рангда бўлади. Савдогарлар асосан хаворанг, йўл-йўл ёки катак-катак матолисини маъқул кўрадилар.

Уйларида одамлар одатда яланг оёқ юришиб, бироқ ташқарига чиққанда бармоқларига илинган кичик пошнали ажойиб кавуш ёки таглиги ва тепаси бир хил материалдан қилинган, узун, юмшоқ оёқ кийими – махси киядилар. Кўчада унинг устидан калиш ёки от терисидан тўқ яшил қилиб, тепага кўтарилган ҳолда ишланган, кичик пошнали ажойиб этик ёки калишни иладилар.

Аёллар кийими шакли ва фасони жиҳатидан эркакларникидан бирозгина фарқ қилиб, улар ҳам ўхшаш лозим ва кўйлақлар кийишиб, яна кўшимча одатда бўйнидан токи товонларигача тушиб турувчи, ёрқин рангли шойи тўнлари ҳам бўлади. Улар кўша-кўша марварид ва туморлар тақишиб, сочларига попуклар ва баъзида ҳатто бурунларига балдоқ илганларни ҳам кўриш мумкин. Мафтункор қиз бурнининг битта тешигига илинган феруза балдоғи билан хунук, кўримсиз бўлмай, аксинча унга қандайдир жозиба бахш қиларди.

Кўпинча барча тарбияли аёллар кўчага чиққанда белларигача тушадиган, от ёлидан қилинган енгил қора чодра ёпиниб чиқадилар. Унинг устидан енглари охирига қадар бирга чатилган, орқага тушиб турувчи, тўқ кўк ёки яшил тўн ташлайдилар. Буни ёпинишдан мақсад, аёллар ўзларини бегоналар назаридан қочиришни истаб, кўримсиз ва ўзларига ярашмайдиган ана шу кийимни ўйлаб топганлар. Аёллар жудаям синчков бўлиб, кўчада кимдир уларга кўз тикишидан буруноқ чодраларини ёпиб оладилар.

... Дўстларим сўнгги можаро – бир аёлнинг эри билан яшашдан бош тортгани, аммо яқиндагина боши очик аёлга уйланган эридан муваффақиятсиз ажрим талаб қилаётганини, аёл уйида ҳибс тутиб турилгани ва қози олдига олиб кириш учун ким муносиб шахс эканлигини муҳокама қилаётган маҳал – мен уларнинг кийимларини кўздан кечириб, хотинлари ҳақида ўйлаб турувдим ҳамки, кечки таом келтирилди. У *палов* бўлиб, гуруч ва қўй гўштидан тайёрланди. Пиширилиши жуда оддий: маълум микдордаги қўй ёғи ёки мой қозонда эритилиб, яхшилаб доғлангандан сўнг бўлакланган қўй гўшти унга бостирилади. Гўшт қовурилиб



бўлингач, у қозондан олиниб, унга тозаланиб, яхшилаб ювилган гуруч солингач, тайёр бўлгунга қадар димланади. Унга одатда сабзининг ингичка қилиб майдаланган бўлаклари ҳам қўшилиб, охирида катта лаганга солишиб, гўшт бўлаклари ва суякларни паловнинг устига моҳирона жойлаштиришади. Ўтирганлардан бири белбоғидан пичоғини олиб, гўштни кичик-кичик этиб майдалаб, меҳмонларга ўнғай бўлиши учун паловнинг турли томонларига тарқатади. Паловни ҳар ким ўнг қўли билан тановул қилиб (чап қўл кўпроқ хизмат қилишга мўлжалланган), бармоқлар билан гуручни олиб, кафтда думалоқ қилиб сикимлаб, сўнгра усталик билан офизга оширишади.

Мабодо шоҳона зиёфат бўлгудек бўлса, паловни вақти-вақти билан қўй гўшти ўрнига товук гўшти билан пиширишиб, майиз ва писта мағизини ҳам аралаштирадилар. Камдан-кам ҳолларда паловнинг ўта шўр ва аччиққинаси ҳам хуштаъм бўлиб, бироқ ўта ёғли ва нимтатири эса европаликнинг таъбиға унча тўғри келмайди. Яна бошқа бир маҳаллий таом – *қовурдоқ* эса қўй гўшти бўлакларининг ёғда нон бурдалари билан бирга димлангани. *Кавоб* эса (бизга кавоб номи билан кириб келган) кичкина гўшт бўлакларининг сихда пиширилганидир. Қўй гўшти ва сабзи аралашмасидан қилингани ҳам унчалик ёмон эмас. Мен яна ҳар гал қалин қилиб аччиқ сепилган, хамирга ўраб, қайнатилган ёки димлаб пиширилган қўй гўшти билан пиёзнинг аралашмаси – *чучвара* ва *мантини* тановул қилиб юрдим.

Қўй гўшти деярли ягона асосий гўшт ҳисобланади. Отнинг гўшти тарихий китобларнинг маълум қилишича, татарларнинг махсус егулиги экан, лекин мен уни истеъмол қилишганини ҳечам кўрмадим. Уларга бу ҳақда гапирганимда, уни ейишларини инкор қилишиб, бироқ бошқа жойларда кенг тарқалганлигини айтишарди. Бир куни кичкина қишлоқ оралаб ўтаётганимда қозоқларнинг афтидан, овқатга бўлса керак, отни сўяётганини кўрдим. Менга қазни ва ёш қулуннинг қовурилган гўшти Қўқонда машҳур эканлигини айтишди, лекин мен унинг мазасини ҳеч татиб кўрмадим. Одатда буғдойдан қилинадиган нон жуда кичкина ва булочкага ўхшаш думалоқ бўлиб, у айлана тандирда ёпиб пиширилади. Баъзан у бағоят зўр вафлига ўхшаган катта ва

қалин бўлиб (патир нон назарда тутилган – З. С.), тандирдан янги узилгани жуда мазали.

Ичишга кўк чой ва сувдан бўлак ҳеч нарса йўқ. Ҳамма палов еб бўлгандан кейин сув ичишни зарур деб ҳисоблашади. Маҳаллий аҳолининг айтишича, гуруч сувда экилиб, сувда унади, сувда қайнатилади, шунинг учун у билан сув ичиш керак эмиш. Кўк чой (қора чой руслар келгунча маълум эмас эди) куннинг исталган пайтида ичилиб, баъзан у жуда яхши. Шубҳасиз, иссиқ кунда совуқ чой иссиғига қараганда соғлиқни анча мустаҳкамлайди. Гарчи иссиқ чойни тез-тез ичиб турсам-да, ўз тажрибамдан ҳеч бир салбий оқибатини кўрмаганимни айтишим мумкин. Севимли ичимлик, айниқса нахорда кўк чойнинг қаймоқ ёки эрийдиган ёғ билан куюқ дамлангани – *ширчой*. Вино ва бошқа шу каби ичимликлар Қуръонда тақиқланган ва у ҳеч кимда бўлмаслиги керак. Ҳозирда маҳаллий аҳоли қатъий қонун-қоидаларга қарамай, руслар томонидан бир қадах ичимлик таклиф қилинганда камдан-кам рад этади. Яҳудийлар аввалдан оддий қизил вино тайёрлашда машҳур бўлишган.

Ажабланарлиси, бу мамлакатда турли мевалар мўл-кўл бўлишига қарамай, маҳаллий халқ сархуш этиш қувватидан холи бўлган мевали яхна ичимликлар ўйлаб топишмаган. *Бўза* деб номланган спиртли ичимлик пивога ўхшаб буғдойдан тайёрланиб, жуда маст қилиб, эсанкиратиб қўяди. Уни кўпроқ қозоқлар ичишади. Агар менга бўзани баҳолашни сўрашса, бир татиб кўрганда мазаси ёмон эмас деган бўлардим. Бу ичимликнинг таъсири рус аскарлари орасида кенг оммалашгани аниқлангач, унинг Тошкентда сотилишини тўхтатишга уриниб кўрилди. Бўзани сўраб қозоқлар яшайдиган даҳаларни икки қарра бекорга саргардон бўлиб айландим. Ҳолбуки, сўраб-суриштирганларимдан баъзилари уни ичиб олган бўлсаям, лекин ҳеч бири қаерда тайёрланиши ёки бўлишини билмади. Энг сўнгида бир бола ичиш сингари уни намойиш қилиш ҳам тақиқланганига қарамай, олиб келган бир неча кўзаларидагисини кўрсатиб, татиб кўришимизга ижозат берди. Баъзан иссиқ кунларда нордон қатикқа сув аралаштириб ичишади ва яна Тошкентда биянинг сутидан қилинадиган спиртли ичимлик – *қимизни* ҳам топишингиз мумкин. Уни кўпроқ Даштда қозоқлар ичишади.

Ҳар замонда бир-бирларига *чили*м ёхуд Бухоро сув трубкасини узатиб туришар, Дадамухаммад ўта сипо кўринмас ва у ҳам чекарди. Бу трубка *норгийё*га ўхшаш, одатда жез қопланган қовоқдан ясалиб, узун трубкаси сув бўйлаб тегиб туради. Тепа қисмига лойдан ёхуд жездан қилинган жойга тошкўмир ёки тамаки жойланади. Ён томонидан мундштук<sup>1</sup> учун яна бир найча чиққан. Кўпинча найча етишмаганидан чекувчи бутун қовоққа оғзини тутиб тутунни оғзига тортади. Бу маълум бир кўникма талаб қилади. Сўнгра бармоғини қаршидаги туйнукка босиб, тутунни яхши тортади.

Маҳаллий аҳоли асосан тўқ яшил кукун шаклидаги тамаки (носвой – З. С.) отишади. Сифатига қараб хилма-хил рангларда бўлиб, унинг озроқ қисми тил устига қўйиб суртилади ёки чайналади. Агар чекувчининг қурби етса, бу тамакини Хитой нефритидан<sup>2</sup> ясалган кичкина шишачага солиб юради. Аммо кўпинча тикини ўзига мос, кичкина қовоқчада олиб юрадилар. Хидланадиган тамакини камдан-кам ишлатишганини кўрдим. Афъюнни баъзилар чекиб, аммо у Тошкентда кам, фақат носоғлом ҳаёт тарзига кириб қолганларгина унинг домига тушиб қолишган. Доимий чекиладиган наркотик – *банг* ҳинд нашасидан тайёрланади.

... Ва ниҳоят Тошкентча боадаблик усуллари билан мезбонлардан кетишга рухсат сўрайдиган вақтимиз ҳам бўлди. Ҳар биримизнинг қўлларимизни сиқиб, ўтирганларнинг бариси шам ва Помпейдагига<sup>3</sup> ўхшаш шаклдаги кичик темир фонуслар билан отларимизнинг олдиғача кузатиб қўйишди.

Ой нури чўмган кўчалар оралаб отда уйга томон қайтаётиб, мен дўстим Мулла Хайрулладан мусулмонларнинг кўнгил очиши нималардан иборат эканлигини сўрадим. Унинг жавоби: «Китоб ўқийман, баъзида таржима қиламан. Намозхонларга ваъз қиламан», қабилида бўлиб, Ўрта Осиё одамларининг кўнгилочар эрмаклари йўқ экан.

... Одамлар ўзларини отлар ёки ов билан овунтиришиб, уларнинг парвариши билан машғул бўлишади. Унинг айти-

<sup>1</sup> *Мундштук* – мундштук, папирос найчаси.

<sup>2</sup> *Нефрит* – минерал ҳамда қимматбаҳо заргарлик тошларидан бири. Нефритдан жуда қадимги даврдан қурол, безак тош ва бадий буюмлар ясашда фойдаланилган.

<sup>3</sup> *Помпей* – Италия жанубидаги шаҳар. Қадимда Рим империясининг энг машҳур шаҳарларидан бири бўлган.

шича, бир қанча одамлар байрамларда йиғилишиб, ўйин-кулги қилиши мумкин.

... Тошкент ва Самарқандда Европада ҳам ўйналадиган ўйинларга ўхшашини, айниқса Россиядаги каби Ўрта Осиёда ҳам кенг тарқалган ошиқ ўйинини кўрдим. Яна бошқа бир ўйинда эса ошиқлар маълум масофа бўйлаб жойлаштирилиб, бироз узоқда турган ўйинчилар уларга бошқа ошиқни улоқтиришади ҳамда қулатилган ёхуд аралашганларини чўнтакка солишади.

Қизларнинг латталардан дағал қилиб ясалган қўғирчоқлари бўлиб, кўпинча копток ҳам ўйнашади. Шахмат тез-тез ўйналиб, Самарқандда кўпчилик қаргалар билан гаров бойлашиб, қимор ўйнашади. Қарта дастлаб Россиядан, ўлкани мустамлака этилишидан олдин келтирилган бўлиб, рус деҳқонлари ва савдогарлари орасида машҳур бўлган кўпчилик ўйинлари ўйналади. Тошкентдаги Як (якшанба – З. С.) бозорда эрта баҳор икки ҳафта давомида кураш мусобақаси бўлиб ўтади.

Гарчи қишлоқ жойларда яшовчиларнинг бариси ов мақсадлари учун кўп микдорда лочин ва бошқа қушлар, ҳатто йирик бургутларни қўлга ўргатишса-да, шаҳар аҳли камдан-кам ов билан шуғулланишади. Пилта милтиқ энг кенг тарқалган ўқотар қурол бўлиб, ундан дурустгина отадиган кишиларни кўрдим.

... Жўрабек пуфлаб отиладиган қуролдан жуда яхши отар экан. Бу қуролни кўриб ҳайрон қолдим, чунки Осиёда бу қуролдан фойдаланишмайди деб билардим. Тағин унинг (Жўрабекнинг – З. С.) айтишича, бу қурол Шахрисабзда кенг тарқалган экан. У қамишдан узун трубка бўлиб, бир учига кичик ўқ жойлаб, уни нафас билан ҳайдаб чиқаришади. Уни ишлатиш бировлар ўйлаганчалик унчалик қийин бўлмай, кўп нафас сарфлашни талаб қилмайди.

Ўзбекларнинг барчаси отларни жуда яхши кўрганидан, шубҳасиз, уларнинг энг яхши отларидан иккитаси – қозоқ ва арғумоқ зотли отлардир. Қозоқ отлари кичкина, чидамли, ўта совуқ ва иссиққа бардошли, узоқ масофага чарқоқсиз бемалол юра олади. Казакларнинг Уралда фойдаланишадиган пастаккина отлари аксар Санкт-Петербургда кўрган отларимнинг худди ўзгинаси. Арғумоқ, эҳтимол урчитилган насл бўлиб, Бухородаги энг зўр отдир. Бу жонивор ан-

чагина йирик, аммо тузилиши ориқ ва яқин масофаларга жуда тез чопадиган отдир. Бошқа бир зот – *қорабайир* арғумоқнинг қозоқ байтали билан урчитилгани бўлиб, анча кадрланади. Тошкентда унчалик кўп кўрмаганим – туркман отлари арғумоқдан анча фарқ қилиб, араб отларига анча ўхшаб кетади. Ҳар қандай чарчоқ ва қийинчиликларга чидамли отлардир. Чинданам яхши туркман отини сотиб олиш деярли амримаҳол, жуда зарурмандлар унинг хўжайинига айланиши мумкин.

Ишлатиладиган абзаллар оддий шаклда дағал қилиб сувлуққа<sup>1</sup> жиловланади. Эгар жуда кичкина, ёғочдан қилинган, тўқ қизил ва яшилга бўялиб, тепаси суяк ва фил суягидан ясалган ўткир ясси қирралардан иборат. Эгар четларининг чиройи уларга нақш солинганидандир. Лось<sup>2</sup> шохлари Иссиқкўлнинг нарёғидан эгарлар ясаш учун Тошкентга келтирилади. Маҳаллий аҳоли ҳар доим эгар-жабдукдан фойдаланиб, улар кўпинча духобадан тикилган, тилла ва кумушлар билан бой безатилган. Отни отхонадан унинг бўйнига *дўлана* деб аталган тиканли дарахтдан қилинган ва душманга, ёмонликларга қарши тумор сифатида кесиб шакл берилган, бириккита ёғоч тўпчаларини осмасдан минишга рухсат беришмайди. Эшаклар деярли отлар каби Тошкентда кенг тарқалган бўлиб, Бухорода ҳали ҳам кўп ишлатишади, ҳолбуки уларни Қўқонда камдан-кам кўрасиз. Эшаклар кичкина, одатда оқ ва кулранг ҳамда жуда офир юкларни кўтара олишга қодир. Яна ҳар бир кўчада кўплаб туяларни кўриш мумкин.

Маҳаллий аҳоли ишлатадиган яккаю ягона икки филдиракли катта, кенг юк ташиш воситаси *арава* дейилади. Филдираклари кенг тегарчиклар ва офир кегайлардан жуда кўпол ишланиб, одатда қайрағоч ёғочидан чамбар (шина)сиз ясалади. Дастаклар отнинг асосий гавдаси бўйлаб чўзилган бўлиб, орқасидаги кенг камарда қоқиб бириктирилган. Уни минган аравада ўтириш ўрнига, оёқларини дастакларга қўйган ҳолда кичкина эгар устида ўтиради. Баъзан бўйра билан ўралган аравалар бўлиб, кўпол бўлишига қарамасдан жуда қулай, чунки филдирагининг катта ўлчамда бўлиши, йўлнинг ўнқир-чўнқирликларини билинтирмайди.

<sup>1</sup> *Сувлуқ* – юганнинг от оғзидаги темир қисми.

<sup>2</sup> *Лось* – буғулар оиласига мансуб бутоқ шохли ҳайвон.

Хар бир оилада биттадан ит бўлишига қарамай, улар севиб боқилмас, аниқроғи уларга нисбатан яхши муносабатда бўлишмайди. Муслмончилик ғояларига кўра, улар тоза эмас. Кам овқатлантирилгани, яшайдиган жойларини тозалаш унутилгани учун улар жуда озғин, беҳол ва ярим оч. Уларга кўнгилдагидек қаралмаса, нима учун ушлаб турилишига ҳайрон қоласиз. Аслида улар кечасию кундузи уйда, девор остида боғлиқ ҳолда кўчадан уйга бегоналарни йўлатмасдан, вовуллаб уйни кўриқлайди. Мушуклар, аксинча эркаланади, ҳимояланади ва уларнинг чиройли намуналарини, айниқса момик думли, хушқад Бухоро зотлисини тез-тез учратасиз. Қушларни одатда севишади. Айниқса, кичкина беданаларни боқишади ва жангга ўргатишади. Хар бир ёш-яланг эғнидаги кийимнинг қўл ва кўкрак қисмида бедана ва шунга ўхшаш кичик қуш тасвири бор.

Дўстим Мулла Хайрулланинг кўнгилхушлик йўқлигидан нолиганига қарамай, мусиқа ва рақсни Ўрта Осиёдагидек қадрлайдиганларни бошқа жойда кўрмаганман. Сартлар қўшиқ айтишни хуш кўришиб, қоронғу тушиб, бозордаги дўконларнинг деярли бариси ёпилганига қарамай, бир оҳангдаги қўшиқни икки тор жўрлигида ёхуд бирор шеърни ярим жўрликда соатлаб биргаликда ўтириб тинглашарди.

... Шаҳарларда эшитган мусиқаларим Даштнинг қозоқ қўшиқларидан ўзининг хусусияти билан тубдан фарқ қилар, уларнинг келиб чиқиши Эрон ва мусиқа асбоблари ҳам ўша мамлакатдан келтирилганлигига ишончим аниқ комил бўлди. Асосий торли асбоб *дуптор* (форсча *ду* – икки, *тор* – сим, тор) деб аталиб, қўл билан чалинади ҳамда торлари яхши симдан тайёрланган. *Сетора* (форсча *се* – уч, *тор* – сим, тор) ўз номи билан уч торли асбоб, скрипкага ўхшаб, ёй (дўға) билан чалинади. Айтишларича, *четора* ёки тўрт торли асбоб ҳам ишлатилади. Бу номлардан кўриниб турибдики, лотинча *sithara* ёки ўзимизнинг гитара тўғридан-тўғри форсчадан кириб келган.

Бир-икки марта яна бошқа бир торли мусиқа асбоби – *камонгоҳ*ни кўрдим. Унинг торлари бир фут келадиган узун металлдан ўтиб, товуш чиқувчи қисмигача чўзилган бўлиб, кокос ёнғоғининг тахминан учдан бирини кесиб тайёрланган.

У ҳам камон билан чалинади. Яна бошқа, кўпинча рақс ва мусикаларда фойдаланиладиган чолғу асбобларидан бири – эчки териси қопланган ҳамда икки қўлда ушлаб, бармоқлар ёрдамида чалинадиган катта *доира*дир. Унинг чекка тарафларида кичик-кичик жингирлайдиган металл халқачалар қотирилган бўлади. Созанда асбобни жарангдор бўлиши учун доимо оловда тоблаб олади. Мазкур доира Тошкент ва Сирдарёнинг шимолий томонида *чилманда* дейилса, Самарқанд ва Бухорода форсча *доира* номи билан маълум.

*Сурнай* кларнетга ўхшаш камишсурнай мусиқа асбоби бўлиб, ўрик ёғочидан тайёрланиб, тахминан 2 фут узунликда. Унинг кичик тешикли, мис хуштаги бўлган *нил*, оғизга солиб пуфланадиган ингичка мосламаси мавжуд. *Карнай* олти-етти фут узунликдаги катта, товуши жуда баланд ва узоқларга тарқаладиган, чуқур бас овоз чиқарувчи мис асбобдир. Асосан иккита карнай бир вақтда чалинади. *Ногора* ҳар хил катталиқдаги бир жуфт барабандан иборат бўлган, лойдан ясалган идишга тери қопланган, атрофи йўл-йўл ип билан ўралган ва бир-бирига маҳкамланган чолғу асбобидир. Кичикрок ногора қалинрок тери билан қопланади ва унинг товуши *зил* деб аталади. Каттароғи эса юпка тери билан қопланган бўлиб, *бум* деб аталадиган чўзиқрок товуш чиқаради. Ногоралар иккита чўп билан чалинади. Қозоқлар орасида яхудий арфасига ўхшаш, жуда жарангдор товушли *чанг* дейиладиган чолғу асбоби жуда машхур.

Ўрта Осиёда Муҳаммад умматлари аёл кишининг жамоат олдида рақсга тушишини тақиқлайди. Аммо кўнгилочишлик, хурсандчилик қилишга иштиёқ бутун дунёда бир хил бўлганлиги сабабли, бошқа мамлакатлардаги раққоса қизларнинг ўрнига бу ерда махсус тайёрланган болалар ва ўсмирлар томоша кўрсатадилар.

... Ўрта Осиёда нафақат болалар, балки қизлар ва аёллар ҳам қойилмақом рақсга тушадилар. Бироқ уларнинг намоёиши, асосан аёлларнинг ҳовлиси билан чегараланган. Шунга қарамай бир сабаб билан мени Асадуллабек ажойиб *томоша* – кўплаб мусулмонлар томонидан нафрат билан қаралувчи нарса – аёллар рақсига таклиф этиб қолди. Асадуллабек – эроний ва шиа мазхабида бўлганидан, унинг тушунчалари ҳордиққа кўра совуқкон бўлиб, унинг бунга

чанқоқлиги ташқарида – унинг иштирокчилари ичида кўпам гап-сўз бўлмасди. Томошани доира ва сурнайнинг баланд товуши тутиб кетгач, шаҳарнинг жуда кўп одами унинг боғига йиғила бошлади. Шу сабаб биз уларни четлатиб туриш учун казаклардан фойдаланишга мажбур бўлдик. У ерга кунботарга яқин бордик ва тез орада бир неча аёллар кўринди. Уларга биз учун қўйилган мева-чева ва ширинликлардан бердик ва чой ичиб, уларга ҳам узатдик.

Аёллардан бири Қўқоннинг собиқ ҳукмдори Маллахоннинг хотинининг синглиси бўлиб, Қўқоннинг бу ердаги таниқли расмийларидан бирига турмушга чиққан эди. У бошқа аёлларга нисбатан жуда яхши кутиб олиниб, аёллар унга турса ҳам, ўтирса ҳам мулозамат кўрсатиб, чой узатишар, сийлашар эди. Бироздан сўнг ўн уч ёшлар чамаси, чиройли қорамтир юз ва тўқ қора кўзли, ҳусни пардоз-андоздан густоҳ фойдалангани учун бироз бузилган, қошлари яхлит бир қора чизикка айланган, ёноқларидаги пушти-қизил ёғупаси анча билиниб турган бир қиз рақс тушиш учун чиқиб келди. Унинг эғнида тўқ қизил ипак матодан тикилган кенг тўн бўлиб, сочини эса ўн иккита кичик ўрим қилиб, елкасига ташлаб олган эди. Боши узун ипак шарф билан ўралган бўлиб, орқасига харирга ўхшаб ёйилиб турар, қумуш тақинчоқлар тақиб олган, қулоқларига тўлиқ ярим қимматбаҳо тош ва рангли шишалар илиб олган эди. Яланг оёқ, гилам узра оҳиста айланиб, дастлаб ўтирганларга бирмабир таъзим қилиб ҳамда доира оҳанги авжга чиққани сари унинг ҳаракатлари ҳам тезлашиб, ўн икки марта айлангач, ўтирганларни сел қилиб, ерга чўкди.

Сўнгра яна ўрнидан туриб, секин-аста тебраниб ҳаракатлана бошлади ва қўлларини силкитиб, муқом билан учтўрт гал айлангач, яна ерга чўккалаб олди. Ўтирганлар уни олқишлаб турар, бу рақслар худди ўғил болаларнинг бироз серҳаракат ва унчалик латиф бўлмаган рақсига ўхшаб кетарди. Бу ердаги ўн бир ёшли кичик қизларнинг аксарияти ёш, ўн саккиз ёшлиларининг қарийб барчаси қари аёллар саналади. Уларнинг услуби ҳам бироз фарқ қилар, бир маромдан кўра анча қайноқ рақс ижросини бошлашди. Орада у томошабинлардан бирининг қаршисида чўккалаб ўтирволиб, қўлларини худди чорлагандек силкитиб, жозибали ҳаракат-



лар қилар, ҳар гал унга тобора яқинлашиб эгилар, охирида хиромлари авжига чиққач, томошабин қиздан бўса олгач, рақс тугарди. Кўпчилик кизга маҳлиё бўлиб, ундан яна бўса олмоқчи бўлар, қиз эса худди илон сингари у ердан тўлғаниб, сирғалиб чиқиб, бошқа бир кишининг тиззасида пайдо бўлар эди.

Таъкидлаб ўтганимдек, мусулмонлар аёллар рақсини умуман маъқулламасалар-да, имконияти туғилиб қолганда уни рад этишмас, дарвозадаги кўриқчилар билан гаплашиб кўпчилик ичкарига кириб, эҳтимол бизнинг даврага кўшилганидан бўлса керак, олқишлаб чалинган чапаклар янаям кучайиб кетди.

Базмининг яна бир иштирокчиси *масхарабоз*, яъни қизиқчининг намоёиши бўлиб, у юзини оқартириб, яна жун рўмолда ва бир қанча латта-пугтаси билан томошабин ёрдамида маҳаллий ҳаётнинг турли кўринишлари – шифокор ва бемор, қози ва даъвогар, муаллим ва уламони намоёиш этар, ёхуд ит, мушук ва бошқа хонаки ҳайвонларга тақлид қиларди. Гарчи бу кўринишларнинг кўпчилиги номуносиб гавдалантирилса-да, одатда жудаям жонли ва усталик билан ижро этилганидан тўхтовсиз кулгию олқишга сазовор бўларди.

Тошкентда бўлган сўнгги кунларимни *Зангиота* байрамида қатнашишга бағишладим. Бу Тошкент ва унинг атрофи учун йилнинг қатта сайли эди. Зангиота раҳнамо сифатида ўзини *Қодирия*<sup>1</sup> диний тариқатига бағишлаб, машҳур бўлган ва 1097 йилда вафот этган. Қадамжодаги тақводорлар менга унинг асл исмини айтиб беришолмади. Аммо айтишларича, у занжигга ўхшаб қора бўлганлигидан *Зангиота* («Қора ота») номини олган. У Тошкент ва унинг атрофидаги бутун мамлакатнинг муқаддас валиси саналиб, қабри Самарқанд тарафдаги йўлда, шаҳардан (Тошкентдан – З.С.) саккиз мил узоқликда жойлашган. Унинг қабри устига қурилган мақбара<sup>2</sup>

<sup>1</sup> *Қодирия* – тасаввуф тариқати. XIII аср охирида Ироқда Абдулқодир Ғийлоний (1077–1166) томонидан асос солинган деб ҳисобланади. Ғийлонийнинг ўзи суфий бўлмаган, лекин унинг машхурлигидан тасаввуфий билиш йўлининг роҳ ва тажрибаларини оммага сингдиришда фойдаланилган. Қодирия алоҳида гуруҳлардан ташкил топган, қарашлари жихатдан суннийликка мансуб.

<sup>2</sup> *Зангиота мақбараси* – меъморчилик ёдгорлиги бўлиб, Ўрта Осиёдаги ноёб обидалардан бири. XIV – XX аср бошларида қурилган. Зангиота номи билан машҳур бўлган суфийлик тарғиботчиси шайх Ойхўжа ибн Тошхўжа шарафига шундай аталган. Амир Темури қурдирган. Кейинчалик кўшимча қурилишлар қилинган.

анча эскириб, буткул кўчқор шохлари уюб ташланган ҳамда ҳар бир зиёратчи томонидан нажот истаб, бир қанча чўп ва дарахтга узун латта-путта парчалари тугиб қолдирилган. Афтидан бутун Ўрта Осиёда кекса дарахтлар, айниқса қари тут дарахтлари эъзозланади. Бу дарахтлар қанчалик кекса ва қуриган бўлса, уларда шунча кўп латта парчалари бўлади. Латта-путта бўлаклари қурбонлик тимсоли ҳисобланиб, эҳтимол оддий дарахтга сиғиниш урф-одатининг сақланиб қолганидан бўлса керак.

... Ўтган йили бу сайил сентябрнинг биринчи кунларига тўғри келиб, уч-тўрт кун давом этган. Ушбу сайилни жуда кўргим келгани сабабли, Жўрабек билан бирга дўстлар кичик бир гуруҳ ташкил қилиб, у ерга жўнадик. Йўл аравалар, от ва эшак минган кишилар билан тўлган, кучли чанг-тўзон атрофни қоплаган эди. Мен бунча кўп оломонни кўпкари бўладиган кундан бошқа ҳеч қаерда кўрмаган эдим. Ва ниҳоят дарвозага етиб келгач, бизни таниган маҳаллий миршаб гап-сўз сотган ҳамда ҳурмат-эҳтиромли имо-ишоралар қилган оломон орасидан машаққат билан йўл очди. Хуллас биз эсон-омон мадрасанинг бурчагига етиб олдик. Бу ерда дўстимиз Мирза Юсуфни учратиб қолдик. У бизни ўзининг даврасига таклиф қилди. Унинг дўстларидан баъзилари шу мадрасанинг муллалари экан. Бу ерда ўзимизни худди уйимиздагидек ҳис қилдик.

... Бироз дам олганимиздан сўнг, мадраса ортидаги катта дарахтзорга ўтиб, ўзгача манзарага гувоҳ бўлдик: бу ердаги рисоладагидек соя-салқин жойлар соябон ва чодирлар билан банд бўлиб, аввалдан эгаллаб қўйилган экан. Хаммаёқда *самоварлар* тутун чиқариб, бутун анҳор бўйлаб ўрнатилган қозонларда *палов* тайёрланарди. Деярли ҳар бир чодирда рубоб чалиб, кўшиқ айтишар, доиранинг ўйноқи зарблари ва уларга мос тарзда қарсақлар чалиниб турганини тез-тез эшитиш, рақс томошаси бўлаётганини кўриш мумкин. Атрофимиздан жой етмаган жуда кўп киши эса сайёр сотувчилардан қовуп, нон сотиб олишар, чойхонадан бир пиёла чой ёки бироз *қимиз* олиб ичиб, вақтичоғлик қилишарди.

Кўплаб таомларни ошхоналар таъминлаб, гўё бозордаги барча маҳаллий ошпазлар бир ҳафтага бу ерга келиб ўрнашиб олгандек эди. Бу ернинг марказидаги катта павильон

юқори лавозимли кишилар учун қурилган бўлиб, у ерда Тошкентнинг асосий расмийларини учратдим. Мазкур павильон қаршисида атрофи ўралган йирик майдон бўлиб, у ерда болалар йирик миллий чолғучиларнинг мусиқаларига доимий рақсга тушар эдилар. Орада Рус ҳарбий оркестри хам «Grande Duchess»дан<sup>1</sup> ариялар ёки Оффенбахнинг<sup>2</sup> бошқа операларини ижро этарди. Базм кеч тунгача давом этиб, соат тўққизларда расмийлар таклиф қилган кечки овқатга қарамай, отда чанг йўлдан уйга қайтдик.

Кейинроқ билишимча, зобитларнинг вақтини чоғ қилиш мақсадида уезднинг рус ҳокими аёллар рақсини ташкил қилгани диний байрамни таҳқирлаш сифатида мусулмонларнинг нафратига сабаб бўлган экан. Бу маҳаллий аҳолининг туйғуларини поймол этадиган ҳолатлардан бири эканлигини кўплаб рус расмийлари хануз тушуниб етмаган.

... Мусулмонлар ҳаётидаги энг муҳим воқеалардан бири хатна қилишдир. Ундан аввал гўдак чўмилтирилади, овқатлантирилади ва исм берилади, аммо ушбу маросим ўтказилмагунча, эътиқодли мусулмон ҳисобланмайди. Гўдакнинг туғилиши ва унинг илк ёшлиги баъзи бир урф-маросимлар билан уйғун бўлади. Бола туғилганида доя хотин расм-русумга амал қилиб, қувончдан оғриқни бартараф этиши мушкуллигидан боланинг онасига чақалоқнинг жинсини маълум қилмайди. Бу ерда ҳозир бўлган чақалоқнинг отаси агар хотинини суйса, бола туғилган хона эшигининг қаршисидаги бурчакнинг поли остига гўдак ўғил бўлса, қўй суягини, агар қиз бўлса, латта қўғирчоқни яшириб қўяди. Шундан сўнг доя чақалоқнинг ота-онасини табриклайди ва улардан совға-салом олади. То беш кунгача болага қўйлак кийдирилмайди.

Тўққизинчи куни боланинг бувиси аввалдан тайёрлаб қўйган бешиқни аслаҳалари билан олиб келади ва чақалоқни

<sup>1</sup> «Grande Duchess» (Герольштейнсклик герцогиня) – Оффенбахнинг 1867 йилда яратган опереттаси.

<sup>2</sup> Оффенбах, Жак (асл исм-шарифи Якоб Эберши) (1819–1880) – композитор, француз операчилигининг асосчиси. Ж. Оффенбах 100 га яқин оперетта ёзиб, мазкур жанр тарихини бошлаб берган. Улардан «Орфей дўзахда», «Гўзал Елена», «Кўк соқол», «Париж ҳаёти», «Перикола», шунингдек, «Гофман эртаклари» номли романтик операси (1880) кўп мамлакатларда сахналаштирилган.

ичига арпа солинган тўшакли бешикка белашади. Бешикдан фойдаланиш то иккинчи бола туғилгунга қадар давом этади. Бешикка белагунча ичидаги жинларни хайдаш учун тўққиз кун ёруғ чироқ ёқиб қўйилади. Ўша куни она ҳам тўшакдан туради ва катта тантана бошланади. Оиланинг моддий аҳволдан келиб чиқиб, у турлича бўлиши мумкин. Бу байрам фақат қиз чақалоқлар учун берилади. Жинлар таъсиридан сақланиш учун чақалоқ қирқ кунгача кўчага олиб чиқилмайди.

Чақалоқнинг сочларини биринчи марта олишганда, унинг сочларини олтин ёки кумушга қиёслашиб, қашшоқларга хайр-эхсон беришади. Тошкентда ва умуман бутун Ўрта Осиёда болалар етти-ўн ёшлар орасида хатна қилиниб, лекин бундан эртароқ ёхуд баъзан камбағаллик туфайли кечроққа ҳам сурилиши мумкин. Хатна байрами – *тўй* – анча қиммат, оиланинг ҳамма қариндош-оғайнилари таклиф қилиниб, кўпинча уч-тўртта эркак сарфу харажатдан қочиб, болаларининг хатна тўйини бир қилиб ўтказадилар. Агар ота бой бўлса, табиийки унинг якка ўзи тўй беради.

Боланинг дўстлари бир жойда тўпланиб, маъракада иштирок этиш учун келишади. Уларнинг барчаси қоғоз қалпоқлар, ёғоч қиличлар, қоғоз қалқонлар ва қовун пўстидан ясалган ниқоблар тақиб олган бўлиб, каттароқ бир бола тўй мабодо тўй боланинг уйида бўлмаётган бўлса, уни уйдан опичлаб олиб, кўча бўйлаб тантана билан олиб юриб, яна орқага қайтишади. Бола ҳушидан кетмаслиги учун эрта тонгда кучли гиёҳванд саналган *гулқанд* берилади. У шакар обакисига қулмоқ<sup>1</sup> гуллари сепилиб, қаттиқ қоришма бўлгунча аралаштирилади.

Барча меҳмонлар жам бўлгач, зиёфат бошланиб, *палов* ва турли ноз-неъматлар, баъзида қовурилган қўй гўшти бутунлигича тортилади. Шундан сўнг ўйин-кулги бошланиб, кўпинча ташриф буюрган маҳаллий қизиқчи масхарабозлар томоша кўрсатиб, болаларни хурсанд қилишади. У тугагач, меҳмонлар ижрочилар атрофида доира бўлиб айланиб, уларга пул, рўмолча ёки кўнглидан чиққан нарсаларини ўнг қўл

<sup>1</sup> *Кулмоқ* (хмель) – тутдошлар ва тутгуллилар оиласига мансуб қўн йиллик чирмашиб ўсадиган ўсимлик.

билан чап елка оша берадилар. Бу базм вақтида тўй бола аёллар ҳовлисида бўлиб, у ерда унга энг яхши кийимлар кийдирилади ва мўлжалдаги вақтда эркаклар ҳовлисига олиб келинади ҳамда отаси тайёрлаб қўйган юмшоқ ёстиқлар ва асл матолардан тикилган кўрпачалар тўшалган тўшакка ётқизилади. Бу тўшак меҳмонхонада тўшалган бўлиб, у ерда энг ҳурматли меҳмонлар ҳозир бўлишади. Хатна ўткир устара билан адо этилиб, порох ёки ажойиб ёғоч кули кесилган жойга суртилгач, у ер икки-уч кунда битиб кетади. Боланинг чинқирган товуши «*Хай мусулмон бўлган кофир!*», «*Хай мусулмон*», «*Сен мусулмон бўлдинг*» каби овозлар остида қолиб кетади.

Бола ўн беш-ўн олти ёшларга тўлганида, баъзан ундан ҳам ёш пайтида унинг ота-онаси болани уйлантириш ҳақида ўйлай бошлайдилар ва мос келин излашга тушадилар. Сартлар сўққабошликни ёмон кўришади ва келин-куёвнинг оиласи бир-бирларига мавқеи тенг бўлишига катта аҳамият беришади. Мисол учун, хўжа ёки Муҳаммад авлоди фақатгина хўжанинг қизига уйланиши мумкин. Қизларнинг ўн бир-ўн беш ёшлар орасида турмушга чиқиши мувофиқ бўлиб, лекин шарият бўйича тўққиз ёшда ҳам қизлар турмушга чиқиши мумкин деб қаралса-да, Тошкентда бу унча хушланмайди.

Бу мамлакатларда ривожланиш шу даражада тезки, йигирма беш-ўттиз ёшли аёллар аллақачон қари ва кўримсиз бўлиб қолади. Йигит ва унинг ота-онасига маъқул бўлган қиз топилгач, уйланаётган ўсмирнинг онаси, онаси ёки бирор-бир аёл қариндоши қизнинг уйига боради ва никоҳни осонлаштириш ҳақида келишиб оладилар. У бир йўла қанча қалин<sup>1</sup> бериш кераклигини сўрайди ва сеп-сидирғанинг миқдорини ҳам билиб келади. Агар қалин талаб қилинса, сеп-сидирға унга тенг бўлиши лозим. Эр томонидан бериладиган қалин пули одатда қизнинг отасига тегишли деб ҳисобланиб, уни сотиб олиш пули деб қаралади. Лекин бу нотўғри. Қалин пули келиннинг ўзига берилиб, унинг мулки ҳисобланади ва агар

<sup>1</sup> Қалин – туркий ва бошқа бир қанча халқларда куёв томонидан келиннинг ота-онасига пул, чорва моллари ва бошқа нарсалар билан, шунингдек, уларнинг фойдасига куёвнинг ўзи шахсан ишлаб бериш йўли билан тўланадиган ҳақ. Махр ҳам дейилган.



Тошкентлик йигит.

у эридан ажрашиб кетадиган бўлса, уни қайтиб ўзи билан олиб кетади. Уйланмоқчи бўлган йигитнинг дўсти унинг қаллиғини яхшилаб кузатиб, унинг феъл-атворини ўрганади. У ҳақда маълумот тўплаб, йигитга қизнинг кўриниши, юриш-туриши ҳақида келиб хабар беради. Тошкентда ёш йигитга қизни фақатгина хотинликка олишга қатъий қарорга келгандан сўнггина чодрасиз кўрсатишади. Шунчаки қизиқиш ёки эрмак учун кўришга рухсат берилмайди.

Қалин ҳақида келишиб олиниб, унинг миқдори оилалар ўртасида белгилангач, у тўй совға-саломлари билан бирга қизникига жўнатилади. Қалин пул ёки бирор қонуний мулк шаклида ҳам бўлиши мумкин. Лекин ҳар доим ҳам никоҳдан аввал қалин бериш шарт эмас, аммо хотин эри билан ҳар қандай мулоқотни то қалин тўлагунича рад этишга ҳаққи бор. Тўй совғалари одатда табаррук саналган тўққизтадан берилади. Тўққиз сони меҳмонларга бошқа ҳадяликлар бериш ёки меҳмондўстлик юзасидан бир-бирларига ўзаро алмашганларида ҳам қўлланилади.

Совға-саломлар олди-бердисидан сўнг тўй куни белгиланади. Сўнгра келин дугоналари, куёв ҳам ўртоқлари

билан ўз уйларида базм уюштирадилар. Никоҳ куни келиннинг уйида катта тўй қилиниб, ҳар икки томондан ҳам меҳмонлар ва дўстлар таклиф қилинади ҳамда аёллар алоҳида ҳовлида, эркаклар бошқа ҳовлида бўлишади. Яқинроқ масжиднинг мулласи ёки айрим ҳолларда бирор таниқли эшон<sup>1</sup> маросимни ўтказиш учун таклиф қилинади. Келин ва куёв ушбу никоҳ маросимида қатнашмайдилар. Уларнинг номидан эркак қариндошларидан бўлган гувоҳлар иштирок этадилар. Қиз томонидан гувоҳ унинг отаси ёки тоғаси ёхуд унинг қариндошидан бирортаси бўлиб, бошқа бирор кимсага махсус рухсат бўлмаса, иштирок этолмайди. Агар келин қул бўлса – бу мамлакатларда қулчиликка рухсат берилган – унинг эгаси гувоҳликка ўтади.

Гувоҳлар билан бир хонадан жой олган мулла улардан кимлар бир-бирлари билан никоҳ тузаётганини, сўнгра келин ва сеп ҳақида суриштириб, унинг барчаси берилган бўлса, Пайғамбар ва унинг авлодларига, кетидан никоҳ шартномасига ҳамду санолар айтиб, асосан қуйидаги дуони бошлайди: «Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин. У никоҳга рухсат бериб, турли хиёнатларни тақиқлади. Само ва ердаги барча дурудлар Мухаммадга ҳамда унинг пок ва олижаноб умматларига бўлсин». Шундан сўнг яна: «Мен эркак билан аёл ва аёл билан эркак ўртасидаги ушбу никоҳни гувоҳлар берган ваколатга кўра ва қуйидаги шартнома шартларига асосан қайд этаман», дейди. Кейин мулла ва гувоҳлар шартномага ўз муҳрларини қўядилар ҳамда Аллоҳдан мадад сўраб, Қуръоннинг биринчи – *Фотиҳа* сураси ўқилади.

Никоҳ шартномаси келинга ёки унинг гувоҳларига берилади. Никоҳ тўлови куёв томонидан берилиб, келиндан талаб қилинмайди. Сўнг куёв келиннинг хонасига боради. Эшикда келиннинг ака-укаси ёки бирор қариндоши турган бўлиб, у то пул ёки кичикроқ бир совға олмагунича куёвни

<sup>1</sup> *Эшон* – суфийлик оқимларида диний раҳнамолар унвони. Одатда, эшонлар дарवेशлик, суфийлик оқимларининг бирига мансуб бўлган. Исмоиллийлар фирқаси диндорлар жамоасининг раҳбари ҳам эшон деб аталган. Ўрта асрларда суфий раҳнамоларига мурожаат қилишда уларнинг исмлари ўрнида эшон, баъзан «пир» сўзлари қўшиб ишлатилган. Эшонларга муридларни суфийлик йўлига ўргатувчи (муршид) сифатида қараб келинган.

ичкарига киритмайди. У рухсат олиб ичкарига киргач, келин ва бошқа аёллар билан бирга қолади. Ичкарига кирганида аёллар орасида беркинган келин чиқиб келгунига қадар унинг қўлини топиши керак. Куёв аввал уни кўрмагани боис, бу қайсидир даражада осон эмас.

Тўй бутун тун бўйи давом этиб, гулханлар ёқилади, ичимликлар тортиқ қилинади. Аёллар эрталаб ўзларининг совғаларини олгач тарқалишади. Эркакларнинг базми ташқари ховлида ўтиб, улар тун ярмидан оққунча шу ерда бўлиб, совғалар олиб уйларига қайтадилар. Шу билан бирга айни вақтда масжидга ёки қашшоқ кишиларга хайр-эхсон бериш лозим. Эртаси куннинг исталган маҳали куёвга агар у якка ўзи яшаса, келинни ўз уйига олиб кетишга рухсат берилганидан сўнг, никоҳ тўйи тўлиқ ўз поёнига етган ҳисобланади.

Кўплаб мусулмон мамлакатларида, айниқса Эронда вақтинчалик никоҳга рухсат этилган. Аммо бу Тошкентда маълум эмас. Қул билан никоҳ тузишга рухсат берилган. Лекин мусулмоннинг ғайридин билан никоҳи қатъий тақиқланади. Бу ерда яна яқин қондошлик бўйича ҳам никоҳлар тақиқланган. Эркак кишига ўз хотинининг қариндошлари ёки ўғил ўз отасининг хотинига уйланишига ҳаққи йўқ. Бир вақтда икки опа-сингилга уйланишга рухсат берилмайди. Аёл иккинчи гал эрга тегишдан аввал ажрашиши керак. Аммо хотини рухсат берса, эр унинг қиз жиянига уйланиши мумкин.

Мусулмончилик қоидалари бўйича эркак киши бир вақтининг ўзида тўрттагача хотин олиши мумкин. Ундан ортиғига уйланиши учун ўз никоҳидаги бир хотини билан ажралиши керак бўлади. Шунга қарамасдан амалда бой кишилар орасида хизматкордан ёки бошқа йўл билан турли жазманлар мавжуд. Хотин барча нарсаларда эрига бўйсунуши, унга ёқимсиз саналган ҳар нарсдан узоқ бўлиши, унинг ижозатисиз ҳеч қандай шартнома тузмаслиги даркор. Хотиннинг егулик, кийим-кечак, хизматкорлар, ётоқ ва ўзининг даражасидагилар билан одатий ҳаммом, меҳмонга бориш ва дугоналари билан кўнгилхушликлари учун сарф-харажатга маблағи бўлишга ҳаққи бор. Агар бу нарсалар эр томонидан тақиқланса,



хотин қози<sup>1</sup> ёхуд ҳакамга арз қилиши мумкин. Қози у хотинга эридан пул ёки эрининг мулкани соттириб, пулини ушбу эҳтиёж учун олиб бериши мумкин. Бундан ташқари, улар ўз хуснини қўлидан келганича сақлашга мажбур бўлиб, ўз эрларига чиройли кўринишга ҳаракат қилишади. Шу сабабли шариатда уларга упа-эликдан қонуний фойдаланишга рухсат берилган. Эр киши ўз турмуш ўртоғидан ташқари яна фарзандлари ва мабодо ўзлариши таъминлай олмасалар огаси, тоға-амакиларига ҳам кўмак беришга мажбур.

Никоҳ агар томонлардан бири мусулмонликдан воз кечса, ёки эр анча вақтгача дом-дараксиз кетса ёхуд ёшлиги боис балоғатга етгунча никоҳни давом эттирмаслик шартномаси бўлса, бекор қилинади. Бундан ташқари, никоҳ эр-хотиндан бирининг қаттиқ касалланиши ёки жинни бўлиб қолиши, яна никоҳ қонун бўйича қайд этилмагани ошқор бўлгудек бўлса ҳам, бекор қилиш учун асос бўла олади. Бунга кўшимча эр истаган маҳали ҳеч қандай сабабларсиз хотини билан ажрашишга ҳаққи бор. Бундай ҳолда у хотинининг бор мулкани ҳамда агар аввал берилмаган бўлса, қалин пулини ҳам қайтиб беришга мажбур қилинади. Бундай ажрим гувоҳлар олдида ва аниқ қоидаларга риоя этилган шаклда адо этилиши лозим. Хотиннинг хоҳиш-ихтиёри билан ҳам у эридан ажрашиши, бунда у эрига ундан кўра яхшироқ бошқа бир эркакка турмушга чиқишини айтиши керак бўлади. Аммо

<sup>1</sup> Қози – мусулмон давлатларида ҳукмдор томонидан тайинланиб, шариат асосида суд вазифасини бажарувчи, судья, шаръий маҳкама раиси. Дастлабки қозиларни Муҳаммад пайғамбар, ундан кейин халифа Умар тайинлаган. Қози давлат газнасида таъминлаб турилган. Баъзан қози умумий ваколатга эга бўлиб, бутун мамлакат бўйича ҳукм чиқара олган, баъзан унинг ваколати бир вилоят ёки шаҳар ҳудуди билан чекланган. Қози ўз шаҳри ёки вилоятидаги барча фуқаролик ва жинсий ишларни олиб бориш, жамоатчилик ахлоқи сақланишини назорат қилиш, зарур бўлган тақдирда одамлар ва мулкка васийликни тайинлаш, вақф мулкларини назорат қилиш, жамоат бинолари ва иншоотлар, йўллар, кўчалар ва майдонларнинг ҳолатини кузатиб туриш, мерос бўлинишини ва васиятга риоя қилинишини, қози ҳукмлари тўғри бажарилиши ва тўғри жазо белгиланишини кузатиш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ва бошқа жамоат маблағлари тўғри йиғилиши ҳамда тақсимланишини кузатиб бориш, зарбхона, байтулмоҳ (давлат хазинаси)ни назорат қилиш каби ишларни бажарган. Қўшинлар қозиси қўлга киритилган ҳарбий ўлжани баҳолаши ва унинг тўғри тақсимланишини кузатиши керак бўлган. Бунинг учун у ҳарбий ҳуқуқни яхши билиши лозим бўлган. Айрим ҳолларни ҳисобга олмаганда қозилар асосан фақиҳлар орасидан чиққан. Ўзбекистон ҳудудида, хусусан Тошкент шаҳрида XX асрнинг 30-йиллари бошигача қозилар суди мавжуд бўлиб, шариатга тегишли муаммоларни кўриб, ҳал қилиб келган.

хотиннинг талабига кўра эр ажрашишни рад этса, унда хотин ушбу ажрим учун етарлича сабабни қозига билдириши зарур. Бундай ҳолда қози эрни ажрашишга кўчдиради. Хотин ўз эрига хиёнат қилган ҳолда, эр у билан нафақат ажрашади, балки уни лаънатлайди ҳам. Бу вазият аёлнинг қайта никоҳ қуришига монелик қилиб, эр ажрашиганидан сўнг унга яна бир-икки марта уйланиши, аммо бу ҳол уч мартадан ошмаслиги керак. Бунда яна эрнинг хотини билан ажрашиш ҳуқуқини берувчи нафратли иборалар ҳам мавжуд бўлиб<sup>1</sup>, бунда эр *каффорат*<sup>2</sup> деб аталадиган садақа берилмагунича ҳамда алоҳида дуолар ўқилмагунича ўзи ҳам хотинининг яқинига йўлай олмайди.

... Бир эрнинг турли хотинлари бир-бирларига дилкашлик билан муносабатда бўладилар. Ранг улардан унча узоқ эмас, бунга шубҳам йўқ. Агар ранг ва мухаббат кучли бўлса, бу шунчаки совға-салом олгани ва бошқасининг ҳузур-ҳаловатда устунлигини кўра олмасликдан бўлак нарса эмас. Хар қандай эр ўз хотинларини иложи борича алоҳида яшашларига ҳаракат қилади. Хотинлар бир-бирига нисбатан *кундош* деб мурожаат қилишади.

Сартлар орасида бизнинг танамизда учрайдиган одатий хасталиклардан танқари, ушбу мамлакатга хос бўлган ва фақатгина шу ерда тарқалган яна икки-уч хилдаги касалликлар ҳам бор. Улардан бири *решта*<sup>3</sup> бўлиб, у дунёнинг иқлими иссиқ ва суви ёмон бўлган бошқа қисмларида ҳам учрайди. Бу касаллик инфузориядан<sup>4</sup> ҳосил бўлиб, организм ёмон сув истеъмол қилгач, у қарийб бир йил давомида ривожланади ҳамда оқ қуртга айланиб, тана бўйлаб ўтиб, одатда оёқларнинг бирида пайдо бўлади. Тананинг зарарланган қисми шиша

<sup>1</sup> Бу ерда талоқ ҳақида сўз кетмоқда.

<sup>2</sup> *Каффорат* – қилинган гуноҳ учун эваз тўлаш ёки гуноҳ кечирилиши учун бериладиган нарса. Масалан, хар бир мусулмон рамазон ойида бирор сабаб билан рўза тутмаган бўлса эвазига бошқа вақт рўза тутган. Каффорат тушунчаси шариат аҳкомларида муҳим ўрин эгаллаб, унда ёлгон қасам ичиш, бирор шахсга ноҳақ озор етказиш каби ҳолатларда ўз гуноҳини ювиш учун маълум миқдорда садақа қилиш белгиланган.

<sup>3</sup> *Решта* (тиббиётда *Filaria medinensis*) – йирик думалоқ қурт бўлиб, тропик ва субтропик мамлакатларда тарқалган. Урғочиси одамнинг тери ости тўқималарида яшаб, йирингли яралар ҳосил қилади. Маҳаллий халқ Инжилда баён этилган Айюб пайғамбарга ҳам ана шу қурт азоб бериб, унинг танасини йиринглатиб юборган деб ҳисоблаган. Уни гвинея қурти ёхуд решта ҳам дейишган.

<sup>4</sup> *Инфузория* – сувларда яшайдиган бир хужайрали содда жонивор.

бошлайди ва маҳаллий табибларга унинг белгилари маълум бўлиб, улар ўша жойни дарҳол кесадилар ҳамда қуртни эпчиллик билан тутиб, аста-секин чўпга ўраб оладилар. Бу жуда эҳтиёткорлик билан бажариладиган амалиёт бўлиб, агар қурт ёрилиб кетгудек бўлса, унинг ҳар бир бўлагидан алоҳида чувалчанглар пайдо бўлиб, беҳисоб яраларга сабаб бўлади. Касаллик суякларда ўткир оғриқ, ички иситма ва кучли чанқоқии келтириб чиқаради. Бу касаллик Тошкентда камдан-кам учраб, аммо Жиззах, Бухоро ва Қаршида жуда кенг тарқалган. Самарқандда кам учраб, у ерда бўлганимда бу хасталик билан оғриганларни кўрмадим. Юқорида айтиб ўтилган учта шаҳар дарё ва каналларнинг охирида жойлашган бўлиб, аҳоли кичикроқ ҳавза ва ҳовузларда бир неча ойлаб сурункали туриб қолган сувни истеъмол қилишгани учун кўплаб тарқалган.

... Тошкентдаги руслар орасида «Сарт касаллиги» номи билан маълум касаллик сув орқали юқади. Агар одам қайнатилган сувдан фойдаланса ёки ювиниш учун тоза сув ишлатса, у ҳолда бу касалликка чалинмайди. Аксинча, маҳаллий шаҳарлар яқинида истиқомат қиладиган ва канал сувларида чўмилиш мақсадида фойдаланадиган аҳоли доимо бу касалликка чалинади. Яна ерлик аҳоли орасида «Афғон яраси» ёки «Пашшахўрда» номи билан маълум ва кўпроқ ёш болалар орасида тарқалган яра бор. У жуда ёмон яра бўлиб, юзга ёки қўлларга чиқиб, аста-секин тарқалади ва танани чуқурдан-чуқур кемиради. Маҳаллий табиблар бу касалликни даволашда жуда моҳир бўлиб кетишган, ҳолбуки рус шифокорлари эндигина бунинг уддасидан чиқишмоқда.

... 1872 йилда Жиззахда вабо пайдо бўлиб, у Самарқанд, Шахрисабз, Ҳисор ва жанубда Амударёгача; ғарбда Бухорога, Каттакўрғон ва Нуротанинг ҳар иккисидан тортиб, хатто Хивагача; шарқда Ўратепа ва Қўқон хонлигига; шимолга томон эса Тошкент, бир йўналиши Иссиқкўлга ва бири эса 1-Истеҳком қалъасигача жуда тезликда тарқалди. Вабо шунчалик кучайдики, айниқса, Бухоро ва Қўқонда одамлар ўлими жуда кўпайди.

... Маҳаллий аҳолининг айтишича, Ўрта Осиёда бундан аввал икки марта, биринчиси 1832 ва иккинчиси 1848–1849 йилларда, яъни Европада бу юқумли касаллик кенг авж

олган пайтда тарқалган. 1849 йилдан буён у Тошкентда кузатилмаган.

Дунё бўйлаб маълум бўлган паразитлар – бурга ва бит каби хашаротлар, бутун Ўрта Осиёда жуда кўп тарқалган, аммо шуниси қизиқки, ёғоч қанасини бу ерда то руслар келгунча билмаганлар. Бу нарса ҳозирда Тошкент ва барча ёмхоналарда<sup>1</sup> кенг тарқалган бўлса-да, лекин уни Бухоро ёки Қўқонда хали билишмайди.

Сарт табибининг биринчи қиладиган иши сизнинг умумий ахволингизни ўрганиш ва мизожингиз ҳақида сўраш бўлади. Табиб бу ерларда анча оммабоп тиббий китоб саналган «*Тухфат ал-мўминин*»<sup>2</sup>ни ўрганган бўлиб, сиз ҳам тўрт тоифадан бирига мансуб бўлиб, касаллигингизнинг давосини ҳам шунга асосланиб аниқлайди. У сиздаги касаллик белгиларини мизожингиз билан ўзаро боғлаб, сўнгра чўнтагидан халтачасини чиқариб ёхуд белбоғ сифатида хизмат қилувчи рўмолини ечиб, ҳар ҳолда ҳар ким татиб ва ҳидлаб кўриши мумкин бўлган, ўралган қоғоз бўлақларидаги дориларни очиб, тегишлисини танлаб, одатий меъёр ва парҳези ҳақида сизга кўрсатмалар беради.

Ўрта Осиё табиблари ишлатадиган дори-дармонлар умуман олганда жуда оддий, кўп қисмини ўсимликлар таркибидан, озроғини эса ҳайвон таркиби ва минераллардан фойдаланиб тайёрлашади.

... Европадан келтириладиган дорилар мамлакат учун янгилик бўлмай, бу ерда анча даврдан буён маълум. Россиялик савдогарлар уларни европаликлар таъминлаганидан ҳам арзонроқ ва яхшироқ сотишади.

Одам ўлгач, унинг жасади *киранда*<sup>3</sup> деб аталувчи аёл томонидан ювилади. У дафн билан махсус шуғулланувчи

<sup>1</sup> Ём, ёмхона (мўғулча – йўл) – чопарлар, йўловчилар тўхтайдиган ва от алмаштирадиган жой, бекат. Ёмларда доим отлар шай туриб, бир қанча киши хизмат қилган. XIII асрда шаклланган.

<sup>2</sup> «*Тухфат ал-мўминин*» – Мирмуҳаммад Мўмин бин Мирмуҳаммад Замон Хусайний Бенгалий Дайламий Табибнинг 1204 (1789) йилдаги машхур тиббий асари. «Тухфат ал-мўминин фи ат-тиб» деб ҳам аталган. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида асарнинг форс тилида, настаълик хати билан кўчирилган ўндан зиёд нусхалари мавжуд (№10877, №2266, №7717, №11952, №12007, №3760, №3516, №2479-IV, №4660, №3507, №2116-IV, №5031, №721, №5842, №3653).

<sup>3</sup> *Киранда* – форсий ва туркий тил лугатларида бу сўз учрамайди. Балки Ю. Скайлер худди шу мақсадларда фойдаланилган *гўянда* деган касбни назарда тутгандир.

хамда маросим чоғида аза тутиб йиғловчи ва фарёд қилувчи хамдир. Қазо қилганни имкони борича ўша куннинг ўзида дафн қилишади. Жаноза Тошкентда мулла томонидан ўлган одамнинг уйида, аммо Шахрисабз ва Бухорода жасад тобутга қўйилиб, усти қиммат матолар билан ёпилиб, масжидга элиб, ўша ерда ўқилади. Гарчи аёл киши ҳаётлигида масжидга боришига рухсат бўлмаса-да, ўлганидан кейин бунинг фарқига боришмайди. Маъракалар *ош* деб аталиб, ўлган кишининг жаноза куни ва еттинчи, қирқинчи, ярим йиллиги, йиллигида унинг яқинларига берилиб, шу кунлари аёллар қабрларга бориб, йиғи-сиғи қилишади. Азанинг биринчи куни *ган* деб аталади. Йил бўйи аёллар мотам рамзи сифатида қора кийим кийишади, аммо эркаклар ўзларининг ғам-қайғусини бу йўл билан ифодалашмайди.

... Россия тарихидаги кўп нарсани Осиёдаги, жумладан ҳозирги Бухоро ва Тошкентдаги ҳаётни диққат этиб тадқиқ этмасдан, яхшигина ўрганиб бўлмайди.

... Сарой шакли ва маросими осийча удумга эга. Бошқалар орасида «юқори» (*верх*) сўзи рус подшоларининг Кремлдаги қароргоҳини, ҳозирда унча оммабон бўлмаган Қишки саройни ифодалашда қўлланилади. Бухорода *юқори* амир қароргоҳини англатади. Россияни илк бор бирлаштирган буюк Иван Калита<sup>1</sup> ўз фамилиясини туркийча «*халта*» сўзидан олган. Бу сўз одатда Ўрта Осиёда ҳозир ҳам ишлатилади.

... Русларнинг мўғуллар билан алоқасини энг яққол кўрсатадиган яна бир сўз «давлат мулки, ғазна» *казна* деб аталиб, у арабчадан келиб чиққан татарча сўз ҳисобланиб, *ғазначи* соф татарча шакл бўлса керак. Шунга қарамасдан менга ғалати туюлгани шу бўлдики, пул учун ишлатиладиган сўз «*денга*» ёки «*деньги*» танга шаклини англатиб, Ўрта Осиёнинг барча ерида йигирма копейкли тангани англатади. Кичикроқ танга «*пул*», Россияда «*пул*» ва «*полушка*» шаклида шаклланган ва олтин, асли олти танга «*пяталтин*» тарзида қолган. Бу беш олтин ёки ўн беш копейк бўлиб, у кўпинча Санкт-Петербург аравакашлари томонидан ишлатилади. Осиё-

<sup>1</sup> *Иван Калита, Иван I Калита* (?–1340) – 1325 йилдан Москва князи, 1328 йилдан Владимир буюк князи. Москванинг сиёсий ва иқтисодий қудратига асос солган. Унинг даврида рус митрополити Владимирдан Москвага кўчирилган.

ча оғирлик ва узунлик ўлчовлари «*ботмон*» ва «*аршин*» сўзлари учрайди. «*Омбор*», «*сарой*», «*чердак*»лар ҳам шарқий сўзлардир. Шуниси қизикки, Россиянинг солиқ ва кўчмас мулкка оид қонунларида Осиёнинг таъсири сезилмайди.

Барчамизга маълумки, Ислом «(Аллоҳга) бўйсуниб» демакдир. Бу дин мусулмонлар Муҳаммадга юборилган деб ишонувчи, фаришта Жаброил орқали Аллоҳ томонидан юборилган *суралар* деб аталувчи алоҳида бўлимлардан иборат Қуръон асосида вужудга келган.

... Бу диннинг энг асосий тамойили ёлғиз Аллоҳга эътиқод қилиш, аммо биз Қуръонда диний қоидалардан ташқари, кундалик турмуш ва амалиётга, ҳатто сиёсий муносабатларга ҳам тегишли бир қанча қоидалар борлигини кўришимиз мумкин.

... Ислом пайдо бўлган илк даврларданок Қуръонга учта қўшимча вужудга келган. Булар: *Ҳадис*, *Ижма-у-уммат* ва *Қиёс*. Ҳадис пайғамбарнинг кўрсатма ва амалларидан иборат бўлиб, оғзаки тарзда ўтиб келган ҳамда унинг шахсий ҳаёти ва фаолиятдан келтирилган мисоллардир. Бу амаллар Қуръон каби кучга эга бўлмаса-да, улар Қуръонда келтирилмаган масалаларни амалда ҳал қилиш учун хизмат қилган.

... Ҳадис сунний мазҳаб томонидан тан олиниб, олти китобда энг яхши уламолар томонидан тўпланган. Уларга машҳур ал-Бухорий<sup>1</sup> бошчилик қилган.

*Ижма-у-уммат* дастлабки тўртта халифанинг ҳукмлари жамланмаси ҳамда уларнинг Қуръондаги фуқаро ва диний масалалар бўйича қарорлари ва тавсифларидан иборат. Қиёс эса дастлабки тўртта халифадан кейинги халифалар, имомлар ва олий мақомли маънавий шахсларнинг Қуръон ва ҳадис асосидаги қарор ва ҳукмларидан иборат.

✠

<sup>1</sup> *Имом ал-Бухорий, ал-Бухорий* (асл исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий) (810–870) – Ислом оламининг мутафаккири, буюк муҳаддис. Муҳаддислар имоми, ҳадис илмининг султони деб ҳам юритилади. Бухорий умр бўйи ҳадисларни тўплаш ва тизимга солиш билан шуғулланган, уларни саҳиҳ (тўғри, ишончли) ва ғайри саҳиҳ (хато, заиф)га ажратган. Бухорий жами 600 мингга яқин ҳадис тўплаган бўлиб, шундан 100 минг «саҳиҳ» ва 200 минг «ғайри саҳиҳ» ҳадисни ёддан билган. Бухорий ўзининг ноёб қобилияти, иқтидори, қувваи хофизасининг ўта кучлилиги билан илм ахллариини дол қолдирган. Бухорий 20 дан ортиқ китоб тасниф этган. Улардан айримлари бизгача етиб келган. Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам») деб номланган 4 жилддан иборат ҳадислар тўплами Ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тузган ҳадис тўпламлари орасида ишонарли ва мукамалдир.

Муҳаммад пайғамбарнинг ўзи Исломда етмиш учта турли оқимлар бўлишини башорат қилиб кетган.

... Шубҳасиз, пайғамбар вафотидан сўнг кўплаб оқимлар вужудга келган ва уларнинг кўпи ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, энг асосийлари *сунний* ва *шиа* мазҳабларидир. Мазкур икки мазҳабнинг диний таълимотларидаги асосий фарқлар *Имомат* таълимотидан келиб чиққан бўлиб, меросий ҳуқуқ Али авлоди бутун мусулмон оламини идора қилишидир, дейилади. Суннийлар тўртта халифадан бўлак ҳеч қайси имомни тан олмайди ва пайғамбарнинг вафоти ҳамда дунёвий куч-қудрат жамият ва халқ ишончи билан муносиб шахсларга топширилганлигига ишонишади. Шиалар учун Имомат диннинг асосий ақидаси саналади.

... Суннийлар Алини ҳам қонуний халифа санаб, фақатгина тўртинчи, яъни Абу Бакр, Умар ва Усмондан сўнг деб ҳисоблашади. Унинг авлодларига пайғамбар авлоди бўлганидан иззат-икромда бўлишса-да, аммо халифалик қонуний жиҳатдан Али ва унинг авлодлари билангина чегараланиб қолганига ишонишмайди. Суннийлар тўртта асосий авлиё ва таниқли диний уламоларнинг номи билан аталувчи (Имом Аъзам Абу Ҳанифа (699–767), Имом Шофеъий (767–819), Имом Молик (795) ва 855 йилда Бағдодда вафот этган Имом Ханбал) оқимга бўлиниб, улар Исломнинг ташқи (зоҳирий) удумлари учун аниқ қоидалар ҳамда ҳуқуқий масалалар юзасидан тўғри ечим ишлаб чиқишган. Улар: *ханафия* ёхуд *Имоми Аъзам*, *шофеъийя*, *моликия* ва *ханбалия* оқимларидир. Ўрта Осиё аҳолисининг асосий қисми ханафия, бироз қисми шофеъийя оқимига мансуб, бироқ бошқа оқимлар учрамайди. Ваҳҳобийлар томонидан соф Исломни тиклаш учун яқинда пайдо бўлган ваҳҳобийлик Ўрта Осиёга ҳеч қачон ёйилмаган бўлса-да, Ҳиндистон ва Афғонистонда кўплаб тарафдорлари бор.

Ҳар бир мусулмон нафақат Ислом қоидаларига эътиқод қилиб, намоз, рўза ва бошқа унинг ташқи удумларини адо этиши, айниқса жума куни масжидда *жума* жамоа намозида ҳам қатнашиши шарт.

... Тошкентдаги 300 та масжид пайшанба куни кечқурун ва жума эрталаб, айниқса соат 11 да ибодат қилувчилар билан тўла бўлади.

... Бу ердаги масжидларнинг кўни чўзинчоқ бинолардан иборат, бир томони очик, олд қисми кагга пешайвонли, киришдаги девори қошинланган бўлиб, Маккага, яъни қибла томонга йўналган. У *Казба* тарафни кўрсатувчи белгидир. Ичкари қисми асосан ортиқча ҳашамаатдан холи, эҳтимол Хиндистондан келтирилган бўлса керак, оддий тошбосма ва китоблар сақланиб, Маккадаги муқаддас бинолар ёзма тавсиф ва изоҳлар билан тасвирланган. Айни пайтда деворга Қуръондан олинган матнлар ва ҳикматли сўзлар жимжимадор қилиб битилган.

Хар бир масжиднинг ҳовлисида кичкина ҳовуз бўлиб, уйда таҳорат олиш имкони бўлмаган намозхонлар ундан фойдаланишади. Хар бир масжиднинг намозни бошқарувчи ўз *имоми*<sup>1</sup> ва яна *сўфи*<sup>2</sup>, яъни хизматчиси ҳам бор. Имомлар *Рамазон* ойида ибодатга келувчи аҳолидан хайрия совғаларини қабул қиладилар. Суфилар зиёфатдан ортгани ҳамда ўликни ювгани учун чопондан бошқа ҳеч нарса олишмайди.

... Намозхонлар оёқ кийимларини эшик ортида қолдириб, ичкарига киргач, агар масжид таъминлай олмаса, иложи бўлса ўзлари билан келтирган, тозалигига шубҳа туғилмайдиган намоз гиламчалари (жойнамоз – З. С.) ёки матони ерга тўшаб, устида намоз ўқийдилар. Қоматни тутиш ва намозлар бу ерда бошқа сунний мазҳабдаги мамлакатлардаги сингаридир. Фақат қўл ва қомат эгишдаги ҳолатларда бироз фарқ бўлиши мумкин.

... Исломда кўплаб диний тариқатларга рухсат берилган. Уларнинг баъзилари Ўрта Осиё шаҳарларида тез-тез кўзга ташланадиган *девоналар* ёки дарвешлар (шунингдек, *қаландар* деб ҳам аташади) гуруҳидир. Тошкентда дарвешларнинг ваъз-насихатлари исёнкор хусусиятидан жамоат тартиби учун

<sup>1</sup> *Имом* – намозда жамоатнинг олдида туриб намозни бошқарувчи киши. Шунингдек, Ислом динида мусулмонлар раҳбари, бошлиғи демакдир. Имом атамасининг ниҳоятда кенг мазмуни бўлиб, қуйидаги маъноларда ишлатилади: 1. Суннийликда барча мусулмонларнинг олий раҳбари; 2. Суннийликда шарият мазҳабларининг асосчиси; 3. Шиаликда энг юксак раҳнамо, яъни Ҳазрати Али ва унинг авлодлари; 4. Суннийликда ҳам, шиаликда ҳам масжидда намозни бошқариб боровчи диндор – масжид имоми.

<sup>2</sup> *Сўфи* – 1. Масжидда азон айтиб, намозга чорловчи шахс. Муаззин атамасининг синоними. Муаззин халқ тилида сўфи деб ҳам аталади; 2. Намозхонлар сафини тартибга солувчи.



хавфли саналиб тақиқланган. Хўжанд ва Самарқандда улар эркинрок. Тариқат биродарлиги ёхуд сулук ҳаёт тарзлари турлича одамларни жамлаган бўлиб, нажотга эришишнинг энг ишончли йўли сифатида ана шундай тасаввуфий қонун-қоидаларни қабул қилишган. Тариқат биродарлиги Тошкентда ҳам мавжуд бўлиб, унинг энг машҳурлари – *Нақшбандия*, *Хуффия*, *Жаҳрия*, *Қодирия* ва *Чиштия*. Энг охиргисига асосан Қўқон ва Хўжандда амал қилишади. Ушбу тариқатларнинг асоси ва пайдо бўлишини аниқлаш жуда мушкул.

Ҳар бир тариқатнинг ўз афсонавий тарихи бўлиб, ҳар бири маълум авлиёнинг ҳифзу ҳимоясида дея унга қатъий ишонилади. Мисол учун, Нақшбандия тариқати Бухородаги машҳур авлиё Баҳоуддин, Жаҳрия тариқати эса Туркистонда дафн қилинган таниқли авлиё Ҳазрат Яссавий томонидан. Ҳар бир тариқат Қодир Аллохнинг абадий фароватига эришиш, қалбни очиш, доимий бахту саодатга етишишга элгувчи ўз услубларига эга. Хуффия тариқатидагилар маънавий юксакликка сокин тоат-ибодат билан эришиш мумкинлигига ишонсалар, айна пайтда қодириялар унга эришишни товуш чиқариб ва йиғи-сиғига зўр беришда деб билишади. Нақшбандия тариқатидагилар бошқаларининг қоидаларидан тубдан фарқ қилиб, кўпроқ зоҳидийларга ўхшаб кун кечиряди. Жаҳрия тариқатининг Тошкентнинг турли жойларида кунлик маросимлари мавжуд. Мисол учун, ҳар якшанбадан душанба тонггача Эшонхўжа масжидида ва душанба эрталаб соат саккиздан тушдан кейин иккига қадар Хожа Ахрор масжидида, айна пайтда пайшанба кеч соат тўққиздан жума саҳар соат беш-олтига қадар *Ўрда* бозори яқинидаги Эшон Соҳибхўжа масжидида ўтадиган маросимларининг гувоҳи бўлишга муваффақ бўлдим.

Бир пайшанба оқшоми, соат ўнлар чамаси биз бир неча дўстлар билан ҳамроҳликда бу масжидга бордик. Бизни ичкарига тезда киритишди. Ёшу қари, ҳаммаси бўлиб ўттиз човли киши тиз чўкиб, қиблага қараб ўтиришар, баланд овозда товуш чиқариб, гавдаларини жазавади силкитишар, уларнинг атрофида икки-уч қатор турган одамлар ҳам шу ҳолатга қираётган эдилар. Биз бир бурчакда туриб жараённи кузата бошладик. Уларнинг кўпчилиги чопон ва салдаларини



Дарвешлар.

ечиб ташлаган, тун иссиқ бўлганидан ҳаракатлари янаям шиддатли кечарди. Ёддан «*Ҳасби рабиил жалла Аллоҳ* (менинг ҳимоятим Аллоҳ, Аллоҳ буюк); *Мо фий қалбий гайр Аллоҳ* (қалбимда Аллоҳдан ўзга ҳеч нарса йўқ); *Нури Муҳаммад солл Аллоҳ* (Менинг нурли Муҳаммадим, уни Аллоҳ ёрлақасин); *Ла илаҳа иллаллоҳ* (Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ)» каби сўзларни қайтаришарди.

Бу сўзлар ярим мусиқий паст оҳангли хиргойи билан айтилар ва шунга монанд бошларини чап елка оша юракка қараб қаттиқ силкитишар, сўнг орқага, кейин ўнг елкага, сўнг пастга барча ҳаракатлар юрак томон қаратилган эди. Нақарот юзлаб маротаба такрорланар ва бу *зикр*<sup>1</sup> унга бошчилик қилаётган эшоннинг хоҳишига боғлиқ бўлиб, одатда бир-икки соат давом этарди.

... Ниҳоят уларнинг куч-мадори тугагандан сўнг, омма аста-секин қиблага қараб ярим доира бўлиб туриб, гавдаларини ўнгдан чапга буриб, қуйидаги айни сўзларни: «*Ҳай, ҳай! Аллоҳ ҳай!*» ёки бироз ўзгарган ҳолда «*Ҳуу Аллоҳ*»ни айтиб, олдинга ва орқага ҳаракатланишарди. Хуллас охирида одамларнинг бир нечтаси шу доиранинг ўртасига йиғилиб, жўр бўлганлари доимий ўзгариб турувчи ҳаяжонли рақсни бошлади.

Улар кўринишидан буткул сезгиларини йўқотган ва ўраб турганларга суяниб олишар, улар эса яна ўртага туртиб ўйнашга мажбур қилишарди. Тариқат издошлари бутунлай ҳолдан тойгач, айлана бўлиб ўтиришиб, чуқур хаёлотга чўмишди, бу пайтда эшон ваъз ўқиди. Ваъздан сўнг

<sup>1</sup> *Зикр* – тасаввуфда худони ёдга олиш билан боғлиқ «само» маросими ва шу маросимда ижро этиладиган мусиқий-шеърый туркум. Мусулмонлар орасида X – XI асрларда шаклланган. Илоҳиётчилар Аллоҳни ёдга олиш зарурлигини Қуръони каримнинг «Аллоҳни зикр қилиш билан қалблар ором олур» (13:28) деган кўрсатмаси билан боғлайдилар. Зикрнинг асосий фалсафий-эстетик мақсади важд (экстаз), яъни инсоннинг мусика, шеър ва рақс воситасида олий Ҳақиқат (Тангри) билан хиссий-руҳий бирлашиб, уйғунлашиб кетишидир. Турли хил тасаввуф тариқатларида зикрнинг хилма-хил кўринишлари ишлатилади. Масалан, Туркистонда энг кўп тарқалган яссавия тариқатида «Зикри жаҳрий» («Ошқора, катта зикр» ёки «Хонақойи» деб ҳам аталади), «Зикри хафий» («Яширин, кичик зикр», тор доирада ижро этилган), «Зикри ададий» («Санокли зикр»), «Зикри аллония» («Эълонли зикр»), «Зикри дил» каби турлари қўлланилган. Жалолиддин Румий асос солган мавлавия тариқатида зикр маросимига мусиқий асбоблар ва рақслар кенг жалб қилина бошланган.

хофизнинг<sup>1</sup> (бу ерда хофиз деб бири дostonларни, яна бири асосан диний дostonларни ёддан билувчига айтилади) авлиёлардан бирортасининг хаётидаги таъсирли воқеа, ўлим аломатлари ёки жаҳаннам олови хақида жўшқин куйлаши бўлди. Товушининг оҳанги жуда ажойиб, куйлаётганда имо-ишоралар қилиб, овозини имкони борича узокрокқа етказиш учун бирор китоб ёки қўлини оғзи ёнида тутиб турарди. Тингловчилар одатда ҳеч қандай маъно билдирмайдиган «Хай, хо, оҳ, ба, ба» каби бақриқлар билан жўр бўлиб, оҳ-воҳ чекишар ҳамда бўзлаб йиғлашар, кўкракларига муштлар ёки ерга йиқилишарди. Бир хофиз куйлашни якунласа, иккинчиси бошлар, эшон ёнидаги халфа эса ҳар замонда «Я хай, я Аллоҳ» ёки «Аллоҳу Акбар» сўзларини қўшиб қўяр, ё бўлмаса ўзига-ўзи пичирлаб, юзи ва соқолини қўли билан силарди. Сўнгра бақриқ ва ҳаракатлар тағин бошланиб, кетидан рақслар билан эрталабгача давом этди. Маросимда ҳеч қандай аниқ қоида бўлмай, у буткул *пир*<sup>2</sup> ёки эшон томонидан бошқарилиб, улар маросимни қизикарлироқ ўтказишга ҳаракат қиларди.

... Билмадим, бу уларнинг рус бошлиқларига ёқишни хохлашми ё бошқами, аста-секин либерализм ўрмалаб кириб, бу мусулмонларнинг ўз диний анъаналарини христианларга намойиш этишга ҳаракат қилишларида яққол намоён бўлмокда. Менинг тан бериб ўйлашимча, бу қадам-бақадам кенгаяётган индифферентизм<sup>3</sup> руҳидир. Ўрта Осиёнинг барча хонлиқларида диний қоидаларга риоя қилинади, акс ҳолда қатъий жазолар берилади. Қўқон ва Бухоронинг ҳар иккисида *раис* деб аталувчи расмийлар бўлиб, аҳолининг масжидларга боришини назорат қилиб, керак бўлса, дўконлари, иш

<sup>1</sup> *Хофиз* (арабча – ёддан билувчи, сақловчи) – VII асрдан арабларда Қуръон сураларини ёддан қироат билан ўқувчи киши, қори. XI асрдан мусулмон Шарқ мамлакатлари (жумладан, Ўрта Осиё ва Хуросон)да мумтоз ғазал ва дostonларни ёддан айтган кишилар, шунингдек, ўзи ҳам ижодкорлик қобилиятига эга, куй-оҳангларни эса сақлаш қувва (хофиза)си ўткир бўлган, юкори малакали ашулачи, хонанда, айни пайтда, ўз ғазалларини оҳангли ўқиган ҳассос шоирларга ҳам хофиз даражасида нисбат берилган.

<sup>2</sup> *Пир* – суфийлик анъанасида тариқатларнинг олий раҳнамолари ёки обрўли раҳнамолар. Шунингдек, ҳар бир мурид ўз муршидини ҳам пир деб атаган.

<sup>3</sup> *Индифферентизм* (лотинча – аҳамиятсиз) – хайрихоҳ бўлмаслик, иштирок этмаслик ва аҳамият бермаслик маъносига ишлатилади.

жойларидан тутиб, намозга олиб келишади. Руслар Тошкентни босиб олганларидан сўнг *раис* идорасини бекор қилганидан бери динга амал қилишда анча сустлик кузатилмоқда. Қозиларнинг айтишича, бурунги намозхонларнинг ярмиси ҳам кунлик ибодатга чикмай қўйиб, кўплари, айниқса иш билан ўта машғул одамлар намоз ўқиш у ёқда турсин, кун давомида ҳатто таҳорат олиш ҳақида ҳам ўйлашмайди.

... Генерал Кауфман ҳар қандай миссионерлик ҳаракатини маҳаллий аҳоли орасига олиб кирилишидан қайтариб, Санкт-Петербургда шу мақсадда келган бир-икки кишини Тошкентни дархол тарк этишга мажбур қилган. Рус маъмуриятининг бу ҳаракати таҳсинга лойиқ бўлиб, у яхши натижалар бериши турган гап. Маҳаллий аҳоли ўз эътиқодларига жабр қилинмагани, камситилмаганидан мамнун бўлиб, бу борада азоб-уқубат тортганларнинг йўқлиги ҳам диний иштиёқнинг камлигини кўрсатувчи бир сабаб бўлса керак.

... Умуман бутун Ўрта Осиёдаги каби Тошкентдаги таълим ҳам тўлиқ диний шаклда.

... Мактаблар икки хил: *мактаб* ёки бошланғич мактаб. Одатда бу ердагилар ҳам масжидга борадилар. *Мадрасада* олий диний таълим ва ҳукукий дарслар ўқитилиб, Тошкентда уларнинг сони ўн еттига бўлиб, энг йирик олтитаси анча шуҳрат қозонган. Мазкур мадрасалардан бири Кўкалдош тахминан 450 йил муқаддам ташкил этилган. Бароқхон мадрасаси эса 320 йил аввал ташкил этилган бўлиб, 100 та талабаси бор. Тўрт юз йил бурун қурилган Бекларбеги мадрасаси эса энг йирик ва бойи саналади. У тегирмонлару ер-мулклардан ташқари, кўплаб дўкон ва уй-жойларга эга бўлиб, 200 та талабага ҳомийлик қилади. Мактабларнинг муаллимларига ўқувчиларнинг ота-оналари ихтиёрий ҳақ тўлаб, у йилига йигирмадан қирқ копейккача ва йилда икки марта нишонланадиган байрам – Рамазон ва Қурбон ҳайитлари арафаси алоҳида совға ёки тўн беришдан иборат. Булардан ташқари улар ҳар пайшанба куни булка нон ва кичик совғалар олиб турадилар.

Мадраса талабалари ўқиш учун ҳеч нима тўламайдилар. Улар ўз устозлари каби мадрасаларнинг диний харажатлар

учун берилган ер ёки мулк шаклидаги *вақф*<sup>1</sup> ҳисобидан қўллаб-қувватланади. Масжид ва мадрасаларга хайр-эҳсон қилиш асрлар оша энг обрўли, шарафли деб қаралиб, кўплар ҳатто тириклик даврида ҳам ўз бойликларини унга бағишлайдилар.

Бир оқшом Тошкентда шайх сифатида қадрланадиган Саид Абдулқосимнинг мадрасасига таширифимни эсладим. Бошида у (Саид Абдулқосим – З. С.) руслар билан ҳеч қандай муносабатда бўлмай, аммо кейинроқ улардан ўзи ўйлаганчалик ёмонлик кўрмагач, фикрини ўзгартирди. Саид Абдулқосимнинг мусулмон ҳуқуқини жуда яхши билишига гумон йўқ, шу билан бирга у ва оиласи асосан Қуръонни чин дилдан ёд олган қобилияти билан ҳам машҳур. Буни уддасидан чиққан кишиларни *қори*<sup>2</sup>, Левантда<sup>3</sup> *ҳофиз* деб аташади. Унинг иккита ўғли, невараси ва икки қизи (ҳар иккисини ҳам кўрмадим) айтишларича, ана шундай маҳоратга эришган.

... Саид Абдулқосимнинг мадрасасига тўлиқ ўзи томонидан ҳомийлик қилинади.

Ўғил болалар беш ёки олти ёшларида бошланғич мактабларда ўқишни бошлайдилар ва бу таълим камида етти йил давом этади. Улар алифбодан бошлайдилар. Алифбодан сўнг Қуръон қисмлари ўқитилади. Сўнг олти-етти китоб, улар орасида «Чор китоб», «Мантиқ» ва «Форсий»ни ўқийдилар. Бу етти китобни улар осонлик билан ўқишлари ва ёза олишлари шарт. Лекин бундан сўнг ўқиш тўхтамайди ва улар алоҳида кетма-кет саналмаган форсий ёки туркий китобларни ўқийдилар. Биринчи камгина китобларни болаларнинг бари бир вақтда жўр бўлиб, баланд овозда ўқишга мажбур. Уларга оддий ҳинд сиёҳида, белкуракка ўхшаш кичик ёғоч тахтачаларда ёзиш ҳам ўргатилади. Бурнига йирик кўзойнак

<sup>1</sup> *Вақф* – мусулмон мамлакатларида давлат ёки айрим шахслар томонидан диний эҳтиёж учун ажратилган мол-мулк. Вақф мулкани шариат қонуни бўйича давлат бошлиғи ёки қозининг назорат қилади.

<sup>2</sup> *Қори* (арабча – ўқувчи) – Қуръоннинг барча сураларини ёд олган ва қироат билан ўқийдиган киши. Кўзи ожиз, кўр кишиларни ҳам ҳурмат юзасидан қори деб аташ одағ бўлган.

<sup>3</sup> *Левант* (Levant) – Ўрта Ер денгизи шарқидаги мамлакатлар: Сурия, Ливан, Исроилнинг умумий номланиши.

қўндириб олган муаллим бир томонда бир қучоқ китоб ёнида ўтиради. Унинг атрофида болалар айлана ҳалқа шаклида, чўккалаб китобларига эгилиб олишган.

... Дарс қуёш чиққандан кеч соат бешгача, қисқа танаф-фусларда дам олиб, у-бу нима еб-ичиб олиш билан давом этади. Байрамлар жуда кам. Бола Қуръонни ўқишни бошлаганда унинг отаси устозига тўн совға қилиши одат тусига кирган. Бола бошланғич таълимни битиргач, диний-ҳуқуқий қонунлар ўрганиладиган мадрасада ўқишни бошлаши мумкин. Мадрасада ўқиш камида 28 та китобни жамлаб, ҳатто 137 тага ошиши мумкин бўлган учта синфга бўлиниб, тахминан ўн беш йил давом этади, аммо кам одам тўлиқ курсни битириб чиқади. Битирганлар имом ёки масжид муллеси, мактаб муаллими, муфти, қозиларнинг қотиблари бўлишлари мумкин. Мадрасаларнинг йиллик даромадлари *мутавалли*<sup>1</sup> томонидан назорат қилиниб, у маблағларни тўплаш ҳамда муаллиму ўқувчиларнинг маошини мунтазам равишда тўлаб бориш, яна мадрасанинг турли хизматларини бажариш билан шуғулланади.

Мадраса ўқувчилари дарсларини барвақт, одатда уйларида ёки мадраса боғида тайёрлаб қўйишади. Мен бир неча марта устоз ёки *мударрис*<sup>2</sup> олиб борган ўқиш ва дарсларда бўлдим. Мударрис аввал китобдан бир парча ўқиди ва уни шарҳлаб берди. Унинг тингловчилари бутун диққат-эътиборини домлага қаратганларини билдириш учун дам-бадам «аҳ, аҳ» деб нафас ростлаб, бошларини чайқаб қўйишарди. Сўнгра улар мазкур парча бўйича фикр билдириб, муҳокамага киришдилар. Биринчи фикрдан иккинчиси ўзгача бўлса, мударрис ҳам «аҳ, аҳ»лаб қўяди. Четда турганларга ҳам

<sup>1</sup> *Мутавалли* (арабча – ишбоши, бошқарувчи) – Ислом тарихида вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга васийлик қилувчи, уни тақсимловчи диний амалдор. Вақф ерларини ижарага бериш, вақф мулкида хўжалик ишларини юритишни ҳам мутавалли бажарган. Хорижий Шарқ мамлакатларида мутаваллилар ҳозир ҳам бор, улар вақфларни бошқаради. Айрим мусулмон мамлакатларида мутавалли йирик зиёратгоҳлар (мақбара, мазор ва бошқалар)ни, улардан келадиган даромадларни ҳам бошқаради. Ўзбекистонда масжиднинг хўжалик ва молия ишларини бошқарувчилар мутавалли дейилади.

<sup>2</sup> *Мударрис* – мадраса ўқитувчиси. Мударрислар ўқитиладиган муайян фандан дарс берган. Ҳозир хорижий Шарқ мамлакатлари, шунингдек, Ўзбекистондаги мадраса ва диний университетларда фақат диний илмлардан эмас, дунёвий фанлардан дарс берувчилар ҳам мударрис деб аталади.

мунозарага қўшилишларига рухсат берилганидан мен билан келган бир-икки муллалар ҳам баҳсага қўшилишиб, мулоқот анча жонланиб кетди.

Бу ерда мунтазам мадрасадан ташқари яна бир неча махсус мактаблар; тоат-ибодатдан бўлак ҳеч нарса ўқитилмайдиган «Саловатхона», ўқувчиларга фақатгина Қуръонни чин юракдан ёдлатиб, қори бўлишлари учун «Қорихона»<sup>1</sup>, шоирларнинг маснавий<sup>2</sup> асарлари ўргатиладиган «Маснавийхона» ҳам бор.

Таълим фақат ўғил болалар билан чегаралашиб қолмай, кизлар ҳам махсус мактабларда ўқиш ва ёзишга ўргатилади ва машғулотлар уч ёки тўрт йил давом этади. Сўнгра эса турмушга чиққунларига қадар бир-икки йил тикишни ўрганадилар.

Тошкентдаги менинг энг қизиқарли танишувларим маҳаллий ҳакамлар – қозилар билан бўлиб, уларнинг иккитаси менда ажойиб таассурот қолдирди. Улардан энг самимийси собиқ қозикалоннинг ўғли Мухиддинхўжа. Тошкентга аввалги ташрифларимдан бирида уникида бўлган, у ва унинг акаси, амакиваччаси (уларнинг бари илмли, художўй) билан ажойиб оқшомни ўтказган эдик. Сухбат шубҳасиз, асосан таълим ва мусулмон ҳуқуқи борасида бўлди.

... Ўрта Осиё маҳаллий аҳолиси орасида қонуний судлар икки хил: ўтроқ аҳоли орасида қозилар<sup>3</sup> бўлиб, улар ёзма қонун – Қуръон ва Ислом дини асосида шариат бўйича иш кўради ҳамда кўчманчи аҳоли – қозоқ ва бошқалар орасида – бийлар<sup>4</sup> суди кўпинча анъана ва одатларга асосланиб ҳукм чиқарадилар.

<sup>1</sup> Қорихона – мусулмонларнинг диний ўқув юрти. Унда қорилар тайёрланган. Дастлаб араб мактабларида, кейинчалик Ўрта Осиёда пайдо бўлган. Қорихоналар, одатда мактабхоналар қошида ва катта мазорлар ёнида очилган. Қорихоналарда болалар 3–4 йил ўқитилган. Ўқиш жума ва диний байрам кунларидан ташқари ҳар куни эрталабдан кечгача давом этган. Қорихоналарда асосан Қуръон суралари ёдлатилган. Ўрта Осиёда, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқонда қорихоналар кўп бўлган.

<sup>2</sup> Маснавий (арабча – иккилик) – ҳар бир байтининг мисралари қофиядош бўлган ва байтдан байтга қофияси янгиланиб борадиган шеърининг шакли.

<sup>3</sup> Қозилар халқ судларига раҳбарлик қилиб, улар асосан, маҳаллий фуқаролик ва жиноий ишларни шариат асосида суд қилган.

<sup>4</sup> Бийлар суди кўчманчи аҳолининг фуқаролик ва жиноий ишларини кўриб чиққан. Бийлар суди ҳам шариат қоидалари асосида ҳукм чиқарган. Давлат аҳамиятига эга бўлган ва сиёсий жиноятларга оид ишлар эса уларнинг ваколатига кирмаган.



... Бий, аслини айтганда ҳакам, жараённи миллий анъаналарга таяниб, ҳеч қандай расмиятчиликлар билан чегараланиб қолмасдан амалга оширади. Жараён тўлиқ овзаки шаклда бўлади ва ҳеч бир даъво қабул қилинмайди. Ҳеч қандай ёзма ҳужжат ёзилмайди. Бийлар русларнинг Дашт ҳокимиятини ўзгартиргунларига қадар доимий бўлмасдан, халқ томонидан сайланган. Руслар бийларнинг судларини мазкур муассасада бундан Россия таъсирининг ёйилишига ҳеч қандай муқобиллик йўқлигига ишонишиб, сақлаб қолганлар, лекин бир неча ўзгартиришлар киритиб, бийларни халқ томонидан доимий расмий кишилар этиб сайланишини, шикоят-арзларининг икки инстанция (босқич)ли, яъни бийлар кенгашига ошириш, ундан сўнг Россия судларига арз қилиш кабиларни жорий қилишган.

Мамлакатнинг ўтроқ қисмида қозилик судлари *шариат*<sup>1</sup> – ёзма мусулмон ҳуқуқи орқали амалга оширилиб, у бу ерга Ислом дини билан бирга кириб келган, анъанавий жараёнлар ва кўпинча миллий руҳ билан қоришиб кетган. Баъзи бир ўзбек урувлари қозиларга қарамасдан ҳозиргача ўзларининг кўпроқ оилавий масалаларга хос бўлган анъанавий урф-одатлари – *ўзбекчиликни* асраб келадилар.

Шаҳрисабзда мусулмон қонунчилиги Амир Насрулла томонидан унинг босқини чоғида номигагина қатъий ўрнатилиб, у вафот этгандан сўнг Шаҳрисабз яна Жўрабек кўлига ўтиб, мусулмон қонун-қоидалари сақлаб қолиниб, мамлакатга яхши мослашиб кетган.

Тошкентда мусулмонлар раҳнамози мустақил хонликлардаги каби қозилар бўлиб, улар у-бу лавозимга тайинланишидан аввал бир неча муллалардан иборат махсус ҳайъатнинг шариат қоидалари бўйича имтиҳонидан узоқ ва синчковлик билан ўтгач, бек томонидан умрбод тайинланади.

Суд кичикроқ бўлиб, битта қозидан иборат. Йирик ҳудудларда қозикалон бўлиб, судьяларга раислик қилади. Лекин у кичик масалаларни ҳал қилиб, йирик, жиддий

<sup>1</sup> *Шариат* (арабча остона ва сув ичиш жойи; йўл; мусулмон оламида қонунчилик) – Исломда Аллоҳ жорий қилган амалий ҳукмлар мажмуаси, шунга асосан шариат фикҳ маъносида ҳам тушунилади. Ислом шариати ҳукмлари Қуръон, суннат, ижмоъ ва қиёсдан олинади. Ислом шариатининг мақсадлари дин, жон, ақл, насл ва молни асрашдан иборат. Шариатда ушбу нарсаларни муҳофаза қилиш учун зарур бўлган барча чоралар кўрилган.

масалаларни бекнинг ўзи ҳал қиларди. Қозининг қароридан порози шахслар, бекка мурожаат қилишлари мумкин. Бунда бек масалага эътибор қаратмаслиги ҳам, баъзи ҳолларда эса барча қозиларни чақириб, унинг устида фикр юритиши ҳам мумкин. Муҳим аҳамиятга молик жинойий ишлар бек томонидан қозилар йиғинига қарор чиқаришлари учун юборилади, аммо офир жинойятларга жазо бекнинг тасдиғисиз амалга оширилмайди.

... Руслар Тошкентни босиб олиб, ҳукуматни бошқаришни тузиб чиқётганларида, яхшиси маҳаллий суд қоидаларига аралашмасликни маъқул кўрган. Қозининг оддий ишларни ҳал қилишдан ташқари яна никоҳ, ажрашиш ва бошқа барча оилавий масалаларга ҳам дахли бор. У буни Қуръондан келиб чиққан ҳолда, мусулмонларнинг диний туйғуларига шикаст етказмасдан бажариши керак.

... Тошкент шаҳрида тўртта қози бўлиб, уларнинг қарорлари кўпинча умумий тарзда қондирилиб, ҳозиргача Россия судларига камгина мурожаат қилинган. Аммо сўнгги уч йил мобайнида бир неча қозиларнинг пора олганлиги ва уларнинг ҳукмларига таъсир ўтказилганликда айбланган суд жараёнлари бўлиб, шундан уларнинг кўпи ишдан бўшатишган.

... Барча мусулмон қонунчилиги Қуръонга, у талқин этилган анъана ва китоблар, дастлабки халифаларнинг қарор ва ҳаёт тарзларига асосланган. Бу қонунлар мажмуи шарҳлар ва изоҳлар, сон-саноксиз жилдлардан иборат бўлиб, *Шариат* деб аталиб, роҳат-фароватга эришишнинг илоҳий йўлидир<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Ю. Скайлер Туркистонда шариат «Мухтасар ал-Викоя» ва «Ширъат ал-ислом» асарлари орқали изоҳлаб берилишини ёзган.

Ханафий мазҳабининг фикхий асосини ташкил этган энг муътабар асарлар ҳам Ўрта Осиёда яшаб ўтган қатор факих ва уламолар тарафидан битилган. Бу манбалар шариатнинг барча масалаларини қамраб олган асарлар сифатида умуммусулмон дунёсида ҳозиргача эъзозланади. Жумладан, «Мухтасар ал-Викоя» асари «Тож аш-шариъа соний» (Иккинчи шариат тожи) номи билан танилган Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубий (вафоти – 1346 йил) қаламига мансуб.

«Ширъат ал-ислом» (Ислом йўли) эса асли самарқандлик Муҳаммад Имомзода ал-Чўғий (1098–1177) томонидан ёзилган бўлиб, фикхий масалалар, одоб-ахлоққа оид фикрлари билан машҳур. Унинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари кенг тарқалган. Ушбу асар машҳур факих Абу Лайс ас-Самарқандийнинг (вафоти – 983 йил) мазкур номдаги фикҳга доир китобидан кўра кўпроқ шуҳрат қозонган.

## БОЗОРЛАР ВА САВДО

*Тошкент бозори – Якшанба бозори – Кумушгарлар –  
Мискарлар – Ошхона анжомлари ва қурол-аслаҳалар –  
Темирчилар – Чойхоналар – Сартарошлар –  
Аптекачилар – Пардоз-андоз моллари – Уна-эликлар –  
Мойлар – Бўёқлар – Оёқ кийимлари ва чарм буюмлар –  
Қозоқ бозори – Карвонсаройлар – Ҳиндлар –  
Қарз беришдаги ҳийла-найранглар – Кулолчилик –  
Қаштадўзлик – Ип-газлама маҳсулотлари –  
Пилла ва ипакчилик – Пилланинг афсонавий тарихи –  
Ўлчов ва оғирлик бирликлари – Пул –  
Бож ва солиқлар – Ярмарка ва унинг натижалари –  
Ўрта Осиёнинг савдо-сотик статистикаси –  
Юкларни ташини – Савдо йўллари –  
Темир йўл режаси*

Ўрта осиеликлар тасаввурига кўра, шаҳар жума намозига йиғилган барча намозхонлар, ўттиз икки савдо аҳли ёхуд касб-корни, ҳунарни ва бутун дунё тижоратини ўзида жамлаган бўлиши лозим. Аввал-бошдан ҳам ўттиз икки савдо аҳли (ҳунармандлар) бўлган бўлса керак, гарчи ҳозир улар бундан ҳам кўп. Эҳтимол, миқдорнинг танланганлиги инсон вужуди (танаси)нинг ўттиз иккита аъзодан ташкил топганлиги сабабли савдогарларнинг ҳам гуруҳи ўттиз икки ҳунармандлар гуруҳидан таркиб топиши шарт бўлган бўлса керак. Бундан ташқари, саноатнинг ҳар бир тури, масалан, косиблар, ипак тўқувчилар ва ҳоказолар ҳам камида ўттиз иккита тармоққа бўлинади. Мазкур барча савдо турлари бозорнинг мукамал ишлашида кўзга ташланиб, ана шундай бозорлардан бири Тошкент бозорига қадам ранжида қиламиз.

Тошкентни тахминан тенг қисмларга бўлиб турувчи улкан кўча бўйлаб юриб, у янада текис кенгайиб бораётган, ниҳоят дағал тошлар ётқизилган кичик тепаликдан ва шаҳарни

сув билан таъминловчи, сўлида катта сув тегирмони бор каналлардан бирида бунёд этилган жўнгиша кўприкдан ўтдик. Ундан сўнг кичик дўконлар бошланиб, улар дегрезлик<sup>1</sup> ва деворларига куриши учун эндигина бўёқдан чиққан нахталиқ материаллар илиб қўйилган ип-газлама цехининг ёнгинасида жойлашган. Дарвоқе, ўнгимизда ҳақиқий бозорнинг бошланишидан бурун маҳобатли Бекларбеги мадрасаси қад ростлаб турарди.

... Ҳар бир кўча битта савдо турига мўлжалланган; бу ерда ипак-шойи дўконлари, ҳув ана у ерда эса заргарлар, яна бир ерда жезгарлар, яна вақти-вақти билан улкан дарвозалари ҳовлига олиб чиқувчи, меҳмонларнинг яшаши ва молларини сақлаши учун карвонсаройлар.

Бу ерда очик саҳнлар бўлиб, марказидаги кичик расталари соябонлар ва кўзиқоринсифат қамишли тўқима чодирлар билан ёпилган, қарийб барча аравали савдогарлар бир гуруҳга тўпланган эдилар. Яна кабоб, кўмирли оловда обинон пиширувчи кичик ошхона, чойхонада новвой, яна бир одам баланд майдончада ўтирволиб, қошиқни тўлдириб қор ва шакар қиёмини болаларнинг ҳар бирига чекалаб бермоқда. Офтоб нури кўчаларга ёйилиб, бозорни жадал киздирар, шу важдан Осиёнинг бошқа кўплаб бозорларидаги каби кўчалар узра бир неча соябонлар ёйилган. Ҳар бир дўкон кичик майдонни эгаллаган ва унинг ортида янаям кичикроқ хона бўлиб, кўчага қараган томони мутлақ очик, дўконнинг олд қисмидаги нарсалар кундуз кунлари олиб қўйилади. Савдогар гилам ёхуд чойшабда оёқларини чордана қилиб ўтирар, моллари эса ерда ёки унинг ортидаги жавоңларга териб қўйилган. Кўплаб дўконлар шунчалик кичикки, дўстингиз ёки икки кишилаб ичкарига кирганда камдан-кам жой бўлиб, ҳатто сифмай қоласиз. Харидорлар отларида ўтирганча кўчада ёки дўконнинг остонасида туриб харид қилишади.

Бутун бозор қадимий ва оддий. Назарингизда гўё асрлар бўйи ҳеч қандай ўзгаришлар кўрмагандай. Генерал Черняев

<sup>1</sup> Дегрезлик, чўянгарлик – чўян эритиб, ундан турли буюмлар қуйиш касби. Чўянгарлар қозон, қорачирок, чирокпоя, милтиқ нили каби чўян буюмларни, ҳатто замбарак, тўп ҳам қуйганлар. XIX асрдан бошлаб уй-рўзғор буюмлари (қозон, обдаста ва бошқалар) асосан Россиядан келтирилиши натижасида Ўрта Осиёда дегрезлик касби анча сустлашган.

эски шаҳар бўйлаб бир-бири билан тўғридан-тўғри кесишувчи иккита кенг хиёбон ўтказишни таклиф қилган ва шаҳар ҳокими бозорнинг ўртасидан тош ёки шағалдан яхшилаб кенг кўча ётқизиб, Тошкентнинг рус қисми билан боғлашни анчадан буён хоҳларди. Бу бозорнинг баъзи қисмини таъмирлашга имкон бериб, нафақат савдо-сотик, балки саломатлик учун ҳам катта фойда келтирарди. Афсуски ушбу лойиҳа шаҳарнинг бошқа қисмида иш бошлаган ярмаркадаги одамларни бу ерга жалб қилиб, маҳаллий бозордаги савдонинг ўсиши савдо-сотик учун зарар келтириши важдан генерал-губернатор томонидан уч мартаба рад этилди.

Тошкентда бозор-ўчар учун асосий кун – чоршанба; ҳар куни харидорлар бўлиб, дўконлар бирдек очилмаса-да, аммо чоршанбада савдо гавжум бўлар, мамлакатнинг ҳар еридан келган кишилар олиб келган майда-чуйда нарсаларигача сотади. Шунда оломон кўплигидан осон ҳаракат қилиш анча мушкуллашади. Мен сўз юритаётганим фақатгина катта бозор ҳақида, ҳолбуки шаҳар дарвозалари яқинида кичик бозорлар бўлиб, улардан энг аҳамиятлиси – Ўрда бозори шаҳарнинг рус қисми чеккаси, собиқ арк (*ўрда*) яқинида эди.

Янги бозор шаҳарнинг рус қисмида кечроқ шаклланган, асосан нон, мева, гўшт, сабзавотлар ва кичик буюмлар сотилар, пировардида у руслар учун мўлжалланган эди. Одатда якшанба кунлари бўлгани боис, «Якшанба бозори» деган номи ҳам шундан келиб чиққан. Унга руслар «Маст бозор» деб ҳам ном беришган бўлиб, маст аскарларнинг кўплигидан ҳалиям шу ном билан аталар, аскарлар Тошкентда қаттиқ интизомга риоя қилишмас, бунинг учун қамоқ жазосининг ўйлаб топилганлиги ҳам ҳеч қандай фойда, нафси тия олиш учун восита бўла олмади.

Мен ёлғиз ўзим ёки Мулла (Мулла Хайрулла – З. С.) ва бошқа дўстларим билан бозор бўйлаб тез-тез кезиб, дўкондорлар билан савдолашар ёки остонада ўтирганча хунармандларнинг ишларини кузатиб, савдо-сотикнинг қандай кетишини томоша қилардим. Сотувчилар савдо-сотикқа доим шай, ҳолбуки мудом имиллашиб, ҳеч қачон сизга бир вақтнинг ўзида битта ёки иккита маҳсулотдан бошқасини кўрсатишмас, агар улар сизга ёқмаса битта ёки иккитадан

ортиғини ҳам келтиришмас ва уни харид қилишингиз учун ҳаракат ҳам қилишга ботинишмас эди. Агар бирор нарса сотиб олишга эмас, шунчаки *томошага* келдим десангиз, кўрмоқчи бўлган барча нарсангизни кўрсатиб тавсифлашга ҳар доим тайёрлар. Уларнинг тижорий ҳисоб-китоби ҳам ўзига хос, дўқонидаги бор нарсани дарров сотиб юборишни исташмайди. Агар шундай бўлгудек бўлса, донмо юқори нарх сўрашади. Бир савдогар шундай деган эди: «Бир ҳафта давомида савдо қилишим учун етарли молим бўла туриб, нимага энди ҳаммасини сизга сотаман? Кейин нима билан банд бўламан?»

Мен, айниқса заргарлик моллари билан қизиқиб кўрдим. Уларнинг дўқонлари кичик кўчада жамланган бўлиб, уларни навбати билан айланиб чиқиш кўнгилни чоғ қиларди. Дўқонларни кўздан кечириш жараёнида ҳар бири менга назаримда аввалгиларида учратмаган бир неча маҳсулотларини кўрсатишарди. Маҳсулот захиралари ҳамиша кам: озроқ кумуш сирға ва узук-болдоқлар, елка ва сочларга тақиш учун мўлжалланган тугмали камар ва туморлар, баъзан рангли шиша парчалари кўндирилган маржон-шоода ва би-лагузуклардан иборат. Ҳамма ерда кўп миқдордаги феруза учрар, аммо қарийб барчасининг сифати у қадар яхши эмас, кўпинча юган, эгарларнинг кўндоқлари, шамширларнинг дастасини безаш учун ишлатилар, уларнинг бари кумуш билан қуюқ қилиб, сўнгра юзаси бир хил шаклга келтирилиб силлиқланар ва сахтиёнга<sup>1</sup> ўхшаб қоларди.

... Мискарлар бозорнинг жанубий томонидаги кўчани эгаллаб, болғаларининг товуши чор-атрофдагиларнинг қулоғини қоматга келтирганди. Дастлаб *рус самоварини* тузатаётганларга кўзингиз тушади. Самовар бу ерда тайёрланмас, истилодан аввал ҳам Россиядан келтирилар эди. Аммо ерли аҳоли нозик шаклда, одатда усталик билан ишланган кўплаб нафис чойнак ва кўза (*қумгон*)лар яшашар ва сиртини искана билан ажойиб безакли қилиб, баъзан иккита металлдаги безакни намоиш этиш учун юзасига юпқа қилиб қалай қоплашар эди.

<sup>1</sup> *Сахтиён* (шагрень) – эчки, қўй каби ҳайвонлар терисидан ясалган, юмшоқ, ўзига хос гул ташлаб турадиган тери.



Бозор ошпази.

... Бу қаторнинг охирида Россиядан келтирилган, ошхона учун ишлатиладиган темир қозон, идиш-анжомлар талайгина. Фойдаланиладиган темирнинг барчаси ташқаридан келтирилар, маҳаллий аҳоли пичоқ, шамшир ясашни ҳисобга олмаганда темирни кам ишлатарди. Сотишга мўлжалланган пичоқ, устара ва қайчиларнинг кўпи темирдан, кўп пичоқларга ўткир бўлиши учун пўлат пайвандланган, баъзан эски шамширлардан олиниб, буткул пўлатдан тайёрланганларининг нархи анча қимматга сотилади. Пичоқлар ҳар бир осиелик ҳаёти учун зарурият саналиб, уни тайёрлаш ва сотишда бўлгани каби савдоси билан ҳам анча кўп одам шуғулланади. Одатда дасталари суякдан, бой безак берилиб ишланган ҳар бир пичоқнинг от терисидан тайёрланиб, яшилга бўялган филофи бор. У зеб берилган пўст ёки терига маҳкамланиб, белга тақиб юрилади.

... Ўрта Осиёда қурол-аслаҳалардан фақатгина пилтали милтиқ ишлаб чиқарилиб, стволи<sup>1</sup> европача дағал ёхуд эски шаклда, асосан Ҳиндистон ва Эрондан келтирилади. Тошкентда бир қанча темир қуюв цехлари бўлиб, хўжалик учун майда-чуйда маҳсулотлар, жумладан мой лампалар ишлаб чиқариш билан банд. Улар эски Рим мой лампалари

<sup>1</sup> Ствол – ўқ отиш қуролларининг трубасимон қисми.

шаклини эслатар, аммо ишлаб чиқариши кўполликдан холи, баъзида темир тўлик суюлтирилмаганлигидан сирти дағалроқ. Қуюв жараёни жуда оддий. Қуймачилик махсус бинода жойлашиб, айвони бир тарафдан доимо жанубга томон очик, шу тарика моғорларни тўлик қуритиш учун қуёш нурини етказиб беради.

... Жазирамадан толиқиб, бир гуруҳ маҳаллий аҳоли сўнги гап-сўзлар ва Хива экспедицияси<sup>1</sup> овозаларини муҳокама қилиб ўтирган чойхоналардан бирига кирдик. Шойи кўрпачаларга ўтиргач, болакай – чойхоналарда болалар кўпинча доимий иш учун ишлашар – бир сиқим кўк чойни мис чойнакка солиб, киришда қўйилиб, кўмир билан қайнатиладиган катта рус самоваридан тўлдириб, кичик хитой пиёлалари билан олдимизга келтирди. Четда турганлардан бирига бизга оққанд, *кишмиш* ёки майиз, бир неча иссиқ нон ва ширин ўрик харид қилиб келтириши учун майда танга бердик. Булардан ташқари гўштли сомса хоҳласак бурчакдаги ошхонадан олишимиз мумкин. Чойхоналарда чойдан бўлак нарса сотилмас, маҳаллий аҳоли нон ва майизни дастурхон вазифасини ўтайдиган белбоғларига тугиб, ўзлари билан олиб келар эди.

Чойхонани тарк этиб, тужжорнинг сочини киртишлаётган сартарошга дуч келдик. У совун ишлатмаса-да, аммо бош терисини кичик жез жомдан хўллаб, ўта ноқулай кўринган устарани кўлида гўё қалам ушлагандек тутиб, ҳавас қилгудек усталик билан соч ола бошлади. Сўнгра бошни яна бир бор ювиб, сочиқ билан қуритгач, устаранинг бир томони билан мўйловнинг ўртасидан бир дюймини олиб ташлади. Мусулмончилик қоидаларига кўра бурун остидаги мўйлов қисми тоза қилиб олиниши талаб қилинади. Сартарош барча тараққий этмаган мамлакатлардаги каби жарроҳ сифатида ҳам танилган бўлиб, сизга қон қуйиши ёки имкони қадар амалиёт ўтказиши мумкин. Аммо унинг йўл оша жойлашган аптекачининг дўкони билан ҳеч қандай боғлиқлиги йўқ.

Гулдор тамғали доирасимон ғаладонлар ва кичик сурилма қутилар гиёҳларнинг қуритилган тутами қанақа, нима экан-

<sup>1</sup> Ю. Скайлернинг Ўрта Осиёга саёҳати даврида (1873 йил) Россия империяси харбийлари Хива хонлигини истило этиш учун харбий ҳаракатларни олиб бораётган эди.



лигига шак-шубха қолдирмайди. Бу ерда сиз Осиё до-ришунослигига маълум барча дориларни топишингиз мумкин. Яна катталиги мускат<sup>1</sup> ёнғоғидек келадиган Эроннинг синдириб, чойингизга солганда маълум таъм берувчи қуритилган лимонларини, кичик кўзгулар ва рус қоғозини харид қилишингиз мумкин. Бу ерда яна *атторхона*<sup>2</sup> деб аталган кўплаб дўконларда, гарчанд савдода оз миқдорда бўлса-да, аёллар ишлатадиган барча пардоз-андоз молларини топишингиз мумкин. Чунки исталган томорқа бу каби маҳсулотларни таъминлай олади. Буларнинг ичида ҳар ҳолда энг муҳимларидан вайда<sup>3</sup> оиласига кирувчи *ўсма* бўлиб, кўзқошларни қора рангга бўяш учун ишлатилади. Янги узилган барглари пиёлада туйилиб, қиём ҳолига келтирилгач, қалам ўрнида қамиш новдаси ва бармоқ билан суртилади. Одатга кўра фақатгина қошлар эмас, балки улар ораси ҳам бир қатор узун қилиб бўялади. Дастлаб бўёқ хира яшил тус бўлиб, бир неча лаҳзадан сўнг кўкимтир қорага айланади. Холбуки, у дарров йўқолиб, ҳар икки-уч кунда янгидан суртиб турилади. Бу одат шунчалик кенг тарқалганки, ҳатто бир ёшга етмаган болаларга ҳам ўсма суртиб кўйилади. Қора кукунли сурмани киприкларни бўяшда ҳатто эркаклар ҳам ишлатишиб, кўзни чанг ва шамолда яллиғланишдан енгиллатади. *Оқ уна* Россиядан келтирилиб, юзни оқартириш учун кўлланади. Кўпинча юзлари ўта сариқ аёллар томонидан суртилади.

... Овқат тайёрлаш, ёритиш<sup>4</sup> ва бошқа мақсадларда турли хилдаги донлар, кўпроқ *кунжут*нинг янчилганидан фойдаланишади. Уни асосан, таом пишириш учун кўпроқ кўлланишади.

... Кичик, бир-бирига ўхшаш дўконларда фойдаланиш учун бўёқлар сотилади. Ҳиндистон ва Бразилиядан келтирилган индигодан<sup>5</sup> ташқари бошқа бўёқлар Россиядан ки-

<sup>1</sup> *Мускат* – Осиёнинг иссиқ ўлкаларида ўсадиган, доимий яшил дарахт ва унинг хушбўй мағизли ёнғоғи.

<sup>2</sup> *Атторхона* – дастлаб атир-упа ва бошқа хушбўй пардоз-андоз моллари сотиладиган, XIX – XX аср бошларида эса кундалик ҳаётда керак бўладиган барча майда-чуйда молларни сотадиган дўконларга нисбатан ишлатилган.

<sup>3</sup> *Вайда* (лотинча *Hsatis tinctoria*) – қарамдошлар оиласига кирувчи ўсимлик. Европада кўк ранг олишда, Хитойда эса халқ табobatiда кенг тарқалган.

<sup>4</sup> Бу ерда мойчироклар учун ишлатиладиган мой назарда тутилмоқда.

<sup>5</sup> *Индиго* – ўсимлик номидан олинган. Ундан кийимларга ранг бериш учун ишлатилган. Инглизчада бу ранг «Индиан блу» (*Indian blue*) деб аталиб, бинафша рангдир.

риб келади. Ёввойи ўсадиган ва боғларда кўп экиладиган рўян<sup>1</sup>, мамлакат учун хос бўлган яна бир неча бўёқлардан фойдаланишади. Улардан бири бўз-сарик *испарук* Даштда анча сероб ўсади<sup>2</sup>. Гулларининг аралашмаси чиройли ва доимий ёрқин сарик ранг бера олади. Бошқа бир сарик ранг – *тўқмоқ*, япон софораси (*Sophora Japonica*)нинг гулларидир. Асосан Кўкондаги тут дарахтларида ўсувчи замбуруф – *пугакдан* териларга яшил-сарик ранг беришда қўлланилади. Анор пўчоғи қора бўёқ олишда кўп миқдорда ишлатилади.

... Бутун бир кўчани этикдўз қосиблар эгаллаган. Баъзилари фақат қалин, бошқалари анча оммабоп бўлган тоза саҳтиён этиклар тайёрлаш билан, яна баъзилари от минганда қиядиган этикларнинг тағчармига мих қоқиш ва ўткир пошна қўйиш билан овора. Ҳар бир дўкон ихтисослашган, фақатгина тағчарм терини кесишга мўлжалланганидан бўлак. Кўнчининг иш усули жуда оддий, унинг бир томони очиқ бочкалари катта жўнгина тўйнуқ орқали ёки ердаги чуқурликларда жойлашган бўлиб, у терини тайёрлашда тўртта усулдан фойдаланади.

... Эгар-жабдуқ расталари, сўл томонимиздаги дағал филдиракли аравалар тайёрловчи дўконларни тарқ этиб, кўчманчиларнинг маҳсулотлари, айниқса туя жунидан тўқималар, арқон, гилам ва қалин жун рўмоллар, чодир ва кигиз топиш мумкин бўлган қозоқ бозор деб аталувчи манзилга келдик. Кигиз тўқиш – қозоқ аёлларининг машғулоти. Қамишдан қилинган бўйра устига жун юпқа тўшалиб, текис бўлгунга қадар тўқмоқ билан саваланади. Сўнгра эҳтиётлик билан сув сепилиб ёки сув ва ёғ маълум вақт шимитилиб, кейин бўйрани жун билан маҳкам қилиб ўраб, уни учидан ўртасига қадар бовланиб, ер бўйлаб ўраб қўйилиб, вақти-вақти билан сув сепилиб, арқонлар билан бойланиб, сиқиб қўйилади. Шундан сўнг ана шу йўл билан етарлича сиқилгач, уларни ечиб, бўйрасиз бир неча соат айлантириб, вақти-вақти билан сув сепилиб турилади. Кейин қуёшда қуритилади. Кигизнинг бир қанча юпқа турлари жуда ҳафиф ва чиройли.

<sup>1</sup> Рўян – илдиздан қизил бўёқ олинадиган ўтсимон ўсимлик.

<sup>2</sup> Ю. Скайлер испарукнинг боғлар учун жозиба бахш этиши ва савдода ҳам фойдаланиш мумкинлигини, ўзи билан олиб кетган ўсимлик уруғи ушиб чиқмаганлигини афсус билан ёзади.



Хинд савдогари.

Кошгардан келтирилган оқ кигиз энг аъло саналиб, маҳаллий хукмдорлар унга ўтқизилиб, тахтга кўтарилган. Қозоқлар тўқиган чодир ва гиламлар кўпол. Қарши яқини ва Чоржўйдаги туркманлар томонидан тўқилганлари энг яхши ҳамда хоҳлаган миқдорда фақатгина Бухородан топиш мумкин. Бу ерда (бозорда – З. С.) яна турли бошоқли дон ва ун, пахтани ҳам тозаланган, ҳам кўзоқлари билан сотадиган дўконлар бор. Улар яқинидаги расталар бу ўлкага маълум боғдорчилик ва гул уруғлари билан таъминлайди.

Бозордан ўтгач, одатда дарвозалари улкан, ичкараси савдогарлар билан тўла ҳовлиларга кўзимиз тушди. Булар карвонсаройлар бўлиб, бир қисми улгуржи олиб-сотувчи тижоратчилар томонидан молларини сақлашда, яна бир қисми эса озроқ муддатга савдо-сотик учун келган ажнабий савдогарларга турар-жой сифатида фойдаланилади. Уларнинг учтаси қарийб хиндлар томонидан эгалланган. Ўрта Осиёнинг аҳамиятли шаҳарларида кўп сонли хиндлар бўлиб, биргина Тошкентда уларнинг сони 140 тани ташкил этади. Улар асосан Шикарпурдан келишган, гарчанд тижоратнинг кўп турларида иштирок этишса-да, асосан қарз бериш ва судхўрлик билан шуғулланишади. Энсизгина шимлари, ўзига

хос уст-бошлари ва пешонасидаги кастасини англатувчи қизил ёки қора ранг белги ҳамда ирқий тавсифидан ташқари, улар осонгина фарқланади. Улар менинг четдан келганимни кўргач, меҳмондўстлик билан қабул қилишиб, ҳар бири менга шерик бўлишни хоҳлашарди. Синчковлик билан инглиз тилида сўзлаша оладиган бирортани топишга ҳаракат қилсам-да, уларнинг бир нечасигина алифбо ва сонларни такрорлаш ёки саноқлигига умумий жумлаларни гаплаша оларди, холос. Бурчакдаги кичкина хона ибодатхона сифатида фойдаланилиб, ўзига хос меҳробда эса кўплаб кичик бутлар, ажабтовур тошлар ва шунга ўхшаш кичик нарсалар териб қўйилган. Киришда оёқ кийимимни ечишим керак эди. Қирган заҳотимоқ қоҳин кўп сабъ-ҳаракат билан ҳамма нарсани баён қилишга тушиб кетди. Бир амаллаб унинг қадамжоси учун кичикроқ эҳсон қилишимни тушунтирдим.

Шеригим ўзини англизман деб таништирган бўлса-да, бу тилда гаплашишда анча нўноқ чиқиб қолди. Карвонсаройдан қайтишда хиндлардан бири бизга қисқа йўналиш бўйича ҳамроҳлик қилишни таклиф қилди. Оломонга чап бериш учун сирли бир қиёфа билан бизни ўзи билан кичикроқ ариқ тарафдаги қаровсиз йўлак бўйлаб олиб кетди. Холбуки инглизларга мақтов ва сартларга нисбатан норозиликдан бўлак бизга айтадиган ҳеч бир яширин гапи йўқ экан. Унинг барча хатти-ҳаракати ғалати бўлиб, менинг ҳамроҳим унинг Ҳиндистон ҳукумати учун Тошкентдаги вазият ҳақида ахборот бериб туришга юборилган махфий миссияни бажараётганлигига амин бўлди.

Бу хиндлар узоқ хонадон ҳамда боғларда эмас, шаҳарнинг савдо марказига яқин ва қисман хавфсиз бўлиши учун карвонсаройлардаги нукул бир ёки икки кишилиқ хоналарда яшашади. Шу тариқа улар қарзини тўлай олмай, ўлдириб кетиш ниятидаги қарздорларидан ҳимояланган эдилар.

Уларнинг асосий машғулоти аввал айтганимдек, судхўрлик бўлиб, холбуки қарз беришда нафақат улар, балки яҳудийлар, афғонлар, ҳатто маҳаллий мусулмонлар ҳам бундай даромадли ишда машғул бўлиб, Тошкентда камида мингтача судхўр борлиги тахмин қилинади. Хиндлар одатда қарзни йигирма тўрт ҳафтага берар, ҳафтасига эса ҳар бир тилла учун бир танга бадал талаб этилар, яъни  $1/24$ , фойдали келишув

жараёнидаги даромад беш танга ёки тахминан йигирма олти фоиз. Бу эса йилига тўлиқ эллик олти фоиз бўларди.

... Чинни ва сопол буюм сотувчи дўконлар кулолчиликка қизиққан ҳар кимнинг диққатини жалб этмай қолмайди. Идишлар жўн ва кўпинча кўпол, одатда эътиборсизлик билан ишланган бўлса-да, бироқ дизайнидаги эркинлик ва рух, бўёқларидаги уйғунлик жуда ёқимли ҳамда яхши ишланган идиш-товоқлар безак мақсадларида қўлланилади. Одатда идишлар мовий ва оқ рангларда бўлиб, баъзан хира кўкимтир-яшил тус асосий ранг берувчи, баъзан сариқ ва тўқ бинафша эҳтиёткорлик билан ишлатилган. Хитой *чинни*лари тошкентликлар томонидан юксак баҳоланади ва жуда баланд нархларда келтирилади. Хўжандлик Муҳаммад Шокирнинг маҳсулотлари энг аъло саналиб, яна Самарқандда, айниқса Андижонда ҳам яхшилари тайёрланади. Қишлоқларга сирланган ва сирланмаган одатий турдаги идишларни йирик шаҳарлардаги кулоллар етказиб бериб, улар ёз давомида қишлоқларни кезиб, савдога оид асбоблар, нарсалар жуда кам ва жўнлигидан жойларда топган тупроқдан осонгина ишлатишади. Умуман кулолчилик ва сопол идишлар аввалдан маълум бўлса ҳам, аммо мамлакатда чинни ишлаб чиқариш Машҳадда ўрганиб, 1857 йилда қайтиб келган самарқандлик Уста Қосим томонидан яқинда амалга оширилган. Чинни учун ярайдиган хомашёлардан оқ тупроқ (*гилвата*) Кармана жанубидаги Қарнон тоғларидан, Тошкент ва Қўқон оралиғидаги Обликда топилган. Чакмоқтош (*оқ тош, тош қум*) Зарафшоннинг юқори қисмидаги тоғларда ёки шағал тош шаклида дарёнинг Самарқанд яқинидаги шағалли соҳилларидан, оҳак ва сода (*ишқор*) эса *солерос*<sup>1</sup> турларининг кулидан олинади.

Сирли сайқал ишқор билан қўрғошин оксиди аралашмасидан тайёрланиб, баъзан қалай ҳам қўшиладики, бу унга ғоят завқ берувчи Мавритан буюмларидек жаранглайдиган товуш беради.

Агар яшил сайқал маъқул кўрилса, андак яшил бўёқ қўшилса, кифоя. Идишга безак беришда эса ранглар сув ва

<sup>1</sup> *Солерос* (Salicornia) – амарантлар оиласига кирувчи бир йиллик ўсимлик. Европий, Америкада кенг тарқалган. Эскидан унинг кулидан сода олинди, шиша, совун, тўқимачилик маҳсулотлари ва қоғоз тайёрлашда фойдаланишган.

гилос ёки ўрик қиёми билан аралаштирилиб, эчки ёлидан қилинган чўтка билан сирланган идишни оловга тоблашдан бурун бўялади. Кўк ранг лапис лазулидан<sup>1</sup>, бинафша ранг *магн* (марганец?)дан, сарик эса охрадан<sup>2</sup>, яшил бўёқдан олинади. Самарқанддаги сўнгги қазинмалар бу ерда бир вақтлар шиша ишлаб чиқарилганидан далолат бериб турибди. Хулагу<sup>3</sup> хузурига жўнатишган Хитой элчиси Луи Ю (1259 йил) шундай деган эди: «Эшиклари ва деразалари ойиалар билан қопланган». Чан Чунь<sup>4</sup> бироз аввалроқ шароб учун идишлари фақатгина шишадан деб айтган эди. Қизиқарлиси шундаки, доктор Бретшнейдер<sup>5</sup> ўзининг таржимасида бу маълумотни ташлаб кетган. Россия компанияси ишларни бироз йўлга қўйгунга ҳамда печларининг қурилишидаги носозлик туфайли ундан воз кечгунга қадар шишасозлик асрлар давомида унутилган. Сибирь шишаларини ишлаб чиқарувчи Исаев шундан сўнг Хўжанд яқинидаги Дигмоёда ишларни бошлаб, 1875 йилнинг ёзи давомида заводнинг қўқонликлар томонидан талон-тарож этилиб, ёқиб юборилгунга қадар бу борада муваффақият билан фаолият юритди.

Эчиллик билан урчуқ (дук)лар, ғалтаклар ва бошқа кичик ёғоч нарсаларни айлантираётган, исканага ўхшаш ва кичик токар дастгоҳида арқонларини ҳаракатлантираётган эркаклар, тикилган дўппи ва камарлар сотаётган қора ёпинган аёллар расталарининг бир тарафини ортда қолдириб, биз тўқилган рус читлари, турли рангдаги Бухоронинг шойи-

<sup>1</sup> *Лapis лазули* (ложувард) – минерал. Тўқ кўк ранги учун шундай деб аталган. Ҳар ҳолда арабча «азул» – осмондан олинган. Қадимда сапфир деб аташган. Лapis лазули Европа мамлакатлари ва Шарқ халқларида юқори баҳоланган. Жуда чиройли ва қимматбаҳо зеб-зийнат буюмлари яшашга мўлжалланган тош. Синонимлари: Бухоро тоши, ложувард тош, лapis лазурь.

<sup>2</sup> *Охра* – сарик ёки қизил тусли минерал бўёқ.

<sup>3</sup> *Хулагу* (1217–1265) – мўғул ҳукмдори ва лашкарбошиси. Чингизхоннинг невараси. Олд Осиёда ўзи асос солган хулагулар давлатини бошқарган.

<sup>4</sup> *Чан Чунь* (1148–1227) – хитойлик монах. Чингизхон саройига саёхати билан танилган. У ҳақида батафсил қаранг: *Федчина В.Н.* Китайский путешественник XIII в. Чан Чунь // Из истории науки и техники Китая. – Москва: Изд-во АН СССР, 1955.

<sup>5</sup> *Бретшнейдер Эмилий Васильевич* (1833–1901) – хитойшунос, ботаник ва географ). Европаликларнинг Хитойдаги ботаник тадқиқотларини ўрганиб, тизимлаштирган ҳолда «Европаликларнинг Хитойдаги ботаник кашфиётлари тарихи» («History of European Botanical Discoveries in China») номли китобини нашр эттирган (1898). Унда 647 та тадқиқотчининг биографияси, саёхат йўналишлари ва асосий ишлари баён этилган.

ипагигача, ҳатто тўғридан-тўғри Москвадан келтирилган духоба ва тилла кимхоб кийим-бошлар сотиладиган кўчага келдик. Бу ерда каштадўзлик маҳсулотларининг савдоси билан асосан эркаклар машғул. 1220 йилда Чингизхон хузурига жўнатилган Хитой элчиси: «Тикиш ва тўқишни эркаклар бажаради», деб айтгани ҳам бунга аниқ мисол бўла олади.

... Яхлит расталар пахтадан тайёрланган газмоллар билан тўла бўлиб, улар орасида ҳар бир дўконда мавжуд ҳамда Россияда тўқилган кўп миқдордаги фабрика маҳсулотлари сотилаётганини пайқамай қолмайсиз.

Маҳаллий маҳсулотларнинг барчаси одмигина. Асосийси *бўз* – рангсиз ва мухими оқартирилган, кўйлак ва иштонлар тикишда қўлланилади. Руслар орасида у (*бўз* – З. С.) мато сифатида маълум бўлиб, анча илгари бу ном нотўғри берилган. *Мато* тегишли узунлик ўлчови сифатида саккиз ярд<sup>1</sup> ташкил этиб, фабрика моллари эмас, маҳсулот бўлакларига нисбатан бу ном берилган. *Дока* – юпка материал, муслин<sup>2</sup> тури. Кўпол шакли кийим-бошларга астар ва юпкаси саллалар учун қўлланади. Энг яхши салла саналган инглиз муслинлари Хиндистон орқали келтирилади. Бу каби сифатлиси Россияда ишлаб чиқарилмаса-да, унинг ташқаридан келтирилишини тақиқлашга доир бирор ҳаракат қилинмаган.

*Олача* – йўл-йўл, кўк рангли газмол танобнинг бўялгани. *Қалама* эса бирмунча сифатли, одатда оқ рангли йўл-йўл чизиклар ўтказилгани. Ерли аҳоли пахтадан ёғоч дастгоҳлар орқали кўлда газмоллар тўқиб, гоҳо уни уч рангда бўяшади.

1869 йилда кўшин учун аскарларнинг русча оқ пахтали яктаксимон уст кийими узокдан келтирилгандан кўра шу ернинг ўзида ишлаб чиқариладиган бўздан фойдаланишга ҳаракат қилиб кўрилди. Аммо кўшин низомида бюрократия шу қадар кучли эдики, бўз ўн дюймдан кенг тайёрланмаганидан ўн тўрт дюймли газмолни унга алиштириш мумкин эмас деб топилди. Шунинг учун пудратчилар керакли молни Тошкентда тополмаганларидан пахтали маҳсулотлар кенгроқ ишлаб чиқариладиган Бухорога ўзларини урдилар. Ҳатто

<sup>1</sup> *Ярд* – 91 см га тенг инглиз узунлик ўлчови.

<sup>2</sup> *Муслин* – юпка газлама тури.

Ғиждувонда уни ишлаб чиқарадиган алоҳида фабрикаларни ишга туширишни бошладилар. Натижада Тошкентдаги саноат арзирли фойда кўрмаган бўлса-да, кўшин учун махсус ишлаб чиқарилган ва Москвадан келтирилган рус газмоллининг йўл сарф-харажатлари анча юқори нархда бўлишига қарамай, сифатли ва чидамли мато бўз бўлиб қолмоқда.

Аъло сифатли ипак маҳсулотлар Бухоро, сўнгра Қўқон ва Хўжанд, ундан кейин Хивада тайёрланган, энг кам баҳолангани Тошкентники саналади. Мусулмончиликда тоза ипак матодан фойдаланиш асосан аёллар ва болалар билан чекланганлиги туфайли, эркакларнинг чопонларига ипак матоларнинг пахта билан аралаштирганини қўллашади. Ипак матоларни энсиз йўл-йўл қилиб ёки кўпинча ноодатий шаклда кизил, яшил ва сариқ ранг бериб ёки айрим ҳолларда оддий тўқишади. Ҳозирда Европа бозорини таъминлаш учун кўпроқ одатий безаклар берилмоқда. Ранглари узоққа чидайди ҳамда ипак толаси бир неча бор ювилса ҳам ўзининг пишиқлиги ва жилосини сақлаб қолади.

Ярим ипак-шойи фабрика маҳсулотларидан беқасам ва *адрас* энг маъқули ва машҳури бўлиб, иккови ҳам одатда тор йўл-йўл чизиқли шаклда тайёрланади. Уларга кенг ясси ёғоч асбоб билан уриб жило берилади.

Ўрта Осиёда ипак савдоси аҳамиятли эканлигидан унинг икир-чикир жихатларигача чуқур тўхталиб ўтсам афв этгайсиз.

Бизга айтишларича, ипак маҳсулотлар ишлаб чиқариш анъана сифатида Хитойнинг Хўтан шаҳридан кириб келган ва ҳар ҳолда бутун Ўрта Осиё кенгликларига тарқалган. Аммо Тошкент, Хўжанд ва Самарқандда қарийб йўқолиб кетиш даражасига келиб қолган. 1785 йилда Шохмурод<sup>1</sup> томонидан Марв эгаллангач, бу соҳа яна жонланган. У мазкур шаҳарнинг барча аҳолисини Бухорога кўчириб, бу ерда улар машҳур машғулоти саналган пиллачиликни давом эттиришган.

Амир Насрулла замонида уларнинг авлодларига Самарқандда яшашга рухсат берилди ва ўша пайтдан пилла етиштириш гуллаб-яшнаб, ҳозирда Зарафшон, Хўжанд ва Қурама

<sup>1</sup> Шохмурод (1741–1800) – Бухоронинг 1785–1800 йиллардаги маърифат амри. Мухаммад Дониёлбий оталиқнинг ўғли.



туманлари кўплаб қишлоқларининг асосий машғулоти саналади.

Ҳар бир касб-кор *рисола* деб ном олган, пайдо бўлишига доир афсонавий ҳикоялардан иборат ёзма ривоят ва у билан шуғулланишга доир кўрсатмаларига эга. Қуйидаги ривоят асли туркий ва форсийдан таржима қилиниб, муқаддимаси Айюб пайғамбарнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, кенг тарқалган «*Қасас-ул-анбиё*» («Пайғамбарлар ҳаёти») китобидан олинган:

«Меҳрибон ва раҳмдил Аллоҳ номи билан! Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин, ундан қўрққанларга абадий роҳат-фароғат бўлсин. Унинг хабарчиси Муҳаммад ва унинг оиласига ва барча издошларига эҳтиром ва тинчлик бўлсин. Яна Аллоҳга ва унинг хабарчисига ҳамду санолар, оламнинг шоҳлари саналган Одамнинг болалари ва унинг авлодларига шараф бўлсин!

Куёш порлоқ осмонда! Булбул билим боғларида! Илоҳий оламнинг сирларини билгувчиларга! Ягона Ҳақдан боис!

Ҳақиқат боғларидаги тўтиқуш! Ҳар нарсадан аввал ишни тамомламоқ! Боғларда майса ва майсада товус! Ҳақиқат боғларидаги тўтиқуш! Ҳар нарсадан аввал ишни тамомламоқ! Боғларда майса ва майсада товус! Кўкда ва ерда егуликни берган ва ҳаммани тўйдирганга! Кутилмаганда инъом этувчи!

Юқорида сўзлаганимнинг бариси танланган пайғамбар Муҳаммад номи билан, Аллоҳ унга раҳм қилсин ва асрасин! Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин! Аллоҳ унга чексиз эҳтиром билан шундайин амр қилди: «Эй, сен Муҳаммад! Бу оламда тарғиб қилиш ва огоҳ этиш учунгина жўнатилдинг. Эй Муҳаммад, уларга қарши гувоҳлик бериш учун шоҳид, уларни чорловчи ва огоҳ этувчи, тарғиботчи сифатида жўнатдик. Анбиёи изомлар<sup>1</sup> ўзларининг шериклари билан ўқитиб, дедилар: «Ҳар бир пайғамбар ўз қавмига шоҳид қолдирди. Биродарларимиздан Айюб эса пилла қурти қолдирди». Бу қуртлар Сир деган дарахтда пайдо бўлиб, Аллоҳ уларга озикланиш учун унинг баргларини берди. Ушбу барглар билан улар куч олиб, бу дарахтда ўрмаладилар. Айюб пайғамбарда сабр ва мулойимликнинг барчаси мужассамлигини кўргач, кодир Аллоҳ лаъин шайтонга деди: «Сен менинг амримни

<sup>1</sup> *Анбиёи изом* – Қуръонда номи зикр этилган машхур пайғамбарлар.

адо этмадинг, сенга берилган нарсаларга шукр қилмадинг ва менинг қаҳримга учраб, номинг абадий лаънатга қолди. Аммо одамлар борки, менга шукр қилиб, тиз чўкишади ва ўзларининг роҳат-фароғати учун менга шукр қилишади». Шундан сўнг шайтон деди: «Менга ўша одамларингни кўрсат». Қудратли Аллоҳ Айюбга деди: «Ўзингни шайтонга кўрсат ва у иблис сендан ўрناق олсин». Аммо Айюб йиғлаб деди: «Оҳ, сен ҳаётни сақлаб турувчи ва бахш этувчи, тозаларнинг тозаси, менга қаҳринг келмасин». Қодир Аллоҳ сўнгра яна деди: «Эй, Айюб, ўзингни кўрсат. Кейин менинг қудратимни кўр». Сўнгра пайғамбар ўзини шайтонга кўрсатди. Шайтон Аллоҳга деди: «Сен бу одамга битмас-туганмас бойлик ва бор нарсани инъом этганингдан у сенга ибодат қилиб, сенга бўйсунди».

Сўнгра Аллоҳ ўзининг фариштаси Жаброилга амр қилди: «Бу одамдан барча бойликларни ол». Сўнгра Жаброил фаришта ўзининг юз минг фариштаси билан осмону фалакдан тушиб, Аллоҳга мақбул у одамдан барча бойликларини олди. Шунга қарамай Аллоҳнинг пайғамбари ибодатини ўн карра оширди. Сўнгра Аллоҳ шайтонга деди: «Эй лаъин! Мен ундан барча бойликларини олганимни кўрдинг, аммо у ўн маротаба кўп тоат-ибодат қиладиган бўлди». Шайтон жавоб берди: «Унинг танаси соғ, шунинг учун у сенга ибодат ва шукрона қилади». Сўнгра Аллоҳ Жаброил фариштага деди: «Унинг танасига касаллик жўнат». Унинг амрига кўра Жаброил фаришта Айюбга касаллик жўнатди ва шундан Аллоҳга мақбул унинг бадани қуртлар билан қопланди. Барча касаллик ва қуртларга Айюб пайғамбар сабр қилиб, Аллоҳга нисбатан илоҳий руҳини оширди. Шукр қилди, ибодатда бўлди ва йиғлади. Бир неча кун ўтгач, бу қуртлар йириклашиб, Айюбнинг бутун танасини ея бошлаб, соғлом бир нукта қолмади ҳамда яра-чақалар билан қопланди. Айюб касал ва танасини буткул яра-чақа қопланганига қарамай, Аллоҳга ибодат қилишдан тўхтамади. Бир куни ҳолсизланиб, ярасидан ерга тушган қуртни ярасига қўя олмай, хотинидан қуртни олиб ярасига қўйишни сўрайди: «Агар Аллоҳ қуртларни баданим билан озикланишига амр берган бўлса, уларни овқатдан маҳрум этиш гуноҳ бўлади». Пайғамбарнинг хотини унинг айтганини қилиб, қуртни эрининг баданига қўйиб

қўйди. Бемор Айюб ўз жойида қолиб, Аллоҳга ибодатда давом этди.

«Мен барчасини кўрдим, – деди шайтон Аллоҳга. – Айюб сенга ибодат қилишининг сабаби унинг юраги ва тили ҳалигача бутун». Сўнгра Аллоҳ фариштаси Жаброилга ерни уришни ва унинг остидаги «Ёруғлик денгизи» деб ном олган денгиздан сув олишни амр этди. Аллоҳнинг буйруғига биноан Жаброил фаришта бир неча минг фаришталар билан ерга тушиб, қаноти билан унга зарб урди ва ер остидан сувли булоқ пайдо бўлди. Яна фаришта Жаброилга пайғамбар Айюбни сувга улоқтириш ва Аллоҳнинг донишмандлигини кўришга буйруқ келди. Аллоҳнинг амри билан Айюб пайғамбар ўзини сувга отди ва шу дақиқадан ўзини соғлом кўрди. Қуртлар ундан тушиб, танаси соғ ва йиринглаган жойлари тузалди. Шундан бу булоқ «Ёруғлик денгизи» номини олиб, ҳамма художўйлар ўзларининг тана ва кўнгилларини соғ қилиш учун унда чўмиладиган бўлишди. Айюбнинг баданидан қуртлар тут дарахтига ўрмалаб, унинг баргларини ейишни бошлади ва ўзларининг устларини тўқиб, шу қобикда қамалиб олдилар. Улар қолдирган бу инни ҳозиргача *тилла* деб аташади (бошқа ривоятларга қараганда сувга фарқ бўлган қуртлар зулукка айланиб, у ердан ари бўлиб учиб кетдилар).

Имом Жаъфар Содикдан<sup>1</sup> савол сўрашган экан: «Ким биринчи пиллакаш ва бу касб-корнинг кашфиётчиси бўлган?» ва у деди: «*Довуди дарай* қуртлари бор ўша дарахтга келиб, қўлига пиллани олиб, Аллоҳга дебди: «Эй, ердаги барча тозаликларни инъом этувчи, бу қуртлар сенинг дўстингнинг танасидан ушалиб тушиб, ўзларига шу дарахтдан паноҳ топанлар. Ундан ўзларини озиклантириб, шу ерда улар таналарини ўраб туришга хизмат қилувчи пиллаларини тўқимокда (ўрмоқда)лар. Менга пиллаларнинг қандай очилишини ва қуртлар қандай қилиб сенинг дўстингнинг танасидан пайдо бўлганини кўрсат. Шундан одамлар улардан фойда олсинлар ва уни эсласинлар». У шу сўзларини тугатар-тугатмас, кўзларини очса, бир одамни кўрди ва у деди: «Эй сен, мени танияпсанми?». У жавоб берди: «Йўқ». Одам деди:

<sup>1</sup> *Жаъфар ас-Содик* (Абу Абдуллоҳ Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Курайший) (702 – 765) – Ислом илоҳиётчиси, фақиҳ ва муҳаддис. Муҳаммад пайғамбар авлодидан.

«Сен Аллоҳдан сўрадинг, мен Аллоҳнинг хазинабони сенинг тилагингни адо этаман. Сўра, нима хоҳлайсан?» Довуди дарай деди: «Менинг истагим пиллаинг қандай яратилишини менга кўрсатсин». Сўнгра одам уни ўргатишга бошлади. «Бу пиллани иссиқ сувга ташла ва уни калтак билаи савала ва Аллоҳнинг қудратини кўрасан». Довуди дарай шундай қилди ва пилла ипакка айланди. Шундан кейин Имом Жаъфар деди: «Ёшлар, савдонгизни юрғазинг». Ва унинг топпириги билан пайғамбар қавми пайғамбарнинг бу илмидан фойдаланишлари ва уларга муваффақият тилаб ҳаммасини шу китобда ёздилар.

Довуди дарай Хизрдан шуни билиб олди: «Пиллаларни биринчи сувга ташлаганда қийшиқ калтакни ўнг қўл билан тутиб сўзла: «Раҳмдил ва Шафқатли Аллоҳ номи билан! Ва пиллаларни савала, сўнгра шу калтакда ипак деб аталган калава пайдо бўлади».

Бу касбнинг сир-асрорини уламо Талус Ҳаким ўрганиб, ундан уламо Аҳмад Ҳайъан ва бошқа кўплаб авлиёлар ва усталар ўрганишди.

Бу касб билан шуғулланиш уларга барака ва яхшилик берди. Кимки бу касб билан машғул бўлса, қуйидаги удумга амал қилишлари шарт: таҳорат қилиб, икки *ракат* намоз ўқиш, сўнгра ҳурмат билан *сураи Ихлос*<sup>1</sup> уч маротаба ўқиш орқали Аллоҳга бу касбнинг усталарини инъом этгани учун ва бу орқали уларнинг руҳ-арвоҳларидан ёрдам сўралади. Кимки бу айтилганларни тўлиқ адо этса, касби коридан келиб, ҳеч қачон бир бурда нонга муҳтож бўлмайди. Бу касб учун яна бир қанча урф-одат ва эҳтиёткорлик шартки, у билан шуғулланувчи буларни тўлиқ бажариши лозим. Ишни бошлашдан бурун бадан тозалигини адо этиши, икки ракат намоз ўқиши, ишни бошлашдан аввал руҳан ва фикран пок бўлиши, бу касбнинг бариси Аллоҳнинг инъоми эканини ёдда тутиши, тоза егуликларни ейиши ва уйқуда тоза бўлиши, хушмуомалали бўлиши, ғазабнок бўлмаслиги, доимо яхши сўзларни сўзловчи, ўз устозларига қулоқ соладиган, қобил бўлиши, иш давомида бошқалар билан ёмон муносабатда бўладиганлар билан алоқада бўлмаслиги керак.

<sup>1</sup> *Ихлос сураси (Сураи Ихлос)* – Қуръони каримдаги 112-сура. Маккада позил бўлган. Тўрт оятдан иборат. Мўминларга Аллоҳни қандай танишни ва унга қандай ихлос-эътиқод қилишни ўргатади.

Доимо шерикларидан Аллоҳга шукрона ва мадҳ-сано сўраб, *Аллоҳу акбар* дейиши ва тилидан Яратганнинг номи-ни кўймаслиги шарт.

Агар устози уйдан токи пиллахонага қадар буни қайтариб боришни сўраса, у шундай жавоб қилиши лозим: «Меҳрибон Аллоҳ номи билан, яратганим, биз хато қилдик, афв этгайсан!». Агар кўлларида калтак тутиб ишни давом эттираётганларида ибодат қилиш сўралса, у шундай жавоб қилиши керак: «Эй Яратган! Сен бизни абадулабад бахтли қил».

Агар ўрам учун калтакни кўтарганларида дуо ўқиш сўралса, у шундай жавоб қилиши керак: «Яратганнинг соф донишмандлиги билан, бизни гуноҳларимиздан фориғ эт». Агар калтак учидаги ипак ўрамни олиш учун дуо сўралса, у шундай жавоб бериши лозим: «Жаннатнинг Аллоҳига шукр». Агар ипак ўрам ғалтакка чувалашганда ўқиш сўралса, у шундай жавоб қилиши керак: «Улар жаннат йўли ҳақида ўйлашлари керак ва шуни такрорлашлари лозим: «Бизни тўғри йўлга бошла». Агар шогирд оловга бош-қош бўлиб турган бўлса, одамларни ва ҳатто тошларни ёндиришини, бу жаҳаннам олови эканини ёдда тутиши лозим.

«Агар улар қасабаларини ёпгудек бўлса, нима қилишлари керак?» У шундай жавоб қилиши керак: «Улар иш давомида ерга тушган барча нарсани олиб, буни такрорлаши керак: «Билиб ва билмай қилган гуноҳларимизни шу кундан кечиргайсан». Шундан сўнг ишловчилар чап оёқ билан ўринларидан туриб, орқага қараб юришлари лозим. Шу тарика ҳар бир касбнинг қатор урф-одатлари борки, уларни такрорлаш ва фикр-мулоҳаза юритмоғи шарт. Кимки бу касбга ўзини чиндан бахш этмоқчи бўлса, у устозидан ўрганмоғи, ўйлари ва кўзларини гуноҳдан, кўлларини нопоқликдан, оёқларини ахлоқсизликдан, оғзини эса гуноҳ егуликлардан асрамоғи шарт. У ўзининг устозларига ишониши, ёмон сўзлар сўзламаслиги ҳамда уларга қулоқ тутмаслиги лозим. Кимки ёмон сўз айтса, унга яхшилик билан жавоб қилсин ва ёлғон эмас, ҳақиқатни сўйласин. Билмайсанки, ким ёлғон гапириб, ёмон ҳаракатлар қилишини. Кимки бунда битилган одатларни адо этмасдан, устозлари ва авлиё-

ларнинг айтганларига ишонмай: «Мен уларга ишонмайман» деса, у ёлгон сўйлаган ва авлиёлари ўзининг душмани деб билган бўлади.

Кимки ҳар гал покликка ва ҳар доим Аллоҳга эргашса, у унинг бу китобидаги ва, шунингдек, тўрт пайгамбар – Аллоҳдан тозалик олган Одам, Аллоҳнинг пайгамбари Нух, Аллоҳнинг дилдан суйгани Иброҳим ва сайлашган Муҳаммад ажрини олгай.

Уларнинг барчасига ҳамду сано ва жаниат бўлсин!»

Ўрта Осиёда ипак ипак қурти етиштиришнинг йиллик ҳажми синчиклаб ҳисоб-китоб қилинганда, қарийб тўрт ярим миллион фунтга яқин бўлиб, унинг бир ярим миллионини Бухоро, яна шунчасини Қўқон, Хива юз минг фунтчасини, Кошғар тўрт юз минг ҳамда Россия мустамлакасидаги ҳудудлар эса қарийб бир миллиондан зиёдини ишлаб чиқаради.

Ўрта Осиё иқлими пиллачилик учун жуда қулай. Бу ерда ёзин ёмғир, дўл бўлмаганидан, момақалди роқ ва кучли шамоллар камлигидан сунъий иссиқлик ва шамоллатишга ҳожат йўқ. Ўз навбатида, ипак қурти учун зарур озуқа – тут дарахтларидир. Ипак етиштириш миқдори ва сифати чекланганлигининг сабаблари – уни кўпайтириш усуллари ва маҳаллий аҳолининг турмуш тарзида.

Ипак қуртини етиштириш бой ва ўзига тўқ аҳоли учун шарафли касб ҳисобланмай, улар шунчаки у билан вақт ўтказиш учун машғул бўлишиб, ундан ташқари ипакчилик тараққий этган жойларда фақатгина оиланинг аёллари унинг парвариши билан шуғулланишади. Бу касб аёллар ҳовлиси билан чекланганлиги боис, ипак етиштириш бўйича уларга бирор нима ўргатиш ёки уни такомиллаштириш бўйича чора кўриш анча мушкул. Пилла ранги, шакли ва ўлчами билан фарқланиб, Ўрта Осиёда бир неча турдаги ипак қуртлари етиштирилади, лекин уларга жуда ноилмий ёндашилиб, тарқалишига шу қадар имкон берилганки, бу эса ҳар туридан типик бир хусусиятларини олиш имконини мураккаблантиради. Маҳаллий халқ ипак қуртининг икки турини фарқлай олишади. Улардан бири энг кўп тарқалгани – сутсимон оқ ранглиси оддийгина *ипак қурт* деб аталади, бошқа бири –

қора рангдагиси *араби* деб аталади. Шунга қарамай ҳалигача шу икки турдаги пилла қуртининг бир-биридан фарқи йўқдек, ҳозиргина айтганимдек, фақатгина турлари ҳар хил.

Ваҳоланки, баъзи ипак қуртлар тўрт, бошқалари эса беш ойлик. Айтишларича, биринчи турдагиларнинг тухумлари бироз каттароқ. Асл турдаги ана шу хилма-хил навларни эътибор бериб кўпайтириш эҳтимол қайтадан пайдо бўлишига олиб келар ҳамда уларнинг баъзилари қийматга, сифатга эгаллигини исботлар. Ипак қуртлари тухумчалари шифтга осилган кичкина пахта қутиларда сақланади. Улар (пилла уруғлари – З. С.) ипакчилик кенг тарқалган жойлар, хусусан бозорлар, дорихоналар ёки махсус тайёрловчи дўконларда сотилади. Кичиккина ангишвонада қарийб икки мингта тухум бўлиб, баҳор маҳали бозор нархи 20 копейкдан то 30 копейккача ўзгариб туради. Уларнинг сифатлиси сувга бо-тириб олинганда билиниб, сувга чўккани яхшиси ҳисобланади. Апрель ойининг бошларида аёллар тухумларни кичик халтачаларга солиб, уларни белларига ёки қўлтиқларининг остига боғлаб, ҳар куни осиб юришади. Шу тариқа олинган иссиқлик табиий бўлиши мумкин, бироқ терлаш қуртларга зарар келтириши исботланган. Тахминан бир ҳафтадан сўнг қуртлар пайдо бўла бошлайди. Сўнгра қутилар ҳар куни очилади, очиб чиққан қуртлар тоза мато билан ўралган катта патнис устига жойлаштирилиб, офтоб нури зиён бермаслиги учун дока ёпиб қўйилади. Кунлар ва кечалар одатдагидан кўра совуқ бўлса, бу патнислар *санда*л устига қўйилади. Дастлабки икки давр мобайнида қуртлар эҳтиётлик билан кесилган тут барглари билан озиклантирилади ва улар катта бўлгани сари каттароқ хона ва яхшироқ жойларга олинади. Иккинчи даврдан кейин қуртлар хона бўйлаб жойлаштирилган, тахтадан қилинган рафларга қўйилади ва асосан эшикдан кирувчи ёруғликдан бўлак ичкарисига ёруғлик тушмайдиган ним қоронғи хоналарда сақланиб, улар ҳар куни уч маҳал тут барглари билан озиклантирилади.

Эскирган шохчалар ҳечам олиб ташланмайди, янги шохлар унинг устидан ташланаверади ҳамда қуртлар аста-секинлик билан хас-чўп ва чиқиндилардан юқорига эмаклашади. Мана

шу тарзда озиклантириш усули уларнинг нобуд бўлишига олиб келмайдиган сабаблардан яккаю ягонаси бўлса керак. Ниҳоят, кичкина шохчалар ва асосан оч пушти гулли *минг-бош* деб аталган қуруқ ўсимлик рафларга қўйилиб, қуртлар унга томон ўрмалашга имкон топиб, *пиллаларини* йигиришни бошлайди. Ипак қуртларнинг тухумдалик пайтидан то пиллагача бўлган даврдаги ҳаёти анча фарқ қилади. Бу асосан 40 кундан то 70 кунгача бўлган вақт давомидаги шарт-шароит ва пилла озукасига боғлиқ.

Ўрта Осиёда асосий дарахт ҳисобланган тут дарахтининг хилма-хиллигини батафсил ўрганишда ҳеч кимда ботаника илми етарли даражада бўлмаса керак. Уларнинг турларини фақатгина маҳаллий халқ ажрата олган холос, тўртинчи энг муҳим тури уруғдан етиштириладиган *ҳассак* деб аталган ёввойи тутдир. У асосан ипак қуртларини озиклантириш учун фойдаланилади ва шунингдек, бошқа турларни пайвандлаш учун поя бўлиб хизмат қилади. *Шоҳтут* Эрондан келтирилган. *Балхи* эса Балхдан келтирилган энг катта ва энг чиройли навлардан биттаси бўлиб, Зарафшон водийсида жуда кўп тарқалган; *Хоразми* Хоразмдан ёки Хивадан, катта, ок, деярли уруғсиз, эндигина узилган, ҳам тоза қуритилгани асосан озик-овқат учун ишлатилади. Улардан баъзида ун, сув билан аралаштириб ажабтовур ичимлик тайёрланади ва буғдой уни билан *тут ҳолва* тайёрланади.

Тут дарахтлари уруғидан ўстирилади, улар асосан май ва июнь ойларида экилади. Бир йил ичида ёш дарахтлар беш футга ўсиб, қалинлиги жимжилоқдай келгач, ягана қилиниб ёки кўчириб ўтказилади. Ҳаммаси ҳам қуртларни озиклантиришда фойдаланилмайди. Иккинчи ёки учинчи йил улар пайванд қилиниб, келгуси йил ҳосил беради. Ипак қуртлари учун одатда кичкина шохларни юлиш ўрнига, дарахтларнинг катта шохлари кесилади. Яхши пайванд қилинган уч йиллик дарахт кўчатлари навига қараб бозорларда 20 дан то 50 копейккача сотилади. Дарахтнинг кесилган шохлари эса ҳажмига, баргларига бўлган талабга қараб, 1 рублдан то 4 рублгача боради. 1871 йилда тут баргларининг нархлари Хўжандда, пилланинг кўп миқдорда ишлаб чиқарилиши ҳисобига олиб-сотарлар томонидан жонланиб, бир эшакка юк



бўлган беш боғлам ипак 60 копейкдан 2 рублгача кўтарилиб кетди.

... Ўзбеклар табиатан моҳир миришкор ва уларнинг барча саноат тармоқлари маҳаллийдир, лекин пилла қуртини кўпайтириш ва уларни йигириш иккита турли соҳадирки, улар бир-биридан ажралиб туради. Ипак қуртларини муваффақиятли кўпайтириш, бир сўз билан айтганда, маҳаллий ишчиларми, камроқ пилла етиштирадими, икир-чикиригача эътибор билан қарашни, кўпроқ шуғулланишни талаб қилади. Ипакни йигириш эса аксинча, механик иш саналиб, авваламбор дурустгина тартиб ва қоидаларни талаб қилади. Шунинг учун ҳам улар асосан фабрикаларда яхши адо этилиб, жойларда ипак йигиришни ташкил қилиб, руслар Туркистонда ипакчиликни такомиллаштирмоқчи. Ипакчилик маданияти маҳаллий халққа яхши усулларни ўқитиш орқали ривожлантирилиши мумкин, лекин асосий талаб пилланинг сараланган яхши навига бўлиқ. Яхши молга бўлган юқори талаб дарҳол таклифнинг ҳам ошишига сабаб бўлади. 1867 йилдан то 1872 йилгача озроқ ҳаракатларни ҳисобга олмаганда, Туркистонда 7 та муҳим ип йигириш фабрикасига асос солиниб, ҳукуматдан олинган молиявий ёрдамга қарамай, улардан биттасини ҳисобга олмаганда қолганлари турли сабабларга кўра маҳаллий ипак ишлаб чиқаришга ҳеч қандай таъсир кўрсатолмай тез орада ёпилди. Мен Хўжандда бўлган пайтимда ҳалигача битта ип йигириш фабрикаси бўлиб, у Москва савдогарларига тегишли, генерал Кауфман девонхонасининг жиддий расмий илтимосномасига кўра 200000 рубль сармоя эвазига ташкил қилинган эди. Унга жавобгар қилиб ҳеч нарсадан хабари бўлмаган одамлар кўйилди ва уларнинг ишлари узоқдаги мулкдорлар томонидан эътиборга олинмади ҳамда кейинроқ (1875 йилнинг ноябрида) капиталнинг 4/5 қисми кўкка совурилиб, уни ёпиш ҳақида эълон пайдо бўлди.

... Сартлар бир-бирлари, айниқса, одатда руслар билан савдода нафақат мамлакат, балки ҳар бир шаҳарда фарқ қилувчи ўзларининг эски вазн ва ўлчовларидан фойдаланишади.

Қуруқ ва суюқ нарсаларнинг ўлчови мавжуд бўлмаса ҳам, аммо ҳар бир нарса тарози билан сотилади. Вазн бирлиги

*ботмон*<sup>1</sup> ёки афзалроғи *чорак*<sup>2</sup> бўлиб, кўпинча 1/64 ботмонни ташкил этади. Ботмон Россияда ўрта асрлардан маълум ўлчов, Кавказ ва Қримнинг ярим татар, ҳатто мутлақ рус губернияси саналган Тверда ҳам мавжуд бўлиб, 36 фунтга тенг. Турли жойларда фарқи катта. Тошкентда ботмон 374 фунт оғирликни ташкил этади.

Чорак ботмоннинг 1/64 қисми, кўпинча 5<sup>3</sup>/<sub>4</sub> фунтдан ортиқ бўлиб, маҳаллий манфаатларни ҳисобга олиб, турли қисмларга бўлиниши эътиборга олинмаса, ҳар бир кичик қисми бир унциядан<sup>3</sup> ошиқ бўлмаган 80 пайсага<sup>4</sup> бўлинади.

*Мисқол*<sup>5</sup> кўпинча Бухоро ва Самарқандда қўлланилиб, ўлчовларнинг энг кичиги. Бир унциянинг чорак қисмидир. Қўқонда одатда ботмонга нисбатан кўпроқ чорак қўлланилиб, фарқи 162 дан 180 фунтгача, 16 *чаксага*<sup>6</sup> бўлиниб, уларнинг ҳар бири вазни унциянинг 3/4 қисмини ташкил этган 200 пайсага бўлинади.

Хўжадда ботмон йирик ўлчов бирлиги бўлиб, 432 фунт-ни, бир ботмон эса 12 чорак, ҳар бир чорак эса 36 фунтдан иборат. Ўратепада бир чорак 9 фунт 64 чоракдан иборат, ботмон эса 576 фунтдир. Тошкент билан Қўқон ўртасидаги қатор чегара шаҳарларда яна бошқа ўлчов шакллари бор.

<sup>1</sup> *Ботмон* – оғирлик ўлчов бирлиги. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, шунингдек, Ўрта Осиёда қўлланиб келинган. Шариятга кўра, ботмон асосан 0,8 кг ни ташкил қилган, лекин турли мамлакатлар ва турли даврларда унинг мезони ҳар хил бўлган. Ўрта Осиёда ҳам унинг вазни ўзгариб турган. Масалан, XIX асрда Хоразмда ботмон 20,1 кг дан 40,9 кг гача, Бухоро ва Самарқандда асосан 8 пуд (131 кг), Фарғонада 8–10 пуд (131–163,8 кг) бўлган. Бу ўлчов пахта ва меваларни ўлчашда қўлланилган. 1884 йилги маълумотларга кўра, Қўқонда 1 ботмон 10 пудга, яъни 163,8 кг га тенг бўлиб, донларни ўлчашда қўлланилган. Тошкент ва Чимкентда 1 ботмон 10,5 пуд (171,9 кг) бўлган. Ўрта Осиёнинг кўп жойларида ботмон ер сатҳини ўлчаш бирлиги сифатида ҳам қўлланилган.

<sup>2</sup> *Чорак* – Ўрта Осиёда энг кўп қўлланилган оғирлик ўлчов бирлиги. У баъзи жойларда 5 пудга, бошқа ерларда эса 5 қадокка, яъни 2,04 кг га тенг бўлган.

<sup>3</sup> *Унция* – 28,3 г га тенг оғирлик ўлчов бирлиги.

<sup>4</sup> *Пайса* – тахминан 50 г га тенг оғирлик ўлчов бирлиги.

<sup>5</sup> *Мисқол* – Шарқ (араб) мамлакатларида қимматбаҳо буюмларнинг оғирлиги мисқол билан ўлчанган. Самарқандда 4,46 г га (VI – VIII асрлар), Бухорода 4,8 – 5 г (XVI – XIX асрлар)га, Хоразм ва Фарғона водийсида 4,5 г га (XIV аср) тенг бўлган.

<sup>6</sup> *Чакса* – Ўрта Осиё ҳудудида қадимдан XX аср бошларига қадар ишлатилган оғирлик ўлчов бирлиги. Бир чакса Хўжадда қарийб 4 кг, Наманганда 5,3 кг, Қўқон атрофларида 4,6 кг ёки 5,1 кг саналган.

Самарқанд ва Бухорода икки хил – катта ва кичик чорак бўлиб, каттаси 9 фунт, кичиги эса унинг ярмидан кўпроқ. 64 кичик чоракли ботмон 288 фунт келади. Шу каби ботмон Жиззах, Зомин билан Ўратепа атрофларида кенг тарқалган бўлиб, ундан икки баравар кам – 144 фунтдир. Хивада эса у камроқ, атиги 142 фунтдир. Бу ерда ботмоннинг чорагини ўнсир деб аташиб, ўн сирни англатиб, бу каби оғирлик бирлигининг турли вариантлари Бухоро ва Самарқандда ҳалигача мавжуд. Гарчанд *ду-ним-сир* (икки ярим сир) қўлланишига карамай, сир якка ўзи айтилмайди.

Ўнсир ботмон сингари XVI асрда Россияда қўлланилган бўлиб, чамаси рус ўлчови сифатида тан олиниб, қайдномаларда тез-тез учрайди. Дастлаб  $1\frac{3}{4}$ , охирида 1 рус фунтига тенг бўлган. Авлиёотадан шарқий йўналишда ботмон Тошкентдагига қараганда чамаси бирдан уч баравар кўп бўлиб, Кошғарга келганимизда турли, жумладан Хитой оғирлик ўлчовлари амал қилганига дуч келдик. Бу ерда ботмон Тошкентдагига қараганда 4 марта катта ва саккиз ғалвирни ташкил этиб, ҳар бири Қўқондаги чоракдан катта. Бундан ташқари у ерда чоракнинг икки тури бўлиб, кичиги 17 фунт, каттаси 21,5 фунт келади.

Ботмон (туркий сўз бўлиб, эҳтимол арабча «мон»нинг кўшилишидан) бошда қуруқ нарсалар, афтидан ғалла учун ўлчов бирлиги бўлиб, эндиликда оғирлик ўлчови сифатида қўлланилмоқда. Бутун мусулмон Осиёсида турли шакллари бор. Ботмон билан меъёр ўлчашда ҳар бир жойнинг маҳаллий хусусиятига қараб бугдой, шоли, тарик ёхуд яна бошқа бир маҳсулот олинган. Ҳукумат томонидан ижарага берилган бозорларда амалга киритилган Россия қонуний оғирлик ўлчовлари ҳар доим ҳам қўлланилмайди. Металлнинг баланд нархи туфайли, унга тенг келувчи тошлар маҳаллий тарози сифатида ишлатилмоқда. Жамиятнинг маънавий ҳаётини, тош-тарозиларни назорат этувчи маҳаллий диний амалдор – раис бўлиб, аммо унинг маҳкамаси тугатилган ва бу тош-тарозилар меъёрлар бўйича ҳечам таққослаб солиштирилмаётир.

Энг кўп ишлатиладиган узунлик ўлчови - *газ*<sup>1</sup>, бош бармоқча етувчи етти кулочга тенг, йигирма етти дюймча. *Газ-кирбуз* ўлчови эса пахталик маҳсулотларни камдан-кам ўлчашда фойдаланиб, бош бармоқча келиб, тахминан қирқ икки дюймни ҳосил қилади. *Қори* эса қўлларни ёзилганининг икки карраси ёки қарийб ўн икки футдир. *Олчин*<sup>2</sup> деган ўлчов йигирма саккиз дюйм, русларнинг аршин ўлчовининг бузилган шакли бўлиб, муомалада. Узоқ масофаларни ҳисоблашда тош ёки *фарсанг*<sup>3</sup> бирлигидан фойдаланилади. У 12000 қадамча ёхуд қарийб  $5 \frac{3}{4}$  англиз милига тенг. Ўзининг тош деган номидан кўриниб турибдики, у маълум масофада белги сифатида қўйилган. Тош учун қўлланилган санг форсча сўз бўлиб, фарсанг ва қадимий парасанг, эҳтимол фақатгина форсча тошни англатиб, бошқа бир мамлакатдаги ўлчов учун хусусиятлидир.

Ер ўлчови учун яккаю ягона ўлчов таноб бўлиб, 60 *газ* майдон ёки тахминан  $\frac{3}{4}$  акрга тенг. Ерли аҳолини кига қараганда Казала ва Перовский, шунингдек, Верний русларнинг оғирлик ва узунлик ўлчовлари билан тўла, аммо Тошкент ва Самарқандда рус расмийлари Россиянинг бу борадаги тизимини йўлга қўйиш учун ҳаракат қилишдан анча йироқда. Шунини афсус билан қайд этиш керакки, улар бу ерда ўнлик тизимни жорий этишга имкон яратишмади. Ваҳоланки, бунинг энг бошда осон қилиш мумкин эди. Ҳали ҳам унчалик кеч эмас, чоғи.

Ўрта Осиёда пул бирлиги кичик кумуш чақа - *танга*, Кўқон ва Тошкентда Кўқон танга ёки оддийгина *қўқон* деб аталиб, аниқ қиймати  $16 \frac{3}{4}$  копейк ёки 5,5 пенсдир.

Бир томонида подшонинг, орқа томонида эса зарб этилган шаҳар номи ва санаси кўрсатилади. Бу ерда тилла тангалар ҳам бўлиб, кичик ва жуда юпқа шаклда, *тилла* деб номланади. Ҳар ҳолда тангадаги қимматбаҳо металлнинг

<sup>1</sup> *Газ* - Шарқ мамлакатларида тахминан 62 см дан 91,5 см га тенг бўлган узунлик ўлчов бирлиги.

<sup>2</sup> *Олчин* - узунлик ўлчов бирлиги; аршин ва газ қийматлари (65÷112 см)га тенг.

<sup>3</sup> *Фарсанг, фарсах* - Шарқ мамлакатлари, жумладан Ўрта Осиёда қадимдан ишлатилиб келинган масофа ўлчов бирлиги. Бир фарсанг 9-12 минг қадам ёки 6-8 км га тенг бўлган.

миқдорига кўра айирбошлаш қиймати ҳам турлича. Кўқон тилласи ўн тўққиз тангага, Бухоро тилласи эса йигирма тўртдан йигирма саккиз тангагача баҳоланади. Хивада 2 хил тилла бўлиб, каттаси ўн саккиз, кичиги саккиз танга туради. Айрича амалда бошқа мис ва темир тангалар қўлланилиб, *пул ёки чақа* деб аталади. Тошкентда бир танга олтмиш, Кўқонда қирқ чақага баҳоланади. Бухорода бир танга қирқ тўртдан олтмиш тўрт пулгача, Хивада уларнинг кўплигига қараб қирқ бешдан етмишгача баҳоланади. 1869 йили Молия вазирлигининг фармойишига кўра танганинг қиймати йигирма копейк этиб белгиланган бўлса-да, ваҳоланки аввал айтганимдек, у ҳозирда атиги  $16 \frac{3}{4}$  копейк.

Санкт-Петербургдаги Тоғ-кон вазирлигининг таҳлилларига кўра, Бухоро тилласи  $44 \frac{7}{10}$  пробадан иборат бўлиб, тоза олтиннинг 1 *золотник*<sup>1</sup> 5,5 *долясини*<sup>2</sup> (4,5098 г) ташкил этади. Кўқон тилласи 82,5 пробадан иборат бўлиб, тоза олтиннинг  $77 \frac{3}{5}$  *долясини* (3,4454 г) ташкил этади. Бухоро тангаси 59 пробали, тоза кумушнинг 44 *долясини* (1,9536 г дан иборат), Кўқон тангаси эса  $87 \frac{3}{10}$  пробали, тоза кумушнинг 60 *долясини* (2,664 г) ташкил этади. Бухоро тангасига нисбатан бироз ноаниқлик бўлиши эҳтимол. Типик танга танлашнинг имкони бўлмади.

... Тошкент руслар томонидан истило этилгач, даромад манбаларини қидириш заруриятга айланиб, маҳаллий божлар, энг асосийси савдодан олинадиган *закотни*<sup>3</sup> маълум муддат сақлаб қолишга қарор қилинди. Ислом қонунчилигида аҳолининг қашшоқ қисмини қўллаб-қувватлаш, файридинларга қарши жанглари олиб бориш учун барча мусулмонлар закот солиғини тўлашлари шарт бўлиб, у олтин, кумуш, хурмо, хўкиз ва кўй сифатида ундирилган.

<sup>1</sup> *Золотник* – рус ўлчов тизимида оғирлик ўлчов бирлиги. Бир золотник 96 доля (4,266 г)га тенг.

<sup>2</sup> *Доля* – энг кичик қадимги рус оғирлик ўлчов бирлиги. 1/96 золотник, яъни 44,435 мг га тенг.

<sup>3</sup> *Закот* – мол-мулк ва даромаддан бериладиган садақа, хайр-эҳсон, солик. Закот миқдори пул даромадларининг қирқдан бир улушига тенг. Закот камбағаллар, етим-есирлар, касаллар ва ҳеч кими йўқ аёллар ўртасида тақсимланиши лозим бўлган.

Ҳозирги пайтда у қарвонлар ва тижорат келишувларида асосий бож ва Ўрта Осиёнинг кўплаб давлатларида мусулмонлар учун қирқдан бир ёки 2,5 фоизни ташкил этади. Россия билан бироз аввалги тижорат битимларидан бурун христианлар ҳар бир қарвон учун икки барабар солиққа тортилган.

Рус маъмурияти одатдаги ёки ташқи зақотдан ташқари савдо капитали учун ички зақот ҳам жорий этиб, у йилда бир мартаба олинган. 1874 йилга қадар у Сирдарё вилоятининг рус савдо тизимига бўйсунувчи Казала ва Перовский уездларидан ташқари барча қисми, Зарафшон уездида мавжуд бўлган. Ички зақот руслар эмас, маҳаллий савдогарларга солиниб, савдогар томонидан капитал миқдори баҳоланган ёки тасарруфидаги молларнинг қиймати белгиланган кундан ҳисобга олинган.

... Савдо-сотикнинг юришиши учун руслар томонидан бир қатор ишлар амалга оширилди. Аввал қайд этганимдек, бир қанча фабрикалар иш бошлаб, ароқ заводларидан ташқари қолганларининг бари қарийб инқирозга юз тутди. Ушбу ароқ заводларининг иши қойилмақомдай кўринар ҳамда мамлакатга сезиларли фойда келтирарди. Ўрта Осиё савдосига журъат қилиб кирган кўплаб рус савдогарлари хонавайрон бўлишди ёки мисол учун Хлодов ва Первушинга ўхшаб ўзлари бадном бўлишди. Хўжанддаги аввал сўзлаганим эҳтимол Туркистонга бироз муддат тижорат олиб кирган сўнгги ипак фабрикаси сармойадан тўлиқ маҳрум бўлди.

... Рус савдо тарихида ярмаркаларнинг ўрнини ҳисобга олганда, тижорат ҳаётига ўрганмаган шахслар учун у, ҳар ҳолда табиий, савдо уларсиз ўтмас ва ярмарканинг бошланиши савдонинг авжини англатарди.

... Бу ярмаркалардаги тижорат расмий ҳисоботларда рублда қайд этилган:

Келтирилган		Олиб чиқилган	Умумий миқдор	Даллолар савдоси
1870 йил, кузги ярмарка <sup>1</sup>	389082863	233506035 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	622588898 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	680323
1871 йил, бахорги ярмарка	252034673	139335602	391370275	Маълумот қайд этилмаган
1871 йил, кузги ярмарка	4742858	2042521	6788379	
1872 йил, кузги ярмарка <sup>2</sup>	184974989	153858332	338832521	25229294

Келтирилган		Олиб чиқилган	Транзит савдо	Даллолар савдоси	Умумий миқдор
1873 йил, бахорги ярмарка	73598572	90782727	169213	47219890	228524489
1873 йил, кузги ярмарка	126029732	86016952	13162820	19069235	244278739

<sup>1</sup> Бу ярмарка бир ой ўрнига икки ой давом этган.

<sup>2</sup> Муаллиф (Ю. Скайлер – З. С.) 1872 йил баҳорги ярмарка учун маълумот қўлга кирита олмаганлигини ёзган.

Ярмарканинг муваффақиятсизликка учрашининг сабабларини тушуниш осон. Тошкент на саноат, на қишлоқ хўжалик маркази ва на ҳақиқатан савдо маркази. У Қўқондан Оренбург ва Троицка элтувчи йўлда жойлашган, холос. Тошкентнинг Бухоро ва Зарафшон водийси билан савдосининг унчалик аҳамиятли эмаслиги – Бухородан қадимий йўл чўл орқали тўғридан-тўғри Казалага элтганидан. Бухоро орқали келтирилган энг зарур маҳсулотлар – шакар ва шамлардан бож олинганидан баъзан Тошкентга қараганда Самарқандда арзонроқ.

Тошкент – Қўқон савдоси тўхтаб ўтадиган жой. Сабаби оддий. Ҳукумат қароргоҳи жойлашганидан савдо аҳли юклари келгунга ва мол жўнатгунга қадар бу ерда яшашни қулай деб биларди. Бу ер йирик савдо-сотик бўладиган жой эмас. Пойтахт Чимкентга кўчирилгудек бўлса, ҳеч ким Тошкентни тижорий аҳамиятга эга деб ҳисобламаган бўлар эди.

Тошкент орқали Қўқоннинг транзит савдоси 1872 йилда 1162738 рубль, Бухоро билан эса 22669 рублни ташкил этган. 1871 йилдаги биргина аниқ статистик ҳисоботга қараганда, Россиянинг барча қисмлари ва мустақил хонликлардан Тошкентга 8992320 рубллик импорт, 6112495 рубллик экспорт, жами бўлиб 15104815 рубллик савдо-сотик амалга оширилган. Унинг 4094291 рубли Қўқон билан, атиги 337854 рубли эса Бухоро билан бўлган. 1873 йилда Тошкент савдоси маълум бўлишича: импорт 10938159 рубль, экспорт 6299182 рубль, жами 17237341 рублни, транзит савдо эса 954289 рублни ташкил этган.

1872 ва 1873 йиллар учун Тошкент савдосига доир бироз тасаввур ҳосил қилувчи транспорт статистикаси:

		Туяларда	Отларда	Араваларда
1872	келтирилган	55658	7279	6624
1872	жўнатилган	26792	1530	761
1873	келтирилган	46294 $\frac{1}{4}$	2663 $\frac{3}{4}$	2436
1873	жўнатилган	36208	1632 $\frac{1}{2}$	1212

Туянинг ўртача юк ташиши 576 фунтни, отники 288 фунтни, араваники эса 990 фунтни ташкил этган. Бундан кўришимиз мумкинки, 1872 йилда Тошкентга 40713120 фунт маҳсулот



келтирилиб, 16628814 фунт махсулот эса жўнатилган. 1873 йилда шахарга 29845388 фунт мол келтирилиб, 22525848 фунт мол олиб кетилган. Бу рақамлар ўта ошириб кўрсатилган. Туя одатда 16 пуд ёхуд 576 фунт юк кўтаради. Узоқ йўналишларга эса туяда камроқ юк ташилади.

Ўрта Осиё савдоси бўйича аниқ рақамларга тўхталиш жуда мушкул. 1868 йилда Оренбург – Сибирь чегара божхона линияси бекор қилинганидан сўнг, ўз навбатида статистик маълумотларни тўплаш ҳам тўхтади. Россиялик ва маҳаллий савдогарларнинг улар томонидан импорт ва экспорт қилинган махсулотларнинг турлари, миқдори ва нарх-навоси қайд этилган декларацияларигина ёлғиз материал бўла олади. Бу декларациялар закот божини тўлаш ҳамда закот тилхатларини олиш ва олганлигини кўрсатиш учун уездларнинг иқтисод бошқармаларига такдим этилган. Мазкур тилхатлар асосан туркий тилда ёзилганидан Молия вазирлиги агенти томонидан «Осиё савдосининг статистикасига доир материаллар»да чоп этиш имконини берди.

Шунга қарамай, бунча маълумотни аниқлик билан тўплаш анча қийин. Закот ўлканинг ҳамма жойида амал қилмагани ва жойларда савдо миқдори тўлиқ қайд этилмаганидан савдогарга қарвон орқали келтирилган моллари учун закот тилхати ўша моллари кўрсатилган сармойани йил давомида бир неча бор айлантириш, савдосининг тўлиқ ҳажмини эса кўрсатмаслик эҳтимоли бор.

Таъкидлаш ўринлики, рухсат берилган жойлардан ҳам тўлиқ маълумот берилмаяпти. 1872 йилда Сирдарё вилоятига бошқа жойлардан 13400000 рубллик импорт, бир вақтнинг ўзида 9185000 рубллик экспорт амалга оширилиб, жами 22585000 рублдан иборат бўлди. Албатта, унинг энг кам 10000000 рублини қозоқ дашти билан савдога чегириб ташласак, қолган 12585000 рубли хонликлар билан бўладиган ҳақиқий савдони ташкил этади. Аммо бунга Хива билан Каспийбўйи ўртасидаги тўғридан-тўғри савдонинг камлиги учун ва яна кейинроқ сўзлашим учун Кошғар ва Верний ўртасидаги савдо қўшилмаган.

Мазкур икки йўналишдаги максимал савдони ҳисобга олганда Ўрта Осиё билан ҳозирги савдо экспорт-импорти билан умумий қиймати қарийб ўн беш миллион рубль (2000000 фунт стерлинг).

1867 йилги чегара ташқи бож ҳисобларига кўра:

Тошкентга (Қўқон билан бирга)	5478000 рубль
Бухорога	4910000 рубль
Хивага	487000 рубль
Жами	10875000 рубль

Импорт эса қуйидагича бўлган:

Тошкентдан	868000 рубль
Бухородан	6215000 рубль
Хивадан	1421000 рубль
Жами	8504000 рубль

Шу тариқа умумий савдо 19379000 рубль (2650000 фунт стерлинг)ни ташкил этган. Шунинг учун Ўрта Осиё билан савдо 1867 йилдан бошлаб ўсишига қараганда, агар ўша йилдаги миқдор ошириб кўрсатилмаган бўлса, сусайгандай кўринади.

Бухоронинг Казала орқали савдоси 1868 йилнинг сентябридан 1869 йил сентябрига қадар 4193000 рубль, 1872 йилда импорт 8643 рублни ва экспорт 14000 рублни ташкил этган. 1869 йилги тижорат эса одатдагига кўра кўпроқ. Буни ўша йилги 114000 рубллик, 1870 йилдаги 36000 рубллик, 1871 йилги 33000 рубллик, 1872 йилги 24000 рубллик олинган закот миқдоридан ҳам кўриш мумкин.

Афтидан Казала билан савдо 1872 йилда 1869 йилга қараганда учдан бирини ташкил этиб, ярми дейиш учун эса 1872 йилда Бухоро билан умумий савдо экспорти ва импортини қўшиб ҳисобга олишимиз керакки, у 3000000 рублдан ошмади. 1869 йилда Бухоро билан жами савдо 11000000 рублдан ошди. Ушбу пасайишни Бухородан ажралган Зарафшон уезди савдосига қўшимча қилиб ёза олмаймиз. Зарафшон уезди Самарқандга тегишли экан, жами савдо 1872 йил учун бор-йўғи 2000000 рублни ташкил этди. Қозоқ даштидаги нотинчлик ва пахта тижоратидаги инқироз Бухоро билан савдо-сотикқа сезиларли таъсир кўрсатганидан, шубҳасиз, бу маълумотлар олинган статистика унчалик тўлиқ бўлмаса керак. Нима бўлганда ҳам натижа кўнгилдагидек эмас.

Кўқон савдоси учун статистик маълумотлар анча ижобий бўлиб, 1872 йилда мамлакатда 2189836 рубллик импорт ва 1273520 рубллик экспортни кўришимиз мумкин. Кўқоннинг асосан кўп импорт қиладиган молларига пахта ва ипак, камроқ ҳажмдагисига хўл ва қуритилган мевалар ҳамда маҳаллий дағал ярим ипак ва ярим пахта материаллар, маҳаллий кийим-кечаклар киради. Экспорти асосан Россия газмоллари, йигирилган пахта иплар, кийим-кечак, белбоғ сифатида ишлатиладиган рус шолрўмоллари ва кийик рўмолларидан иборат.

Хива билан ҳозирги савдо учун асосий статистика Казалада олинади. 1868 йилнинг сентябридан 1869 йилнинг сентябрига қадар Россиядан Хивага 112045 рубллик экспорт ҳамда Хивадан эса 294887 рубллик импорт қилинган. Хивага экспорт ўша йили қиш ойлари – январдан апрелгача тамоман чекланиб қолди. Хива савдосининг асосийси Казала орқали ўтса-да, унинг камроқ қисми эса Каспийбўйи даштларида кечади.

Импортдаги муҳим моллар ичида энг кўпини пахта ва ипак ташкил этиб, Оренбург ва Сибирь божхона йўналиши бўйлаб 1863 йилда 2933248 рубль миқдордаги пахта импорт қилинган. 1864 йилда 6583299 рубллик, 1865 йилда 3394267 рубль, 1866 йилда 4326145 рубль, 1867 йилда 5513422 рубллик пахта жўнатилган бўлиб, уларнинг барчаси турган гапки, Тошкент, Кўқон, Бухоро ва Хивадан келтирилган. 1872 йилда Кўқондан Тошкент орқали транзит 208568 рубль миқдоридаги пахта импорт этилган. Тошкентдан эса Россиянинг бошқа қисмлари ва Туркистон ўлкасининг бошқа шаҳарларига 1953860 рубль қийматидаги пахта жўнатилган. 1872 йилда Тошкент, Қурама уезди ва Самарқанддан атиги 785089 рубллик экспорт амалга оширилди. 1869 йилда Казаладан 1943860 рубллик, Хивадан эса 60002 рубллик пахта импорт қилинди. Мабодо Тошкентдан экспорт қилинган пахта ҳажмини оладиган бўлсак, 1872 йил давомида Россия тарафга жами бўлиб, бор-йўғи 3606356 рубль (500000 фунт стерлинг) келтирилганини ҳамда аввалги йилларга қараганда сезиларли равишда пасайиб бораётганини кўришимиз мумкин.

Ўлка Россия томонидан истило этилгандан сўнг ипак савдосида ўсиш бошланиб, яхшигина сотилмоқда. 1867 йилда 75643 рубль, 1869 йилда 1181967 рубль миқдоридаги ипак сотилди. 1872 йилда Тошкент орқали транзит 200360

рубллик ипак экспорт қилинди. 1871 йилда Тошкентдан Россияга 471188 рубль миқдордаги ипак жўнатилади. 1872 йилда эса Тошкент, Казала ва Хўжанддан 762468 рубллик ипак сотилди. 1869 йилда Казаладан ипак импорти 1093667 рублни ташкил этди. Хивадан эса 86300 рубль. Адолатсизлик бўлмасин учун энг йирик кўрсаткични оладиган бўлсак, 1872 йилда Бухородан импорт қилинган ипак 1869 йилдагига қараганда қарийб бир хил бўлиб, жами 2134795 рубллик (300000 фунт стерлинг) ипак савдосини кўришимиз мумкин.

Россияга жўнатиладиган ипакнинг ярми тўлиқ Бухородан, тахминан қолган ярми эса Кўқондан, озгина қисми эса Россиянинг мустамлака вилоятларидан келтирилади. Шу тариқа 1871 йилда Кўқондан Тошкентга 929537 рубль қийматидаги, Сирдарё вилояти шаҳарларидан эса бор-йўғи 70523 рубль ҳажмида ипак олиб кирилди. От ёлларининг савдоси 1872 йилда атиги 10113 рублни ташкил этиб, бу кўрсаткич аста-секин ўсиши мумкин.

Россиядан Ўрта Осиёга жўнатилаётган моллар ичида асосийси – чиг ва пахтадан тайёрланган маҳсулотлар. Шу каби маҳсулотлар 1869 йилда Россиядан Тошкентга 3857207 рубллик, Бухорога 2810060 рубль ва Хивага эса 284522 рубль, жами 6951789 рубль (952000 фунт стерлинг) қийматида келтирилган. Уларнинг Тошкентга юборилгани эса 1872 йилда 4470723 рублни, Бухорога 1054717 рублни, 1869 йилда Кўқонга жўнатилагани эса 240630 рублни, шу йили Хивага юборилгани 55829 рублни, жами умумий қиймати 5821902 рубль (800000 фунт стерлинг)ни ташкил этган. Бозор қарийб руслар учун химояланган бўлишига қарамай, ушбу рақамлар Ўрта Осиё савдосидаги тушкунликни кўрсатади. Озгина инглиз моллари Бухородан ҳам узоқларга келтирилмоқда. Чой ҳам кўп миқдорда келтирилади. 1872 йилда Туркистонга 1048508 рубль миқдордаги чой импорт этилиб, унинг камроқ қисми (тахминан 100000 рубли) Хитойдан Сибирь орқали, қолгани эса Москвадан олиб келинган. 1868 йилнинг иккинчи ярми, бутун 1869 йил, 1870 йилнинг иккинчи ярмида 635275 фунт миқдордаги чой импорти амалга оширилди. Унинг 174722 фунти Кўқонга жўнатилаган бўлса, ундан 18533 фунти сотушга яроқсизлиги учун мамлакатдан қайтиб олиб кетилди. Кўқонга 1871 йилда 141597 фунт, 1872 йилда эса атиги 21970 рубль ҳажмдаги чой келтирилган. Бухоро орқали Хиндистондан

кўп миқдорда кўк чой келтирилгани боис, умуман олганда хонликлар билан чой савдоси авж олмаган.

Туркистон орқали уни олиб ўтиш тақиқланганига қарамай Қўқонда истеъмол қилинадиган чойнинг кўпи Самарқандга Россия тобелигидаги яқин ҳудуд орқали ўтганидан, уни «ўғриларнинг йўли» деб аташади. Мамлакатда яна кўплаб яширинча келтирилган чой ҳам сотилади. Мисол учун, Зарафшон уездида руслардан бошқа бирорта ҳам Россия чойини сотиб олмаса-да, 1872 йилда Бухородан божхона орқали (бошда тақиқ бўлмай, кейинроқ ушбу ҳудудда амалга киритилган) импорт этилган 11900 фунт чой 200000 дан кўпроқ аҳоли учун йилига ярим фунтдан ҳам камроқни ташкил этади. Ҳозирда чой энг хушхўр ичимлик бўлиб, унинг истеъмоли киши бошига ойда қарийб ярим фунтга тўғри келади. 500000 фунт чойнинг ҳаммаси яширинча келтирилган. 1872 йилда шакар импорти бор-йўғи 171700 рублни ташкил этган, холос.

Кошғардан олинадиган савдо-сотик ҳажми анча орттириб кўрсатилгани ҳақида маълумот бор. Ҳолбуки, мамлакат камбағал, аҳолиси ночор. Четдан келтирилган маҳсулотларга талаб кам, фойдага экспорт қиладиган маҳаллий моллари деярли йўқ. Экспортдаги асосий мол – *даба* маҳаллий пахтадан тайёрланган дағал мато бўлиб, қозоқлар уни қўй бериб сотиб олишади. Дабанинг бир бўлаги битта қўй қийматида.

Қўй нархи 3 рубль, даба эса 40–50 копейк. Кошғар юк ташишдан фойда кўради. Россия билан савдо-сотик йўли асосан Вернийдан Тўқмоқ орқали Норин ва Кошғаргача, шунингдек, озроқ савдо Оқсу ва Қоракўл йўли ҳамда Қўқон орқали амалга оширилади. Бу йўл оша ўтувчи савдога оид статистик материаллар Норин истехком қалъаси (форти)да сақланади. 1868 йилнинг декабрида ва бутун 1869 йил давомида Кошғарнинг Норин истехком қалъаси орқали Россия билан савдо импорт-экспорти биргаликда 274665 рубль (37628 фунт стерлинг)ни ташкил этган.

1870 йилда Кошғардан 184182 рубллик импорт, мамлакатдан эса 39843 рубллик экспорт, жами 224025 рубль (30688 фунт стерлинг) мол айирбошланган. 1871 йилда Кошғардан 473338 рубллик мол импорт қилиниб, Кошғарга эса 140372 рубллик экспорт моллари киритилиб, жами 604710 рубль (82837 фунт стерлинг)ни ташкил этган. 1872 йилнинг 1 майига қадар Кошғардан 50539 рубллик мол импорт қилиниб, 53564

рубллик экспорт мол киритилган ҳамда ҳаммаси биргаликда 104103 рубль (14260 фунт стерлинг)дан иборат бўлган. Бу рақамлар оз бўлиб, чунки савдонинг энг кўпи йилнинг сўнгги ойларига тўғри келади.

Россиянинг Кошғардаги элчихонаси савдо агенти жаноб Колесников (1872 йил) 1871 йил 1 июнидан 1872 йилнинг 1 майига қадар Кошғардан Россияга Қўқон орқали ҳам жўнатилганини кўшиб, жами 1100000 рубль (150685 фунт стерлинг) экспорт қилинганини ҳисоблаган. Чоп этилган ҳисоботларга кўра, 1874 йил давомида Кошғардан Норин довони орқали қиймати 324000 рубллик 721729 бўлак дабани кўшганда 1662000 фунтлик мол импорт қилинган. Уша йил давомида Кошғарга 1678000 фунт мол экспорт қилиниб, ҳар бири 3 рубллик жами 256000 рубль қийматидаги 85382 та кўй келтирилган. 1875 йилнинг 22 июнига қадар 396000 рубллик 881560 бўлак дабани ҳисоблаганда импорт 1111000 фунтни ташкил этган. Экспорт эса 402000 фунтлик молдан ва 162000 рубллик 54049 та кўйдан иборат бўлган.

Дунёнинг бошқа қисми, сув йўлларида жуда узоқда бўлган, қуруқлик йўлларида мавжуд мамлакат учун савдо йўллари масаласи ва юкларни ташиш муҳим аҳамият касб этади. Ўрта Осиёда маҳсулотлар асосан юк аравалари ва ўлканинг икки қилдиракли араваларида ташилади. Кейинги восита (икки қилдиракли аравалар – З. С.) жанубда, кўшни шаҳарлар, мисол учун Бухоро ва Самарқанд ёхуд Хўжанд ва Тошкент ўртасида қўлланилиб, узоқроқ йўлларда эса туялар билан юк ташиш заруриятга айланган. Руслар истилодидан сўнг аравалардан фойдаланиш, юриладиган йўлларни таъмирлаш аҳамиятли даражада ўсди.

Араваларни отларга кўшиш усули анча қийин бўлиб, араванинг максимал оғирлиги 2 та туя юки ёки 32 пуд, аммо одатда бир ярим туя юки ёки 24 пуд (864 фунт)ни ташкил этади. Отнинг вазни 8 пуд (288 фунт), эшакники унинг ярмини ташкил этади. Бу ҳайвонлардан кўпинча тоғ-тошли йўлларда, мустаҳкам туёқлар зарурлигидан, масалан, Тошкентдан Қўқонга қадар тоғлар оша қиска йўлда фойдаланилади.

Энг кўп оммалашган ва фойдали ташув-транспорт воситаси совуқ об-ҳаводан ташқари ҳар қандай йўлда юриб, йўлида ўзининг озукасини топа оладиган, отга қараганда унча кўп қаров талаб қилмайдиган туя саналиб, 16 пуд (576 фунт)

юкни ташийди. Унинг юриши отникига қараганда икки баравар секин. Туянинг ярим юкни таший олса ҳам, от қисқа йўналишларда фойдаланиш бўйича устун. Туя чўккалай олгани боис, юк ташувчиларга юкларни ортиш ва туширишда кўпроқ ёрдамчи куч талаб қилмайди.

... Туяларни араваларга кўшиб фойдаланишга ҳам уришиб кўришди. Бу йўл билан у 50 дан 60 пуд (1800 дан 2100 фунт)гача юкни таший олиши мумкин.

Бухородан Казала орқали Оренбургга қадар асосий савдо йўли танланган йўналишга қараб ўзгариб, бевосита сахро ёки Орск орқали ўтиб, узунлиги 1060 дан 1160 милгача, 47 кунлик йўлдир. Карвонлар Казалада Сирдарёдан ёки бироз юқорида Россия паромларида ёхуд қозоқлар ясаган солли кўприклардан ўтишади. Юкларни ташиш баҳоси эскидан ҳар бир туя учун ўн иккидан ўн беш рублгача, холос. Бироқ нархларнинг ошиши туфайли йигирма бир рублдан кам эмас. Бухоро карвонлари баъзида, аммо сўнгги йилларда тез-тез, тахминан 1000 мил узоқликдаги, 52 кунлик манзил – Троицкка қатнашмоқда. Бу йўлда қозоқларнинг мусофирлари дуч келиб, улардан туяларни ёллаш эвазига юкларни ташиш Оренбургга қараганда ярим баравар кам. Бухородан Самарқандгача масофа 150 милни ташкил этиб, ундан кўплар фойдаланади, аммо ҳаммаси бўлиб 340 миллик йўлдаги савдонинг деярли камгина қисми ундан кейинги манзил – Тошкентга боради. Сибирь билан бўладиган озроқ савдо-сотик Бухородан бошқа бир йўл орқали бориб, Туркистон яқинида Сирдарёдан кечади. Москвадан Бухорогача бир пуд молнинг умумий баҳоси 2,75 рубль (7 шиллинг 1 пенс) ёки ҳар фунти 2  $\frac{1}{3}$  пенс.

Кўкон савдоси учун Тошкентдан иккита йўналиш бўйича йўл бўлиб, бири аввал айтганимдек, тўғридан-тўғри Телау тоғлари оша, 140 мил, беш ёки олти кунлик. Бошқаси араваларда ўтиши мумкин бўлган Хўжанд йўли бўлиб, 200 милдан зиёд. Саккиз-ўн кунни талаб қилади.

Эскидан қарийб барча карвонлар Тошкентдаги Петропавловск<sup>1</sup> ва Троицкка борган. Уларнинг кўпчилиги ҳозирда тўғридан-тўғри Оренбургга асосий почта йўли бўйлаб 1300 милни 60 кунда босиб ўтади. Тошкентдан Оренбургга

<sup>1</sup> *Петропавловск* – Қозовистоннинг шимолида, Ғарбий Сибирь текислигининг жануби-ғарбида жойлашган ва Россия билан чегарадош шаҳар.

хар бир туя юк учун 14 дан 25 рублгача ёки хар пуд учун 90 копейкдан 1,69 рублгача, қайтиш эса қимматроқ. Тошкентдан Петропавловскка қадар йўл Чимкент орқали ўтган, Қоратовнинг шимолий ёнбағирлари чегараларидан Сўзюкка, сўнгра тўғридан-тўғри Бекпакдала дашти орқали Акмола<sup>1</sup> ва Петропавловсккача боради. Тахминан 1200 мил. Мазкур йўлда почта алоқасини йўлга қўйиш бўйича таклифлар бўлган. Юк ташиш баҳоси ҳозирда бир пуд учун 90 копейкдан 2 рублгача ёки хар бир туядаги юкка 14 дан 32 рублгача тўланади. Троицкдан Тошкентгача йўналиш 39 кунни талаб қилиб, 1200 милгача тахмин қилинади. Юк ташиш битта туяда 11 дан 17 рублгача ёки хар пуд учун 20 копейкдан 1,30 рублгача.

Кошғар савдоси кўпинча Норин орқали Тўқмоқ ва Верныйга, маълум қисми Терек доғони оша Қўқондан ўтади. Кошғардан Қўқонга қадар карвонлар 12 кундан 20 кунгача 300 милни босиб ўтади.

Хива билан савдо унинг ривожланган даврида уч йўл орқали: Оренбургдан Казала ва Ирқибойдан Хивага қадар 54 ёки 55 кунлик саёҳат 1140 дан 1230 мил ёки Оренбургдан Эмба почта йўли орқали Орол денгизининг ғарбий соҳили чеккаларидан 43 кунда 880 мил ёки Каспийдан Манғишлок орқали Устюрт бўйлаб тўғридан-тўғри машаққатли сувсиз йўл. 1855 йилдан бери бу йўлдан деярли фойдаланилмайди. Оренбургдан Хивага юк ташиш ҳақи битта туя учун 16 рубль ёки хар пуд учун 1 рублни ташкил этади.

Хива билан савдо-сотикнинг имкониятларидан чуқур таассуротга эга кўринган полковник Глуховский<sup>2</sup> Хива экспедициясидан буён бор ғайратини Каспийбўйидаги Красноводскдан Хивага қадар мунтазам савдо-сотикни йўлга қўйиш ва карвон йўлига асос солишга бағишлади. Унинг карвонларидан бири 1875 йилнинг ёзи давомида Красноводскдан қисқа йўл билан ўн етти кунда Хивага етди, аммо бу саёҳатнинг иккинчи ёки учинчи кундагина қудуқлар бўлиб, унчалик афзал йўналиш эмас. Мақбул вазиятдан фойдаланиб, у хар 125 пуд мол учун ўн рубль юк пули тўлади. Шунингдек, Красноводскка қайтишда ҳам карвон ўн етти кун йўл босди. 1875 йилнинг кузида полковник Глуховскийнинг бошқа карвонлари туркманлар томонидан талон-тарож қилинди.

<sup>1</sup> Акмола – Қозғистоннинг ҳозирги пойтахти Астана шаҳрининг эски номи.

<sup>2</sup> Глуховский (Глуховской) Александр Иванович (1838–1912) – рус генерали, Туркистонни истило этиш ҳаракатларининг иштирокчиси.



Хивадан Бухорога одатдаги йўналиш бўйича Амударёда қайиқларга тушиб Устуккача, ундан сўнг туяларга юкларни ортган ҳолда Қоракўл орқали Бухорогача қарийб 350 мил ёки 17 кунча юрилади. Амударё оқими шунчалик кучлики, қайтишда саёҳат анча қисқа кечади.

Бухородан Балхга қадар бўлган йўл Қарши орқали, қарийб 300 милни ташкил этиб, 13 кун керак бўлади. Кобулгача эса яна 350 мил кўпроқ ва яна қўшимча 13 кун керак бўлади. Алалхусус, карвонлар Балхга кирмасдан, Хулум<sup>1</sup> орқали тўғридан-тўғри Кобулга ўтса, саёҳат 20 кунча бўлиши мумкин. Хулумдан Бухорога қадар юкларни ташиш туяда 12 пуд (432 фунт)лиги 25 дан 30 тангагача ва яна туяда 16 пуд (576 фунт) юк 50 дан 60 тангагача. Айни пайтда Бухородан Хулумгача анча қимматроқ. Хулумдан Кобулгача юк ташиш баҳоси туяда 12 пудлик юк 25 дан 40 рупияни ташкил этади. Кобулдан Пешоварга карвон 12 кунлик йўл юриб, юк ташиш баҳоси туяда 12 пудлик юк 15 дан 20 рупияни ташкил этади.

Бухородан Пешоварга қадар туяда 432 фунтлик юк ташишнинг умумий баҳоси 34 – 49 рублни ташкил этиб, бунга бож ва транзит харажатлари ёхуд Кобул амирининг улкан миқдорда ундириб оладиган пули қўшилмаган. Москвадан Бухорогача ҳам қарийб шунинг ўзи.

Бухородан Маймана орқали Хиротгача йўл 600 милни ташкил этиб, 25 кунлик. Туяларда юк ташиш қарийб 36 Бухоро тангасини ташкил этади. Бухородан Марвгача 11 кунлик, Машиҳадгача эса яна 10 кун қўшимча юрилади. Бутун йўналишда ҳар бир туядаги юк учун 3 Бухоро тилласини олишади.

Петропавловск орқали ўтувчи Ўрта Осиё савдоси Екатеринбург ва Пермга, ундан Кама қуйисидаги Нижний Новгородга; тўғридан-тўғри Троицк орқали эса ўша йўналиш ёки Урал бўйлаб Уфага, у ердан эса Нижнийга боради. Оренбургга борувчи карвонлар ўша ердаги манзилда тўхтаб, молларни араваларга жойлаб, Волгабўйидан Самарага жўнайди. Самара ва Оренбург ўртасида қурилаётган темир йўл тармоғи улкан қулайликлар яратади. Каспий бўйидаги Красноводск Астраханни боғлаб, у ердан эса Нижний билан яккам-дуккам пароходлар орқали боғланади.

<sup>1</sup> Хулум – Шимолий Афғонистондаги шаҳар. Бу ерда XVIII – XIX асрларда ўзбекларнинг Хулум хонлиги мавжуд бўлган.

... Шунинг учун темир йўл қуриш реяси муҳокама этилган эди. Тошкентга темир йўл ўтказишнинг мақсадга мувофиқлиги бўйича вазифа 1873 йилда ўша пайтда Семипалатинскда расмий пенсиясига икки ёки уч йил фаол хизмати етмаган амалдор, генерал Безносиковга<sup>1</sup> топширилган. У кенг қамровли ҳисобот тайёрлаб, мен кўрган унинг маълумотномасида амалга ошириш усуллари ва Семипалатинскда менга айтганларидан, унинг ҳисобот ва лойиҳаларига унчалик ишонч билдирмадим.

Ҳолбуки М. де Лессепснинг<sup>2</sup> 1873 йил 1 майда генерал Игнатъевга ёзган хатига қадар Ўрта Осиёда темир йўл қурилишига оид бирорта қатгароқ рея топилмади. М. де Лессепс Каледан<sup>3</sup> Калькуттагача<sup>4</sup> Оренбург йўли орқали 7370 мил эканлигига эътибор қаратиб ҳамда бир томондан Оренбург, иккинчи томондан Пешоварга жами 5100 мил бўлишини, бу йўналишни тугаллаш учун ярим йўлни, аниқроғи 2270 милдан Оренбургдан Самарқандгача бўлган 1470 милини Россия, Самарқанддан Пешоваргача қолган 800 милини Англия қуриши лозим эди. Дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, М. де Лессепс бу йўлни қуриш учун икки йил ҳамда уч миллион франк кераклигини ва бу маблағ хиссадорлик ҳисобидан қопланиши ва хиссадорларнинг «Grand Central Asiatic Railway Society» («Қатта Марказий Осиё темир йўл жамияти») таъсис этиш орқали амалга ошишини мўлжаллаган эди. М. де Лессепс лорд Гранвилга ёзган сўнгги мактубида ўз режасининг устунлигини атрофлича баён қилиб, ўзининг ўғли ва яна бошқа бир муҳандисни дастлабки тадқиқотлар учун Ҳиндистонга жўнатишни кўзлаётганини таъкидлаган эди.

1874 йил 5–17 апрелдаги «Санкт-Петербург биржа ахборотномаси»га кўра, бу рея М. де Лессепсга эмас, балки М. Котард ва М. Яницкийга тегишли бўлиб, рус муҳандиси М. Яницкий Сувайш каналининг бош лойиҳачиларидан бири М. Лавалетнинг издоши эди. Турли жамиятлар Осиё савдо йўллари билан ўзаро банд бўлганларида бу жаноблар

<sup>1</sup> *Безносиков Константин Степанович* (1813–1876) – Иркутск ва Енисей генерал-губернатори В.Я. Руперт ҳузурда алоҳида топшириқлар бўйича зобит бўлган. Кейинроқ генерал-майор. Туркистондаги темир йўллارни тадқиқ этган.

<sup>2</sup> *Лессепс М. де Фердинанд* (1805–1894) – француз дипломати. Сувайш канали қурилишига раҳбарлик қилган (1859–1869).

<sup>3</sup> *Кале* – Па-де-Кале бўғозидаги порт шаҳар (Франция).

<sup>4</sup> *Калькутта* (2001 йилдан расмий номи Колката) – Ҳиндистон шаркидаги шаҳар.

Санкт-Петербургда бўлиб, ўз вояларига буткул шўнғиб кетишган ва бу бўйича улардан статистикани олиб туришарди. Балки шунинг учундир, М. де Лессепснинг мактубигача Ўрта Осиё темир йўлининг вояси бўйича Россия жамоатчилигидан ҳеч қандай кучли воя чиқмади. Дархол кўплаб лойиҳалар илгари сурилиб, улардан баъзилари ҳатто М. де Лессепснинг таклифидан ҳам дуруст эмас эди: жаноб Богданович масалан, Волга дарёси бўйидаги Саратовдан Урал этагидаги Гурьевга, ундан сўнг Устюрт орқали Хива, Бухоро ва Самарқандгача темир йўл қуришни, бу ердан битта тармоғини Тошкент, бошқасини эса Пешоваргача чўзишни жиддий таклиф қилди.

Пировардида М. де Лессепснинг Тошкент, Самарқанд, Кобул ва Пешоварга темир йўл ўтказиш ҳақидаги таклифи ўрнига Тошкентдан Қўқон ва Кошғаргача, ундан сўнг Қорақурум оша Ладаккача бўлган шарқий йўналиш таклиф қилиндики, бу ҳозиргача бунёд этилган ҳар қандай темир йўлдан ҳам кўпроқ муҳандислик малакани талаб қилади.

Россия ва Англия ҳукуматининг Осиё масаласида қарашларидаги келишмовчилик ҳамда Ҳиндистонга темир йўл ўтадиган бир неча мамлакатларнинг хусусиятли географик жихатлари ва сиёсий ахволи мазкур темир йўлни қуришга узоқ вақт тўсқинлик қилиб келган Ҳиндистонга алоқадор бўлганидан, бу масала ўз ечимини топмаган бўлса керак. Ҳозиргача Ўрта Осиёга тўғридан-тўғри темир йўл ўтказиш лойиҳалари Россия ҳукумати томонидан у қадар қўллаб-қувватланмади. Гарчанд Тошкентдаги расмийлар уларга жиддий қарашган бўлса-да, М. де Лессепснинг императорга ёзган хати бўйича вазирликнинг махсус кенгашида лойиҳа рад этилди.

Бундан ташқари, мамлакатнинг темир йўл ўтадиган каттагина қисми ҳозиргача ўзлаштирилмаган, мустамлака учун ҳаддан ташқари яроқсиз. Шубҳам йўқки, агар ҳукумат ҳарбий жихатдан уни зарур деб билса, темир йўл қурилади, аввал айтганимдек, Ўрта Осиё савдо масаласида ҳаммасини қўшиб ҳисоблаганда бир йилда уч ярим миллион фунт стерлингни ташкил этиши ҳақидаги миқдор ҳам қайсидир маънода бу каби темир йўлни қуришга қайтиб умид қилишни кўрсатиб турибди. Агар Тошкент қачондир Россия билан темир йўл орқали боғланса, бу ҳар ҳолда эртами-кечми Сибирь темир йўл тармоғининг молиявий маблағи ҳисобига қурилади.

## САМАРҚАНД

*Мулла – Чиноз – Мирзачўл – Асафетида –  
Мирза Работ – Жиззах – Темур дарвозаси –  
Қоятош ёзувлари – Чўпонота – Самарқанд манзараси –  
Хофизлар – Қадимги тарихи –  
Юнон-Бақтрия сулоласи – Хитой сайёҳлари –  
Клавихо – Бобурнинг таърифи – Россия истилоси –  
Шоҳизинда масжиди – Бибихоним – Шердор –  
Темур мақбараси – Кўктош – Хожа Аҳрор –  
Усмон Қуръони – Бозорлар – Дарвешлар –  
Яҳудийлар – Афғонистон амири Абдурахмон –  
Рус авантюристлари – Россия аскарлари –  
Рус маъмурияти*

Майнинг ажойиб окшомларидан бирида тилмочим Мулла Хайрулла билан Самарқандга жўнадик. Шаҳардан (Тошкентдан – З. С.) олиб чиқувчи ва баланд пахса деворли кўплаб боғларнинг орасидаги тузук йўлни тезда ўтиб, кўкқисдан генерал-губернаторнинг худди шаҳардаги уйдек яхши жиҳозланган чорбоғига ўтиб бордик. Сўнгра талай боғлар ва очик далалардан кечиб, Ниёзбоши бекатига етиб келганимизда кеч кириб улгурган эди.

Мулла Хайрулла Россиянинг қозонлик татарларидан бўлиб, у ердаги мадрасада таълим олган, омадини излаб Тошкентдаги қариндошлари орқали бу ерга келиб қолган, менинг дўстим Олим хожи Юнусовнинг жияни эди. У божхонага таржимон ва ёрдамчи бўлиб ишга кирган, аммо у ерда кўрган порахўрликка тоқат қилмаганидан хизматини тарк этиб, якшанба бозорида кичикроқ дўкон олиб, чип ва газлама сотарди. Ундан тўлиқ қаноат қилмаганиданми ёки форс ва араб, шунингдек, рус, татар, қозок тилларини билганиданми, адабиётнинг «таъм»ини билишга иштинёқи баланд, лотин тилини такрорлаб юрганидан менга ҳатто

Гораций<sup>1</sup> қасидасининг ярмини таржима қилиб берган эди. Университетда ўқимаганидан чексиз афсус чекар, бўш вақтларида Куръон, диний ва ҳуқуқий китобларни мутолаа қилар, расмийлар томонидан энг зарарсиз саналган ва сиёсий ғоялардан буткул холи бўлгани боис, маҳаллий аҳолига ўқишни такомиллаштириш учун тақдим этиш мумкин бўлган «Минг бир кеча»ни «Туркистон вилоятининг газети»га илова учун таржима қиларди. Мулла Хайрулла жуда дилкаш шерик бўлиб, аввал Самарқандда бўлмаган, ҳолбуки мамлакат ва унинг турли жойларининг турмуш тарзини яхши биларди. Кейинроқ Самарқандда менга таржимон унчалик зарур эмаслиги ва усиз ҳам етарлича яхши юрганимни ҳис қилдим.

Чирчиқ дарёси ёқалаб баланд жойлардаги йўл жуда ёмон, тупроқли ер чанг билан тўла тешиқлар ҳосил қилган эди. Ёқимли ва хушманзара, баъзан жуда кўхна жойларига қарамасдан Эски Тошкент нишонларини ортда қолдириб, эрталаб соат бешда Сирдарё бўйидаги Чинозга етиб келдик. Бу ерда бир неча уйдан иборат рус қишлоғи яқинидаги йирик форт дарёдан ўтувчи паромни кўриқлар, маҳаллий шаҳар бир неча мил узоқда эди.

Сирдарёда пароход қатновининг энг бошида турган аҳамиятига кўра, Чиноз истилонинг илк босқичида руслар томонидан муҳим жой сифатида мўлжал қилинган эди. Аммо Орол флотилиясининг пароходлари бу ерга мунтазам келмас, ҳар қандай шахсий компанияларнинг бу ердан йўлга чиққан кемаларини эсанкиратиб қўйганидан дарёдаги кемалар қатнови шу қадар ёмон, келгусида Чинознинг улкан тижорат аҳамиятга моликлигига ҳали эрта, ҳанузгача кичик казак манзилгоҳи бўлиб қолмоқда.

... Дарёдан қарийб Жиззахгача (бу ном калит маъносини билдириб, Дизах деб ҳам ёзилади. Мен одатдаги талаффузини беряпман) саксон мил узоқликда қуруқ чўл ястанган бўлиб, руслар «Голодная» ёки «Мирзачўл» деб аташиб, гарчи бир-икки жойида шўр ҳамда ёқимсиз сувли қудук ва цистерналар бўлса-да, ҳозирда қуруқ ва унумсиз ер. Дарё яқинида

<sup>1</sup> Гораций – мил. авв. 65 – милодий 8 йилларда яшаб ўтган қадимги Рим шоири. Рим адабиётининг «олтин асри» вакили. Унинг ижоди Республика даврининг сўнгидаги фуқаролар уруши ва Октавиан Август янги режимининг дастлабки ўн йилликларига тўғри келади.

эски канал ва ариқларнинг излари бўлиб, қачонлардир энг камида бу ерларга ишлов берилгани ва чўлнинг тоғлар яқинидаги қисмларида аҳоли истиқомат қилиб, меҳнат қилганлиги, кичик тоғ дараси орқали Зарафшон дарёсидан канал келтирилганлигини билдиради. Дарё кенглиги бу ерда тахминан учдан икки милча келиб, мен лойқа сарғиш сувдаги дарёнинг тез оқимиға гувоҳ бўлдим. 1222 йилда Чингизхон қароргоҳига саёҳати ана шу минтақа орқали кечган Хитой сайёҳи Чан Чунь маълумотидан ишлов берилган зироаткор туманлар эҳтимол доимо камлигини билишимиз мумкин. Унинг гуруҳига тақир, даштли бу ерларни кесиб ўтиш жуда машаққат ва ноқулай бўлганини ёзади. Сюань Цзан эса ундан олти юз йил муқаддам (629 – 645 йиллар) ўз эсдаликларида шундай ёзади: «На сув, на гиёҳ топиладиган улкан кумли чўлга кирдик».

Аслида эса, ривоятга қараганда, йўл бўйлаб Абдуллахон томонидан (1597 йил) бекатлар ва *сардобалар*<sup>1</sup> бунёд этилган бу йўл одамлар яшамаган туманда ястаниб ётмаганлигидан намоёндыр.

Сирдарё яқинидаги каналлар ҳар ҳолда сувни шу дарёдан тортиб олишган ва ҳозиргача баъзан козоқлар шундай қилмоқда. Тошкентда бу саҳрони сув билан таъминлаш бўйича бир лойиха бўлиб, унга кўра Хўжанд тепароғи, Сирдарёдан йирик канал қазиш орқали амалга ошириш кўзда тутилган ҳамда муҳандислар бу жойни ўрганиб чиқиб, Сирдарё бир верста қарийб фут оқишидан маъқул деб топишган. Халигача бу канални бунёд этиш бўйича чуқур тадқиқот қилинмаган ва кўплар эса бунинг мумкин эмаслиги, тадқиқ этишдан аввал сарфланган пулларни оддийгина кўкка совуришди, деб таъкидлашмоқда. Ҳолбуки канал бўйича ишлар аллақачон бошлаб юборилган.

... Энг хусусиятли ўсимлик асафетида бўлиб, бу ерда анча сероб ўсади. Япроқлари ерга тушиб нобуд бўлса-да,

<sup>1</sup> *Сардоба* (форс-тожикча – совуқ сув) – сув танкис худудларда уни тўплаш ва сақлаш учун махсус қурилган гумбазли ҳовуз. Ўрта Осиё ва Шарқдаги бир неча мамлакатларда қурилган сардобаларнинг девори цилиндр шаклида, чуқурлиги 12–13 м, ҳовуз юзаси (10–15 м) ер сатҳи билан бир текис бўлган. Сардоба гумбазли сифатли пишиқ ғишт ва ганчдан ишланган, тепаси туйнукли, атрофларида ҳовузга сув тушадиган тешиклар қилинган. Кириш учун сардобаларга эшик ҳам ўрнатилган. Унинг атрофи сувни тоза сақлаш мақсадида девор билан ўралган.

аммо баланд айлана пояси бир фут ва ундан баландгача ўсиб, тепага қараб худди ғилдирак кегайлари сингари кенгайиб, кичкина бошчаларида кўримсизгина гуллари бўлади. Ўзига хос ҳиди анчайин сезиларли, менга айтишларича, тўлиқ очилгач йўқ бўлар ва ёш куртаклари ҳамда бошчалари қозоқларга таом учун анча тансиқ саналади. Мен уларни татиб кўрмадим.

Маликдан йигирма мил узокликдаги эски карвонсаройларнинг харобалари Мирза Работ деб помланиб, сайёҳлар учун бу йўлда кўплаб ишларни қилган машҳур Абдуллахон томонидан қурилганлиги тахмин қилинади. Бино йирик тўртбурчак ғиштардан қад кўтарган, марказий хона мавжуд бўлиб, у гумбаз билан қопланган ва теварагидаги кичик қуббасимон хужраларнинг ҳар бири кичик гумбазларга эга. Аслида ўз даврида қатта ва чиройли иморат бўлган, ҳозирда ташқи деворлари вайрон бўлса-да, аммо кўнимгоҳ сифатида ҳали ҳам фойдаланиш мумкин. Бинодан почта бекатидан ташқари кичикрок казак кўриқчилари ҳам жой олишган. Унинг қаршисида *сардоба* ёки цистерна деб ном олган йирик ер ости сув иншооти ясси том билан ёпилиб, ер баравар равоқсимон деразалари мавжуд ҳамда пишган ғиштан қурилган. Бирварақайига кириш пастга томон чуқурликка йўналган, аммо ғиштли зина аллақачон йўқ бўлиб кетган. Ҳозирда ичкарисси бўм-бўш, шундай бўлса ҳам бир бурчида яхшигина шўрланган сув бор. Чўлнинг жазирама иссиғидан сўнг унинг ичкарисси кишини мафтун қиладиган даражада салқин эди.

Кейинги Оғочли бекатида ҳам аввалгига ўхшаш бинолар бўлиб, карвонсарой ўрнида дўнг ер ва ғиштли қолган, ер ости хоналари эса казакларнинг фойдаланиши учун қазилган. Кўп сув ичиш менга ёқмади. Чойи эса қуюқ, лойқа, аччиқ ва шўр. Отларимизга ҳам ёқмади, аммо казаклар уни кўнгилсиз оқибатларига қарамасдан ичишар экан. Даштдаги қудуқлар тозаланиб ҳамда чуқуррок қазилса, ер ости хилма-хил нарсаларнинг тартибсиз қоришмаси ва шағалдан ташкил топганидан, эҳтимол кўп миқдорда тоза ва сифатли сув чиқиши, бу билан атрофдаги ерларни суғориш мумкин. Худди шундай тажрибалар Тошкентда муваффақиятли натижа берган. Сувга тузлар тушишининг олдини олиш учун астойдил ихоталаш керак.

Жиззахга яқинлашганимизда унча катта бўлмаган, кейинроқ эса йириклаша борган тоғ тизмаларига кўзимиз тушди. Улар Юқори Зарафшон водийси билан чегарадош бўлиб, сўл томонга кенгайиб кетган. Ниҳоят чўлда кўпдан-кўп серҳосил ерлар, дарахтлар ва далалар пайдо бўлиб, қаршимизда Жиззах деворлари ва уйлари кўринди. Кунботарга яқин эндигина бўшай деб қолган бозорни айланиб ўтиб, тик бурилишдан қайрилдик-да, почта бекатида тўхтадик.

Жиззахнинг ўзи ҳозирда унчалик муҳим шаҳар эмас, бозори туфайли аҳамиятли, авваллари Бухоронинг чегара истеҳкоми сифатида стратегик аҳамият касб этган. 1866 йилда генерал Черняев унга томон юриш қилиб, бир ҳамлада эгаллаш ва шу тариқа Бухорода ҳибсга олинган вакилларини озод этишга умид боғлаган эди. Бироқ қалъани у ўйлаганчалик осонликча эгаллай олмаганидан, Чинозга қайтган.

Ўша йилнинг кузида Ўратепа истило этилгач, Жиззах ҳам генерал Крижановский бошчилигидаги рус кўшинлари томонидан эгалланади. Бир неча минг одам қалъани тўлиқ саккиз ой мобайнида иложи борича мустаҳкамлаш учун ишлаган. Шаҳар атрофидаги девор баландлиги уч бараварга кўтарилиб, ташқаридан саккиз ярд баланд ва қалинлиги тўққиз ярдга оширилган. Хандақларининг чуқурлиги баъзи жойларда йигирма беш футга етган.

Унда кўплаб зирҳланган ҳарбий истеҳкомлар ясалган ва миноралар қурилган бўлиб, арки эса маҳаллий муҳандислик ривожининг энг юксак нуктаси саналган. Бу ишлар ҳатто хужум бошланишидан бир неча дақиқа бурун ҳам давом эттирилиб, дарвозалар ўрни девор билан беркитилган. Қўмондон Оллоёрбек шаҳарни сақлаб қолишга ва агар удасидан чиқишмаса, ўлимга қарор қилган. Камида 10000 кишилик кўшин, 53 та тўп ҳамда амирнинг энг сара лашкаридан қолган қисм афғон, эроний ва туркманлардан иборат бўлиб, фақатгина одатий сойли милтиқ эмас, европача пилта милтиқ ва кўплаб тўппончалар билан қуролланишган эди.

Мудофаа яхши ташкил қилинган, маҳаллий аҳоли одатда узоқ масофага ўт очмай, русларнинг шаҳарга яқинлашишини кутишарди. Бир неча кунлик рекогносцировка<sup>1</sup> ва артилле-

<sup>1</sup> Бу ерда маълумот олиш учун командирнинг ўзи ўтказадиган ҳарбий рекогносцировка назарда тутилган.



рия жойлаштирилгандан сўнг, 28 октябрда шаҳарга ўт очилиб, 30 октябрь чошгоҳда хужум бошлашга буйруқ берилди. Қалъа бир соатда руслар қўлига ўтди.

... Ўн саккизта бекдан ўн олтитаси – уларнинг орасида кўшин қўмондони Оллоёр ҳам бор эди – яккама-якка жангда қурбон бўлишди. Қарийб 6000 кишилик кўшин ҳалок бўлиб, 2000 таси асир олинди. Руслардан 6 киши ўлдирилиб, 92 таси яраланди. Жиззах эгалланиши биланоқ рус лагерини мудофаа этиш учун қолдирилган отлик кўшин бухороликларнинг кўшинни мустаҳкамлаш учун жўнатилган 18 та тўпли 2000 кишилик кўшини томонидан хужумга учради.

Афсуски, қаршиликка учрашгач ҳамда шаҳарнинг тақдири бой берилганини билишгач, ортга чекиндилар. Ўша пайтда шаҳарнинг улкан қисми вайрон этилиб, Жиззах ўшандан буён ўзининг аҳамиятини йўқотди.

... Жиззахдан элтувчи кичик тепаликлар ўртасидаги йўлнинг бир қисми тор дара Илонўтти дея маълум. Ўйлашимча, 100 ярддан кенгроқ. Маҳаллий аҳолининг айтишича, бунинг маъноси дарадан «илон ўтди» дегани. Мир Иззатулла<sup>1</sup> эса, дарада кўплаб илонлар жойлашганидан шундай деб аталганлигини унга айтишганини ёзган. Бу дара мўғул ва туркий ўрдаларига Зарафшон водийсига кириш учун хизмат қилиб, кўплаб қонли жангларнинг сахнаси бўлган. Улардан иккиси баланд, эҳром шаклидаги кулранг кўкиш қоя, гарчи ёзуви ҳам, ривоят ҳам соҳибқирон ҳақида бўлмаса-да, Темур дарвозаси деб аталади.

Ўнгдаги қоя 400 фут баландликда, водийдаги мутлак ёлғиз, юза қисми чуқур ўйилган, икки форсий ёзувли асосий

<sup>1</sup> Ҳиндистондаги инглиз колониясининг таникли вакили Вильям Муркрофт топириғига кўра 1812 йилда Кўкон қонлиги, шунингдек, Марказий Осиёнинг қатор аҳоли масканларига Мир Иззатулла саёҳат қилади. Унинг саёҳати 1812 йил 20 апрелдан бошланиб, 1813 йил 16 декабргача, қарийб бир йилдан кўпроқ вақт давом этади. У Кўкон, Самарқанд ва Бухоро йўналишлари орқали ўтиб, ўз саёҳатномасини ҳам ёзиб қолдирган. Таникли олим Б.В. Лунин ушбу саёҳатнома ўлкага оид қимматли «тарихий-географик ва тарихий-этнографик маълумотлар беришини» қайд этган. Қаранг: История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и ученых XVI – первой половине XIX века / Составитель Б.В. Лунин. – Ташкент: «Фан», 1988. – С. 156. Мир Иззатулла ва унинг саёҳати ҳақида яна қаранг: Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 году / Перевод и примечания Ю.А. Соколова // Научные труды САГУ. Вып. LXXVIII. Исторические науки. – Ташкент: Изд-во САГУ, 1956. – С. 41-52.

қоялардан қарийб 40 фут узоқда. Мулла Хайрулла театр дурбини ёрдамида қоятош ёзувларини ўқиб, менга таржима қилиб берди: «Аллохнинг ёрдами билан подшолар ва юртлиқларни забт этувчи, у (Аллох)нинг ердаги сояси, сунна ва диний қоидаларнинг ҳифзу ҳимоячиси, ҳукмдор ва иймон кўмакчиси Буюк султон Улуғбек Кўрагон (Аллох унинг бошқаруви ва ҳукмини бардавом этсин) мўғуллар мамлакатига юриш қилди ва у ердан бу мамлакатларга эсон-омон 828 йилда қайтди» (милодий 1425 йил). Улуғбек Темурнинг машҳур набираларидан бири, таълимга ҳомийлиги, расадхонаси, Самарқандда асос солган мадрасаси ва ўзининг астрономик жадвали билан маълум.

Иккинчи ёзув Абдуллахоннинг бир ярим аср кейинги ғалабаларидан бирига бағишланган: «Сахродан ўтувчилар ҳамда қуруқликда ва сувда саёҳат қилувчилар шуни билсинларки, бу ерда 979 йил (милодий 1571 йил)да халифанинг аскарлари, Қудратли Яратганнинг сояси, буюк ҳокон Абдуллахон Искандархон ўғлининг 30000 кишилиқ лашкари билан Бароқхоннинг Дарвешхон, Бобохон ва бошқа ўғиллари ўртасида тўқнашув бўлди. Бу кўшинда султоннинг 50 қариндоши ва Туркистон, Тошкент, Фарғона ва Дашти Қипчоқдан келган 400000 жангчи бор эди. Подшонинг кўшини юлдузларнинг бахтли кўшилиши туфайли юқорида номлари айтилган султонларни истило этиб, ғалаба қозонди. Сўнгра улардан кўпини ўлимга маҳкум этди. Жангда ва асир олиниб, ўлдирилганларнинг қони бир ой мобайнида дарё сувига кўшилиб, Жиззахга қараб оқди. Ана шу барчага маълум бўлсин».

Бу дарадан чиқиб, биз яна Дашт бўйлаб йўлга чиқдик. Олдимизда эса узоқдан Самарқанд жанубидаги қор билан қопланган тоғ чўққиларининг манзараси кўриниб турар, Янгиқўрғон шаҳридан ўтиб, ниҳоят Тошкўприкка келдик. Бу ерда ҳам тепаликлар анча кўп экан. Кичикроқ сой устидаги кўприк иккита тик қирғоқни боғлаб турар, ёғочдан қурилган бўлиб, ҳозирда анча ёмон ахволда, таъмирталаб. Тепалик устидаги чоғроққина рус истехком қалъаси ўтиш жойини кўриқлайди.

... Биз бу ердан Зарафшоннинг энг паст водийсига қараб эндик. Йўл доимий боғлар, далалар ичра ва кўплаб канал-

лар бўйлаб ўтарди. Жомбойнинг катта қишлоқ аҳли бозорни аллақачон тўлдирган эди. Бу ердан янги йўл ҳали битмаганидан, дала ичи бўйлаб бир тарафдаги йўлга тушиб олдик. Янги йўл Самарқанд туманини яхшилашга қаратилган бўлиб, келгусида бу лойли йўл тузатилган энг зўри бўлади. Йўл шавалли бўлиб, унинг ҳар тарафида икки қатор дарахтлари бор.

Ниҳоят икки-учта шохобчалардан кечиб, Зарафшон («Олтин сочилган») дарёсининг асосий оқимига етиб келдик. Юқорида сувни тақсимлаш ва Бухорога етарли даражада жўнатиш учун тўғон қурилган. Сувнинг сатҳи шунчалик кўтарилган эдики, барча юқларимизни кечув жойининг қоровуллари ҳайдаб кетаётган баланд маҳаллий аравага ортишга мажбур бўлдик. Ўзимизнинг бўшаб қолган аравамизни эса шалаббо ҳолда сувдан тортиб чиқишди.

... Сўл томонимизда қад кўтарган баланд Чўпонота деб номланган яланг тепалик юқорисида шу номли авлиёнинг қабри бўлиб, у чўпонлар, шунингдек, Самарқанд шахрининг хомийси саналади. Эски ривоятга кўра, аслида Муҳаммад динини тарғиб этиш мақсадида саёҳат қилган араб миссионерлари шу тепаликда тўхтаб, кўй сўйиб, у қайнагач, ўзларининг кейинги саёҳатлари йўналишини қуръа ташлаб, ҳал этишга қарор қилишган. Бирини қозонга қўлини солиб, қўйнинг бошини тортиб чиқаради. Бу унга илк танлов ҳуқуқини бериб, у Самарқандда қолишга аҳд қилади. Бошқаси эса қўй юрагини чиқариб, Маккага қайтишни танлаган. Учинчиси орқа чорагини олиб, Бағдодга кетиш хоҳишини билдиради. Ўшандан бери ҳозиргача Самарқанд Исломнинг боши, Макка эса юраги деб юритилади. Самарқандда қолган ўша кимса Чўпонота, яъни чўпонларнинг асосчиси деб ном олган. Бу Улугбекнинг машҳур расадхонаси жойлашган тепаликда рўй бериб, унинг номи билан аталувчи астрономик жадвал аниқланган.

... Ниҳоят биз тепаликнинг асосий қисмини ортда қолдириб, йўлнинг энг юқори нуқтасига етгач, қаршимизда лойдан сувалган томлар, тепасига тож каби қўндирилган улкан мовий гумбазлар ва баланд минораларни кўриб, машҳур Самарқандга етиб келганимизни англадик. Торгина водийдаги уйлар ва боғлар оралаб тезгина одимлаганимиз

учунми, ажойиб манзара у қадар узоқ давом этмади. Кўп ўтмай ўйилган ва қатор фор-унгурли, тупроқли тепаликка дуч келдик. Айтишларича, у ерда такводор одамлар тарки дунёликда яшар экан. Йўлнинг чеккасида кичкина ариқ ям-яшил дала бўйлаб ўтиб, шаҳар девори остида кўздан ғойиб бўларди. Ўнг томонимизда баланд миноралари ва гумбазлари билан Шоҳизинда масжиди, сўл томонимизда эса Бибихонимнинг улкан гумбази. Мозорлар ва вайрон бўлган гиштли сағаналарга тўла қабристондан ўтиб, Шоҳизинда дарвозасидан киргач, руслар шу дарвозадан қалъагача бунёд этган ажойиб йўлка ва соя-салқин дарахтли янги хиёбонга дуч келдик.

Биз шу йўлнинг охиригача бориб, қалъани айланиб ўтиб нариги тарафдаги почта бекатигача боришимиз керак, у ердан шаҳарнинг рус қисми бошланар эди.

Самарқандда меҳмонхоналар йўқ. Менга Мусулмонхўжанинг уйида қолишни тавсия қилишди. У ерда менга маҳаллий ҳаётни кўриш имкони учун барча шароитлар бор, эҳтимол. У хиёбонда яшар, аммо ҳозир уйида йўқлигидан мен бироз муддат кенг, янги ва тоза бинодек кўринган почта бекатида қолишга қарор қилдим. Ювиниб, ҳам бироз чой ичиб, ўзимни бардам қилиб олгач, извошга (у ҳатто Самарқандда ҳам бор экан) губернатор, генерал Абрамовга мактубларим борлигидан аркка – унинг ҳузурига жўнадим. Уйида экан, мени анча илиқ кутиб олди. У калта бўйли, илтифотли, сочларига оқ оралаганига қарамай, ёш кўринар, бошидан яралангани учун қора каллапўш кийиб олган эди. Менинг яшаш учун жой тополмаганимни билгач, шаҳар ҳокимидан менга жой беришини сўради. Ўша куни тушдан сўнг юкларимни унинг уйига жўнатдим. Генерал қабулидан қайтгач, шаҳарни айланиш, унинг ажойиб харобаларини кўриш ҳавосидан ўзимни тийиб туrolмадим.

Аркдан шаҳар жуда яхши кўринарди. Бутун шаҳар учта йирик масжиднинг қад кўтарган устунлари ва гумбазлари билан қаршимда ястаниб ётарди. Бозорнинг ўртасидан ҳар икки тараф уйларнинг томлари текис, улардан баланд қовунсимон гумбазлар қад кўтарган, орқа тарафидан эса чўққилари кўзни қамаштирадиган қор билан қопланган улкан тоғ тизмалари кўзга ташланарди.

Дастлаб мен серхашам масжидларнинг харобаларини ҳа-  
лигача безаб турган мовий ва қадама нақшлар ҳақида тасав-  
вурга эга бўлиш учун бозорга йўл олдим. Бу ердаги мас-  
жидлардан бирининг пиллапоялари, шунингдек, майдон ва  
хатто йўлагида доира шаклида ўтирган катта оломонга кўзим  
тушди. Доира ўртасида иккита болакай шеър ўқимокда эди.  
Улар *хофизлар* бўлиб, томоша қилувчилардан бири мен-  
га улар илоҳий шеърларни ёддан ўқувчилар эканлигини  
айтди. Ҳар бирининг китоби бўлиб, товушларини майдон-  
нинг турли қисмидаги тингловчиларга эшиттириш учун уни  
даханларининг турли томонларига қўйишдан бўлак, ундан  
фойдаланмас эдилар. Уларнинг ифодали ўқишлари баъзан  
шунчалик баланд ва қулоқни тешадиган даражада бўлиб,  
товушларидан қар бўлиб қолмаслик учун улар иккала  
кўлларини ҳам қулоқларида тутиб туришар, баъзан эса паст  
товушда ўқишар, овозлари яхши тусланган эди.

Ушбу йиғи-сиғи ва бир хил оҳангдаги қасидалар тинг-  
ловчиларга анча таъсир қилгандек кўринар ҳамда атроф  
тўхтовсиз оҳ-воҳ ва олқишларга тўлиб кетарди. Мен билан  
гаплашган энг биринчи одам катта қизиқишим борлигини  
кўрганидан яна менга мурожаат қилиб, бунинг бари ажойиб  
эмасми, деб сўраб қолди. Менинг маъқул жавобимдан эса  
анча хурсанд бўлди, чоғи.

Сўнгра извошчимга мени Темури макбарасига олиб бориши-  
ни айтувдим, Самарқанд билан оз бўлсаям таниш бўлишига  
қарамай, унинг ўрнига Шохизиндага элтиб қўйди. Ҳақини  
тўлаб, қадамжога камроқ эътибор қаратган бўлсам-да, кира-  
веришдаги жаҳрия биродарларининг хатти-ҳаракатлари диқ-  
қатимни тортди. Одатлари Тошкентда кўрганимдек бир хил,  
аммо анча таъсирли кўринар ҳамда масжид ибодат этувчилар  
билан тўла, барчаси чин эътиқод қилганларнинг оломонидек  
кўринар, бир-бирини масжиднинг у ёнидан бу ёнига турт-  
килаб, тўхтамасдан «*Ҳасби раби ал-Аллоҳ*» («Халоскорим  
яратган Аллоҳ») деб бақаришарди.

Барча кўрганларим ичида ёрқин таассуротларим – Самар-  
қанддагиси Тошкентдагидан анча фарқ қилар ҳамда улар  
ҳақиқатан қадим дунёнинг нишонасидек бўлиб туюларди.

... Европада Ўрта Осиёнинг ҳеч бир жойи Самарқанд но-  
мидек лол қолдирадиган даражада эмас. Романтика оғушига

қопланган, ўзига хос даврларни бошидан кечирган ва ўзининг улувворлик анъаналарини ақл бовар қилмайдиган даражада сирли сақлаб келаётган Самарқанд узок вақт мобайнида дунё аҳлининг қизиқишини уйғотиб келган. Маҳаллий анъаналарнинг юзага келиши афсонавий қаҳрамон Афросиёб номи билан боғлиқ бўлиб, унинг истило ва талабалари Эрон ва Туркия, шунингдек, Ўрта Осиёда тилларда дoston бўлган. Деворлардан бироз ташқаридаги тепалик вайрона ва кўрғонтепалардан иборат бўлган, у Қалъаи Афросиёб деб номланиб, айтишларича шаҳарнинг асл ўрни деб ҳисобланган. Шунга қарамай, Самарқанд тарихга Буюк Александр<sup>1</sup> томонидан забт этилган Сугдиёнанинг пойтахти Мароқанд номи билан кирган бўлиши ҳам мумкин. Унинг бундай номланишининг сабаби аниқ эмас; қанд қўшимчаси шаҳар маъносини англатиб, Ўрта Осиёда кенг тарқалган, аммо *Мара* ёки *Самар* этимологиясининг ёлғиз ўзи маъно бера олмайди, аммо ҳар ҳолда бундай тахмин ҳам йўқ эмас.

Чингизхон вазири Елюй Чуцай<sup>2</sup> 1219 йилда ўзининг фарбий мамлакатларга қилган саёҳатини тасвирлаб, шаҳарни Семизкан деб тилга олади ва қўшимча қилади: «Фарбдаги аҳоли бу номнинг маъноси «семиз» деганини билдиришини айтади. Бу ернинг замини ҳосилдор бўлганидан шаҳар шу номни олган». Хитойлик муаллифлар эндиликда Семизкан номи ўрта асрларда несторианлар<sup>3</sup> ва бошқалар атаган Семизкантга мос келиши ҳақида тез-тез ёзишмоқда. Аслида *семи* ва *семиз* туркий тиллардаги турли шакллар бўлиб, «семиз»га тўғри келади. Аммо бу ҳар ҳолда худди «Шош»дан «Тошкент» сўзи ясалганидек, баён этишга мослашув шакли бўлиши мумкин. Асли номи форсчадан келиб чиққан бўлиши мумкин. Сюань Цзан эса уни Самокан деб ёзиб қолдирган.

Александр замонида у йирик ва гуллаб яшнаган шаҳар бўлган. Квинт Курций<sup>4</sup> унинг деворлари айланасига ет-

<sup>1</sup> Александр Македонский назарда тутилган.

<sup>2</sup> Елюй Чуцай (1189–1243) – мўғул империясида йирик давлат арбоби, маъмурий тизимининг ташкилотчиси бўлган. Чингизхон ва Угадайхоннинг маслаҳатчиси.

<sup>3</sup> Несториан – христианликдаги бир йўналиш. V аср бошларида шаклланган.

<sup>4</sup> Квинт Курций Руф – Рим тарихчиси. Тахминан милодий I асрда яшаб ўтган. Ўн жилддан иборат ва бизгача саккизта жилди етиб келган, машхур саркарданиш ҳаёт йўли ҳақида анча тўлиқ маълумот берувчи «Буюк македониялик Александр тарихи» асарининг муаллифи.

миш *стадийга*<sup>1</sup> тенглигини ёзиб қолдирган. Сўнгра у арк бўлиб, эндиликда бошқа девор билан ўралган. Айнан шу ерда Александр ўзининг яқин дўсти ва сафдоши Клитни<sup>2</sup> маст ҳолда эхтиросларга берилгани учун ўлдирган. Самарқанд унинг тоғли қабилаларга хужуми ҳамда Сирдарё бўйларидаги скифларга қарши юриши давомида қароргоҳи бўлган. Кейинчалик географлар Сирдарёни Танаис ёки Дон деб янглиш айтишиб, Александрни мақтаб, уни Осиёни айланиб ўтиб, Европага қайтган деб ўйлашган. Александр асос солган Александрия шаҳри оддийгина лой кулбалардан ташкил топган Хўжанд ўрнида жойлашган бўлиб, озроқ кучсиз аскарлар томонидан забт этилган. Александр ёхуд Искандар Зулқарнайн (икки шохли)нинг жасоратлари бу ўлкада афсона сифатида сақланиб қолган ва ҳаммага маълум. Юқори Оксусдаги тоғли ўлкаларнинг кўплаб кичик беклари ўзларини унинг авлодлари деб таъкидлашади.

Унинг (Александрнинг – З. С.) ишонган кўмондонлари Бактрия ва Суғдиёна вилоятларида ҳақиқатан ҳам Юнон-Бактрия деб ном олган ва христианлик даврига қадар бир юз ўттиз йил ҳукм сурган, маълум даражада юнон маданиятини, шунингдек, македон тақвимини танитган сулолага асос солдилар. Эндиликда Дашт ва Самарқанд атрофидаги харобалардан топилаётган Деметрий, Евтидем, Антимах<sup>3</sup> ва бошқаларнинг тасвирлари туширилган кўплаб танга ва медаллардан ташқари ҳозирда улар унсиз йўқолган. Юнон – Бактрия сулоласи ўз даврини яшаб, барҳам топган ва бу сулола (мил. авв. 125 йилда Самарқанд мамлакатига ташриф буюрган Хитой кўмондони Чжан Цянь<sup>4</sup> баён этишича)

<sup>1</sup> *Стадий* (стадия) – қадимги даврда кўплаб халқларда масофаларни ўлчаш учун ишлатилган бирлик. Бир юнон стадийси 178 м га тенг бўлган.

<sup>2</sup> *Клит* (мил. авв. 380–325 йиллар) – ҳарбий бошлиқ ва Александр Македонскийнинг дўсти. Граника жангида (мил. авв. 328 йил) унинг ҳаётини сақлаб қолган.

<sup>3</sup> Юнон-Бактрия подшолари. Мил. авв. тахминан 200–185 йилларда Деметрий, мил. авв. 235–230 йилларда Евтидем, Антимах эса мил. авв. 190–181 йилларда ҳукмронлик қилган.

<sup>4</sup> *Чжань Цянь* (мил. авв. 114 йилда вафот этган) – хитойлик сайёҳ ва дипломат. Мил. авв. 138 йилда Хитой императори Ву Дининг топшириги билан хун қабилаларига қарши иттифокчи ва ҳамкорлар топиш мақсадида Ўрта Осиёга жўнатилган. Бу ерда истиқомат қилган халқлар хақида тарихий маълумотлар берган. Батафсил қаранг: *Боровкова Л.А.* Запад Центральной Азии во II в. до н.э. – VII в. н.э. (историко-географический обзор по древнекитайским источникам). – Москва, 1989.

Даштда яшовчи, пойтахти ҳозирги Хива яқинида бўлган кўчманчи қабила юэчжилар<sup>1</sup> томонидан ағдарилган.

Мамлакат арабларнинг ҳужумларига қадар юэчжиларнинг ҳукмронлиги остида бўлиб, кўплаб босқинчилик юришларидан сўнг араблар 710 йилда бу юртга Ислом динини олиб кирдилар. Форсий ва туркий ҳукмдорлар бу ҳудудда араб сулоласига барҳам беришган бўлса, охир-оқибат Чингизхон 1221 йилда шаҳарни эгаллаб, уни талон-тарож қилган. Араб ва форс тарихчилари мўғулларнинг ваҳшийликлари ва Самарқанднинг бутунлай вайрон этилганлигини ўзларининг кўплаб асарларида ёзиб қолдиришган. Ҳақиқатда эса бундай бўлмаганлигини биз Самарқандга кейинги йил (1222) ташириф буюрган ва қишни шу ерда ўтказган Хитой сайёҳи Чан Чунь маълумотларидан билишимиз мумкин. Унинг сўзларига кўра, шаҳарни 100000 оила тарк этган бўлса-да, унинг тўртдан бир аҳолиси шу ерда қолган, бу ерда талончилик кўп учраса-да, шаҳар яхши сақлангандек кўришиб, далалар, унумдор боғ ва узумзорларга ҳалигача ишлов берилган экан.

Мазкур даосизм<sup>2</sup> роҳиби саёҳатининг русчага таржимаси Рухоний Палладий томонидан «Пекиндаги рус диний миссияси аъзоларининг асарлари»да чоп этилган (Санкт-Петербург, 1866, IV жилд). Қисқа ва тўлиқ бўлмаган французча таржимаси кейинроқ «Осиё журнали»да (6 жилд) М. Паутьер томонидан нашр этилган. Энг сара инглизча таржима эса доктор Бретшнейдернинг «Хитойлик ўрта аср сайёҳларининг Фарб ҳақида қайдлари» асари бўлиб, 1875 йилда Шанхайда чоп этилган.

Араблар истилосидан кейинги асрлар давомида Самарқанд епископ \*бошчилигидаги христиан епархиясида<sup>3</sup> бўлган. Арманистон коннетабли, шахзода Смбат тахминан 1246 йил-

<sup>1</sup> Юэчжи – улкан кўчманчи қабила бўлиб, дастлаб Хитойнинг Наньшан тоғлари, Дуньхуан, шарққа томон Лобнор кўлигача бўлган ҳудудда истиқомат қилишган. Ҳозирги Хитойнинг Ганьсу провинцияси ҳудудига тўғри келади. Мил. авв. II аср ўрталарида хунлар сиқуви остида юэчжилар Или дарёси водийсига қочипга мажбур бўлганлар. Кейинроқ хунлар тазйнки кучайгач, жанубга – Шимолий Бактрия ҳудудларига кўчганлар. Фарбга кўчган юэчжилар «Катта юэчжи», Наньшан тоғларида қолганлари эса «Кичик юэчжи» номини олишган.

<sup>2</sup> Даосизм – Хитойдаги анъанавий таълимот бўлиб, диний ва фалсафий элементларни қамраб олган. Барқарор диний йўналиш сифатида II асрда шаклланган.

<sup>3</sup> Епархия – епископ (архиерий) қўл остидаги черков округи.



да ёзган хатида христианларнинг давлати гуллаб-яшнаганлигини ва бунга Чингизхон имтиёзлар берганини ёзади<sup>1</sup>. Марко Поло<sup>2</sup> ҳам гарчанд ўзи шаҳарда бўлмаган бўлса-да, баптистларнинг<sup>3</sup> авлиё Иоанн ибодатхонаси ҳалигача мавжуд эканлигини қайд этади. Ҳозирда Россия истилосидан кейин арқда бунёд этилган кичикроқ замонавий ибодатхонадан бўлак ҳеч қандай қадимий христиан ибодатхонасининг излари йўқ.

Чингизхон сулоласи охир-оқибат Темур томонидан афдариб ташланди. Бу соҳибқирон жанубий тоғлар этагидаги Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз)да таваллуд топган бўлиб, Самарқанднинг гўзаллигидан мафтун бўлиб, уни ўзининг пойтахтига айлантириб, унга файз ва жозиба беришда куч-ғайратини аямаган. Шундан ворислари ҳам унга эргашиб, тақлид қилишган. Самарқанд юз йилча кейин буюк Бобурнинг энг яхши кўриб борадиган жойларидан бўлиб, у бир неча бор шаҳардан чиқариб юборилган бўлсаям ва яна бир неча бор уни қайтиб олишга муваффақ бўлган. Энг охирида сўнгги нафас билан ундан воз кечишга мажбур бўлиб, тезда Ҳиндистон императори бўлган.

Самарқанд ва унинг атрофлари, Темур ҳукмронлиги давридаги салтанат ҳақидаги маълумотларни 1404 йилда Кастилия қироли Генрих III нинг элчиси сифатида бу ерга

<sup>1</sup> Аслида Арманистон (Киликия) подшоси Хетум I нинг топшириғига кўра мўғул давлатига элчи сифатида акаси арман ҳарбий саркардаси, давлат арбоби, тарихчи Смбат (1208–1276) 1247 йилда жўнатилган бўлиб, унинг 1248 йилнинг 7 февралда Самарқандда куёви – Кипр қироли Генрих V га ёзган хати (юқорида Ю. Скайлер ана шу хат ҳақида эслатган) илмий жиҳатдан аҳамиятга молик бўлиб, анча машҳур. Смбат 1248 йилда Қорақурумда бўлиб, мўғул хонлари билан музокаралар олиб бориб, 1250 йилда ватанига қайтган. Қаранг: *Мутафян К.* Последнее королевство Армении / Перевод с французского Н. Хачатрян. – Москва: «Mediacart», 2009.

<sup>2</sup> Венециялик Марко Поло (1254–1324) савдо муносабатларини йўлга қўйиш мақсадида мўғуллар давлатининг пойтахти Қорақурумда бўлган. Марко Поло Хитойда 17 йил яшаб, Хубилайхон саройида 1292 йилгача унинг хизматида бўлган. Сафари натижалари асосида у «Дунёнинг ранг-баранглиги ҳақидаги китоб» (қискача «Марко Поло китоби») номли асарини ёзиб қолдирган (1298). Қаранг: *Путешествие Марко Поло / Перевод старо-французского языка И.П. Минаева.* Под ред. В.В. Бартольда // Записки Императорского Русского Географического общества. Т. XXVI. 1902.

<sup>3</sup> *Баптист* – христиан мазҳабларидан бири.

келган ажойиб рицарь дон Руи Гонсалес де Клавихо<sup>1</sup> эс-даликларидан билишимиз мумкин. У ерда (Самарқандда – З. С.) тахминан уша пайтларда асирликда булган мюнхенлик Ганс Шильтбергер<sup>2</sup> эса шахар хақида ҳеч нарса ёзиб қолдирмаган. Клавихонинг «Буюк Темур хаёти ва фаолияти» асари Маркхем томонидан Хеклют жамияти учун қисман таржима этилган. Шильтбергер асарини эса Мюнхенда 1859 йилда чоп этилган Ньюманн нашридан топиш мумкин.

Бобур ҳукмронлиги даврида Самарқанд узининг аввалги гузаллиги ва тароватини сақлаб қолган. Бу ҳақда у 903 (1497) йилги эсдаликларида ёзиб қолдирган: «Рубъи маскунда Самарқандча латиф шахр камрокдур... Қуръонини фаслнинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. Ун минг олти юз қадам чиқти.

Эли тāmом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадайин элдур. Ҳазрати рисолат замонидин бери у миқдор аиммаи исломким, Мовароуннаҳрдин пайдо булубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо булмуш булғай».

Бобур, гарчи саройлардан талайгинаси вайрон булган булса-да, Темур ва унинг набираси Улуғбек томонидан куплаб иморатлар ва боғлар бунёд этилганлигини ёзиб қолдирган. *Дилкушо*<sup>3</sup> ёки «Кунгилларнинг лаззати» боғидаги йирик саройда Темурнинг Ҳиндистондаги жангларини тасвирловчи туркум суратлар акс эттирилгани, Темир (Оҳанин) дарвоза яқинидаги улкан масжид пештоқларига битилган Қуръон оятларининг харфлари бир мил узокрокдан ҳам бемалол

<sup>1</sup> *Руи Гонсалес де Клавихо* (1412 йилда вафот этган) – испан сайёҳи ва дипломати. Кастилия кироли Генрих III нинг Амир Темур ҳузурига юборган элчиси (1403–1406 йиллар). Клавихо томонидан ёзиб қолдирилган элчилик кундалигида географик, этнографик маълумотлардан ташқари Амир Темур салтанатининг сиёсий-иқтисодий хаётига оид муҳим маълумотлар уз ифодасини топган. Қаранг: *Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд (1403–1406 гг.)* // Перевод, предисловие и комментарии И.С. Мироковой. – Москва: «Наука», 1990.

<sup>2</sup> *Ганс Шильтбергер* (1381–1440) – немис сайёҳи. 1396 йили Никополь яқинидаги жангда туркларга асир тушган. Амир Темур томонидан Султон Боянд Анкара яқинидаги жангда тор-мор этилгач, Амир Темур, сунг унинг угли Шохрух тасарруфига утади. Мусулмонлар орасида умумий 30 йил яшаган. 1427 йили асирликдан қочиб, Германияга қайтган. Шундан сунг 1475 йилда узининг хотираларини асосида китоб ёзиб, Майнц шахрида чоп эттирган. Юнонистон, Эрон, Кичик Осиё, Грузия, Арманистон, Олтин Ўрда, Урал, Сибирь, Қрим, Ўрта Осиёда булган.

<sup>3</sup> *Боғи Дилкушо* – Самарқанддан 6 км узокликда, унинг кунчиқар тарифида жойлашган чорбоғ. 1396–1399 йилларда қурилган.

ўқий оладиган ҳажмда бўлган, деб ёзади. Улуғбек мадрасаси ва бошқа мадрасаларнинг халигача доврўғи кетганлиги, расадхона эса Кўҳак ёки Чўпонота тепалигида қад кўтарганлигини ёзган.

Бобур бу тепалик ҳақидаги учта ҳикояни тавсифлаб, астрономик асбоблар ҳақида маълумот беради. У яна ёзади: «Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт минордек буржлар кўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт буржиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориги ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара ўйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт кўюбтур, турли тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-саккиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний. Чинийхона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амердур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар. Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин қўйирок, баландининг устида Кулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши нарвонлар ва сарв ва сафедорлар тикибтурлар, хейли саромад манзиледур. Айби будурким, улуғ суйи йўқтур».

Ўрни келганда Самарқанднинг бу боғлари ҳақида Чан Чунь шундай ёзади: «Хатто Хитой боғлари у билан тенгла-

ша олмайди. Аммо бу мамлакатнинг боғлари жуда сокин; бу ерда қушларнинг сайрашини эшитмайсиз».

Бобур яна ёзади: «Самарқанд шаҳри ажаб ораста шах-редур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлмай. Ҳар ҳирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиклари ва ошпазлари бордур».

Ҳар ҳолда қуйидаги икки мисрали байт ушбу давр ҳақида битилган бўлса керак: «Самарқанд Ер юзининг сайқали, Бухоро Ислом динининг гумбазидир: Машҳаднинг мовий гумбази бўлмаганда эди, бутун олам таҳорат учун ариқ бўлур эди».

1841 йилда Хаников<sup>1</sup> ва Леманнинг<sup>2</sup> саёхатигача, рус элчиси Хохловнинг<sup>3</sup> 1620 йилдаги ва рус унтер-офицери Ефремовнинг<sup>4</sup> ўтган асрнинг охиридаги саёхатини ҳисобга олмаганда Клавихо давридан буён Самарқандга европаликлар ташриф буюрмаган.

Ўтган даврнинг шону шавкатидан дарак берувчи анъаналар, айниқса Темурнинг Бурсадан келтирган юнон муаллифларининг йирик кутубхонаси сақланиб қолган.

<sup>1</sup> *Хаников Николай Владимирович* (1822–1878) – шарқшунос олим. 1839 йилда Оренбург генерал-губернатори В.А. Перовскийнинг Хивага уюштирган муваффақиятсиз ҳарбий юришида иштирок этган. 1841 йилда Бухорога юборилган К.Ф. Бутенев бошчилигидаги элчилик таркибида қатнашиб, унинг натижасида «Описание Бухарского ханства» асарини чоп эттирган (Санкт-Петербург, 1843).

<sup>2</sup> *Леман А.А.* (1814–1842) – табиатшунос. 1838 йилда В.А. Перовский таклифи билан ўлкани тадқиқ этиш учун Оренбургга кўчиб келган. 1839 йилги Хива ҳарбий юришида иштирок этган. 1840 йилда Каспий денгизининг шарқий соҳилига келиб кўплаб маълумотлар тўплаган. 1841–1842 йилларда муҳандис К.Ф. Бутеневнинг Бухорога уюштирган миссиясида иштирок этиб, Бухоро агрофларидан Зарафшоннинг юқори оқимларига қадар тадқиқот ишларини олиб борган. *Соловьев М.* Ученая экспедиция в Бухару в 1841–1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1936; *Маслова О.В.* Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Материалы к истории изучения Средней Азии. В 4-х частях. Ч. I. 1715–1856. – Ташкент: Изд-во САГУ, 1955. – С. 53-59; *Югай Р.Л.* История развития географических и картографических представлений о пустыне Кызылкум (с древнейших времен до середины XIX в.) – Ташкент: «Фан», 1966. – С. 156-181.

<sup>3</sup> *Хохлов Иван Данилович* – XVII асрда Эрон ва Бухорога жўнатилган рус элчиси. 1620 йилда Бухорода бўлган.

<sup>4</sup> *Ефремов Филипп Сергеевич* (1750–1811) – рус сайёҳи. 1774 йили Оренбург чўлларида асир олинаиб, Бухорога олиб келиб сотилган. Анча вақт асирликда бўлиб, маҳаллий аҳоли ҳаётини бевосита кузатиб, унинг тарихи, турмушини ўрганган ҳамда кимматли тарихий маълумотлар йиққан. У асирликдан қочиб, 1782 йилда Қўқон, Марғилон, Кошғар, Ёркент, Тибет, Ҳиндистон ва Англия орқали Россияга қайтиб келиб, ўз кўрган-билганларини ёзиб қолдирган. Қаранг: *Ефремов Ф.* Десятилетнее странствование / Под ред. со вступит. стат. и коммент. Э. Мурзаева. – Москва: Гос. изд-во географической литературы, 1950.

... 1866 йилдаги Жиззах истилосидан сўнг Бухоро амири сулҳга анча мойилдек бўлиб, генерал Кауфман томонидан жўнатилган битимни бир қарорга келиш учун анча вақт фикр-мулоҳаза билан кўриб чиқди. Ана шу битимга кўра Туркистон ва Бухоро ўртасидаги чегара чизиғининг бир қисми Нурота тоғ тизмасининг энг баланд қисми бўйлаб ўтиши мўлжалланиб, руслар уни битта тоғ тизмаси деб ҳисоблашар эди. Аслида эса у иккита тоғ тизмасидан иборат эканлиги маълум бўлиб, уларнинг ўртасида муҳим Нурота беклиги ястаниб ётарди. Амир тоғ тизмасининг шимолидаги *Қоратов*, жанубидаги эса *Оқтоғ* эканлигини англаришнинг билгач, анча ташвишга тушди. Россияликлар у билан бирор-бир шартномага келишишнинг имкони йўқ деб ҳисоблаб ва бу англашилмовчилик, унинг сулҳ учун хоҳиши йўқлигига йўйишди. Бу ҳам бир ҳисобда тўғри эди. Руслар томонидан тоғларнинг иккита тизмаси мавжудлиги ҳақидаги муаммо аниқ бўлганда уруш аллақачон бошланиб кетган эди.

Бу даврда Бухоро амирига қарши иккита гуруҳ бўлиб, унинг тўнғич ўғли *Каттаўра* тарафдорлари ва бошқа бири эса амирнинг жияни Шаҳрисабзда истиқомат қилар, Саидхонни тахтга кўтариш тарафдорлари саналган Шаҳрисабз беги Жўрабек бошчилигидаги Ўратепа беги Абдулғаффор ва унинг укаси Челақ беги Умарбекдан иборат эди.

Жўрабек шундан сўнг Саидхон ҳақидаги фикрини баён қилиб, деди: «У қанчалик аҳмоқ бўлса, бизга шунча яхши. Биз кўпроқ мустақил бўлишимиз шарт бўлади».

Тил бириктирганлар амир билан руслар ўртасидаги муносабатларни яхши билишганидан, Умарбекка Челақдан келиб Жиззах яқинидаги рус қўшинларига ҳужум қилишни буюртириб, шу тариқа уларда (русларда – З. С.) бу амир лашкарининг ҳужуми деб ишонтиришга умид қилишганди. Умарбек айнан шундай қилди, аммо зудлик билан қарши зарбага дуч келгач, амирнинг жазосидан қутулиб қолиш ниятида Шаҳрисабзга қочиб қолди. Аммо бир неча кун илгари афғон шаҳзодаси Искандархон ўзининг 2000 сафдоши билан бухороликлардан ажралиб, русларга Умарбек билан низодан сўнг, таслим бўлган эди. Руслар табиийки, Умарбекнинг ҳужуми унинг афғонлардан қасдини олиш учун қилинган деб ўйлашар, бу бир ҳисобда шундай ҳам эди.

Генерал Кауфман эса халигача амир билан сулх битими тузишга умид қилиб, уруш кампанияси бошлагани ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас. Санкт-Петербургга жўнаш арафасида унга Жиззахга ҳужум бошлагани ҳақида хабарлар етиб келганида унинг юклари аллақачон сафар учун эшик олдида тахт этиб қўйилган эди.

Самарқанднинг сўнгги қозикалони Камолиддиннинг эсдаликларида (нашр этилмаган) генерал Кауфманнинг Самарқанднинг таслим бўлишини талаб қилган мактуби бир неча ҳафта бурун бек ва бошқа нуфузли шахсларга жўнатилгани қайд этилади. Бу эса ҳарбий юриш аввалдан ўйланганлигини кўрсатади.

... Яна ҳозирги шаҳар ҳаётига қайтсак.

Келганимнинг эртаси куни оқсоқол ва бир неча йигитлар менга шаҳар ёдгорликларини кўрсатишга аҳд қилишиб, ўзлари ҳам мен билан бирга боришди. Ҳар бир нарсани диққат-эътибор билан кўздан кечирганимиз сабабли мазкур саёҳатга тўлиқ бир кунимиз кетди. Биз дастлаб Шоҳизинда масжидига йўл олдик. Уни баъзи саёҳатчилар янглишиб, Темурнинг ёзги саройи деб ҳисоблашган. Ривоят қилишларича, Қусам ибн Аббос<sup>1</sup> Исломнинг илк даврларида Самарқандга келиб Қуръонни ғайридинларга тарғиб этишда улкан муваффақиятларга эришади. Охир-оқибат шу ернинг ўзида душманлари томонидан тутилиб, боши танасидан жудо этилган. Аммо ғайридинларга тантана қилиш насиб этмаган: Қусам кесилган бошини чаққонлик билан тутиб яқинидаги қудуққа сакраб, ғойиб бўлган ва ҳозирга қадар ўша ерда қўним топган. Уни келгусида Исломнинг ҳимоячиси сифатида яна Ёлга чиқишга тайёр, деб ривоят қилишади. Шу сабабли ҳам у Шоҳизинда (Тирик шох) деб аталади.

Ривоятларга кўра, ўша воқеадан беш юз йил ўтиб, яъни 1868 йилда у яна пайдо бўлиб, русларни мағлуб этади дейишган. Бироқ Самарқанд эгалланди, Шоҳизинда эса пайдо бўлмади. Шундан бўлса керак, унинг шухрати кейинги

<sup>1</sup> *Қусам ибн Аббос* (624–677) – саҳоба. Мухаммад пайғамбар (а.с.)нинг амикивачаси. Мусулмон тарихчиларининг ёзишларича, Қусам ибн Аббос пайғамбаримизнинг муборак юзларини кўрган охирги кишидир. Қусам ибн Аббос араб лашкарлари таркибида Самарқандга келган ва бу ерда дини Исломни тарғиб қилиш билан машғул бўлган. Суғдийларнинг Самарқандга ҳужуми даврида шаҳид бўлган.

пайтларда биров пасайган. У қийноққа солинган жойда Амир Темур томонидан 1323 йилда масжид барпо қилинган<sup>1</sup> ва дастлабки кўриниши жуда ҳашаматли ва маҳобатли бўлган. Ҳатто ҳозир ҳам унинг харобалари баъзи бир истисноларни ҳисобга олмаганда Ўрта Осиёдаги энг серхашам иморатлардан саналади.

Олдида йирик равоқсимон пештоқ фиштан қурилган, юзаси оқ, ёрқин кўкиш ва тўқ кўкиш ранглардан иборат чинни кошланган қадама нақшлар жойлашган, кўп жойларида эса Қуръондан олинган суралар куфий ёзуви шаклида. Ён тарафида кичик масжидлар бўлиб, ҳозирда қарийб вайрон бўлган. Нақшинкор эшикдан бошланувчи зина пиллапоялари тепаликкача элтади. Бу пиллапоялар бир пайтлар мрамор тоштахталар билан қопланган, бир-иккитасидан ташқари, барчаси вайрон бўлиб, эндиликда нотекис, ёрилган фиштан бўлак ҳеч нарса қолмаган. Ҳар икки ён томонларида қабрлар учун кичик-кичик масжидлар, ўнг томонда эса гумбаз остидаги чоғроққина ҳовлида машҳур ҳовуз кўриниб турар, диндорлар ҳалигача, айниқса тунда Шохизинданинг сиймосини кўришлари мумкин. Шубҳасиз, сувининг ҳар бир қултуми шифобахш ва соғлиққа фойдали. Юқори қисмида биттаси авлиё сағанасини ёпиб турган, бошқаси эса Самарқанднинг машҳур мулла ва оддий одамларнинг қабрларидан иборат бир неча гумбазли бинолар бор. Масжидлардан бирининг қовунсимон гумбазидан кошнларининг қарийб барчаси тушиб кетган. Биноларнинг ташқариси эса ҳалигача яхши сақланган, гумбазни ўраб турган ёзув ҳам беками кўст.

... Шохизинда масжидининг шундоққина қаршисида кичикроқ фиштли бино бўлиб, қадимий усулда қурилган, бир вақтлар масжид бўлган, бироқ ҳозир шаҳар қамоқхонаси сифатида фойдаланилади.

Шохизиндадан узоқ бўлмаган, аммо шаҳар деворларига чегарадош жойда чиройли *Бибихоним мадрасаси* қад кўтарган. Айтишларича, мадраса Амир Темурнинг севимли

<sup>1</sup> Ҳақиқатан Шохизинда таркибидаги Қусам ибн Аббос сағанаси Амир Темур даврида ўрнатилган. Бироқ бу ерда католикка йўл қўйилган. Шохизинда меъморий ёдгорлигининг юқори гуруҳидаги зиёратгоҳ, уч қисмдан иборат масжид бинолари 1323 йилдан сўнг барпо этилган.

рафикаси ва Хитой<sup>1</sup> императорининг қизи Бибихоним томонидан 1385 йилда бунёд этилган. Мадраса иафақат кириш қисмининг улканлиги билан, балки бош бинога туташган катта гумбази билан ҳам ажралиб туради. У кўш гумбазли бўлиб, ҳолбуки ички қуйи қисмининг ярми узилиб тушган, ташқи гумбази ҳали-ҳануз тепасидаги офир устунларни (унда ҳам каттагина туйнук очилиб қолганлигига қарамасдан) суяб турибди. Асосий масжидга кириш учун иккита ҳовлидан ўтиш керак, уларнинг атрофида эса мулаларнинг қабрлари бор эди. Мадрасанинг йирик қисми ўн икки йилча бурун рўй берган zilzila оқибатида шикастланганидан ўша даврдан бери у пахта бозорига айлантирилган ҳамда шу ерда сақланаётган хачиру отлар билан тўла, аравалар эса хавфсиз сақланиши учун шу ерга жойлаштирилган эди.

Масжиднинг ичида йирик мрамар китоб кўйгувчи лавҳ бўлиб, уни тўққизта қалин пастак устунлар суяб турар, эскидан унга йирик Қуръонни кўйишган. Мусулмонлар ушбу мосламанинг остида барча йўл-йўриққа амал қилиб ёнбошла-са, умуртқа касаллигини даволаши мумкин деб ишонишади. Ташқаридан киришида ҳар томонидан ўзаро мос минора бўлиб, улардан нақшинкор кошнлар тушиб кетган.

Ривоятга кўра, кунларнинг бирида бир дарвеш Бибихонимга ўргимчак бийи чақишидан ўлишини айтади ва шундан у Темурга мусулмон одатига кўра ерга эмас, ер устидаги мақбарага дафн этишни сўрайди. Шу тариқа Темур мадраса, унинг яқинида эса масжид бунёд этади. У фишт қуйиш учун зарур тупроқни бионинг остидан қаздирганидан, ортидан йирик чуқурлар қолади. Мадраса қурилиши битгач, Биби (Бибихоним – З. С.) уни кўздан кечиргани келганда чуқурдан катта илон чиқиб ўзини офтобда тоблаётган бўлади. Унинг хизматкорлари илонни ўлдирмоқчи бўлишади, аммо Биби бунга тўсқинлик қилиб, илонни силаб-сийпайди.

... Уч томондан катта майдонли бозорнинг ўртаси Бухородаги *Регистон*га тақлидан шу ном билан аталиб, у Шердор, Тиллакори ва Улуғбек мадрасаларидан иборат. Шердор мадрасаси майдоннинг шарқий томонида жойлашган

<sup>1</sup> Мўғул ўрнига Хитой деб янглиш келтирилган.



бўлиб, айтишларича, тахминан 1648 йилда<sup>1</sup> ўзбек қаҳрамони, Имомқулихоннинг<sup>2</sup> вазири Ялангтўш Баҳодирхон<sup>3</sup> томонидан қурилган. Олд томони икки қаватли хужралардан, майдонга қараган томони равоқли деразалардан, ҳар икки тарафи эса йирик равоқли пештоқдан иборат. Ҳар бир бурчида эса куббалари қовунсимон гумбазлар билан тугалланган. Мадрасанинг ёнлари деразалардан холи, олд билан ён тарафи кошинлар билан қопланган.

Биз асосий остонадан кечиб, ҳар бирида иккитадан талабаси бор, 64 та хужрали қатта ҳовлига кирдик. Мадраса кейинроқ қурилган бўлса-да, ўзига хос форсий меъморий услубини сақлаб қолган. Самарқанд Эрондан мустақил бўлган бўлса-да, пештоқнинг тепа бурчаклари шер, қуёш ва форсий қуролларнинг тасвирлари мовий ва оқ кошинлар билан давал қопланган. Шер аслида йўлбарсга ўхшайди. Ҳар ҳолда шу каби кошинкор безаклар мадрасага Шердор, шерли деб ном берилишига сабаб бўлган бўлса ажаб эмас. Бинонинг олд тарафида, тўртбурчак шаклдаги саҳн бурчагида чумоли уясига ўхшаш кичик конуссимон сағана бўлиб, одатда ёкилган шамларни ва бошқа назр-ниёзларни кўрардим.

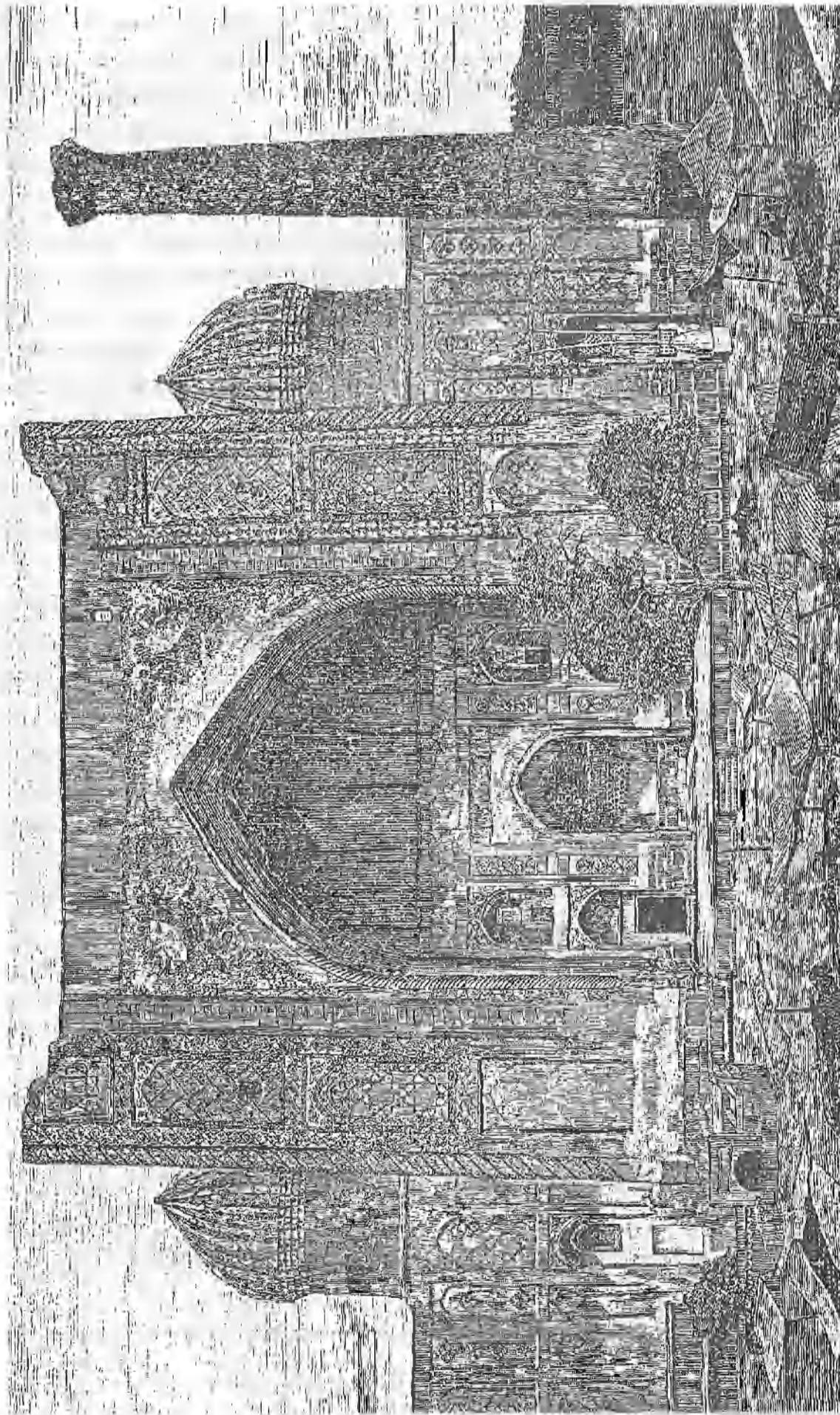
Майдоннинг қарама-қарши тарафида *Улуғбек мадрасаси* бўлиб, тахминан 1420 йилда шу ҳукмдор томонидан қурилган. Баланд қаватли ҳамда атиги йигирма тўртта хужрадан таркиб топган. Ҳозирда анча хароб, ваҳоланки, бир вақтлар математика ва астрономия уйи бўлган. Ҳар бир бурчидаги улкан минораларининг баландлиги қарийб 150 футча келади.

... Майдоннинг шимолий томонидаги *Тиллақори мадрасаси* Шердор сингари Ялангтўш томонидан барпо этилган. Ташқи томони улкан равоқли пештоқ ва гумбазлардан, бурч-

<sup>1</sup> Сана хато берилган. Аслида мадраса 1619–1636 йилларда қурилган.

<sup>2</sup> *Имомқулихон* (1582–1644) – Аштархонийлар сулоласининг учинчи вакили. Ҳукмронлик даври (1611–1642) давлат ҳокимиятининг бир оз бўлса-да кучайиши, сиёсий барқарорликнинг ўрнатилиши, ўзаро ички низоларга чек қўйилиши билан изоҳланади. Унинг даврида Бухорода Лабиҳовуз, Нодир девонбеги хонақоси ва мадрасаси, Регистонда Поянда масжиди қурилган. У ҳақда қаранг: *Burton, Audrey. The Bukharans. A dynastic, diplomatic and commercial history 1550–1702. – Curzon, 1997; Муниши Мухаммад Юсуф. Муким-ханская история. – Ташкент: АН УзССР, 1956.*

<sup>3</sup> *Ялангтўш Баҳодирхон* (1576–1656) – ҳарбий бошлиқ, бий, сиёсатчи. Ўзбекларнинг олчин уруғидан. Бухоро хонларининг Самарқанддаги вакили бўлган.



Самарқанддаги Шердор мадрасаси.

лари эса миноралардан иборат, икки қаватли деразалари вайрон, аммо ҳовлиси дуруст сақланган ва деярли анча яхши. Ҳовлининг чап тарафида масжид бор. Минбари анча чиройли ёғоч пиллапоялардан иборат бўлиб, қибла томонидаги саҳн тилла суви югуртирилган бой нақшлар билан безатилганки, гўё тилла зар қоғоз нафис қопламли шаффоф сирланганнинг остидадек. Шундан бўлса керак, мадраса *Тиллакори* ёхуд тилла билан қопланган деб ном олган.

Қалъадан жанубда, унча баланд бўлмаган тепаликнинг юқорисида Самарқанднинг энг ноёб ёдгорлиги – *Гўри Амир* ёки Темур қабри жойлашган. У саккиз қиррали иншоот бўлиб, қовун шаклидаги гумбаз билан қопланган ва иккита вайрон бўлган минорадан иборат. Биз ўчиб кетган тасвирли пештоқ ва ҳовлидан ўтиб, масжидга олиб борувчи зиналарга келдик. Дарвоза тепасида: «Ушбу (бино – З.С.) исфахонлик ожиз кул, Маҳмуднинг ўғли Муҳаммад томонидан қурилган», деган форсий ёзув битилган. Қуббанинг ичкараси одатий ганчдан ишланган, деворлар эса олти қиррали эстамплар<sup>1</sup> билан бир-бирига яқин нафис ганч билан ишланганки, худди яшмага<sup>2</sup> ўхшаб кетади. Қиблага қараган томонда устун ва қалқиб турган от ёли билан йирик қадимий штандарт<sup>3</sup> бор.

Темурнинг қабри масжиднинг айнан марказида ҳамда узунлиги олти фут, кенглиги ўн беш дюйм, қалинлиги эса тахминан ўн тўрт дюйм келадиган яшилсимон қора, тептекис тошли плитанинг (айтишларича, нефрит) тепа томонида ҳамда тасвирлашганидек пирамида шаклида эмас. У ўртасидан икки қисмга бўлакланган ёхуд кесилган ҳамда юпқа бурчаклари парчаланиб, охир-оқибат силлиқланган, бир қисмидаги ёзув йўқолгани кўриниб турибди. Чеккаларида анча қадимий ҳарфли ёзувлар билан Темур баробарида унинг барча авлодларининг исмлари ва мақомлари ҳамда унинг вафот этган санаси – 807 (1405) йил кўрсатилган. Тош лавҳанинг ўнг тарафида бошқа бир кулранг мрамор бўлиб, ҳажми худди шундай. Ёзувларидан 853 (1449) йилда вафот этган Темурнинг набираси Мирзо Улуғбекнинг

<sup>1</sup> *Эстамп* – эстамп (ганч, гипс, қоғоз ва шу кабиларга босиб туширилган ва кўчирилган гравюра, босма расм).

<sup>2</sup> *Яшма* – яшма (рангдор тош).

<sup>3</sup> *Штандарт* – кавалерия қисмининг байроғи.

қабри эканлигини билиш мумкин. Орқа томони ва тепа қисми сувоқ билан қопланган. Темур қабрининг бошқа бир тарафидаги кулранг мармар лавҳ Улуғбекнинг ўғли, 854 (1450) йилда вафот этган Абдуллатифга<sup>1</sup> атаб қўйилган. Яна Улуғбекнинг бошқа уч ўғлига қўйилган тош лавҳлар бор. Булардан ташқари, Темур қабри ва штандарт ўртасида кулранг мармар лавҳ Темурнинг устози Шайх Мир<sup>2</sup> Саййид Баракага<sup>3</sup> аталган бўлиб, ундан икки йил кейин вафот этган. Масжиднинг деворлари турли ёзувлар, Қуръондан олинган суралар ва бошқа диний матнлар билан безатилган.

... Унинг яқинидаги кичкина бинода Темурнинг рафиқаларининг қабрлари бор.

... Арқда, шушундек, соҳибқироннинг собиқ саройи жойлашган бўлиб, бу ерда машҳур кўктош сақланади. Хозирда русларнинг ҳарбий госпитали сифатида фойдаланиладиган мазкур аҳамиятсиз бино хом ғиштдан қурилиб, лой билан сувалган.

... Кўктош айвонда, остона қаршисига қўйилган бўлиб, чўзинчоқ оқ-кўкимтир палахса мармар, тепаси силлиқланган, атрофларига арабескалар<sup>4</sup> ўйилган, бурчлари эса кичик пилястралардан<sup>5</sup> ташкил топган. Узунлиги ўн футу тўрт дюйм, кенлиги тўрт футу тўққиз дюйм ва баландлиги икки фут, ғишт ва сувалмаган асосдан ташқари тўққиз дюйм баландда турибди. Айтишларича, бу тош кўк ёки яшил тош бўлиб, кўк сўзи одатда ранглардан бирини англатади. Леман (агар бу муҳаррирнинг тузатиши бўлмаса) ўз саёҳатларида бу тош ҳақида эшитганлари асосида уни *lapis lazuli (lapis lazuli)*

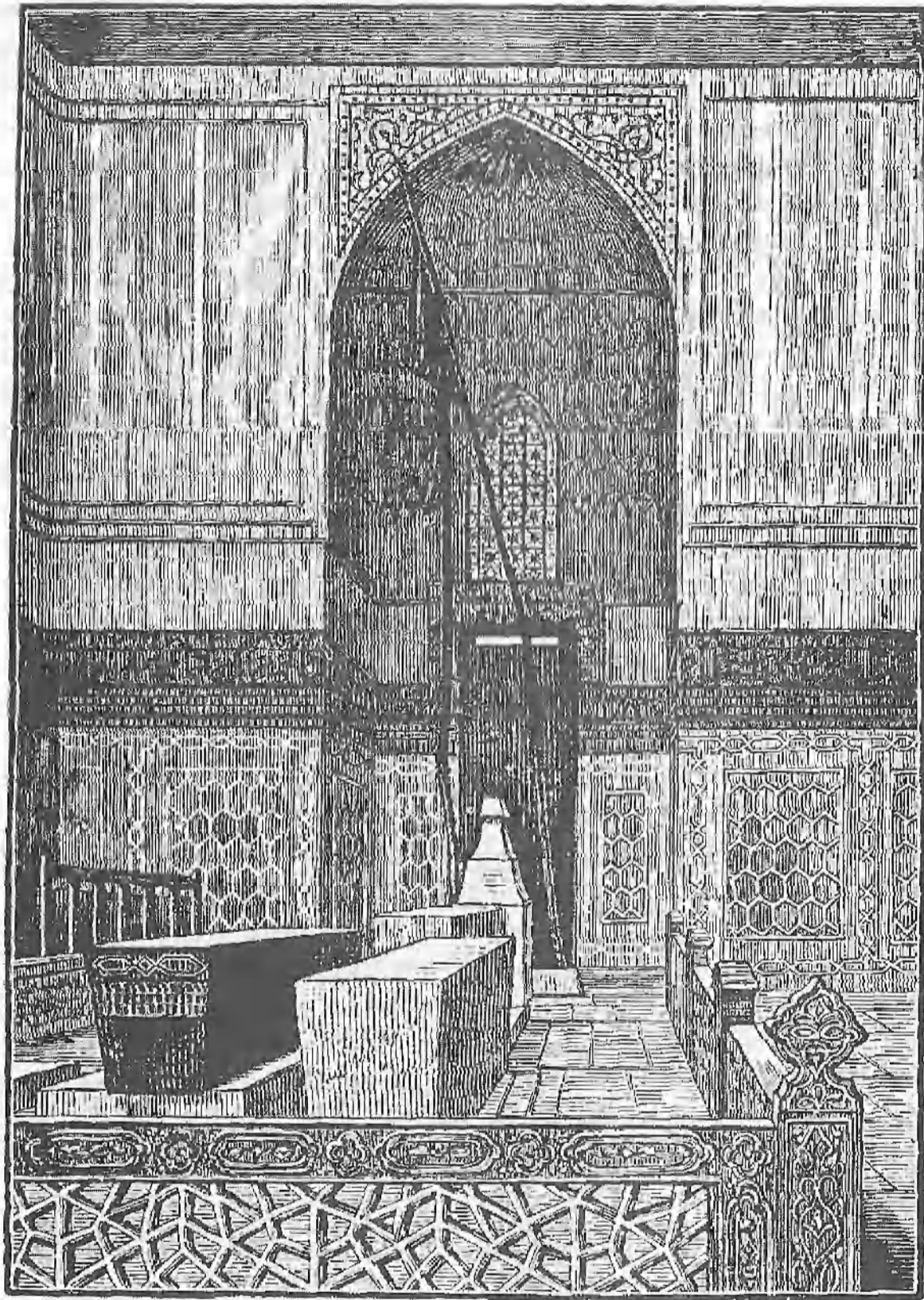
<sup>1</sup> *Абдуллатиф* (1423–1450) – темурийлардан. Улуғбекнинг ўғли. Шохрух саройида тарбия олган. Абдуллатиф 1449 йилда Самарқанд тахтини эгаллаб, унинг розилиги билан отаси Улуғбек ва укаси Абдулазиз Мирзо қатл этилган. Абдуллатиф олти ойлик ҳукмронлигидан сўнг, Улуғбекнинг хос навқарларидан бири томонидан ўлдирилган (1450).

<sup>2</sup> *Мир* – амир сўзининг қисқарган шакли. Ҳукмдор, ҳоким, подшо, вазирларга нисбатан қўлланилган. Айрим ҳолларда юқори имтиёзли кишиларга унвон тариқасида ҳам ишлатилган.

<sup>3</sup> *Мир Саййид Барака, Саййид Барака* (?–1404) – Амир Темурнинг пири. Асли Макка шаҳридан бўлиб, Амир Темур билан дастлаб Термиз шаҳрида учрашган. Саййид Барака Амир Темурга ногора билан байроқ тортиқ қилган. У Соҳибқироннинг қатор ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган.

<sup>4</sup> *Арабеска* – меъморлик ва рассомлик санъатида қўлланилиб, геометрик шакллардан, барг, гул ва шу кабиларнинг тасвиридан таркиб топган мураккаб нақш.

<sup>5</sup> *Пилястра* – бир томони девордан чиқиб турган устун ёки колонна.



Темур мақбараси.

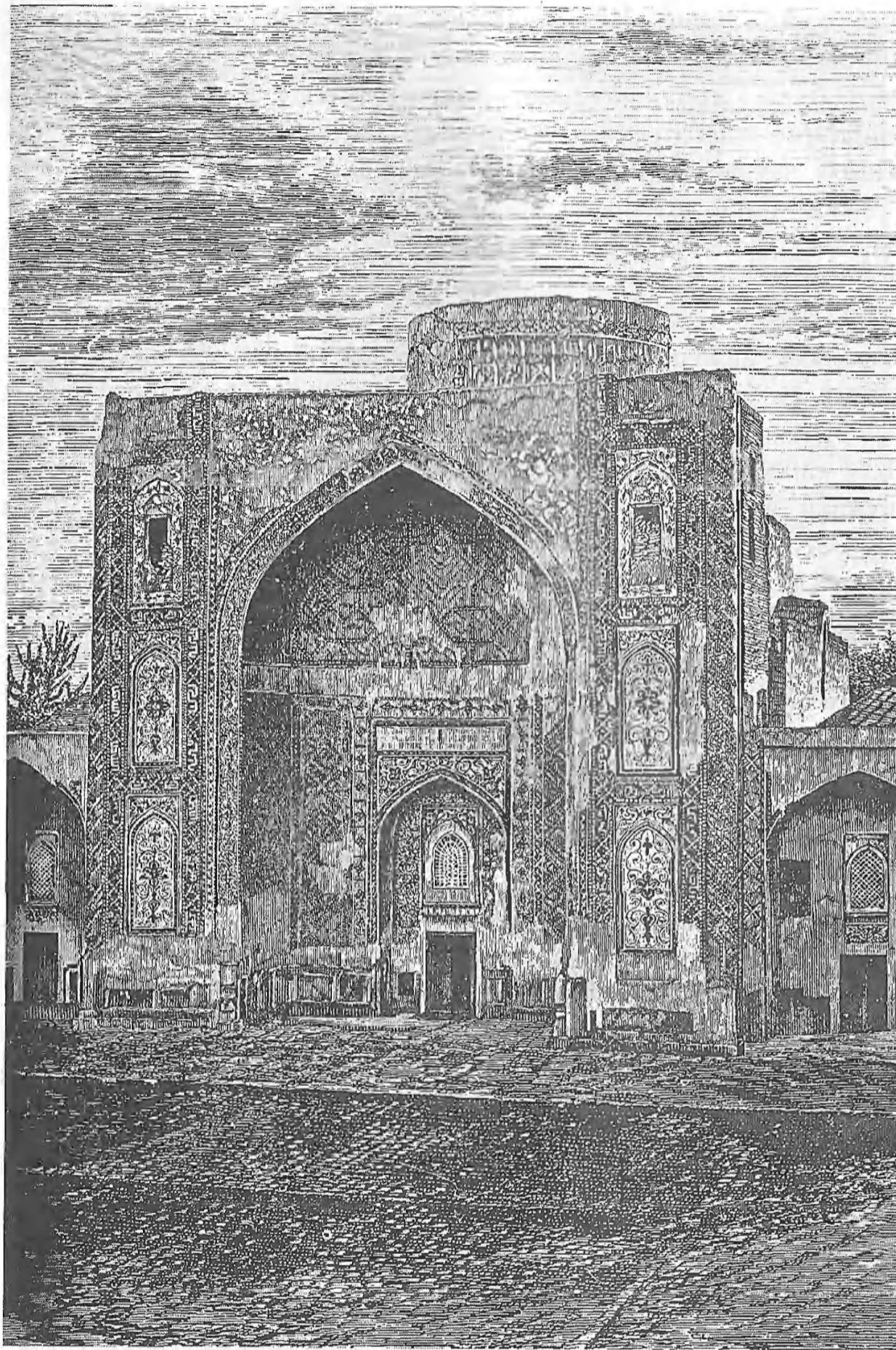
деб қайд этган. Кўк яна рангни билдирувчи поаниқ сўз бўлиб ва ҳатто кулрангни ҳам англатади, худди спортдаги *кўк бўри*, яъни «кулранг бўри»дек. Шу тариқа бу атама мармарга нисбатан ҳам қўлланади. Бу тошнинг шу номи эҳтимол четдан кириб келган бўлса керак.

Бобурнинг айтишича, Темурнинг Самарқанд аркида қурдирган саройи махобатли, тўрт қавагдан иборат бўлиб, *Кўксарой*, Кешдаги яна бир саройи эса *Оқсарой* номи билан машҳур. «Кўксарой, – деб ёзади Бобур, – ажаб хосиятлик имораттур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўлтурса ҳам мунда ўлтурур. Ҳар ким тахт доияси била бош кўйса ҳам мунда кўяр, ҳаттоким, кинояти бўлур эдиким, фалон подшоҳзодани Кўк саройга чиқордилар, яъни ўлтурдилар». Таъкидлашларича, кўктош Амир Темурнинг тахти учун асос бўлиб хизмат қилган ва эҳтимол Кўксаройда бўлгани учун бу номни ўша ердан олган. Хукмдорни кўктошга ўтқазиб анъанага айланиб, тош кўкдан тушганлиги, сохта хонга ёхуд асл бўлмаган авлоднинг яқинлашишига йўл қўймаслиги нақл қилинади.

Шаҳар атрофида Самарқанднинг гуллаб-яшнаган даврини эслатувчи бошқа ёдгорликлар ҳам бор. Улар орасида *Ишратхона*<sup>1</sup>, айтишларича Темурнинг рафикаси томонидан ўзига даҳма сифатида қурдирилган, аммо уни кўрган Темур гўзаллигидан лол қолиб, кўкқисдан саройга айлантирган. Ана шу ёдгорликларнинг энг ажойиби йирик тўртбурчли *Хожа Аҳрор масжиди*<sup>2</sup> бўлиб, баланд пештоқли ва равоқли эшиклари, безакли кошинлари халигача яхши сақланиб қолган. Устунлар тепасида яна форс шерлари кўзга ташланади. Ичкарида талабалар учун хужралар, киришдан қарамакаршида кенгина ўлчамли масжид бўлиб, биз ташриф буюрган пайт ўқувчилар ва мударрислар окшом намозларини адо этишаётган эди.

<sup>1</sup> *Ишратхона* (Ишратхона макбараси) – Самарқандда темурийлар хукмдори Абу Саид хукмронлиги (1454–1459) даврида қурилган меъморий ёдгорлик. Регистон майдонидан жануби-шарқда. 1893, 1903 йилдаги zilзилалардан жиддий зарар кўрган.

<sup>2</sup> *Хожа Аҳрор масжиди* – ўрта асрларга мансуб меъморий ёдгорликлардан бири. У мадраса, масжид ва минора ҳамда ховуздан иборат. Мадраса 1630–1631 йилларда Подир девонбеги маблағи ҳисобига қурилган.



Самарқанддаги Хожа Ахрор масжиди.

Катта боғ ёқасида мазор бўлиб, бу ерда Хожа Ахрорнинг<sup>1</sup> жасади дафн этилган. У нафакат ўзининг авлиёлиги, балки улкан бойлиги билан ҳам машхур бўлган. Ривоятларга кўра, Хожа Ахрор 400 йил муқаддам Тошкентда яшаган, унинг асл исми Убайдуллоҳ бўлган. Аммо тақводорлиги учун уни Ахрор (Яратганга бағишлаган) деб аташган. У ёшлигидан ўзини илоҳиётга бағишлаб, нақшбандия тариқатининг вакилига айланган. *Пирнинг*<sup>2</sup> вафотидан сўнг унинг (нақшбандия тариқатининг – З. С.) раҳнамоси бўлган. Айтишларича, бир неча ёш оға-инилар Маккани зиёрат этишгач, улардан бири Румга келиб қолади ва устози ўргатган дуоларни ўқиш ва ибодат қилиш орқали халифанинг оғир касаллигини даволайди. Халифа миннатдорлигидан унга ёққан нарсасини танлашни таклиф этади. Шунда у халифа хазинасида сақланаётган учинчи халифа саналган Усмон Қуръонини сўрайди. Айтишларича, мазкур Қуръон Усмоннинг ўзи томонидан ёзилган ва уйда унинг мутолааси билан машғул пайтида ўлдирилганлиги сабабли унинг қони китобга сачраган, қон излари ҳозиргача қолган. Халифа ўз ваъдасини бажо этиш мажбуриятида қолиб, машхур Қуръон Тошкентга олиб кетилган. Қуръон бу ерда авлиёнинг (Хожа Ахрорнинг – З. С.) машхурлигини яна ҳам оширган. Кейинроқ Хожа Ахрор Самарқандга кўчиб келгач, Қуръонни ҳам ўзи билан олиб кетган. Унинг ўлиmidан сўнг Қуръон шу масжиддаги тошдан қилинган катта лавҳга кўйилган. У жуда чиройли кўлёма бўлиб, пергаментга<sup>3</sup> тўлик кувий харфларида битилган.

Руслар Самарқандни эгаллагач, уни биладиган бирорта ҳам ерли аҳоли топилмади. Руслар унинг диний нуқтаи назардан табаррук қийматга эга эканлигини кўргач, баъзи мутаассиб муллалар уни Бухорога олиб кетиш ҳақида ўйлай бошлашди. Аммо генерал Абрамов бунга йўл берма-

<sup>1</sup> *Хожа Ахрор* – 1404 йилда Тошкентда таваллуд топган. Машхур авлиёлардан бири бўлиб, Тошкент ҳамда Самарқандда кўплаб мадраса, масжидлар қурилишига ҳомийлик қилган. Баҳоуддин Нақшбанднинг издоши бўлган. Жуда катта ер-сув, мол-мулкка эга бўлиб, бутун умри, куч-ғайрати ва бор мол-мулкни юрт тинчлиги, ободлиги йўлида сарфлаган. Тасаввуфга оид бир қанча асарлар ёзган. Унинг «Рисолайи волидия» асари халқ ичида машхур бўлган. 1490 йилда вафот этган ва Самарқандда дафн этилган.

<sup>2</sup> Баҳоуддин Нақшбанд назарда тутилган.

<sup>3</sup> *Пергамент* – қогоз ихтиро қилинмаган вақтларда махсус йўл билан тайёрланиб, ўрнида ишлатилган хайвон териси; тери қогоз.



ди. Масжид имомлари ўзларининг шахсий розилиги билан уни 125 рубль эвазига сотишни таклиф қилишди. Чунки халойиқ келиб уни ўпиш ва қўл теккизиш учун пул (аслида зиёрат пули – З. С.) тўлаб қўйган ва бундан буён бундай қилолмаслигидан шунини ҳисобга олган ҳолда ёндашиш лозимлиги келишилган. Ҳозирда Қуръон Санкт-Петербургдаги Империя оммавий кутубхонасида сақланмоқда.

Гарчанд Самарқанд бозори Тошкент ва Хўжанддаги бозорларга таққослаганда унча йирик бўлмаса-да, Самарқанднинг ҳозирги 30 000 аҳолиси учун етарлича катта саналади. Эски бозорнинг асосий қисмлари – *тимлар*<sup>4</sup> – йирик саккиз бурчакли ёпик бинода майда-чуйдалар, икки-учта ёғоч уйда эса ипак ва пахтадан тайёрланган моллар сотилади. Хиндлар ва яхудийлардан ташқари, бу ерда кўплаб афғонларни, дарвешлар ёки бу ерда *қаландарлар*<sup>5</sup> деб аталганларни ҳам учратиш мумкин. Гарчи уларнинг шаҳарга тез-тез келишлари ва хайр-садақа сўраб юришларига рухсат берилган бўлса-да, ибодат қилишлари ва намоз ўқишлари тақиқланган. Бир куни саҳарда мен ва Мулла дарвозалардан шундоққина ташқарида жойлашган *қаландархона*га бордик. У Самарқандда қолган бир неча дарвеш жамоаларидан бирига тегишли бўлиб, катта боғ, бир-иккита масжид ва қатор кичик хужралардан иборат эди. Биз етти-саккизта боёқиш мутаассибларга дуч келдик. Уларнинг раҳнамози ёхуд пирига ҳурматимиздан пул берувдик, бизни ҳам чой ичишга таклиф қилиб, қўшиқларини куйлашни бошлашди.

... Самарқанд аҳолиси орасида яхудийлар ҳам кам қизиқиш уйғотмай қолмайди. Рус маъмурияти паноҳи остида бу ерда улар бошқа аҳолига нисбатан энг кам ҳуқуқларга эга. Бир вақтлар улар алоҳида ажратилган даҳаларда яшашга мажбур этилган бўлиб, бу каби даҳалар ҳозиргача сақланиб

<sup>4</sup> *Тим* – усти ёпик бозор, савдо растасининг баланд томи, гумбази. Тимлар қадимда асосан йирик шаҳар марказларида, кўчалар кесишган чорраҳа, чорсу, гузар майдонида, карвонсаройлар яқинида жойлашган. Усти улкан гумбаз билан қопланиб, бир неча хунармандлик дўконлари ва савдо расталарини ўз ичига олган.

<sup>5</sup> *Дарвеш, қаландар* – тарқи дунё қилиб, тасаввуф йўлига кирган, бола-чақа, уй-жойдан кечиб, дарбадарлик ва хайр-эҳсон билан кун кечирувчи киши. Қаландар муайян жамоа (сулук)га бирлашиб, унинг таълимотини тарғиб этган, ўз муршиди (шайх, эшон ёки пир)нинг кўрсатмаларини бажариши шарт ҳисобланган. Ўрта Осиёда уларнинг фаолияти билан боғлиқ қаландархона ва хонақолар мавжуд бўлган.

қолган. Шунингдек, яхудийларга шаҳарда отда келишлари ва белбоғ сифатида арқондан бўлак нарсани бойлашлари ҳам тақиқланган.

... Бир неча осори атиқа сотиб олмоқчи эдим, бир куни бир яхудий ўзини таништириб, баъзи юнон тангаларию, қимматбаҳо тошларни келтирди. У бу соҳада эндигина иш бошлаган экан. Отаси Маъмун исмли яхудий бўлиб, Бухорода *лапис лазули* савдоси бўйича машхур саналиб, Стоддарт<sup>1</sup> ва Коноллининг<sup>2</sup> ўлдирилганлигини суриштириш учун Бухорога келган доктор Вульф<sup>3</sup> билан яқин дўст бўлган экан. У ва отаси савдо-сотикни ўрганишга Ҳиндистонга бориб, у ердан Европага боришга қарор қилишган. Бунинг учун Бомбайга<sup>4</sup> бориб, у ердан ўзларига британча моллар ва Британия паспортини олишлари лозим эди. Лондонда бир йилдан кўпроқ бўлишгач, отаси Бухорога қайтган ва ҳозиргача ўша ерда. Ўғли эса Парижга бориб, у ерда уч-тўрт йилча бўлиб, сўнгра Самарқандга қайтган. Инглизчада бемалол гаплаша олади. Французчаси ҳам анча дуруст. Уни дўппию узун чопонли юртдошларининг орасида Парижча кичик пальтода, мутлақ европача кўриш анча ғалати эди.

Яхудийлар ҳам сочларини мусулмонлар сингари киртишлаб олишса-да, чаккаларида иккита узун зулф қолдиришиб, иложи бўлса жиигалак қилиб қўйишади. Бошқа холларда маҳаллий кийим-бошини танлашади. Мени яхудий даҳасига олиб боришга таклиф қилиб, бир саҳар у билан бирга ўша ёққа йўл олдик. Дастлаб Мушти Қалантар исмли бой яхудий

<sup>1</sup> *Стоддарт, Чарльз* (1806–1842) – инглиз зобити ва дипломати. 1838 йилда амир Насрулла томонидан ҳибсга олиниб, 1842 йилда Британия империясининг айбоқчиси сифатида қатл этилган.

<sup>2</sup> *Конолли, Артур* (1807–1842) – британиялик разведкачи, сайёҳ ва ёзувчи. «Катта ўйин» («Big Game») атамасини дастлаб қўллаган муаллиф. 1841 йилда британиялик бошқа бир разведкачи – полковник Чарльз Стоддартни озод этиш учун Бухорога келган Конолли асирга олиниб, амир Насрулла томонидан ҳар иккиси ҳам 1842 йилда қатл этирилган.

<sup>3</sup> *Вульф, Жозеф* (1795–1862) – британиялик миссионер. Ўз саёхатлари ҳақида қатор китоблар муаллифи. 1843 йилда инглиз зобитлари – полковник Чарльз Стоддарт ва капитан Артур Коноллини излаб Бухорога келган. Ж. Вульф уларнинг қатл этилганидан хабар топгач, Англияга қайтган. Ж. Вульф ҳақида батафсил қаранг: *Palmer, Felix Henry Price. Joseph Wolff. His romantic life and travels, etc.* – London: Heath Cranton, 1935.

<sup>4</sup> *Бомбай* (ҳозирги Мумбай) – Ҳиндистоннинг ғарбида, Арабистон денгизи соҳилида жойлашган шаҳар. XIX асрда Ҳиндистоннинг муҳим иқтисодий ва ижтимоий марказига айланган.



Самарканд яхудийлари.

томонидан қурдирилган янги синагогага<sup>1</sup> кирдик. Кенг пешайвоннинг ҳар икки тарафида раввин<sup>2</sup> учун ёзув столи бор йирик хона бўлиб, одмигина, аммо анча чиройли безатилган эди. Орқа тарафда эса китоб қўйиш учун бўлмали стол бўлиб, унда диний қонун-қоидалар ўрамлари жойлаштирилган, уларнинг ҳеч бири ўта қадимий эмас. Раввин ва унинг ёрдамчиси иккита синфдаги ловуллаган ва шўх болаларга чоғроққина ёндош хоналарда машғулот олиб боришарди. Раввин анча зиёли бўлиб, бу ерга ҳатто синагога ҳам бўлмаган, расмийларнинг кўзидан яшириниб юрган эски Бухоро замонларида Мароқашдан келиб қолган.

<sup>1</sup> Синагога – яхудийлар ибодатхонаси.

<sup>2</sup> Раввин – яхудийлар руҳонийси.

Синагогадан чиқиб Қалантарнинг уйига бордик ва дарахтлар остидаги боғида узок вақт ўтирдик. Бир маҳал ёниқчиқсиз, очик юзли чиройли қиз бизга янги узилган атиргуллардан гулдасталар келтирди. Бироз вақт ўтгачина, соқолига оқ оралаган тақводор Қалантарнинг ўзи ҳам келиб, биз билан чой ичди. Яҳудий аёллари уйларида юзларини очиб юришиб, кўчада нохуш ва ҳақоратли танбеҳлардан қочиб, мусулмон аёллари сингари юзларини чодра билан ёпиб юришади.

Мен Самарқандда Афғонистоннинг собиқ ҳукмдори Абдурахмонхон<sup>1</sup> ва жияни, ҳозирги амир Шерали билан танишдим. Дўстмуҳаммадхондан ўн олти ўғил қолган бўлиб, унинг ўлимидан сўнг тахт учун анча жанжаллар бўлиб, охирида Шерали Кобулда ҳокимиятини ўрнатган. Уни қонуний амир дея ҳинд расмийлари ҳам тан олишган. Бир неча ака-укалар, ҳар ҳолда унга бўйсунидан бош товлаб, исён кўтаришган. Улар орасида Афзалхон, аниқроғи унинг ўғли Абдурахмон бўлиб, Афзалхон курашда суст иштирок этди. Кобулга келиши буйруқ қилинса-да, Абдурахмон кўним тоғи учун Бухорога қочиб қолди. Дарғазаб бўлган Шерали унинг отасини ҳибсга олди. Бу воқеа 1864 йилнинг ноябрь охирида рўй берди. Янаги баҳор яна исён кўтарилди. Бу сафар Азимхон бошчилигидаги кўзғолон Шерали томонидан бостирилиб, ўзи Қандаҳорга ҳайдаб юборилди. Сўнгра Абдурахмонхон Бухоро кўшинидан бирозини йиғиб, улкан галабалари билан Афғонистонда пайдо бўлди. У Балх вилоятини эгаллаб, тўғридан-тўғри Кобулга ҳаракат бошлади.

1866 йилнинг 1 мартда шаҳарга кириб, отасини қамоқдан озод қилди. Шерали икки карра синдирилди ва 1867 йилнинг охирида Хиротга қочиб кетди. Ихтилоф икки йилдан узок чўзилди. Афзалхон ўлди ва Абдурахмон амир деб эълон қилинди. Охир-оқибат 1868 йилда Кобул ҳам қўлга киритилиб, Абдурахмон ва Азимхон мағлубиятга юз тутиб, Машҳадга қочишди. 1869 йилнинг июлида Абдурахмонхон Россия ҳудудидан бошпана қидиришга рухсат берилишини сўраб Самарқандга вакил жўнатди. Унга агар бу ердан бошқа яна ҳеч жойга бормаса, бошпана берилиши мум-

<sup>1</sup> *Абдурахмон* (1844–1901) – Афғонистон амири (1880–1901). 1869 йилда тахт учун ўзаро низоларда мағлубиятга учрагач, Туркистонга қочган. 1878–1880 йиллардаги инглиз-афғон уруши даврида ватанига қайтиб, Шимолий Афғонистонда ўз ҳокимиятини ўрнатган. 1880 йилнинг 31 июлида Заммада Афғонистон амири деб эълон қилинган.

кинлиги ҳақида жавоб қилинди. Шу сабабдан у 1870 йил март ойида Тошкентга келиб, бу ерда яхши қабул қилинди. Россия ҳукумати унга йилига 25000 рубль пенсия белгилаб, Самарқандда қолишини қаттиқ туриб талаб қилишди.

Абдурахмонхон Санкт-Петербургга бориши учун бир неча бор рухсат сўраган бўлса-да, ҳар гал рад этилди. Тўрт йилча муқаддам генерал Кауфмандан унга 100000 рубль беришни сўраб, бу маблағ билан Афғонистонга қарши ғалаён кўтариши мумкинлигини сўзлаб, бу унинг ҳисобига ҳал бўлишига умид қилган эди. Генерал Кауфман бундай маблағни унга беришни рад этиб, буни русларнинг Афғонистон ички ишларига аралашшига хоҳиши йўқлиги билан изоҳлади. Шундай бўлса ҳам, у амирнинг Самарқанддаги боғида осойишта яшамокда ҳамда йилига 5000 рублдан кўп маблағни ўзининг барча вакиллари ва шу каби махфий ишларига қатъий сарф этмоқдаки, ўзи ўйлаган юришга тайёргарлик кўришга эндиликда қарийб тайёр.

У билан кўришишни жудаям хоҳлаганимдан, қачон чақириши мумкинлигини сўраб одам жўнатдим. У эса менинг ҳузуримга биринчи бўлиб келиши ўзи учун шараф эканлигини айтиб, эртаси куни ташриф буюришини билдирди. Тахминан соат бирларда чопар келиб, афғон шахзодаси йўлга чиққанини маълум қилди. Биз эҳтиром юзасидан, гарчанд ҳокимиятдан ағдарилган бўлса-да, эшикка чиқиб, уни кутиб олдик. Абдурахмон узун бўйли, келишган одам бўлиб, калласи қатта, юзи афғонга ва яна деярли яхудийга ўхшаган экан. Чаккаларидаги сочлари узун ва тўлиқ, ҳар бир ҳаракатидан кучли характери ва буйруқ беришга ўрганганлиги кўриниб турарди.

... Шахзода мен билан бир соатдан кўпроқ қолди ва кетар чоғи мақбул вақтда мени қабул қилиш учун одам жўнатишини айтди. Аммо шундан сўнг ундан хабар бўлмади. Самарқандга кейинги келганимда ҳам уни кўрмадим.

Айтишларича, у осойишта ва тежаб-тергаб тирикчилик ўтказаётганидан бегоналарга буни кўрсатишни истамас экан. Ҳар ҳолда Россия ҳукуматининг унинг билан тузган битимидан, уни (шахзодани – З.С.) фитна воситаси сифатида фойдаланилмаганидан унчалик рози эмас. Бирда Тошкентга келганида генерал-губернаторнинг извоши унинг ихтиёрига берилганини, иккинчи ташрифида эса одатдаги от-уловдан фойдалангани, учинчи келганида эса яёв қолганини алам билан айтиб берган эди.

Россия истилоси Ўрта Осиёга Сибирь ва Оренбургдан қочиб келган ва ўз юртларида турли ишларга аралашиб қолган кўплаб, айниқса рус авантюристларига рўшнолик келтирди. Бухоро ва Қўқонда ана шундай эркаклар ҳалиям мавжуд, баъзилари рус расмий маъмурияти билан сулҳ тузиб, улар ишғол этган туманларда яшаб қолишган.

Мен энг кўп эшитган ана шундай одамлардан бири, афсуски Самарқандга келишимдан аввалроқ вабо туфайли қазо қилган экан. У поляк миллатига мансуб бўлиб, бир печа сиёсий жинойти учун Орскка жўнатишган эди.

... Самарқандда мен Ўрта Осиёдаги ҳақиқий рус аскарлари билан илк бор танишдим. Тўғри, уларни Тошкент ва бошқа ерларда кўрган бўлсам ҳам, аксарият ҳолда кўчада маст-аласт юрар, аммо бу ерда уларни казармаларда, лагерда машқ бажараётган ва ишлаётганлигининг гувоҳи бўлдим.

Самарқандга кейинги икки галги ташрифимда мен дўстим Т\_ билан лагерда яшадим. У кўмондон эди. Ушбу лагерь шаҳар деворларидан ташқарида, бир қанча йирик боғларда жойлашган. Биз бўлган улардан бирида Намозгоҳ деб аталган масжид бўлиб, асосан катта маросимлар ўтказишда фойдаланиларди.

... Йилда бир ёки икки марта хизмат муддати тугаганлари хотин ва бола-чақалари билан бирга уйига ҳукумат маблағи ҳисобига жўнатилиб, уларни ташиш учун туялар билан таъминланган. Менинг ўзим Тошкентдан қайтар кечам ана шундай карвонлардан бири қайтаётганлигига гувоҳ бўлдим. Бу фавқулодда кулгули ҳолат эди: қарийб ҳамма эркаклар маст, ахир ўртоқлари эмас, айнан улар жўнаб кетишаётганига хурсандчилик қилишмасинми? Ҳаттоки маст бўлсалар-да, ўртоқлари ташлаб кетганлари йўқ. Хотинлари ва ичмаган ҳамроҳлари туяларнинг қинғирқийшиқ устида ёнбошлатиб ёки бир уюм юкка ўтқазиб олиб, машаққат билан зўрға тутиб боришар, айримлари кўз ёши қилар эди.

Қўққисдан биттаси йиқилиб, бунинг натижасида жароҳат олишини ҳам хаёлига келтирмай, яна бир амаллаб қайта ўтириб олди. Ажабланарлиси, аскарлар ва уларнинг хотинларига мустамлакачи сифатида қолиш учун ҳеч қандай мажбурий чора кўрилмаган эди, чоғи. Кўплари бу ерда камида маълум муддат қолишдангина мамнун, аммо уйларига бепул

элтин учун имтиёздан дархол фойдаланиб қолиш ҳаракатида бўлиб, у бошқа яна берилмас эди.

Самарқандда руслар жамоаси жуда камчиликни ташкил этиб, улар ҳозирча бир печа янги уйларга жойлашган, холос. Аркнинг бир томонида барпо этилаётган даҳада кўчалар ҳамда хонадонлар сони аста-секин ўсиб бормоқда. Ташрифларим давомида бутун мингақа остин-устун ва чигаллик домига айланган эди. Икки-учта савдогардан ташқари рус аҳолисини зобиту расмийлар ва уларга хамроҳлик қилганларнинг лагерлари ташкил этарди. Икки ёки учта зобитнинггина хотини бўлиб, рус жамяти маҳаллий аҳолига қараганда деярли эркаклардан ташкил топган эди. Бу каби йироқ минтақаларда никоҳ маросимлари энг муҳим саналиб, жамят ўзига у қадар расмиятчиликни раво кўролмасди.

Самарқанд ва Тошкентдаги маъмуриятлар орасидаги фарқдан ажабланмаса ҳам бўлади. Расмийларнинг деярли барчаси кўнглида мамлакатнинг фаровонлигини ўйлагандек кўринар ва ўз ишларига жиддий ёндашган. Уларнинг бу ерда қолган қисмини «Черняев одамлари» деб аташиб, уларнинг аксарияти генерал ва унинг Ўрта Осиёга уюштирилган ҳарбий кампаниясида иштирок этганлардан иборат.

... Бу даврда шаҳар ҳокими келиб чиқиши бошқирд мусулмонларидан бўлган жаноб, капитан Сиртлонов эди. Қозок, туркий ва форсий тилларда равон гаплашарди. Унинг уйида яшаган пайтимда шаҳар ишларини қай тарзда олиб бораётганини кузатиш имконига эга бўлдим. Аҳоли у билан мусулмон бўлгани учунгина эмас, балки уларнинг арзига қулоқ тутиб, баҳсли масалаларни диққат билан, адолатли ҳал этишда етарли саъй-ҳаракат кўрсатганидан яхши муомалада бўлишар ва ундан мамнун эди. Аҳоли манфаатларини ўйлаб, Самарқандда ажойиб оммавий касалхона ташкил этди ҳамда мусулмон болалари учун мактаб ташкил қилинишида асосий ишларни адо этдики, бу унинг улкан муваффақиятларига сабаб бўлди. Ҳозиргача таниқли мусулмон вакиллари рус тилини ўрганишлари учун болаларини у ерга жўнатишмоқда. Афсуски, бу ерда ҳам аҳоли, ҳам Россия ҳукуматининг энг яхши манфаатларига хизмат қилувчи одам йўқ. Генерал-губернаторнинг калласига бўлмағур фикрлар келиб, уни бошқа ишга ўтказишди.

## ЗАРАФШОН ВОДИЙСИ

*Ургут – Фаровон ҳаёт гашти –  
Иккинчи таширф – Тоғ тизмалари – Музлик –  
Юқори Зарафшон – Кўҳистон – Кичик беклар –  
Искандаркўл экспедицияси – Аннексия<sup>1</sup> –  
Ўрта Осиёдаги экин ерларининг камлиги –  
Суғориш каналлари – Суғоришни тартибга солиш –  
Бухоронинг сув таъминоти – Суғориш усуллари –  
Зироатчилик тизими – Алмашлаб экиши –  
Фаллачилик – Очарчилик – Статистик маълумотларнинг  
етишмаслиги – Пахта – Боғлар – Ернинг баҳоси –  
Ерга эгалик – Ер муносабатларини  
тартибга солиш – Ер солиқлари*

Самарқанддаги дўстларим Ургутга – йигирма мил узоқдаги тоғларга сафаримга тайёргарлик кўриш учун яна икки-уч кун қолишга кўндиришди. Шу сабаб биз кичик гуруҳ тузиб, пешинда бир неча йигитлар ҳамроҳлигида Самарқанддан йўлга чиқдик. Биз ковул ўсимлигининг муаттар иси ва сариқ гуллаган жийданинг ўткир хиди тарқалган йўлкалар бўйлаб юриб, сўнгра боғлардан холи теп-текисликка чиққач, дўстим – ҳокимнинг мен учун тайёрлаб қўйилган кутилмаган совғаси – пойганинг ўстидан чиқиб қолдим. Пойга Ўрта Осиёдаги машхур миллий спорт ўйинларидан саналиб, яна «кўк бўри» номи билан маълум<sup>2</sup>.

Очиқ даланинг бир тарафида элликтача отлик кутиб туришар, улардан бири эгарига жонсиз улоқчани осиб олган эди. Етиб келишимиз биланоқ халиги одам от чоптириб бизга яқинлашди-да, ўйинни томоша қилишимизни сўради.

<sup>1</sup> Аннексия (лотинча – қўшиб олинган) – бир давлатнинг буткул ёки айрим худудини бошқа бир давлат томонидан бир томонлама қуч ишлатиб қўшиб олиши.

<sup>2</sup> Бу ерда гап кўшқари ўйини ҳақида кетмоқда.



Сўзсиз, биз рози бўлдик. Ўйинни бошлаши биланоқ қолган ҳамма унинг ортидан қувиб кетишди.

Ўйиннинг қоидаси улоқни олиб қочгандан уни олиб, хакам саналган менгача олиб келиш эди. Улар каналлар ва текисликлар оша узоққа кетиб, тепаликдан юқорию пастга, баъзан олдинга, баъзан ортда қолиб от суришар, улоқни тутиб олган отлик эса моҳирлик билан чап бериб, асосий кучини жониворни тутиб қолишга берар эди.

Рақиблари мудом унга яқинлашиб, улоқни олишга интилишар, уни тутиб қолиб, курашни давом эттиришга олмас эди. Эшжон, исми шундай эди, чоғи, бир жойда уни қувиб келаётганлардан кочини учун сувга, аниқроғи мен ўйлаганимдан ҳам чуқур ва тез оқадиган кенг каналга тушди. Тезда у ерга ўнта одам ҳам бор кучи билан тушиб, сув отларининг қулоқларигача етди. Барчаси кўнгилсизликдан холи сувдан чиқишди. Улоқ ҳам ҳалигача хавфсиз, аммо фақатгина Эшжон сувга тушмасдан, тепаликдаги пистирмада кутиб турган одамлардан бирининг олдига бориб, шалаббо улоқни ўзидан улоқтирди. Бу унинг қолиблигини англашиб, мен унга танга бердим ҳамда улоқни бошқа бир пойгачига бериб юбордим. Янаги гал улар шағалли ялангликда кўзимиздан йироққа кетиб, тезда бошқа бири қолиб сифатида қайтди.

... Ўн беш милча юргач, бизга ҳамроҳлик қилган маҳаллий расмийлардан бирига қарашли Янгиқишлоқ деб номланган қишлоқ, аниқроғи хўжаликка етиб келдик. У бизни бу ерда бироз ҳордиқ чиқариб олишга қистаб, бир тарафида тўртбурчак ҳовузи бор қатта боққа бошлади. У ерда чодир ўрнатилган бўлиб, тўкин-сочин тушликнинг устидан чиқдик.

... Ургутга кириб келганимизда қоронғу тушиб улгурган, кўчада бизни кутиб олган аҳолининг бари йўлни кўрсатиш учун чироқ ва машъалалар кўтариб олган эди.

... Эртаси саҳарлаб соя-салқинда, муаттар ҳид таратган чинор дарахтлари остида уйғондик. Тондан оқиб келаётган сой олдимиздан оқиб ўтиб, суви шунчалик тоза эдики, умримда бунақасини кўрмаганман. Соининг совуқ сувида чўмилиб, ўзимизни анча тетик ҳис қилдик.

Чой ичиб ўтирувдик ҳамки, шаҳар оқсоқоллари ҳурмат юзасидан келиб, хоҳиш-истакларимизни сўраб қолишди. Биз

уларга шаҳарни кўриш истагимизни айтганимизда, зудлик билан отларни тайёрлашни буюришди. Т\_ уйда қолди, аммо М\_ ва менга ҳамроҳлик қилган оқсоқоллар тоғ йўли бўйлаб Зарафшон водийси, Самарқанд, узоқдан кўришиб турган Чўпонота тепалигининг ажойиб манзарасини томоша қилиб шаҳарга жўнадик.

Тўла-тўқис вайрон бўлган ва ҳозирда ҳеч ким истиқомат қилмайдиган, генерал Абрамов ҳужумидан сўнг ўз холига ташлаб қўйилган аркдан ўтдик. Шаҳар аҳли ўзларининг бекларини бошқа шаҳарлардагиларга қараганда анча яхши кўрар экан.

Бозорлик куни бўлганидан, гарчанд шаҳарнинг аҳолиси 10000 киши бўлса-да, бозори Ургут аҳолиси билангина эмас, тоғлик бекликлар ва ҳатто Хисор ва Қоратегиндан ҳам одамлар келганидан анча гавжум эди. Дўкондорлар ўзларининг дўкончаларида пуштиранг атиргулли русча чит чопонда ва саллалари остидан кулоқларига ялпиз новдаларини тақиб салқин ва шинам жойда ўтиришган бўлса, отларга миниб олган харидорлар тўдаси эса оғир уст-бош ва қўй тери пўстинда анча лоҳас кўринишарди. Оқсоқоллар эса уларни қамчилари билан туртиб, биз учун йўл очишар, улар эса қизиққанларидан самимий жилмайиб қўйишарди.

Бироқ чанг ва иссиқ кучайганидан тезда бозордан қайтиб, дам олиш учун бирор-бир жой сўрадик. Кичик сой ёқалаб бироз юргач, ўртасида тўртбурчак ҳовузли, кўплаб чойхоналари бор, узун элма ва чинор дарахтларининг сояси тушиб турган ҳовузнинг бир тарафида биз учун гилам тўшалган катта боғни кўрсатишди. Шойи чопон кийиб олган эпчилгина бола тезда кўк чой келтирди.

Оқсоқолнинг бизга қўшилган бир неча дўстлари билан тезда суҳбатга киришиб кетдик. Чой сотувчи бола яхши раққос ҳам экан, бир пайт томошага ҳеч қандай эътирозимиз йўқлигига ишора қилиб, рақсга туша кетди. Яна бошқа бир бола унга қўшилди. Тезда бесўнақай чилдирмалари билан уч-тўртта мусиқачи пайдо бўлди. Илк бор товуш чикқач, боғ одам билан тўлди. Ҳар қандай осиеликка завқ олиш учун бирор баҳона бўлса, бас. Дўконлар тақа-тақ ёпилиб, бозор шип-шийдон бўлди-қолди. Қисқа вақт ичида ҳовуз бўйида

саф бўлган ва хатто девор усти ҳамда кўшни иморатларнинг томларига чиқволган томоша истовчилар билан боғ тўлди.

Томоша ҳақиқатан жуда жонли бўлди. Бир рақс кетидан бошқаси уланиб, баъзан тиланчилар хайр-эҳсон учун келар, оломон эса кундуз маҳали шундай гавжум жойда ноодатий ўйин-кулги учун ўзининг мишнатдорчилигини намойиш этиб, бизни атиргулларга кўмиб ташланди. Қуёшли кўчадаги чидаб бўлмас жазирама диққатни жалб қилувчи томоша билан уйвунлашиб, элма дарахтлари остидаги болишларимиздан туриб, отларимизни эгарлаб, яна ўзимизнинг кулбага қайтгунча ҳаяллаб, бу ерда икки-уч соат қолиб кетдик.

Нихоят йўлга чиққач, тоғ томон йўлимизнинг ярмигача эҳтиром кўрсатган аҳоли билан тўлди. Бироқ уларнинг ҳеч бири бизнинг бокка қўйилмади. Бош оқсоқолнинг ўғли, ўн олти ёшлардаги Мадамин деган бола ва хизматкорлар бизни кўриқлашди. Унинг оёқларидаги катта этикни ҳар ҳолда кун бўйи изғиб юрганидан биз билан кетишимиздан бурун танишишни хоҳлаганидан отаси бериб турган, шекилли.

Бироз кейинроқ сой бўйлаб узумзорлар ва чирмовук ўсимликлар остидан юриб, ниҳоят осилиб турган тик қояли чўққига токи тепасидан тоғ, текислик ва дарёнинг ажойиб манзараси кўрингунга қадар кўтарилдик. Атроф манзара билан кўзларимиз ва қалбларимизни тўлдириб, чўққидан аста-секин пастлаб, отларимизга ўтириб, Ургут билан хайр-хўшлашдик. Бир кун эртароқ юк ва араваларимизни Янгиқишлоққа жўнатганимиздан тўғри ўша ёққа от суриб кетдик. Кейинроқ кечқурун мамнун кайфиятда ҳамда гўё узок бир хаёлий оламда бўлиб қайтгандек, ўзимизни жонлантириб Самарқандга етдик.

Бухородан қайтишимда яна бир бор Ургутда бўлдик, аммо бу галгиси давлат таширфи бўлганидан мен генерал, ўн иккита зобит ва казакларнинг кўшинидан иборат соқчилар кузатувида бордим. Бу сафаримиз кўп жихатдан аввалгисидан бироз зерикарли бўлса-да, лекин ундан анча фарқ қилди. Тўхташ жойларимизда гиламлар тўшалиб, чодирларда зиёфатлар ташкил қилинди. Жойлардаги вакиллар ҳар бир чақиримда бизни кутиб олишиб, шаҳарга етганимизда йирик тантанали маросим ташкил этишди. Чанг-ғубор кўтарилгани кўнглимизга унчалик хуш ёкмади.



Э №

Ургутлик ўсмир.

Бу ерда (Ургутда – З. С.) уч кун қолиб, эрталаблари пиёда кезиб, тоққа чиқдик. Тушдан сўнг бекорчиликдан хурсанд, окшомларни эса гурунг, карта ўйнаш билан ўтказдик. Биринчи кунни шаҳар ва қўшни қишлоқлардан ширинликлар, ёнғок ва мева-чева, кўпгина ёзма мурожаатлар келтирган вакиллар билан бўлиб, тушликни анча кеч қилишимизга тўғри келди.

Хиндларнинг таърифи ҳар ҳолда ҳаммамизга анча хуш ёқди. Қизиқарли юз ифода ва қоматлари билан, бизга маъқул бўладиган нарсани нозик туйғу билан билгандек, ўзларининг ҳадяси – бир қош яхши картошка келтиришди. Ҳар ерли вакиллар қабул қилингандан сўнг, орқага бироз чекиниб, ерга ўтиришар, қолган аҳоли навбатма-навбат келиб, уларнинг ортидан жой олишар эди. Бу эса бизнинг тушликка қайсидир маънода тантанаворлик бахш этар, бир киши минглаб одамларнинг диққат-эътиборида бўлиб, барча тўлик сокинликни сақлаб, олий вазифани адо этарди. Сафаримизда бизга Тошкент ҳокимининг иккита кичик ўғиллари ҳам ҳамроҳ бўлиб, туркийда яхши гаплашишар, Ургут ёшлари би-

лан танишиб олишгач, уларни тўппончаларимиздан отишга рухсат олиш эвазига биз билан ҳамроҳ бўлиб тоғ тепасига чиқишга, бизга қизиқарли жойларни кўрсатишга, шаҳар ҳақидаги ривоятларни айтиб беришга осонгина кўндиришди.

Ургут тарафдаги тоғлар Олой тизмасини ташкил этган улкан Тяньшань тоғ тизмасининг давоми бўлиб, Қўқон ва Қоратегин ўртасидаги Кўксув ҳамда Қўқон шаҳридан бироз шарқдаги 71° меридианда ўзига хос тугун ҳосил қилган. Сўнгра учта алоҳида тоғ тизмасига бўлиниб, Сирдарё, Зарафшон ва Амударё хавзалари ўртасида чегара ажратиб туради. Унга руслар эндиликда Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор тизмалари деб ном беришга рози бўлишган.

... Зарафшон водийсининг жанубий томонида шаклланган Зарафшон тизмаси, уни Яғноб ва Қашқадарё водийларидан ажратиб, тўғри ғарбга томон чўзилган. Жомга томон пайиби бориб, у ерда тугайди. Яна кейинроқ Зиёвуддин ва Кармана жанубидаги пастак Қарнон ва Қизибби тизмалари билан пайдо бўлади. У учта тор ва тик жарли даралар билан кесишган бўлиб, улардан Зарафшоннинг учта ирмоғи – Фандарё, Киштутдарё ва Мағендарё оқиб ўтади. Зарафшон водийсидан Яғнобга ўтиш учун энг қулай дара Дарха бўлиб, баландлиги 13000 фут келади. Тоғ тизмасининг баландлиги бу ерда 12000 дан 15000 футгача. Жанубий ёки Ҳисор тизмаси Кўксувдан бошланиб, Зарафшон сувини Сурхоб<sup>1</sup> ва Амударёнинг бошқа ирмоқларидан ажратиб туради.

Асосан жануби-ғарбий йўналиш бўйлаб чўзилган, Ғузор атрофларида тугайди. Қоратегинга элтувчи қатор дараларнинг баландлиги 12000 фут. Искандаркўл яқинидаги улкан Мура дараси эса денгиз сатҳидан 12200 фут баландда жойлашган. Кўплаб чўкқиларининг баландлиги 16000 футдан 18000 футгача, Зарафшон музлиги яқинида эса ундан ҳам баландроққа қад кўтарган. Бу тизманинг Мағён ва Киштут яқинидаги тармоқлари Зарафшон билан бирлашиб кетгандай туюлади. Бу ердан Мағён жанубига қараб чўкқилар сирасидаги Султон Ҳазратнинг баландлиги 15000 футдан зиёд. Урмитан меридианидаги Чалдара чўкқиси эса 18300 фут келади.

<sup>1</sup> Сурхоб – бошланишида Қизилсу, Муксу дарёси қўшилгач эса Сурхоб номини олган дарё. Амударёнинг ирмоғи саналган Вахшга қуйилган.

Бу тоғларнинг хусусиятли томони шундаки, уларнинг шимолий ёнбағирлари жанубийсига қараганда узунроқ, тик жарлари кам ва сойлари кўп бўлиб, куп-курук. Тошли қояларнинг ҳаммасининг устида қорли чўқкилар ҳамда шимолий тарафларидан қор чегаралари 11000 фут пастга, жанубий тарафларидагиси эса 13000 футгача етади. Ўсимликлар кўзга кам ташланиб, озгина бори ҳам яланғоч тепаларда йўқолиб қолгандек, гўё.

Асосий дарахтлари арча ва кедр<sup>1</sup> бўлиб, қайин фақатгина Искандаркўл кўли ва Пошрўт дарасида учрайди, холос. Илдизи ошлашда ишлатиладиган *таран* ва хушбўй *сумбул* деярли ягона қимматли ўсимликдир. Зарафшон ва Яғнобнинг юқори ҳудудларидан ташқари бу ерда тоғ водийлари учрамаса-да, лекин дарё йўналиши бўйлаб дара ва жарликлар ўтиб, у ерлардан кечиш анча мушкул.

Зарафшон денгиз сатҳидан 8500 фут баландликдаги 70° кенглик ва ўртача 32 шарқий узунликдаги улкан музликдан бошланади. Бу музлик дарё водийсининг юқорисида музли тоғ шаклини эслатиб туради. Узунлиги қарийб 35 милча келади. Уни забт этган барон Аминовнинг<sup>2</sup> айтишича, музликнинг юза қисми кенг текислик бўйлаб дўнглик ва ботиклардан иборат бўлиб, тош ва шағал билан қопланган ҳамда туйнуклар ва кўлоб сувларга мўл экан. Унинг ўзи бир ярим соат мобайнида атиги 200 одимча юра олган, холос. Тепадаги музлик юзасининг эришидан уни улкан тошлар мажақлаши мумкинлигидан, ҳар бир қадами хатарли, чунки ҳар бир кичик тепалик ҳам ўзи билан кўплаб тошларни келтирарди. Унинг фикрича, шарқий йўналишдаги музликнинг беш милча масофаси жанубга қайрилиб, қўшни қоялар билан тўсилиб қолган.

<sup>1</sup> Кедр – игнабаргли доимий яшил йирик дарахт.

<sup>2</sup> Аминов Иоганн-Фридрих-Густав Александрович (1844–1899) – генерал-лейтенант. Россия империясининг Ўрта Осиёга уюштирган ҳарбий юришларининг иштирокчиси. 1870 йилда Мирзачўл рекогносцировкасини амалга оширган. Ўша йилнинг 24 апрелидан 1 июнига қадар генерал Абрамовнинг Искандаркўл экспедицияси, империя ҳукуматининг Хива (1873) ва Кўқон (1875) хонликларига қарши юришларида қатнашган. Кейинроқ Зарафшон уездининг бошлиғи ҳам бўлган. Зарафшон дарёсининг юқори оқимидаги тоғли ерларнинг ҳарбий топографияси бўйича асар ёзган (Аминов Г.А. Военно-топографический очерк горной страны верховьев р. Зеравшана (с картой Когистана и Шахрисабза). Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып. 3. – Санкт-Петербург, 1874. – С. 1-105).

Фақатгина музликдаги эмас, пастдаги барча ёнбағир чукур даралар ҳам кичикроқ музликларга бой. Бу музликдан етти ярд кенгликдаги кучли оқим билан Зарафшон дарёси бошланади. Бир қанча кичик сойларни ўзига қўшгач, ўртача йигирма бир ярдгача кенгликда оқади. Унинг узунлиги барча бурилишлари билан бирга бошланиш манбасидан токи даставвал кенгайдиган водийдаги Панжикент юқорисидан қарийб йигирма милча узокдаги Дашти Қози қишлоғигача 134 милни, оқими 4700 футни ёхуд ҳар милда тахминан 35 футни ташкил этади.

Қиш даврида дарё саёзлашиб, оқим юзаси аста-секин унчалик мустаҳкам бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда битта одамни кўтарадиган юпқа муз билан қоқланади. Дарё суви уч марта: ёмғирлардан эрта баҳор ва кузда, ёзда қорларнинг эришидан ўн футдан ўн беш футгача кўтарилади.

Варзаминор яқинида унга Яғноб дарёсининг (Яғноб, Яғноб деб ҳам ёзилади) қўшилишидан ҳосил бўлувчи йирик ирмоғи – Фандарё бирлашади. Бу дарё 69° 30 дақиқа шарқий кенгликдаги музликдан сув олиб, Искандаркўлга оқиб турувчи кичик бир Искандар дарё билан қўшилгунча Зарафшон дарёси билан параллел оқади. Бу кўл денгиз сатҳидан 6770 фут баландликда бўлиб, аниқлашларича, тахминдан анча кичик чиқиб, айланасига 5–6 милни ташкил этган, холос. Илгаригиси ҳозиргисидан 340 фут баланд бўлган, лекин бир аср аввалги вулканий ҳаракат натижасида чўккан. Бу кўлда учрайдиган ягона сўзанбалиқ<sup>1</sup> ўзининг заҳарли увулдириғи (икраси) билан маълум. Кўлнинг тугаган бир жойида ажойиб шаршара бўлиб, атроф жуда манзарали. Бу ерга илк бор Леман ташриф буюрган бўлиб, унга Кўли Калон (Қатта кўл) деб ном берган.

... Бухорода Искандаркўл кўлига алоқадор афсона бор. Унга кўра, бир вақтлар шаҳарнинг бир ёғи Зарафшон сувидан ботқоқликка айланган. Александр (Александр Македонский – З. С.) захни қуритиш учун дарёнинг бошланиш манбасигача бориб, уни олтин тўғон билан тўсади. Шу тариқа кўл пайдо бўлиб, унинг номи билан атала бошланган ҳамда водий одамлар яшайдиган жойга айланган. Суви олтин заррала-

<sup>1</sup> Сўзанбалиқ – зоғорабалиқлар оиласига мансуб бўлиб, Туркистондан ташқари Кавказ, Украина дарёлари ва Днепр, Волга ҳавзаларида яшайди. Унинг увулдириғи (икраси) кўпайиш вақтида ҳақиқатан заҳарли моддаларга бой бўлади.

рини оқизгани, дарёда олтин топилгани учун *За-рафшон* (олтин сочилган) деб аташган. Бухороликларнинг айтишича, бу олтин тўғонни кентаврлар<sup>1</sup> зоти қўриқлаганидан ўтиб бўлмайди. Яна сув парилари келган барчани кўл тубига авраб чўктириб юборадилар. Киштут ва Мағён каби кичик тоғ дарёлари ҳам Зарафшоннинг ирмоқлари бўлиб, қарийб шимолга оқади.

Бу тоғли минтақа Кўхистон (тоғ мамлакати) номи билан машҳур бўлиб, унда асосан ўзбекларнинг вақти-вақти билан кириб келишидан бу водийга суриб чиқарилган тожиклар ёки ғалчлар<sup>2</sup> истиқомат қилади. Бутун ҳудуднинг саксон беш физига ишлов берилади ҳамда аҳоли яшайди. Ҳозирда 36000 киши ночор қишлоқларда яшаб, ўзларининг хўжалиklarини зироатчилик ва тоғ ёнбағирларида подаларини боқиш билан таъминлайдилар. Водийлар шунчалик торки, шундан уларни суғориш мушкул. Ёмғир билан суғориладиган ерлар кам. Аҳоли эҳтиёжи учун валла етишмаслигидан қолган қисми Ўратепа, Панжикент ва Ҳисордан келтирилади.

Ёз маҳали аҳоли ўз қароргоҳларини тарк этиб, қўй ва эчкилари учун яхши яйловлари бўлган тоғнинг юқори қисмларига чиқиб кетишади. Отлар кам, юкларини ташишда эшаклардан фойдаланишади. Аҳоли ёзнинг яйлов мавсумида учрашишиб, бу жараён баланд тоғлардаги мураккаб коммуникация, қишлоқларни бир-биридан 13000 фут баландликдаги доvonлар ажратиб турганига қарамай тўхтаб қолмайди. Аҳоли бир-бири билан қон-қариндош ёки қуда-анда бўлиб кетишган.

Аҳолининг чорва подаларидан ташқари бу ерда кўплаб ёввойи қўй-эчки, шу билан бирга айик, бўри ва тулкилар учрайди. Энг кўп овладигани тоғ каклиги бўлиб, у

<sup>1</sup> *Кентавр* – юнон афсоналарига кўра, ярми одам, ярми от махлук.

<sup>2</sup> 1820 йилда Бухорода бўлган рус элчиси Е.К. Мейендорф Шаркий Бухоро, Ҳисор тоғининг шимоли, яъни юқори Зарафшонда яшовчи, форсий тилда гаплашувчи ва бошқа тилни билмаган, сиртдан тожиклардан кескин фарқ килувчи қашшоқ ва мустақил халқни ғалч деб аташларини эшитганлигини ёзган (*Мейендорф Е.К. Путешествия из Оренбурга в Бухару.* – Москва: «Наука», 1975). Ундан аввалроқ, 1813–1814 йилларда Кўкон хонлигига ташриф буюрган Ф. Назаров эса «тоғлик эронийлар»ни англатиш учун ғалч атамаси қўлланилишини ёзган. У «тоғлик эронийлар», улар истиқомат қилган ҳудудлар, машғулотлари ҳақида қисқа, мазмунли тавсиф берган (қаранг: *Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии.* – Москва: «Наука», 1968. – С. 35-37). Ғалч атамаси ва у билан аталганлар ҳақида батафсил қаранг: *Бартольд В.В. Таджики. Исторический очерк. Сочинения.* Т. II, ч. I. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. – С. 457-459.



Тяньшаннинг бошқа тоғ тизмалари ва яна Ҳимолайда ҳам мавжуд. Табиатшунос Федченко<sup>1</sup> бу ва бошқа қушлар ҳамда Тяньшаннинг ҳамма ерида топиладиган балиқ, ўсимлик турлари ҳақида гапириб, уларнинг бир хил ёки ўхшаш турлари Ҳимолай тоғларида ҳам учрашини, ўзининг тадқиқотлари натижасида Осиёдаги баланд тоғ тизмаларининг фауна ва флораси ўртасида яқинлик борлиги аниқланганини таъкидлайди. Бу эса бизга уни табиий зоографик минтақа деб тахмин қилишимизга имкон беради.

Яғноб ва Фандарёда темир рудаси ва кўмирнинг улкан захиралари бор. Зарафшонда жуда оз миқдорда олтин топилган бўлиб, аҳолининг энг қашшоқ табақаси бу иш билан машғул. Тўрт киши яхши шарт-шароит бўлса, бир кунда 60 копейк ёки 1 шиллинг 7 пенсга<sup>2</sup> тенг бўлган миқдорда олтин ювадилар. Аччиқтош кўп миқдорда Фандарёнинг бир қатор қишлоқларидан олинади. Тўрт киши уч ой давомида 1800 фунт миқдорда қазий олишга қодир бўлиб, шу ернинг ўзидаёқ унинг баҳоси 22 фунт стерлингдан 27 фунт стерлинггача бўлади. Бундан улар ўзларининг бекларига белгиланган миқдордаги солиқларни тўлайдилар. Кумуш юқори Фандарё хавзасидан топилган бўлиб, бекнинг мулки саналади. Бек йилда уч марта аҳолини кумуш қазиб олишга тўплайди.

Сиёсий жиҳатдан Кўҳистон 1870 йилга қадар еттита: Фароб, Мағён, Киштут, Фан, Яғноб, Матча ва Фалғар<sup>3</sup> бекликларига бўлинган бўлиб, номигагина Бухоро амирлигига қараган. Бу бекликлар Бухоро ҳукуматига озроқ миқдорда товон пули тўлаб, ўзларининг ишларига аралашиларига йўл қўймаганлар.

<sup>1</sup> Федченко Алексей Павлович (1844–1873) – рус олими, биолог, географ ва сайёҳ. Ўрта Осиё ва энг аввало Помир тоғининг тадқиқотчиси. 1868–1871 йилларда Ўрта Осиёга саёҳат қилиб, минтақанинг флора, фауна, география ва этнографиясига доир материаллар тўплаган. Асосан, Самарқанд атрофидаги Зарафшон водийси, тоғли Тожикистон, Искандаркўл кўли, Жиззах, юқори Зарафшон ва Қорақум, кейинроқ эса Қўқон хонлиги ҳамда Помир экспедицияларида иштирок этган. Қаранг: Азатьян А.А. А.П. Федченко – географ и путешественник. – Москва: Гос. изд-во географической литературы, 1956.

<sup>2</sup> Пенс – турли даврларда Британия империяси таркибида бўлган кўплаб мамлакатларнинг танга бирлиги. Кўпроқ Британия пенси машхур.

<sup>3</sup> Фалғар – ҳозирги Тожикистоннинг шимолий тоғлари, Зарафшоннинг юқори оқимидаги туман, Ўратепадан то Зарафшон тоғларигача бўлган ерлар. Фарғар сўзининг луғавий маъноси «Тоғлик ер усти» демакдир. «Бобурнома»да Фалғар, «Худуд ал олам» асарида эса Фарғал тарзида келтирилган. Қаранг: Ҳасанов Х. Географик номлар имлоси. – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1962. – Б. 129.

Мағён, Киштут ва Фароб озми-кўпми доимо Ургутнинг (бу ердаги беклар ўзбекларнинг минг уруғидан бўлган) устунлигини тан олиб келишган. Ургут беклари анча аввал ўзларини мустақил деб эълон қилишиб, ҳокимият бошқарувини авлодан-авлодга меросий ўтиш ҳуқуқини сақлаб қолишган.

Жорий асрнинг бошларида Бухоро амири Саид Мир Ҳайдар ўзига Ургутни бўйсундириб, бу ернинг ҳукмдори Йўлдош парвоначини Бухорога жўнатиб юборган. Йўлдош Бухоро зиндонида ўлган. Шундан сўнг Мағён, Киштут ва Фароб Бухорога қарамликни тан олишган. Кейинги тўполонларда Йўлдошнинг ўғилларидан бири Каттабек Ургутни қўлга киритиб, ўзининг укаси Султонбекни Мағён ва Киштутга бек этиб тайинлаган. У амир Ҳайдар томонидан четлаштирилган бўлса-да, бироқ кейинги исён натижасида нафақат ўз ҳокимиятини қайтадан тиклаган ва хатто Самарқандни эгаллашга ҳам уриниб кўрган. Мағлубиятга учрагач, кизини амирнинг тўнғич ўғли Насруллага бериб, ўртада сулҳ тузган. Бу билан ўз мулкӣ ерларининг соҳиблигини сақлаб қолишга эришган. Насрулла ҳокимияти давридаги бекарор маҳал Каттабек мамлакатида ўзининг мулкӣ ҳуқуқини тиклаб, унинг ўлиmidан сўнг ўғиллари тинч йўл билан ҳокимиятга келишган.

Насрулла ўзининг узок давом этган ҳукмронлиги даврида ушбу сулҳ шартларини давом этказиб келди. Лекин унинг ўлиmidан бироз аввал бу бекларни Самарқандга чақириб, ҳибсга олдирди ҳамда оилалари билан бирга Чоржўйга сургун қилди. Бу ерда уларнинг кўплари вафот этишди. Тўғли бекликларга эса янги бекларни тайинлади.

Ёшлардан бири – Ҳусайнбек сургундан тез орада қутулишга муваффақ бўлиб, Кўкон, сўнгра Шаҳрисабздан бошпана топади. Самарқанд истило эгилиб, Бухоро беклари тоғлардан қочиб кетгач, Ҳусайнбек Ургутни эгаллайди. У бу ерда Россия қўшини томонидан қувилгач, Мағёнга ўтиб, ўз ҳокимиятини ўрнатади. Укаси Шодибек ва амакиваччаси Саидни чақириб олиб, уларни Киштут ҳамда Фаробнинг беклари этиб тайинлайди.

Мен бу бекларнинг баъзилари ҳақида аввал ҳам сўзлаб ўтгандим. Эҳтимол, қуйидаги генеалогик жадвал фойдали бўлиши мумкин:



Шарқий Кўхистон солномаси турли ҳукмдорларнинг ўзаро қурашлари, Бухоро амири одамларининг зўрлик билан ўлпон йиғишларию тоғларнинг бошқа тарафларидаги қўшни мамлакатларнинг бу ердаги истилолари билан тўла. Шу асрнинг бошларида Фалғар беги Абдушукур додхоҳ барча туманларни ўз ҳокимияти остида бирлаштириб, айрим ўтиб бўлмас дараларда йўллар ҳамда кўприклар қурдирганлигини ҳалигача эслашади.

Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида бу ерларда Бухоро бекларининг ҳокимияти ўрнатилиб, кўплаб қалъалар қурилган. Аммо Насрулла ҳукмронлигининг сўнги йилларида бу ердаги ўлкалар деярли яна эсдан чиқарилган. Самарқанд руслар томонидан ишғол этилгач, Бухоро бекларининг бариси бу ерлардан қочиб кетди ҳамда мамлакат бироз вақт ҳукмдорсиз қолди. Сўнгра Ўратепанинг собиқ беги Абдулғаффор Урмитанни эгаллаб, ўзини Фалғар беги деб эълон қилди.

Магчанинг аҳолиси бу ерга ўз жияни Раҳимхонни жўнатган Қоратегин беги Музаффаршоҳни тан олиб, унга бўйсунди. У Абдулғаффорни Фалғардан қувиб солди ҳамда Киштут беги Шодибекни мағлубиятга учратиб, Яғноб ва Фан ўлкаларини эгаллаб, сўнгра Ҳисорга юриш қилди. Аммо унинг қалъасига етиб келар-келмас, ўзининг қўшини исён

кўтариб, тахтдан ағдариб ташланди. Унинг ўрнига шу ерлик Почахўжа исмли кишини ўтказишди. Ўзларини Матча аҳолисига караганда анча маданиятлироқ ва ҳар соҳада устун деб санаган фалғарликлар Абдулғаффорни ҳукмдорликка чақириб олдилар. Аммо у калтакланиб, Самарқандга жўнатилиб, русларга таслим бўлди.

Тоғлардаги нотинч вазият ва руслар томонидан эгалланган водийларга ҳужумлар 1870 йилги Искандаркўл экспедициясига сабаб бўлди<sup>1</sup>. Экспедиция яна Зарафшоннинг юқори оқимини ҳам тадқиқ этишни мақсад қилган бўлиб, натижада бу минтақаларни узил-кесил ишғол этишга эришилди.

Мазкур экспедиция казакларнинг иккита сотняси, бир гуруҳ мерган, замбараклар батареяси ва тоғ қурол-аслаҳаларидан иборат бўлиб, унда генерал Абрамов бошчилигида бир неча ҳарбий тадқиқотчи зобитлар иштирок этишган. Юриш 7 май куни Самарқандда бошланиб, 12 майда Урмитан эгалланган бўлса, 21 майда Варзаминор билан Фалғар бекликлари ишғол этилган.

... Матча беги Почахўжа чекиниб, дўқ-пўписали хатлар жўнатиб, ўзини хурсанд қилиб юрган. Экспедиция Матча чегарасига етганда, торгина дарада кўшин устига тошлар ёғдирилганидан, улар чекинишга мажбур бўлган. Генерал Абрамов шу заҳоти мерганларни тоққа чиқиб, тоғликларни бартараф этишга ундаган. Ўзи эса буни кутмасдан шериклари билан тош ёғилишига қарамай, йўлида давом этган. Ана шу жасоратли хатти-ҳаракати маҳаллий аҳолида катта таассурот қолдирганидан улар кейин қаршилик кўрсатишга ботинишмаган.

28 майда Обирдан ишғол этилиб, бу ерда экспедиция таркибидаги мерганлар, элликтача казак ва топографлар гуруҳи Ўратепадан турли доволар оша кетган бўлинма билан учрашган. Генерал Абрамов юриши давомида Почахўжадан

<sup>1</sup> Искандаркўл экспедицияси 1870 йил баҳорида Зарафшон округи кўшинлари ёрдамида Бухоро амири билан мурося қилмаган юқори Зарафшон бекликларини тугатиш мақсадида уюштирилган. Экспедиция иккита ҳарбий бўлинма (генерал-майор А.А. Абрамовнинг 551 та одами ва 2 та тўпи, подполковник А. Деннетнинг 203 та ҳарбийси)дан иборат бўлган. Экспедиция натижасида тоғли Матча, Фалғар, Фароб, Мағен, Киштут бекликлари Россия империяси таркибига киритилган.

ўзининг тўлиқ қарамлигини тан олганлиги тўғрисида мактуб олади, аммо генералнинг совғалар жўнатишини кутиб ҳам ўтирмасдан, мамлакатдан қочиб қолган. Палдоракдаги қалъаларни қайта тиклашга буйруқ берилгандан сўнг (аҳоли буни мамнуният билан қабул қилди), генерал кичик гуруҳи билан Зарафшон музлигига йўл олиб, 6 июнда у ерга етган. Айна пайтда подполковник Деннет<sup>1</sup> ўзининг топографик гуруҳи билан денгиз сатҳидан 13400 фут баландликдаги Янгисабоҳ довони орқали Ўратепага қайтишда довондан ўтгач, тор дарада тоғликларнинг ҳужумига дуч келган. Тоғликлар уларнинг устига харсанг тошларни ёғдиришиб, кўплаб одамларини ўлдириб, ярадор қилишган. Гуруҳ тоққа қайтиш учун бор имкониятларини ишга солиб, чекинишга мажбур бўлишган. Бу хабардан сўнг барон Аминов уни кутиб олиш ва довонни тозалаш учун жўнатилади. 12 июнь кечаси топографик гуруҳ барча ашёларини кўлда кўтариб, от ва хачирларни эса арқонда тортиб, минг азоб билан довондан қайта ошиб ўтади.

Зарафшон водийсидан қуйига қайтишда генерал Абрамов аҳоли жойлашган турли қалъаларни дарҳол ер билан яксон қилдирган. Варзаминордан экспедиция жанубдаги Сарвада қалъаси ва Искандаркўл кўлига қайрилган. Теварақдаги барча довонларнинг рекогносцировкаси<sup>2</sup> олингач, барон Аминов кичик топографик гуруҳи билан Яғноб водийсига йўл олган. Улар Сарвададан Киштут беклиги орқали Самарқандга қайтишни чамалашган эди. Гарчанд экспедиция бошланишида Киштут беги Шодибек генерал Абрамовга хушомадини чопарлари орқали етказган бўлса-да, унинг мулкларига тажовуз қилишига жиддий норозилик билдириб, қаршилиқ кўрсатишга тайёргарлик кўра бошлашди.

Кўшинлар Сарвадада турган пайтда Киштут орқали Самарқанддан жўнатилган йигит келиб, ўртоғи асир этилиб,

<sup>1</sup> Деннет Алексей Романович (1836–1917) – Россия империяси харбий кўшинининг генерал-лейтенанти.

<sup>2</sup> Рекогносцировка (геодезия) – топографик суратга олишда асос бўлиш учун жойнинг астрономик ва геодезик таянч пунктларини кўздан кечириш ва тадқиқ этиш.

хатлар ва жўнатмалар тортиб олинганлиги, маркитант<sup>1</sup> хизматчиси ўлдирилганлиги, ўзи қочиб қутулганини айтиб қолди. Айни чоғда Шодибек генерал Абрамовга хат жўнатиб, унда экспедицияни мамлакатидан ўтказиб юборишга изи беришдан мамнун бўлишини, аммо халқига ишона олмаслиги, шундан унга келган йўлларида кайтиб кетишларини маслаҳат беришини ёзган. Генерал эса ўз жавобида унинг ҳаракатига озгина қаршилик кўрсатилса, кескин жазолар қўллашини айтиб пўписа қилади.

Эртаси 6 июль куни қўшинлар Киштут дарасининг денгиз сатҳидан 10000 фут баландликдаги чўққисига етиб бордилар. Бу ердан йўл атрофи деярли ўтиб бўлмас қоялар билан ўралган чуқур сув хавзаси билан ўралган. Шундан Шодибек Россия қўшинларини ушбу дарага суриб, сўнгра юқоридан уларга ҳужум қилишни мўлжаллаган эди. Бундан гумонсирган генерал Абрамов пастга тушишдан аввал Кўли Калоннинг ҳар икки тарафидаги баландликларни имкон қадар эгаллашга буйруқ беради. Кун бўйи чўзилган жангда тоғликлар мағлуб этилиб, русларнинг ўлдирилиб, ярадор этилганлари 37 кишини ташкил этган. Бу кичик бўлинма учун катта йўқотиш эди. Киштут ортиқча қаршиликсиз истило этилиб, вайрон этилди. Эртаси куни ҳарбий бўлинма Панжикент ва Самарқандга қайтди. Экспедициянинг илмий натижалари Зарафшон юқорисидаги дарёлар билан бирга унинг музлигини тадқиқ этиб, жуда кўп довон ва чўққиларни барометрик ва инструментал равишда аниқлаб, бутун минтақанинг батафсил картасини яратди.

Мазкур экспедиция амалга оширилаётган вақтда русларнинг тоғли туманларни босиб олиш нияти бўлмаган, аммо шундан кўп ўтмай генерал Абрамов томонидан Шахрисабзга бошқа бир экспедиция ташкил этилиб, натижада Китоб ва Шаҳар эгалланиб, Бухоро ихтиёрига қайтарилди. Қўшиннинг бир қисми Шахрисабздан Самарқандга қайтган бўлса, айни пайтда қолган қисми Қашқадарё водийсининг юқори қисми – Фароб ва Мағёнга йўл олган. Бу ерларнинг беклари Кўли

<sup>1</sup> *Маркитант* – маркитант (ўтмишда қўшин билан бирга юриб, озиқ-овқат савдоси билан шуғулланган савдогар).

Калон тепаликларида русларга хужум қилганликда алоқаси борлиги учун Самарқандга чақирилган, аммо улар боришдан бош тортишган эди. Мағён ва Фароб қалъалари яксон этилиб, Саидбек ва Шодибеклар эса русларга таслим бўлди. Мағён беги Хусайнбек яширинишга муваффақ бўлиб, тутқунликка бир неча ой чап берган. Фароб ва Мағён бекликлари шу захоти эгалланиб, руслар мустамлакасига айланган Ургут туманига қўшилган. Қолган тоғли туманларни қўшиб олиш қарори келгуси 1871 йилда қабул қилинган.

1874 йилнинг кишида ҳукмрон табақалардан собиқ бири тоғларда ўз ҳукмронлигини ўрнатиб, руслар томонидан четлаштирилгунга қадар, яъни баҳоргача ҳокимиятда бўлди. Шундан сўнг тез орада Ургут атрофларидаги ерларда ғалаёнлар кўтарилгач, руслар ҳокимиятни ўз қўлларига олишди. 1875 йилнинг ёзида Қўқондаги кўзғолон даврида тоғли худудлардаги исёнлар Қоратёгин ҳукмдорининг хатти-ҳаракати билан авжга чиқди.

Россия ҳарбий кучлари келиши биланоқ ҳаракат тўхтаган бўлса-да, аммо аҳвол ноябрь ойи охирларигача жиддий тус олган. Айтишларича, Магча аҳолиси махсус топшириқ билан келган Қўқон вакилларининг таъсирида русларга тобе бўлишни рад этишиб, Фалғар атрофларини забт этишга уринишган. 100 кишилиқ кўшин, битта тўп ва ўнта казакдан иборат кичик рус бўлинмаси уларни бостириш учун жўнатилади. Аммо уларнинг командири, иккита зобити ва аскарларининг тўртдан бир қисми йўқ қилиниб, қолганлари ортга қайтишга мажбур бўлади. Самарқанд ва Ўратепа атрофларидаги тоғлардан кўшимча куч юборилиб, бир қанча жанглардан сўнг руслар кўзғолончиларни қуролларини топширишга мажбур қилишган. Бироқ тоғли туманлардаги вазиятни ҳалигача тўла-тўқис қониқарли деб бўлмайди.

Панжикентдан бошлаб Зарафшон ўзининг тоғли хусусиятини йўқота бориб, кенг водийга кириб боради ҳамда бу ерда бепоён ва саёз дарё бўлиб оқади. Бир неча тармоқларга бўлиниб, ундан турли йўналишларга қараб кетган суғориш каналлари ажралиб чиққан. Дарёлар ва тоғ этаклари бўйлаб тортилган яшил йўл-йўл чизиқлар жуда торлигидан экин экиладиган ерлари батафсил қайд этилган.

Ўрта Осиё картаси бир караганда кўп нарсани маълум қиладиган ва анча ғалати кўринади. Россия мустамлакаси остидаги Зарафшон водийсининг бир қисми 10187 квадрат милга тенглиги аниқланган бўлиб, унинг қарийб ярмини тоғлар эгаллаган. Тоғлар ва улар ёнбағирларидаги экин экиладиган ерлар 1200 квадрат милни, аммо водийда эса бу рақам 1615 милни ташкил этиб, бор-йўғи 18 фоиз ер ҳозирда экин экиладиган майдонни ташкил этади. Агар унга Зарафшон водийсининг Бухорога қарашли ерларини ҳам қўшадиган бўлсак, ҳаммаси бўлиб 3000 квадрат мил экинзор ернинг 1793 квадрат мил қисми Зарафшон орқали суворилади. Мабодо мамлакатнинг бошқа қисмларига назар ташлайдиган бўлсак, аҳвол яна ҳам аянчлироқ. Агар Зарафшонга Хўжанд (Жиззахни ҳисобламаганда) ва Қурама уездларини, шу тарика мамлакатдаги экин учун яроқли зироаткор ерларнинг қарийб барчасини қўшадиган бўлсак,  $7\frac{7}{10}$  фоиз ер борлигига амин бўламиз. Яна бунга Сирдарё, Жиззах, Чимкент, Авлиёота, Перовский ва Казала уездларидаги ерларни қўшадиган бўлсак, 164000 квадрат милдан ошади.

Ўрта Осиёдаги Россияга қарашли ерларнинг (кейинроқ босиб олинган Қизилқум чўлидан ташқари) атиги  $1\frac{6}{10}$  фоизи ҳайдаладиган ерлардир. Тошкент эгалланганидан сўнг руслар Ўрта Осиёнинг омборига келишди, кўп нарсалар бошқа ҳар қандай манбадан мустақил бўлиб, шундан озик-овқат ва таъминот аввалгидан паст нархда бўлади, деган фикр бор эди. Аммо камгина руслар қўшилиши ҳам бундай нархнинг жуда ошиб кетишига олиб келдики, кўпгина жойларда пахта экишдан воз кечишиб, фойдалироқ бўлган бошоқли дон экинларини экишга ўтиб олишди. Шунга қарамай, маҳаллий маҳсулотнинг етишмаслиги сабабли, ҳарбий қўшин учун истеъмол қилинадиган ғалланинг кўп қисми Верний, Копал ва Жанубий Сибирдан келтириладиган бўлди.

Қуйидаги жадвал капитан А. Гребенкин томонидан тузилган бўлиб, унда ўн йил давомида Каттақўрғондаги ўртача нарх-навонинг рублдаги қиймати берилган:



Йил	Бугдой, ҳар ботмони	Арпа, ҳар ботмони	Гуруч, ҳар ботмони	Қўй гўшти, ҳар пуди	Қўй думбаси, ҳар пуди
1862	160	140	70	220	330
1863	240	20	640	240	360
1864	280	220	680	240	40
1865	280	240	720	240	40
1866	320	220	760	240	440
1867	320	240	80	240	440
1868	40	260	920	240	440
1869	320	240	960	280	480
1870	1440	1120	180	720	2560
1871	80	40	1120	280	720

1869–1871 йилларда Самарқанддаги ўртача нарх-наво полковник Соболев<sup>1</sup> томонидан қуйидаги жадвалда берилган (рубль ҳисобида):

Маҳсулот тури	1869	1870	1871
Бугдой, ҳар ботмони	420	90	875
Арпа, ҳар ботмони	260	70	520
Зиғир, ҳар ботмони	540	920	1280
Гуруч, ҳар ботмони	420	560	580
Жўхори, ҳар ботмони	260	640	380
Тарик, ҳар ботмони	220	60	380
Пахта, ҳар ботмони	80	120	100
Қўй гўшти, ҳар пуди			273
Қўй думбаси, ҳар пуди			676

<sup>1</sup> Соболев Леонид Николаевич (1844–1913) – Россия империяси ҳарбийларининг ўрта Осиёни босиб олиш ҳаракатларида қатнашган. Зарафшон округининг географияси ва статистикаси бўйича алоҳида асар ёзиб қолдирган. Қаранг: Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе. – Санкт-Петербург, 1874.

1870 йилда Бухорода кам ҳосил олинганидан очарчилик йили бўлганини эслаш ўринлидир. Тошкентда кичкина бўлак ноннинг таллашиб-тортишиб оладиган нархи бир чақа, яъни ҳозирги уч чақага тенг бўлган.

Ўрта Осиёдаги ишлов бериладиган ерлар икки хил: тоғ ёнбағирлари бўйлаб чўзилган ҳамда баҳорги ва кузги ёмғир сувларидан куч оладиган ерлар *лалми*, сув билан суғориб экиладиган ерлар эса *оби* ёки *аби* деб аталади. Лалми ерлар кенг кўламда бўлса-да, ёғин кўнгилдагидек келган йилдагина яхши ҳосил бериб, одамларнинг тўқ бўлишига умид бағишлаган. Суғориладиган ерлар эса ўзгача, яъни ҳосилнинг мунтазам мўл бўлиши ва маҳсулотнинг хилма-хиллиги сабабли ҳозирда мамлакатнинг фаровонлиги ва цивилизацияси учун муҳимдир. Суғориш доимий тартибга солиниб турилганлиги боис, айниқса сувнинг ҳар бир томчиси қадрли саналган Зарафшон водийси учун жуда муҳим бўлиб, бу ерда сув бўлмаса, бирор хонадонда одам яшамаган бўлар эди.

Ернинг нархи асосан сувга эгалик ҳуқуқи билан ўлчаниб, ер бўйича кўпчилик суд даъволари сув юзасидан бўладиган баҳслардан келиб чиққан. Панжикент билан Зарафшон тугайдиган Қорақўл кўли ўртасида дарёдан ажралиб чиқадиган саксон бешта асосий канал ёки *ариқлар* бўлиб, кўплаб сув тармоқлари, кичик канал ва зовурларидан ташқари, туманлар ва далаларни суғориш учун асосий каналлардан сув оладиганларининг ҳаммасини қўшиб ҳисоблаганда узунлиги 1570 милдан ошади.

Асосий суғориш тизими ҳақида бир-икки оғиз сўз юритсак. Панжикент яқинидаги Булунғур деб аталган йирик канал ўнгга қайрилиб, Шероз, Суғут ва водий шимолидаги Челак туманларини сув билан таъминлаб, узунлиги ҳаммаси бўлиб етмиш беш милча. У жуда қадимий, ривоятларга қараганда, 300 йил муқаддам Абдуллахон томонидан қаздирилган. Ундан бошқа бир – Туятортар деб номланган канал аввал айтганимдек, Жиззахгача оқиб боради. У ҳам Абдуллахон томонидан бунёд этилган, ҳолбуки канал бу минтақани боғларга айлантирган бўлса, Бухорони қарийб сувсиз ҳолда тарк этади. Абдуллахон ўлимидан сўнг у қаровсиз бўлиб қолди. Бироз қуйидаги Дарғом канали чапга қайрилиб, Самарқанд ва жанубдаги мамлакатни сув билан таъминлаб, узунлиги тахминан етмиш милча.

Самарқанд яқинидаги Чўпонота тепалиги этагида Зарафшон дарёси икки қисм: Оқдарё (дарёи Сафед) ва Қорадарё (дарёи Сиёҳ)га ажралади. Зарафшоннинг асосий сувини ўзида жамлаган Оқдарё суви шимол томонга оқиб, биров масофадан сўнг Қорадарёга нисбатан анча қуйи текисликка тушиб олади. Тахминан етмиш милдан кейин бу икки гармоқ бир-биридан саккиз-тўққиз милча ажралиб, Миёнкол деб аталувчи серҳосил орол ҳосил қилиб, яна қўшилади. Миёнкол деб Зарафшон дарёсининг бутун ўрта оқимига нисбатан ҳам қўлланилади. Каттакўрғон юқорисида Қорадарёдан йирик Нарпай деган канал ўтган бўлиб, эллик милча оқиб, суви Кармана яқинида яна Зарафшонга қуйилади. Бутун шарқий Бухоро қисми тўлиқ Қорадарё ва Нарпай сувига боғлиқ.

Бухоро шаҳри ва ундан шимолда жойлашган туманлар Шоҳруд ва Кармананинг қуйи қисмидаги бошқа каналлар Зарафшондан сув олади. Зарафшон сувларининг қолган қисми кичикроқ бошқа каналларга тарқалиб, озгинасигина Қоракўлга оқади. Ривоят ва солномаларга ишонадиган бўлсак, Қоракўл атрофидаги ҳудуд уч юз йилча бурун, ҳар ҳолда қизик, Сирдарёдан келтирилган сув билан суғорилган ва Бухоронинг энг гуллаб-яшнаган қисмларидан бири бўлган экан. Айтишларича, Абдуллахон Бухоро шимолидаги кўчманчилар билан бўладиган доимий урушлардан безор бўлиб, бу каби қўшнилардан қутулиш учун қўшин тўплаб, қуйи Сирдарё ёхуд Янгидарёга юриш қилиб, канални беркитган эмиш.

Эндиликда энг кўп суғориладиган ерлар Зарафшон водийсининг шимолий қисмида жойлашган. Ҳолбуки, бир аср бурун жанубий тарафлари анчагина зироаткор ерлардан иборат бўлган. Бир юз эллик йил муқаддам сиёсий курашлар натижасида Зарафшоннинг шимолий тарафи хувиллаб, аҳолиси Тошкент, Қўқон тарафлар ёки тоғларга кўчиб кетишган. Ургут атрофларида жойлашганлари ўзлари ишлатадиган сувни шу йўналишдан ташиб кета бошлаганлар. Шу тариқа водийнинг жанубий томони анча гавжумлашган, бироқ амир Ҳайдарнинг буйруғи билан шимолдаги ташландик ерлар қайтадан ўзлаштирилиб, янги каналлар бунёд этилган. Жанубдаги аҳолининг камайиши оқибатида уларга сув элтувчи кўп миқдордаги сувни бошқаришнинг иложи йўқлигидан

баъзи йирик каналлар тўлиқ ёпилди ёки қарийб барча суви яна шимолга йўналтирилди.

Экин-тикин учун баҳорда (*бахори*) ҳамда кузда (*теримой*) уруф қадашиб, йилнинг турли вақтлари, асосан март, июнь, июль, август ва сентябрь ойлари мобайнида суғориш зарур. Бутун Зарафшон водийси ягона ҳокимият остида бўлган пайтда дарёнинг юқори қисмларидаги аҳоли сувдан ҳаддан зиёд исрофгарчилик билан фойдаланиб, қуйида яшовчиларга зарар етказмаслиги учун сувни тақсимлаш ҳукуматнинг тўлиқ диққат-эътиборида бўлган.

Руслар томонидан Самарқанд истило этилгач, Бухородан, айниқса Зиёвуддин ва Хатирчи туманларидан кўплаб шикоятлар келиб, уларда тўғонларнинг қайта тикланмаганлигидан бу ерлик аҳоли сувдан ҳамда ерлардан ҳам фойдалана олмаётганликлари айтилган. Масалани ҳал этиш учун 1872 йилнинг кишида таркибида руслар ва бухороликлардан иборат комиссия ташкил этилган. Маълум бўлдики, маҳаллий аҳоли қандайдир йўллар билан дарёнинг уч хил вазиятдаги ҳолатини аниқлаган: баланд, паст ва ўрта. Сув баланд бўлганда Бухоро учун сув доимий етарли бўлган. Паст бўлганда фойдаланиш учун ҳар қандай чора кўришнинг фойдаси йўқ. Агар ўрта ҳолатда бўлса, сувни Бухорога олиб боришнинг тадбирларини кўриш керак. Бунинг учун Хатирчи ва Зиёвуддин аҳолисининг манфаатлари учун Оқдарёнинг бошланишида тўғон қуришни пайсалга солмаслик керак (сувни баландроққа кўтариш ва унинг Қорадарё орқали оқиши учун). Яна битта тўғонни Қорадарёда, Нарпай каналининг этагида қуриш керак. Бу тўғонлар сувнинг Бухорога боришига тўсқинлик қилмай, балки Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги ерларни йилда икки марта, яъни жуда зарур маҳали – май ва сентябрь ойларида сув билан таъминлашни ҳисобга олган ҳолда Зарафшондан рус уездларига сув олувчи барча каналларнинг дарвозаларини ярмигача беркитишга қарор қилинди. Уларни тўлиқ беркитиш эса бухороликлар фойдасига бўлиб, русларнинг шахсий қишлоқ хўжалиги учун аянчли эди. Нима бўлганда ҳам, бу тўғонлар Бухоро ҳукумати томонидан таъмир этиб туриларди. Шу мақсадда Зиёвуддин беги ўзининг ишчилари билан ҳар йили биринчи июнда Самарқандга уларни таъмирлашга келган.

Каналларнинг аксарияти аҳоли томонидан танланиб ва ҳақ олиб ишловчи *мироб* (*мир* – бошқарувчи, *об* – сув) деб аталган махсус мансабдор томонидан назорат қилиб турилган<sup>1</sup>. Иккинчи даражали бошқа мансабдорлар *банман* деб аталиб, тўфонларга кўз-қулоқ бўлиб туриш учун тайинланган. Гидравлика бўйича энг бошланғич билимлардан хабардор бўлса-да, тенглаштириш ва геодезик асбоблардан тўлиқ маҳрум эканликларини назарда тутадиган бўлсак, маҳаллий аҳолининг каналларни бунёд этишдаги муҳандислик маҳоратлари беҳисобга ўхшайди.

Сув далаларга жўн каналлардан бири, ёки сув ғалтаклари ёхуд паррак ёрдамида чиқарилган. Мазкур сув ғалтаклари оқимнинг тезлиги ёки шаршара ёрдамида ёки кўпинча хўкиз ёки отнинг қартасига бойланган кўплаб ёғоч ва лойдан қилинган кўзалар ёрдамида, каналдан сув тўлдириб, ҳовузга элтувчи жўякка тўкади. Парраklar ёғочдан ишланган катта соп бўлиб, ғалтакка арқонлар билан бойлаб қўйилган ҳамда кўл ёрдамида айлантрилиб, сувни беш-олти футгача кўтариши лозим. Худди шундай парраklar Россияда баржадан сувни чўмичлаб олишда ишлатилади. Бу ерда суғоришнинг уч хил усули мавжуд.

Пахта, тамаки экинлари учун сув далаларга кичик жўяклар орқали келтирилиб, тупрокқа сингдирилади. Шоли учун эса далалар маълум муддат сув билан тўлдирилади. Беда ва ғалла учун ҳам сув таъминоти ўта зарур бўлиб, далалар бир неча дюймли кичик-кичик деворли бўлмаларга бўлинади. Бу далалар сув билан тўлгач, каналлар ёпилиб, суви эса шимилиб кетади.

Дехқончилик тизими мулкнинг ҳажмига қараб фарқ қилади. Кичик деҳқонларнинг тўрт-беш акр ери бўлиб, ундан кўпроқ фойда олиш учун хўб ишлов беришга ҳаракат қилишиб, кўпинча бўш қолдиришмайди. Ери катта деҳқонлар асосан уч далали экиш усулини қўллашади. Дала бир йил бўш ётгандан сўнг қишки буғдой ёки арпа экилади. Келгуси йил ҳосил йиғиб олингач, ер яна ҳайдалиб, иккинчи экин

<sup>1</sup> Урта Осиё ҳудудидаги давлатларда, хусусан Бухоро амирлиги ва Кўкон хонлигида сув тақсимоти ва суғориш тизими устидан мироблар назорат олиб боришган. Мироблик авлоддан-авлодга ўтган. Кузда мироблар учун деҳқонлардан миробона солиғи (1-2 ғалвир ғалла) ундирилган.

сифатида ё тарик, кунжут, ясмик, сабзи ёки седана экилади. Учинчи йили ёзги шоли, жўхори, пахта, зира ёки сабзавот ўстирилади. Одатда ер шоли ёки пахта экиш учун тайёрланса, икки йил шунга ўхшаш экинлар экилади.

Ёзги ва қишки экинларни алмашлаб экишда асосан юқоридаги қондаларга амал қилиниб, махсус экинлар алмашлаб экилмайди. Беда, йўнғичка<sup>1</sup> ўн-ўн икки йил мобайнида бир ерда ўстирилиб, кўп ҳосил беради. Биринчи йили у икки марта ўриб олиниб, бир таноб ердан ҳар бирининг оғирлиги ўртача тўққиз фунт келадиган 200 дан 220 боғламгача ҳосил олинади. Иккинчи йили тўрт бор, ҳар биридан 200 боғлам ҳосил ўриб олинади. Шу зайлда сакқизинчи йили бир таноб ердан 1000 боғламгача ёки бир акрдан беш тоннагача беда олинади. Тўққизинчи йилдан сўнг беда ёздагина уч марта ўриб олиниб, ҳосилдорлик ҳар йили камайиб боради. Ўн иккинчи йилдан сўнг бедапоёга тўрт йил дам берилиб, шундан сўнг жўхори, сўнгра қовун билан ва яна икки йилча қишки буғдой экилиб, ана шундан сўнггина ерга яна беда уруғи сепилади.

Агар ерга буғдой ёки арпа экиладиган бўлса, учида ўткир тигли темир плуг ёрдамида дала беш мартадан ўн мартагача шудгор қилинади. Шудгорлаш асосан бир жуфт ҳўкиз (*қўш*) ёрдамида амалга оширилиб, ана шу бир жуфт ҳўкиз ишлаган ер ҳажми деҳқончилик бирлигига айланиб, ер-мулк таноб ўрнига кўпинча қўш деб ўлчаниб, бир қўш ер қирқ саккиз ёки эллик танобга ёки ўттиз олти ёки ўттиз етти акрга тенгдир<sup>2</sup>. Ҳар бир таноб ер эллик-олтмиш арава гўнг билан бойитилиб шудгорланади. Қишки буғдой ва арпа сентябрнинг ўрталарида экилиб, дағал борона (сихмола) билан ишлов берилади. Қишки буғдой икки ёки уч марта, арпа эса бир марта суғорилиб, май ойининг охирларида етилган ҳосил йиғиштириб олинади. Донни савалаш ўрнига, ҳўкиз

<sup>1</sup> *Йўнғичка* – дуккакли ўсимликлар оиласига кирадиган, ем-хашак бўладиган ўсимлик; беданинг бир тури.

<sup>2</sup> *Қўш* – омовга қўшилган бир жуфт (баъзан битта) ҳўкиз ёки от. Ўрта Осиё хонликларида бир жуфт ҳўкиз ёрдамида ҳайдаб экиш мумкин бўлган ер майдони ҳам одатда қўш дейилган. Бунда буғдой ёки арпа экиш учун ҳайдалган ер тахминан 6–7 гектар, пахта учун эса 2–3 гектарга тенг бўлган. Ҳар бир қўш ердан олинган ер солиғи қўш пули деб аталган. Мазкур солиқнинг ҳажми ва қайси шаклда ундирилиши ҳар ерда турлича бўлиб, у экилган экин нави, етиштирилган ҳосил ҳажми, ер сифати ва бошқа омилларга боғлиқ бўлган.

ёки отлар билан янчишиб, сўнгра шамолда шопириб тозала-шади.

*Буғдой*нинг ўн олти чораги бир таноб ерга экишга етиб, гўрт ботмондан беш ботмонгача, яъни ўн беш-йигирма баробар кўп ҳосил олинади. Кўп ҳолларда бир акр ердан ўттиз бушелча<sup>1</sup> ҳосил йиғиштириб олинади. Буғдойнинг тўрт тури машҳур бўлиб, энг яхшиси Европадаги буғдойга ўхшаган оқ буғдой; яна энг қадрланадигани бир тури – кизил буғдойдан яхши нон ёпилади. Бу минтақанинг буғдойларига *мастак* деб аталадиган айрим уруғлар кўшилиб кетиб, анча хавфли саналиб, унинг аниқ хусусияти ҳалигача аниқланмаган.

Сули Ўрта Осиёда ўстирилмайди, жавдар эса руслар ўзлари истеъмол қилишлари учун оз миқдорда эккунга қадар, яқин-яқингача етиштирилмаган. Сули кўп миқдордаги арпа, жўхорининг ўрнини босиб, отларни кам қиздиради. Яшил пояси чорва учун яхши озуқадир. Барглари қўйларга берилади. Қуриган пояси эса ўтин сифатида ёқилади. Бир таноб ерга экилган икки-уч чорак жўхори икки ботмондан уч ботмонгача ҳосил берадики, бу элликдан бир юз олтмиш бараваргача кўп дегани. Маккажўхори ҳам экилади, бироқ жуда кам миқдорда. *Тариқ*нинг уч хил нави бўлиб, анча тез етилади. Шу сабабдан кишки буғдойдан сўнг яна иккинчи экин сифатида тариқ экилиб, беш чорак уруғдан икки ботмонгача, яъни қарийб ўттиз марта кўп ҳосил олинади. Шоли ўстириш анча куч-ғайрат ва сабр-бардош талаб қилиб, бошқа донли экинларга нисбатан сувга кўп эҳтиёжидан асосан қуйи балчиқли ерларга ёки суви жуда мўл бўлган жойларда экилади. Ундан кўпинча ўттиз баробар кўп ҳосил олинади. Умуман олганда донли экинлар аҳолининг талабини ҳам, яна аввал айтганимдек, рус аҳолиси ва қўшинларини тўйдиришга ҳам етмайди.

Суғориладиган ерларнинг тахминан 25 фоизига буғдой, қарийб 6,5 фоизига арпа экилади. Зарафшон, Қашқадарё (Шаҳрисабз ҳам) водийлари аҳолисининг асосий озиқ-овқати саналган буғдойнинг йиғиб олинadиган бари ҳосили 6708500 бушелга тенг. Бу водийларнинг бир ярим миллион атрофидаги аҳолисининг ҳар бирига кунига ярим фунтдан сал

<sup>1</sup> *Бушель* – асосан сочилувчан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўлчаш учун ишлатиладиган ўлчов бирлиги (36,3 л).

кўпроқ тўғри келади дегани. Мазкур мишқақаларнинг лалми ерларига очирғини айтганда ўртача 31190000 бушель хосил ёки киши бошига бир кунда уч фунтдан кам буғдой тўғри келади. Ушбу миқдорлар ва қуйида келтирилган далилларни А. Гребенкиннинг диққат билан ўрганиб, жуда қизиқарли ёзилган ва «Туркестанские ведомости» газетасининг 1871 йил 17–18-сонларида chop этилган «Бухородаги хосил камлигининг сабаблари» номли мақоласидан олдим.

Шуниси аёнки, мамлакат аҳолисининг озиқ-овқати асосан лалми ерларга боғлиқ бўлиб, қишда қор кам бўлиб, баҳорда ёвнингарчилик бўлмаса, бу ерларнинг хосилига дахл қилмасдан қолмай, аҳоли очликдан азоб чекади. Тажрибалар яна шунини кўрсатмоқдаки, лалми ерларнинг хосили фавқулодда ўзгарувчан. Масалан, 1862 йил Каттакўрғон жанубидаги бепоян лалми ерлардан 1106000 бушель, 1868 йилда 155620, 1870 йилда 486, 1871 йилда эса 12430 бушель буғдой йиғиштириб олинган. 1870 йилда хосил жуда кам бўлиб, очарчилик кузатилди. 1871 йилда гарчи барча шарт-шароитлар қулай келган бўлса-да, уруғ етишмаслигидан озгина хосил ҳам экишга ишлатилган. Хосил танқислиги, айниқса Бухоронинг Зарафшон қисмида сезилди. Шахрисабз ва Қашқадарё туманлари доимо ўзларининг камларини кўришлари мумкин.

Бухорода аҳоли Россиянинг Зарафшон туманига қараганда камида икки барабар кўп. Ишлов берилиб, буғдой экиладиган ерлар эса у ерга нисбатан атиги чорак қисмга катта, холос. Демак, об-хаво ноқулай келган йиллари Бухоро ўзини-ўзи таъминлай олмай, бошқа туманлардан буғдой келтиришга мажбур бўлади. Шундан очарчилик бу ерларда вайриоддий ҳолат саналмайди. 1770 йилги йирик қаҳатчиликни халигача эслашади. 1810–1811 йиллари қиш бўлмай, баҳорда ҳам ёвнингарчилик кузатилмаган. Лалми ерлардан хосил тўлиқ олинмай, очарчилик шунчалик авжига чиққанки, одамлар ўз фарзандларини, опа-сингилу оналарини сотишган. Қари кишиларни ўлдиришган ёки ўз ҳолларига ташлаб қўйишган.

1835 йилда ўша сабаблар билан яна бир очарчилик оқибати унчалик ҳалокатли бўлмади. Чунки олдинги йилнинг хосили анча кўп эди. 1869–1870 йил кишида яна қор бўлмай, жорий баҳорда ёвнингарчилик жуда кам ёққанидан лалми ерлардаги буғдой ниш уришга улгурмай қуриб қолган.



Каттакўрғон туманида ҳосил, айтиб ўтганимдек, атиги 486 бушелдан иборат бўлиб, у ҳам бўлса тоғлардаги ёпиқ тоғ хавзаларидан олинган. Маҳаллий аҳоли тахмин қилганидек, очарчилик лалми ерлардан бўлак даласи йўқ Ғузор беклигидан бошланди. Хатто июннинг бошларида оч қолган одамлар тўдаси Қарши ва Бухорога иш излаб келишди. Ишчи кучининг баҳоси пастлаб кетди. Август ойидаёқ қиш оғир келишининг муқаррарлиги аниқ-равшан бўлиб қолди. Уйланиш учун тўланадиган қалин миқдори 15–30 фунт стерлингдан 2–3 фунт стерлингга тушиб, шунча паст миқдор бўлишига қарамай, никоҳлар кам бўлган. Қиш кириши билан қорамол ва қўйлар ем-хашак етишмаслиги оқибатида очликдан нобуд бўла бошлади. Чунки яйловлар йил бошидаёқ бўшаб қолган эди. Чорванинг учдан икки қисми қирилиб кетди. Доннинг нархи шу даражада ортиб кетдики, баҳорда экиш учун уруғлик қолмаслиги ва шунинг учун келаси йили қаҳатчилик яна ҳам ёмон бўлишидан ташвишланган Зарафшон туман аҳолиси Бухорога дон экспортини тақиқлашни талаб қила бошладилар.

Бу тақиққа қарамасдан чегарадан яширинча дон экспорти давом этаверди. Январь ойлари чамаси, Хива ҳам дон экспортига чек қўйганлиги боис, Амударёнинг юқори туманлари ва Россия вилоятларидан ташқари бу ерда очликдан азоб чекканларнинг бошпанаси бўлмаган. 1871 йилнинг майига келиб ҳосилнинг нархлари ҳам анча туша бошлаган. Бахтга бу ерда қаҳатчилик ҳарбий ҳаракатлар бўлмагани ва очарчиликдан кам одам ўлганидан енгил ўтган.

Ўрта Осиёнинг бошқа қисмларида дон миқдорининг ортанлиги ҳақида аниқ бирор-бир маълумотларни қўлга кирита олмадим. Афтидан ўқувчи ҳам менинг статистикамни ўзининг фойдали ва қизиқарли бўлган ерида оқсаб қолаётганлигини фаҳмлаган бўлса керак. Бу ўринда эса менинг энг яхши баёним бир вақтлар Туркистонда юқори даражадаги расмийнинг ҳисоботидан келтирадиган парча бўлади: «Бу мамлакатнинг алоҳида турли қисмларидан иборат ўлкаларининг тўлиқ тавсифини қўшинларимизнинг рекогносцировка маълумотларидан билиб олдик. Уезд бошлиқларининг вақти-вақти билан бизга йўллаган статистик маълумотларига назар ташлайдиган бўлсак, улар шу қадар саёз ва ноаниқ, баъзан бир-бирига

зид бўлиб, бу ҳақда гапириб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Ўрта Осиёнинг турли ерларида таъсис этилган статистика қўмиталари фақат қороздагина мавжуд. Ўрта Осиё Бош Статистика қўмитаси 1868 йилда ташкил этилган бўлиб, аммо керакли маълумотларни унга етказмаган маҳаллий маъмуриятлар вакилларининг буткул жоҳиллиги туфайли у ўз вазифасини тўлиқ бажаришга қурби етмаган. 1869 йилда Бош қўмондоннинг фармойиши билан турли уездларда статистика қўмиталари ташкил этилди. Сирдарё Статистика қўмитаси илк бор 1870 йилда ташкил этилиб, у маҳаллий маъмуриятлар амалдорларини ўзлари бошқараётган жойнинг статистикаси бўйича саволларга қўмиб ташлади. Аммо бу чуқур саволлар амалдорларда фақатгина кулги туғдирди, холос. Еттисув вилоятининг уезд бошлиқлари томонидан тақдим этилган статистик маълумотларда бошқа тавсифлар билан бирга қуйидаги «Иқлими ҳақида маълумот йўқ, ишлаб чиқарувчи кучлари номаълум» деган сўзларни учратиш мумкин эди. Истило этган мамлакатимиз ҳақида билим даражамиз ана шунақа».

Кунжут, седана, зигир ва наша ўсимликлари урувларидан ёғ олиш учун етиштирилади. Холбуки, нашанинг поясидан баъзида йўғон арқон қилиш мақсадида ҳам фойдаланилади. Каттақўрғон уезди ва Шаҳрисабзнинг кўплаб уездларида рўян экилиб, у анча ҳосилдор ва фойда келтирадиган экин. Тамаки эса Ўрта Осиёнинг кўплаб туманларида оз миқдорда етиштирилиб, аммо сифати ҳеч қаерда яхши эмас. Энг сараси Қарши ва Намангандан келтирилган тамакидир. Россия мустамлакаси остидаги Туркистон ҳудудида кам, фақатгина Еттисувдаги руслар томонидан ўстириладигани бундан истисно.

Аввал қайд этилганидек, буғдой нархининг кўтарилгани боис, пахта ҳосили сўнгги йилларда анчагина камайиб кетган бўлса-да, у маҳаллий кийим-бош учун зарурлиги ҳамда экспортга катта талаб борлигидан мамлакатнинг энг муҳим маҳсулотларидан бўлиб қолмоқда. Бир вақтнинг ўзида у бошқа ўсимликлар орасида ўстирилиб, қўл остидаги ернинг барчасига пахта эккан деҳқонни учратмайсиз, у нари борса ўн уч ёки ўн тўрт акрдан ортиқ ерига пахта экади, холос.

Даланинг иложи борица жануб томонга қарагани танланади. Шундан сўнг гўнг сочиб, олти – ўн марта шудгор

қилинади. Ер имкон қадар яхши ағдарилади, чунки ерга қанчалик яхши ишлов берилса, ҳосил шунча аъло бўлади, деб ҳисобланади. Бир кун давомида сувда ивигилган уруғ апрелнинг биринчи икки ҳафтасида экилиб, кейин эҳтиёткорлик билан бороналанади. Бир акр ерга 30 футдан 38 футгача уруғ экилади. Мободо чигит экилганидан сўнг кучли ёмғирлар бўлса, ер яна қайтадан шудгор қилиниб, уруғ қайтадан экилади. Акс ҳолда ҳеч қандай ҳосил бермайди. Экинлар бир неча дюйм бўлиб ўсгач, ери астойдил чопилиб, экин атрофига тупроқ баланд қилиб уюб кўйилади. Бундай чопиқни токи уруғ қадалгандан икки ой ўтиб, илк бор суворилгунча, яъни гўза шоналаб гуллагунга қадар ҳар ҳафта ёки икки ҳафтада бир марта такрорлаб турилади. Кучли иссиқ маҳали керагидан ортиқ сув беришдан эҳтиёт бўлинади. Чунки ортиқча сув гўза экинига зиён беради. Пахтаги териш асосан аёллар ва болалар зиммасида. Ерлик аҳоли уруғ, гўнг, ерни тайёрлаш ва экин экиш харажатларини бир таноб ерга 6 рублдан 10 рублгача, чопиқ ва шу каби ишларни 4-5 рублга баҳолашади. Бир танобдан 1,5-2 ботмон ҳосил олиниб, бир ботмон ҳосилнинг нархи ўртача 9 рублни, бир танобдан келадиган фойда эса 5-8 рубль ёки 18 шиллинг 3 пенсдан 29 шиллинг 2 пенсгачани ташкил этади. Чигит толасидан қарама-қарши йўналишда ҳаракатланаётган иккита ёғоч ғалтаклар орасига кўйиб айлантириб ажратилади. Бу жуда содда ва мукамал бўлмаган усулда агар ғалтаклар бир-бирига яқин бўлмаса, у орқали кўпгина аралаш ва майдаланган чигит ўтиб кетади. Пахтага ёпишган чанг ва хас-хўшни тозалаш учун одатда гиламларга ёйилиб, енгил чўплар билан саваланади.

Ҳозирда ҳар йили Ўрта Осиёдан Россияга тахминан йигирма беш миллион фунт пахта жўнатилиб, бу Россия фабрикалари фойдаланиш учун четдан оладиган умумий пахта-сининг беш-олтидан бирига тўғри келади. Қуйида Россияга Европа орқали импорт этилган пахта ва канош миқдорини келтирамыз:

	1871 йил	1872 йил	1873 йил
Пахта	144083000 фунт	122148000 фунт	122182000 фунт
Канош	9472000 фунт	11009000 фунт	11425000 фунт

Суръат навли пахтанинг сифати ҳар томонлама паст ҳисобланиб, ҳалигача кўп миқдорда Россияга импорт қилинади. Ўрта Осиё пахтаси сифати ёмонлигига асосий сабаблар – толанинг калталиги (камдан-кам 2–3 дюйм узунликда), ингичкалиги ва толасининг мўртлиги, тозалашнинг ёмон усули ҳамда унга бошқа нарсаларнинг аралашганидир. Пахта тойлари ишлатилмайди. У катта қопларга зичлаб жойланиб, Россияга етиб борганида пахта қоплари бир неча дюйм кум ва ифлос бўлиб, пахтаси яроқсиз ҳолга келган бўлади. Шу тариқа камида 25 фоиз, кўпинча 50 фоиз, ўртача эса 35 фоиз пахта яроқсиз ҳолга келади, Шарқий Хиндистон пахтасидан эса бор-йўғи 18 фоиз чиқим чиқади. Бу каби зарарларни бартараф этиш учун жин<sup>1</sup> ва тойларни қўллаш ҳамда пахтанинг энг яхши навларини ўстириш таклиф қилинди. Шу мақсадда Туркистон ҳукумати пахта уруғчилиги плантациясини очишни мўлжаллаган, аммо Молия вазирлиги ипакчилик мактабининг истиқболи натижалари маълум бўлмагунча зарур маблағ билан уни молиялаштиришга қарши чиқди. Генерал Кауфман томонидан тузилган комиссия Америкага у ердаги пахта етиштириш усулларини ўрганиш ва кўрган малакалариини Тошкентда жорий этиш учун жўнатилган эди. Пахта навини яхшилаш борасида кўплаб ҳаракатлар қилиниб, Америка нави билан ҳам қатор тажрибалар ўтказилди. Шу мақсадда «Денгиз ороли» номли нав танланиб, денгиз бўйларидаги оролларда ўстирилгани боис, Денгиз ороли пахта нави номини олгани, баланд ерлар ва ички ҳудудда экилса, сифатини яхшигина йўқотиши ислоҳотчиларнинг калласига келмаган. Бу пахта навининг Тошкент ҳамда Самарқанд яқинида экилгани бу ерга мослашиб, жуда чиройли бўлиб бўй кўрсатган. Бўйи саккиз-тўққиз футга етиб, кўсаклари энди шоналайман дега-нида қиш эрта келиб қолди.

Бу ўлканинг боғлари бутун гўзаллигини ўзида намоён этган. Терак ва қайрағочларнинг узун қаторлари, тоқзорлар, деворлар оша азорларнинг тўқ япроқлари кишини бир онда Ломбардия<sup>2</sup> ёки Жанубий Франция текисликларига элтган-

<sup>1</sup> *Жин* – чигитдан пахтани ажратадиган машина.

<sup>2</sup> *Ломбардия* – Италия шимолидаги минтақа. Альп тоғ тизмаси ва По дарёси водийсида жойлашган.

дек бўлади. Эрта баҳорда шаҳар ташқариси ва умуман бутун водий бодом, шафтоли, олча, олма, ўрик ва олхўриларнинг гуллашидан оқ ва пуштирангга бурканиб, хушбўй хиди узок атрофга таралади. Мазкур боғлар ёзда энг яхши яшаш жойи ҳам ҳисобланиб, улар анча таровагли бўлади. Ҳеч қаерда мева бунчалик мўл эмас ва айтишларича, баъзилари бошқа ерларда бу ердагидан тузук эмас. Ўйлашимча, бу ернинг ширин ўриклари бошқа ҳеч қаерда топилмайди. Мева-чева, қовун-тарвузлар июнь ойидан ҳосил бера бошлаб, шундан то кишгача узилмайди. Шафтолилари Англиядаги энг зўр шафтолилар олдида бироз кичикроқ бўлса ҳам, мазаси ундан яхши, аммо Делавэрникига<sup>1</sup> етмайди. Бухоронинг йирик кўк олхўриларининг донғи бутун Осиёга кетган. Олчалар кўпинча майда ва нордон. Энг сара олмалар ёки Хива, ёки Туркистон шимолидаги Сўзоқдан келтирилгани, аммо Тошкентнинг кичкина оқ ноклари ҳам энг яхшидир. Беҳи биздагидек мураббо ва шиннилар тайёрлаш, шўрваларга хуш таъм бериш учун етиштирилади. Тарвудан (русча *арбуз* ҳам шундан) ташқари бу ерда эртапишар қовуннинг ўнта, шунингдек, кечпишар қовуннинг олтига нави бўлиб, ҳар қайсиси бизнинг боғларимизга ҳам яхшигина кўрк беради. Бу ернинг иссиқ иклимида улар жуда фойдали ҳамда ёз бўйи истеъмол қилинадиган полиз экинидир. Исиб кетган ёки чанқаганда ўтириб олиб бир жуфтини ейишдан бошқа нарсани ўйламайсан, киши.

Бир акр ер, агар у яхши ишлов берилса, йилига одатда икки мингдан ўн минггача, жуда яхши келган йиллари эса икки баробар кўп ҳосил беради. Узумнинг мен кўрган ўн учта навидан аксарияти яхши. Яхудийлар узумлардан коньяк тайёрлашади. Руслар ҳам вино қилишни бошлашган, бироқ мен кўрган навларнинг бари қизил ва оқ бўлиб, аччиқ ва ўткир, Қрим ва Кавказ виноларига етмайди. Меваларнинг кўп қисми қуритилиб, улар Россия тижоратида *изюм* ёки *кишмиш* номи билан машҳур. Холбуки, кейинги кишмиш номи узумнинг аниқ бир нави учун ҳам қўлланилади. Агар мева тўғри ва эҳтиёткорлик билан қуритилса, савдонинг муҳим молига айланиши, табиий ўта ширинлигидан шакар қўшмасдан ҳам компот ва мурабболар тайёрлаш мумкин.

<sup>1</sup> Делавэр – Делмарва ярим оролининг шимоли-шарқий қисмидаги АҚШ штати.

Зарафшон водийсининг энг яхши қисмидаги ўртача сифатли бир акр ернинг нархи Англия пулига айлантирилса, боғлар учун 7 фунт стерлинг 4 шиллинг, токзорлар учун 10 фунт стерлинг 16 шиллинг, бедазорлар учун 5 фунт стерлинг 8 шиллинг ҳамда ҳайдалган ер учун 3 фунт стерлинг 12 шиллингга тенг. 1871 йилги жадвал шаклидаги нархларга қараганда, шундай боғзорларнинг ҳар акридан олинган ҳосил баҳоси 4 фунт стерлинг 6 шиллинг, токзорлардан 7 фунт стерлинг 12 шиллинг, беда яйловларидан 2 фунт стерлинг 4 шиллинг, далалар, агар буғдой экилган бўлса 3 фунт стерлинг, пахта экилгани 3 фунт стерлинг 12 шиллинг. Самарқанднинг яқин атрофида ер анча қиммат, бир акр боғзор 14 фунт стерлинг 8 шиллингга сотилиб, 7 фунт стерлинг 4 шиллинг миқдордаги ҳосил беради. Бир акр токзор учун 18 фунт стерлинг сўрашади ҳамда бундай ҳажмдаги ердан 12 фунт стерлинглик миқдордаги ҳосил олиш мумкин. Бир акр яйлов ёки ҳайдалган ернинг нархи эса 10 фунт стерлинг 16 шиллинг бўлиб, агар буғдой экилган бўлса 4 фунт стерлинг 6 шиллинг, пахта экилган бўлса 3 фунт стерлингга сотилади.

Ўрта Осиёда ерга эгаллик масаласи бурунгидек муҳим даражали аҳамиятга эга. Биринчидан, Россия мустамлакаси бу ерда ўзига хос манзилгоҳларга эга бўлгунга қадар русларга ер сотиб олишга рухсат бермаган; иккинчидан, рус расмийлари томонидан ер масалаларини тартибга солиш учун тайёрланган ҳамма лойиҳаларда барча ерлардан келадиган тушумлар давлатга тегишли эканлиги, шундан ҳукумат ердан маҳрум этиш ёки фойдаланиш муддатини ўзгартиришга ҳаққи борлиги очикдан-очик ёки зимдан айтилган эди. Ўрта Осиёнинг бу ердаги ҳеч бир ерида жамоавий эгаллик ҳозирча кузатилмаган бўлса ҳам, ерга эгаллик назарий жиҳатдан барча мусулмон мамлакатларидаги қоидаларга кўра тартибга солиниб, ҳолбуки амалиётда маҳаллий шарт-шароитлар ҳисобга олиниб, бироз ўзгартиришлар киритилган, холос.

Мусулмон ҳуқуқининг асосий қонун-қоидаларига кўра, ернинг бешта тури мавжуд. *Мулк*, асосан хусусий шахсларнинг мутлақ мулки ҳисобланади. *Мирия* жамоа мулки ёки давлат эгалигидир. *Мавқуфот* – вақф ҳисобидаги ерлар. *Матруке* (тарк этилган) ерлар, яъни жамоа фойдаланишига кўчалар, йўллар ва ҳоказога берилган ерлар ёки

бирор кишлок ёки туманга тегишли яйловлар. *Меват* – ташландик ёки бўм-бўш ерлар. Мулк ёки хусусий ерлар, ёки мулки ушр – ғайридин мамлакат қуролли кучлар томонидан босиб олиниб, улар ўртасида тақсимланиб, ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдорида солиқлар тўлаб туриладиган ерлар. *Мулки хирож* эса забт этилган ерларнинг мусулмон бўлмаган аҳолисига қолдирилган қисми бўлиб, *ушрга* қараганда кўпинча баландроқ – ҳосилнинг етти қисмидан то ярмигача солиққа тортилган.

Мулк ерлари буткул ўз эгаси ихтиёрида бўлиб, у сотилиши, бировга берилиши, васият қилиб қолдирилиши ҳамда вақфга айлантирилиши мумкин бўлган. Мабодо ерга эгалик қилган мулкдор васиятсиз вафот этса, ер ҳукуматга ўтган. Мирия ёки жамоа мулки, агар у хусусий шахслар қўлида ижара<sup>1</sup> тарзида фойдаланилаётган бўлса, уларнинг вафотидан сўнг мулк аёл эмас, эркак авлодларига ўтади. Яқиндагина Туркияда ўтказилган ислохот натижасида мирия соҳибларига расмийлар рухсати билан уларни сотишга ҳамда ўз ерларининг аёл қариндошларига ҳам мерос бўлиб ўтишига рухсат тегди. *Мавқуфот* ёки Ўрта Осиёда кўпинча *вақф* деб аталади – бирор-бир масжид ёки мадраса ихтиёрига, диний ёки хайрия мақсадларида хусусий шахслар ёки давлат томонидан берилган ёки тақдим этиб қолдирган ерлар ҳисобланади.

Ерлар соф диний ёки хайрия мақсадида бирор кимнинг фарзандлари ёки авлодлари фойдасини кўзлаган ҳолда вақфга ўзгартирилиб, шу тарика мерос бўлиб қоладиган ер шаклига айланарди. Масалан, бирор кичик масжид қурилмоқчи бўлса, унга вақфни берган кишининг авлодлари васий саналиб, улар ердан келадиган даромад ҳисобига яшаганлар. Меват ёки қаровсиз ерлар шариат ибораси билан айтганда ерни жонлантирган, яна сув бериб, дов-дарахт эккан, ҳукуматнинг розилиги билан (ҳолбуки баъзи ҳуқуқий мактаблар бунга хожат йўқ деб ҳисоблашади) ҳар қандай шахс томонидан мулк, яъни шахсий мулкка айлантирилиши мумкин. Ушбу қаровсиз ерлар олинганидан сўнг уч йил мобайнида

<sup>1</sup> *Ижара* (арабча – ижора) – тарихий-этнографик атама. Мусулмон давлатларида ер эгалари томонидан ерни ишлаш учун деҳқонларга бериш шартларидан бири; ер эгасининг ҳақини пул билан тўлаш. Ер эгаси ҳақи ҳосилдан улуш (натура) тарзида бериладиган бўлса, музораъа деб аталган. XX асрнинг 20-йилларига қадар Ўрта Осиёда ҳам кенг расм бўлган.

ўзлаштирилиши шарт. Акс ҳолда мулкка эгаллик ҳуқуқи бекор қилинади. Оқибини айтганда, бугун Ўрта Осиёда хусусий шахслар эгаллик қиладиган ернинг бариси мулки хирож бўлиб, руслар томонидан янглиш фикр билан айтиладиганларидан ташқари бу ерда ҳеч қандай мулки ушр мавжуд эмас. Чунки истилочилар ўртасида ерлар аслида бўлиб олнимаган ва яна қадимги фақиҳлар Жайхун (Амударё) ва Сайхун (Сирдарё), Нил, Дажла ва Фрог дарёларидаги сув оладиган ерларда мулки ушр йўқлигини ёзиб қолдирган. *Хури холис* мулк ернинг яна бошқа бир тури бўлиб, шу юртларда шаклланган ва шаклланганидан бери аслида ёки ҳуқуқий асосга кўра барча солиқлардан озод этилган ердир. Улар яна *зарҳарити*, «олтинга алиштирилган» деб ҳам аталади.

Ўрта Осиё давлатлари маҳаллий ҳукмдорлар кўл остидаги хонликлардан иборат бўлиб, улар беклар томонидан бошқариладиган бир қанча туманларга бўлинган. Улар ер эгаллиги муносабатларида амир ёки хонга нисбатан унча мустақил эмас. Беклар хон-амир кўшинларининг бир қисмини аскар билан таъминлаб туриш, уларга йирик совғалар бериб туришга мажбур, баъзи масалаларда юқори мақомга ҳам эга. Улар йиғадиган солиқлар хоннинг эмас, ўзларининг алоҳида вазналарига тушади. Ҳар бир бекликда хоннинг ерлари мавжуд бўлиб, ундан олинладиган даромад хоннинг шахсий хазинасига тушади. Бундай ерлар *амлок*<sup>1</sup> ерлар деб аталиб, бекнинг ерларидан фарқ қиладди. Мазкур ерлардан солиқ йиғувчилар бекка эмас, *амлокдор*<sup>2</sup> деб аталадиган кишиларга бўйсунушади. Амлок ерлар ҳақида гапирганда баъзилар уни давлатга қарашли ерлар ва уларнинг эгалари фақатгина давлат ерларининг ижарачилари, давлат рухсатисиз ерни сотиш-

<sup>1</sup> *Амлок* – XVI–XX аср бошларига қадар Ўрта Осиё хонликларида мавжуд бўлган давлатга қарашли ер эгаллиги; мулклар, ер-сув, киши тасарруфидаги нарса ва буюмлар. Яна Бухоро амирлигида солиқни тақсимлаш бирлиги ҳисобланган. Шунингдек, XVI–XX аср бошларида Бухоро ва Кўкон хонликларида мавжуд бўлган ер эгаллигининг бир тури бўлиб, давлат олдидаги хизматлари учун шахзодалар, лашкарбошилар ва амалдорларга инъом қилинган ер-сув амлок дейилган.

<sup>2</sup> *Амлокдор* – Бухоро амирлигига қарашли энг кичик бўлинма – амлокни бошқарувчи киши. Амлокдор бой табақа вакилларида бўлиб, бек томонидан тайинланган. Амлокдорга бир неча қишлоқ қарам бўлган. Амлокдор кўлида котиб, мироб, амин, оқсоқоллар хизмат қилганлар. Амлокдорлар хирож йиғиш, дехконлар егиштирган ҳосилни ҳисобга олиш, солиқ тўламаганларни жазолаш, жарима солиш каби ишлар билан шуғулланганлар.



га уларнинг ҳақлари йўқ деб ҳисоблашади. Бошқаларининг айтишича эса, бу ерларнинг ҳаммаси мулк ёки бу ерда яшовчи кишиларнинг мутлақ мулки ҳисобланади. Улар давлатга қарашли бўлганидан солиқлар бекнинг эмас, балки хоннинг хазинасига тушади. Бир сўз билан айтганда, ер эгаси томонидан ҳосилнинг фоизи ҳисобида тўланадиган тўлов ижара ҳақи эмас, солиқ саналади. Назарий жиҳатдан қандай бўлмасин, амалда мазкур ерлар уларни ўзлаштираётган кишиларнинг мулки бўлиб, улар бу ерларни ҳукуматга ёрдам сўраб мурожаат этмасдан сотиш, бировга бериш, мерос қилиб қолдириш ёки вақфга айлантиришлари мумкин. Афтидан бу ерда ҳам Англиядаги каби ҳуқуқий асос бўлиб, муаммо чиққанда энг охириги ёрдам ҳукуматдан бўлади. Ўрнатилган тартиблар фақатгина расмийлик, холос ва амалда у ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди.

Ерларни тартибга солишни лойиҳалаштирган рус расмийлари барча ерларнинг давлатга қарашли эканлигини ва ер эгаларининг бари бир хил шаклдаги ижарадорлар ва шу ерда яшовчилар бўлиши белгилаб қўйилган. Ушбу ҳолатни улар меросхўрлари бўлмаганда ер давлатга ўтиши ҳамда ердан фойдаланишда маълум чекловлар борлигидан шарият бўйича истило этилган ёки васиятномаси бўлмаган ерлар давлатга ўтказилиши ҳақидаги маълумотлар билан изохлашади. Аслида улар хато қилишмоқда: ёхуд мулкнинг ҳуқуқлар чекланиб, ёхуд айниқса суғориш ишлари бўйича баъзи қоидалар киритилиб чекланганлиги деб ҳисоблашади. Масалан, суғориш каналлари барча чегарали ерлар учун фойда келтириб, сувдан фойдаланишда қатъий чекловлар қўйилган. Канал бошланишидаги ҳудудда яшовчи ер эгаларининг белгилаб қўйилган миқдордаги сувдан ортиқроқ ишлатиб, қуйидагиларга зиён етказишга ҳақи йўқ. Бу қоида одатда шоли далалари учун қўлланилиб, сувни исроф қилиб, кўп фойдаланишнинг олдини олиш учун ҳар кимнинг даласига қўриқчи қўйиш анча қимматга тушишидан, маълум ҳудудларда хатто шоли етиштиришни тақиқлаб қўйиш осонроқ деб топилди.

... Ерга эгалик ер солиқлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ер солигининг ҳозирда иккита тури – *хирож* ва *таноб* мавжуд. Закот ёки савдо солиғи дастлаб ғайридинларга қарши уруш, Исломни қувватлаш мақсадида ва камбағал ҳамда бе-

чораларни таъминлаш учун олинган бўлса, *хирож* ҳам диний урушлар натижасида ер эгаларига солинган бўлиб, аҳолидан мол-мулклари хавфсизлигини таъминлаш учун олинган, эндиликда ушбу солиқ мусулмон ёки мусулмон бўлмаганларнинг барча ерларига солинади. Бу солиқ икки турга бўлинган: мутаносиб (*мақосим*) – ғалла экиладиган майдонлар ҳосилининг белгиланган қисмидан ва одатда маҳсулот шаклида олинадиган солиқ; ўзгармас (*мудазир*) – ерлар учун аниқ белгиланган солиқ миқдори.

Ўрта Осиёда белгиланган хирож солиғининг ҳажми таноб бирлигида ўлчаниб, одатда боғлар ёки мевали боғ ва яйловлардан олиниб, у таноб солиғи сифатида маълум. Бухоро маъмурияти хирож солиғи учун ҳосилнинг бешдан бир қисмини ва кўп ҳолларда ундан кўпроқ олган. 1873 йил баҳори – Хива экспедициясигача Зарафшон водийсида бу солиқ аҳолини тинчлантириш учун ҳосилнинг ўндан бир қисмига қадар пасайтирилган. Россия истилосидан буён бу каби енгиллик Сирдарё вилоятининг уездларида ҳам кузатилмоқда. Бухоро маъмуриятида бу солиқлар кўплаб туманларда *саркор*<sup>1</sup> деб аталадиган расмий шахс томонидан йиғилган.

У ўзининг жуда кўп ёрдамчилари – мирзолар ва ер ўлчовчилар билан биргаликда бутун ёз давомида далаларни назорат қилишиб, экиннинг ҳисобини олишган. Ҳосилнинг тахминий миқдорини аниқлашиб, ҳосил йиғимидан сўнг ҳар бир хирмонтепага бориб, ҳукуматга тегишли қисмини олишган. Унинг маоши ҳукумат солиғининг ўндан бир қисмини ташкил этувчи қўшимча *кафсан*<sup>2</sup> деб аталган солиқ ҳисобидан тўланган.

Ушбу тизим ҳақиқий ҳосил миқдорини аҳоли томонидан яширишга ва шу билан бирга расмийларнинг фирибгарлик қилишига йўл очиб берган. *Саркор* бойроқ кишилар билан

<sup>1</sup> *Саркор* – иш боши. Катта мулкдорларнинг ер-сувини назорат қилиб, барча хўжалик ишларига бошқарувчилик қилиб турувчи мансабдор. Айрим ҳолларда ҳукмдорларнинг шахсий хазиначиси ҳам саркор деб аталган.

<sup>2</sup> *Кафсан*, *капсан* – кишлок жамоасининг хизматини бажарганлиги учун дехқонлар томонидан айрим шахслар (масалан, маъмур ва дин арбоблари, мироб ва подачилар, темирчи ва сартарошлар)га берилган маҳсулот тўлови. Кафсаннинг миқдори ернинг ҳосилдорлигига ҳамда сув таъминотига қараб турли жойларда турлича бўлган. Дехқонлар ўз қариндош-урувлари, кишлокдаги камбағал оилаларга, бева-бечораларга ҳам ихтиёрий равишда кафсан берганлар. Кейинчалик у мажбурий тўловга айланган.

келишиб, улардан маълум миқдордаги пора эвазига солиқ олмаслиги ва бунинг натижасида камбағалроқ ер эгаларидан белгиланганидан кўра кўп солиқ олиш ҳолатлари учраб турарди. Қуйида рус маъмурияти бошқаруви остидаги ерлардан солиқ олиш усулининг асл мисоли келтирилган. Кичикроқ бир мулкдорнинг хирмонида 320 фунт ҳосил бўлиб, солиқ йиғувчи келгач, ўзига маош сифатида унинг чорак қисмини олган. Унинг ёрдамчиси ўзига тўланадигани – ҳосилдан енгини тўлдириб олган. Енги жуда кенг бўлганидан ҳосилнинг саккиздан бирини ёхуд қирқ фунт олган. Имомнинг ҳам одами ҳамма диний уламоларга ҳосилдан тегадиган улуш – қирқ фунт миқдорда, мирзо эса саккиздан бир қисмини олган. Солиқ тўловчига ҳамроҳ бўлган новвой ҳам хирмонга икки-учта кичикроқ нон келтириб, 20 фунт дон олишига рухсат берилган. Солиқ йиғувчига ўзининг карнайини бергани ва унинг халтасини кўтариб борувчига ҳам 20 фунт миқдорда дон теккан. Саркор қаршисида бир жуфт янги шим ва қалпоқ ёйган вар лўли 30 фунт дон олибгина қолмай, ҳатто чойга ҳам таклиф этилган. Охир-оқибат ҳосил эгасида бор-йўғи 50 фунт дон қолган. У ҳам беш қисмгача бўлиниб, унинг бир қисми (10 фунти) ҳукуматга жўнатилган. Дон эгасига эса саккиздан бир қисми, яъни ҳосилнинг 40 фунти қолган. Энг ажабланышли, ушбу ҳолатдан деҳқон арз қилмаган. Афтидан, ҳосилининг кўп қисмини яшириб қўйишга улгурганидан, унчалик зарар кўрмайди.

1868 йилдан 1871 йилгача, яъни Зарафшон водийсининг тақдири ҳал бўлмаган ва унинг Бухорога қўшилиши кутилаётган пайтда солиқ йиғимининг маҳаллий тизими сақланиб турган. Бунинг зарарлари бўлиб, ушбу ҳолат рус расмийлари томонидан аниқланиб, унга кўра солиқ йиғувчилар солиқнинг анчагина қисмини ўзлаштирганликлари аниқланган ва 1871 йили уларни 165000 рублдан кўпроқ пул тўлашга мажбур қилганлар. Шу сабабли йиғим усули расмийларнинг катта қисмини ўзгартириш ва уларнинг вазифаларини қишлоқ маъмурлари амалга ошириши орқали янгиланиб, шундан сўнггина солиқ йиғиш ишлари анча яхшиланган. Туркистоннинг бошқа ерларида солиқлар маҳаллий маъмурият кенгашлари томонидан йиғиб олинган.

*Таноб* солиғи турлича – 40 копейкдан 3 рублгача бўлиб, хар таноб ерга 60 копейк солинган. Бундан ташқари, бу

ерда яна Бухоро ҳукуматидан қолган ва ҳозиргача амалда бўлган бошқа хил солиқлар ҳам бор. Улардан энг асосийси *қўш пули* ҳар бир қўш ер учун солинадиган солиқ 1782–1789 йиллар – Шохмуродхон ҳукмронлиги даврида<sup>1</sup> сугориш каналларини қуриш ва таъмирлаш мақсадида йивилган.

Бу солиқ даставвал бир қўш ер учун 40 копейк бўлган. Турли даврларда унинг миқдори беш-тўққиз бараварга ошиб, руслар томонидан худуд босиб олинганидан сўнг 3 рубль 61 копейкка етган.

Ушбу солиқ пули тўғридан-тўғри ғазнага келиб тушиб, эндиликда сугориш мақсадларида ишлатилмайди. Йўллар, кўприклар, паромларни таъмирлаш учун Россияда земский деб аталадиган, маҳаллий мақсадларда фойдаланиладиган яна бир бошқа солиқ турини руслар жорий қилган. У Зарафшонда ҳар бир хонадон ёки ўтовдан 25 копейк миқдорда олиниб, ялпи тушум 10000 рублни ташкил этади. Сирдарё уездларида ҳар бир хонадон ёки ўтовдан олинадиган 75 копейк миқдордаги уй-жой солиғи маҳаллий эҳтиёжларни қопламайди. Шунинг учун аввал айтганимдек, Тошкентдагига ўхшаш аҳоли орасида мутаносиб саналган солиқ жорий қилиш керак.

Зарафшон уездидан олинадиган солиқлар миқдори қуйидагича бўлган:

1868 йил 284043 рубль

1869 йил 408770 рубль

1870 йил 649800 рубль

1871 йил 1190970 рубль

Россиянинг Туркистондаги қолган уездларидан шу тарика олинадиган солиқ миқдори эса қуйидагича:

1868 йил 693970 рубль

1869 йил 1125058 рубль

1870 йил 1416196 рубль

1871 йил 1185075 рубль

Зарафшон туманида маҳаллий аҳоли 281000 кишидан иборат ва шу сабабли бошқа турдаги турли солиқлар, яъни закот ва савдо солиқларини ҳисобламаганда, ер солиқларининг ўзигина 1868 йилда киши бошига бир рублни (2 шиллинг

<sup>1</sup> Амир Шохмуроднинг ҳукмронлиги аслида 1785–1800 йиллар.

9 пенс) ташкил этган; 1869 йилда бир рубль қирқ беш копейк (4 шиллинг); 1870 йилда икки рубль ўттиз бир копейк (6 шиллинг 4 пенс); 1871 йилда эса тўрт рубль йигирма уч копейкни (11 шиллинг 7 пенс) ташкил қилган.

Агар ерларни тартибга солиш ўз натижасини берса, юқоридаги барча солиқларни ижарага айлантириш ва ерларни даромадига қараб саккиз тоифага бўлиб, ҳосилнинг ўртача қийматини аниқлаш ва ижара ҳақини ҳосилнинг 10 фоизи миқдорида белгилаш ва шу орқали бир десятина<sup>1</sup> ердан йигирма беш рублгача ёки 1 акр ердан 3 пенсдан 5 шиллинггача тушумни ташкил этиши тахмин қилинган. Земский солиғи ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдорида олиниши кўзда тутилган. Маҳаллий аҳоли ёки русларнинг бир оз миқдордаги ерлари ижара ҳақини тўлашдан озод этилиб, фақатгина земский солиғи олинган. Бу билан аҳолининг бойроқ қатлами умуман солиқ тўламай, унинг овирлиги эса камбағалроқ деҳқонларнинг зиммасига тушган. Расмийлар бунини ҳозирда Россиянинг Европа қисмидаги мавжуд ҳолат билан айнан ўхшашлигини рўқач қилиб, ҳимоя қиладилар. Улар бу солиқларни рус деҳқонлари ҳосилнинг деярли ҳаммаси ҳисобида тўлайдиган солиқларига нисбатан енгил деб ҳисоблашиб, бунда ҳатто деҳқонлар ерга боғлаб қўйилгани ҳақида таъкидлайдилар.

... Бундай кайфиятнинг бир сабаби Россия расмийларининг мамлакат ҳукуматининг чиқимлари унинг қиримларидан анча ошиб кетишидан ва яна сўнгги йилларда Россия босиб олган ўлкаларнинг фойда келтирмаётганлиги ҳамда савдо ва қишлоқ хўжалигининг фойдасизлигидан норозиликларидир.

Булардан ташқари яна истило этилганларнинг ҳар бирида истилочиларга нисбатан яширинча ҳис-туйғу бўлиб, маҳаллий аҳоли ҳатто ўз ерида бўла туриб, оддийгина ҳуқуқлари йўқ, бунга имкон ва розилик берувчи қонунлар зарарига бўлмас, уларга нисбатан либерал муносабатда. Худди шундай ҳис руслар томонидан савдога нисбатан айтилган фикрларда яққол сезилади.

<sup>1</sup> Десятина – метрик тизимга ўтилгунга қадар русларнинг ер-майдонларни ўлчашида ишлатган ўлчов бирлиги. Турли хил ўлчамдаги десятиналир бўлган. Масалан, ғазна десятинаси 109,25 сотихга тенг.

## ҚЎҚОН

*Маҳрам – Қўқонга яқинлашиш –  
Меҳтар томонидан қабул – Оталиқ –  
Сарой – Қурол-аслаҳа омбори –  
Қуролларни юклаш ва Бердан сойли милтиқлар –  
Қозғоз тайёрлаш – Бозор – Бемаъни кутуш –  
Рус савдогарларига чеклов ва солиқлар –  
Хоннинг тижорат битим ҳақидаги гоёси –  
Хонни излаб – Учқўрғон – Хонга тухфаларимиз –  
Мамлакат ҳаёти – Андижон – Хонзода – Ўш –  
Олдинга юришга тақиб – Марғилон –  
Тошкентга қайтиш – Хонликнинг тузилиши –  
Унинг ҳукумати – Оғир солиқлар –  
Норозилик*

Хива экспедицияси қароргоҳидан олган мактубларимдан бирида хонликнинг Тошкентдаги вакили Мирза Ҳаким ва Россия дипломатик расмийси вақтинча узоқда экан, менинг Қўқонга ташриф буюришим мақсадга мувофиқ эмаслиги, уларнинг иштирокисиз мени яхши қабул қилмасликлари айтилган эди. Мавжуд хабарларга кўра билдирилган бу маслаҳат менни мамлакатга саёҳат қилишга яна ҳам астойдил киришишга чорлади. У жанобларнинг Хива экспедициясидан эртароқ қайтишига ҳеч қандай умид йўқлигига амин бўлгач, Хива забт этилмаган паллада қулай фурсат топиб, тезгина йўлга отланишга аҳд қилдим.

Хонликка мўлжалланган ташрифимизга яна Сирдарё устига қурилаётган кўприкда фойдаланиш учун ёғоч сотиб олиш истагида бўлган Хўжандда яшовчи, истеъфодаги рус зобити жаноб Ф\_ ҳам қўшилди. Шунга кўра биз Хўжандда кўришиб, 19 июнь оқшом бешда тўрт филдиракли арава – *тарантас*да йўлга чиқдик. Иссиқ ва чанг йўлда отда сафар

қилиш чарчатишини билганимиздан, бизнинг отлар *йигитларимиз* ва хизматкорларимиз билан сўнгги дақиқагача биз астойдил кейинга қолдирган Кастакўз қишлоғига жўнаб кетган.

Чоғроққина Исписар қишлоғини кечиб, ниҳоят Хўжанддан ўн бир мил узоқдаги Кастакўзга етиб келдик. У ерда кечки овқатни тановул қилиб, маҳаллий савдогарнинг улкан ҳовлисидаги пешайвонда тунни ўтказдик.

Гуруҳимизда Абдулла исмли ёш татар, жаноб Ф\_нинг тилмочи, менинг шахсий тилмочим, ўн икки ёшлигида мамлакатнинг бу қисмида бўлган, туркий ва қирғизчани яхши биладиган, мусулмончасига ўхшатиб ярим татарча уст-бош кийиб олган, фаол, ишонса бўладиган, довиорақ ёш рус йигити Андрей бор эди. Улардан ташқари жаноб Ф\_нинг вакили сифатида хўжандлик бой савдогар Хабиббой ва учта йигит бор эди. Ҳар биримизда юклар учун арава бўлиб, бу мамлакатларда саёҳат қилиш учун кўрпа-тўшак ва ётоқлар, яна ювиниш анжомлари ва бошқа зарурий нарсаларни олиш лозим экан.

Эртаси эрталаб 5.45 да отларга миниб, Кастакўзни тарк этиб, сувсиз ва гиёҳсиз тақир чўлни кезиб, Қўқон билан чегарадош «Қароқчилар ери» деб ном олган Қароқчиқум қишлоғида дам олиш учун қисқа муддат тўхтадик. Мазкур қишлоқда тахминан бор-йўғи юзтача оила бўлиб, шу куни бозор қиладиган кун экан, у гавжум эди. Биз юзбошининг кичкина ҳовлисида чой ичиб, қовун еяётган маҳал, у тўрт мил узоқдаги Махрамга чопар жўнатиб, бизнинг келишимизни маълум қилди. Сўнгра тезда Кастакўздан хаммаси бўлиб ўн етти мил узоқдаги ўша қишлоққа йўл олдик.

Махрам баланд пахсали, данданали девордан иборат йирик майдонли қалъа бўлиб, Сирдарёнинг тик бўйида, қолган уч тарафи сувсиз бўлса-да, чуқур хандақлар билан мудофааланган. Қаршидаги бирдан-бир кириши шарқий томонда жойлашган кичикроқ бозорга етиб олиш учун хандақни айланиб ўтиб, унга яқин, суғориш каналлари ва обикор ерлардан ўзимизни четга олиб юришимиз керак эди. Хонга мактубларимиз борлиги ва шундан расмий меҳмондўстлик ҳуқуқимиз бўлишига қарамай, кечани қарийб сийрак бозордаги чойхонада тўхтаб ўтказишни афзал кўрдик. Бозор-ўчар куни бу ерда шанба экан.

Куёш шиддатли қиздирар, мен дарёнинг кўча охиридаги тик тушган соҳилига судралиб зўрға кўтарилганимдан шод бўлиб, лойқа сувда чўмилиб олдим. Апил-тапил соябон қилдик, аммо қизиқсиниб қаровчилар тўдаси бизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатимизни таъқиб қилишди. Бироз вақтдан сўнг кимлигимизни ва қаерга кетаётганимизни билиш учун узун таёқли иккита шериги билан бекнинг адъютанти хузури-мизга келди. Кўқонга, хонни кўришга кетаётганимиз ҳақида маълумот олгач, улар жўнаб кетишди ва тез орада хизматчи етилиб пишган ўрикли патниси бор *дастурхон* билан қайтди.

Сўнгра бекка кичикроқ совға жўнатиб, чарчаганимиз боис унинг ташрифига боролмаганимиздан узр сўрадик. Хаял ўтмай эвазига арзон шойи уст-бош бериб юборишибди.

Маҳрам Кўқоннинг чегара истехкоми сифатида маълум аҳамиятга эга ҳамда 500 кишилиқ доимий гарнизони бор. Бу аскарларнинг баъзилари бизни кўргани келишди. Улар орасида бири кўк мундирли, қизил шимли, бошқаси эса узун оқ маҳаллий кўйлак устидан яшил мундир кийган ва жез тугмалар қопланган ҳамда маҳаллий кийими устидан кўкиш нимча кийиб олган кичкина сурнайчи болакай бор эди. Биз дам олаётган бу жойлар икки йил мобайнида жангу жадаллар сахнаси бўлгани хаёлимга ҳам келмабди. Руслар эмас, кўқонликлар томонидан яна уруш бошланган.

Биз соат тўртда ўзининг бодомлари билан машҳур Кони-бодомга қараб йўл олдик. Еттига қадар ўн саккиз мил йўл босдик. Йўлнинг охириги қисми ғоят гўзал бўлиб, бошдан-оёқ боғлар билан қопланган эди. Узунасига баланд пахсали деворлар ўртасида сон-саноксиз дарахтлар соясидан кечиб, олтин доғлари ботаётган куёш билан тўлган маҳал бир тарафида анқиган ҳовузи бор бозордаги чойхонага келдик. Шунчалик чарчаганимдан, бир нима татимадим. Бозорнинг турли бурчагидан чет элликларни диққат билан кўришга оқиб келган болакайлар тўдасига ўрик ва бодом улоқтириб ўзимни овунтирдим. Бу деярли от миниб сафар қилишимда биринчи тажриба бўлиб, Тошкентда бирозгина ўрганган эдим. Икки йил муқаддам отда юришни сал-пал ўрганиб, зўр иштиёқ кўйган эдим.

... Шаҳар каттагина ва бир қанча масжидлар бўлиб, бири пишиқ ғиштдан қурилган. Шаҳарни тарк этарканмиз,



ўнгда қорли тоғлар кўриниб, сўлда яна кўзга ташланиб, бир қарашда ажойиб манзара касб этарди. Аммо кўп ўтмай, ўн милча билқиллама қумлоқ билан қопланган, дарё билан чегарадош ишлов берилган далаларга муттасил ҳамла қилаётган сокин сахрога дуч келдик.

Ушбу ташландик ернинг оралигида пахсадан қурилган уйлардан иборат Патар деб аталган кичик қишлоқ бўлиб, дов-дарахтдан нишона ҳам йўқ, гўёки қуп-қурук чўлни эслатади.

Яна экин-тикинли, яшил ўлка ва хушманзара Яккатут қишлоғидан ўтиб, соат ўнда Бенарик қишлоғига етиб келдик. Чойхонада тўхтаб, куннинг иссиқ маҳали ҳордиқ чиқарсакда, аммо ухлаб олишга беҳуда уридик. Бу ерда бозор Худоёрхон томонидан қурилган ва бир текис тор кўчалар бири бошқалари билан тўғридан-тўғри кесишган, аммо душанба бозор куни бўлмагани боис, одамлар билан унчалик гавжум эмас.

Олдимизда узок йўл турганлиги ва тунда дарвозалари ёпилишидан бурун Кўқонга етиб олиш истаги борлигидан жазирамага қарамасдан соат иккида жўнаб кетдик. Бахтимизга йўл ёқасидаги дарахтларнинг сояси бўйлаб қишлоққа етиб келгач, азоб берган чанқоғимизни заранг косада кўк чой ва серсув мевалар билан қондирдик.

Ниҳоят биз катта, чуқур канал устидаги кўприқдан кесиб ўтиб, куртаклари нафис яшилликка бурканган ва мамлакат бўйлаб куюқ экилган, ҳар тарафи тўсилган шоли далалари узра кўндалангига тушган тўғон, сўнгра уйлар ва дўконлардан ўтиб, ҳар қадамда шаҳардан қайтаётган одамларни учратдик. Ҳадемай қаршимизда боғлар оша узунлиги ропша-роса икки милча кўринган, йўлимизнинг ўртаси ҳамда охирида ярим айлана, тепаси тиргович ва дандана тишли пахса деворни кўрдик. Биз девор бурчакларидаги юраксимон доирадан ўтиб, Кўқон дарвозасидан ичкари кирдик.

Ичкарида манзара унчалик ўзгармаган: айни далалар ва бир-биридан узок жойлашган уйлар. Бироз юриб қабристонлар ва боғлардан ўтгач, кенг гавжум кўчага етдик. Асосий гуруҳдан ортда қолаётганимдан иложим етгунча илдам қадам ташлаб, шаҳар марказига элтувчи кўчага тушиб олдик. Хон мадрасасидан ўтгач, пишиқ қурилган кўприқдан

ўннга қайрилиб, тезда бозорга келиб қолдик. Бахтимизга дарвозаларини тунда эндигина ёпаётган Закот саройига етдик ва у ерда Ўрта Осиёда анча аҳамиятли савдо уйи саналган Пупишев фирмасининг вакили, рус савдогари жаноб Ф\_ томонидан самимий меҳмондўстлик билан қабул қилиндик. Гарчи унинг хоналари кичкина бўлсаям, айвони анча катта-лигидан бизга жой кифоя қиларди.

Закот саройи икки қаватли йирик, атрофи тўрт бурчакли ховли билан ўралган, хўжайиннинг олти-саккизта хона ва омбори бўлиб, ўз навбатида бу ер шаҳарнинг божхонаси саналиб, расмий савдо-сотикдан закот ва бож олинар ҳамда тўловлар амалга ошгунча моллар сақланар эди. Асосий бож амалдори – меҳтар<sup>1</sup> одатда кун бўйи – эрталаб соат еттидан кеч соат бешга қадар шу ерда бўлар, қаршимиздаги айвонда ҳамроҳлари ва расмийлар билан ўтириб, барча тижорат ишларини бажарар, молларни тортар, ўлчар ҳамда бош мирза<sup>2</sup> ҳисоб-китобга доир турли қайд ва ҳисобларини узун ўрамли, энсизгина қоғозга хомаки, қисқа ёзиб оларди.

Эртаси куни биз қидирган меҳтар одам жўнатиб, шунга кўра тахминан тўққизда у билан кўришдик. Келганимизни кўргач, бизга тўлиқ тайёр бўлганини кўрсатиш учун гулли чит чакмонини устига ташлаб, салласининг қатларини алмаштирди. У олтмиш ёшлар атрофида, соч-соқоли оқарган, ўткир кўзлари ўйчан, хушмуомала, аммо у қадар ақлли кўринмас, ҳаммадан эшитганимдек, халолдан кўра айёр. Шунга карамай, у қўл остидаги иккита одам томонидан эҳтиётлик билан кузатиб турилдики, шу тариқа у иккиёқлама назорат қилинади. У бизни жуда яхши кутиб олиб, қўл бериб кўришди, ўтиришимизни сўраб, нон, бодринг, ўрик, қовун ва чой келтиришларини сўраб, бу ерга нима сабабдан келганимизни сўради.

Жаноб Ф\_ Тошкентдан келтирган расмий мактубни унга бериб, асосий ишларини қайд этиб ўтди. Мен эса унга генерал-губернатор вазифасини бажарувчи генерал Колпаковскийдан

<sup>1</sup> *Меҳтар* (форсча – улуг, жаноб) – сарой амалдорларидан бири. Кўкон хонлигида давлат хизматчиси.

<sup>2</sup> *Мирза* – ёзув-чизув ишларини олиб борган мансабдор шахс, котиб.

хонга мактуб келтирганимни<sup>1</sup> ва хоннинг Қўқонда эмаслиги, Наманганга кетганлигини билганимдан, ўша ерга бориш истагини билдириб, одам жўнатганимни ва Қўқонга келишимнинг сабаби мамлакат бўйлаб саёҳат қилиш ва унинг халқини бироз ўрганиш эканлигини қўшимча қилдим.

У эса мактубни унга берганим маъқулроқ деб ўйлар, мен эса буни рад этиб, шахсан хонга етказишим кераклигини айтдим. Бизнинг келганимиз ҳақида хонга аллақачон хабар жўнатгани, ундан жавоб олгунча икки кун бу ерда тўхтаб туришимиз даркорлигини сўзлади. Хоннинг жаҳли чиқишидан қўрқиб, бизни тезда жўнатишга розилик бермай, фавқулодда бундай ҳолат учун ваколати йўқлигини очиқ тан олди.

Жаноб Ф\_ Хўжандда ўзи кураётган кўприк ҳақида гапириб, агар Қўқонда кўприклар қуриш керак бўлса, у бунга доим тайёр эканлигини кулиб айтиб қолувди, кекса қариянинг (меҳтарнинг – З. С.) ранги оқариб, бу ишларни бажариш учун мохир ишчилари борлигини ҳамда улар ўз вазифаларини ажойиб адо этишларини таъкидлади.

... Айвонимизга қайтгач, меҳтар ҳузуримизга мирзани жўнатиб, у исм-шариф ва лавозимларимизни аниқ ёзишимиз кераклигини ҳамда бизнинг мактубларимиз кимдан эканлигини билмоқчи эканлигини айтиб қолди. Шунинг баробарида уларнинг ўзлари мактубларнинг мавжудлиги ва муҳрлари бузилмаганлигига аниқ ишонч ҳосил қилишмоқчи эди.

Қўқон хонлиги билан дипломатик алоқалар шахсан генерал-губернатордан йўлланган мактублардан ташқари, доимо меҳтар орқали олиб борилган. Жаноб Ф\_ ўзининг ишини ундан йўл-йўриқ олиб бажаришидан биз уни қайсидир маънода табиатан Ташқи ишлар вазирига қиёсладик. Аммо бизни энг ажаблантиргани, у энг қуйи мансабдаги шахс бўлиб, оддий божхонага бош-қош, шундан хоннинг ҳузурига бема-

<sup>1</sup> ЎзР МДАнинг 1-жамғарма, 20-йиғмажилддаги 6699-ишда Тошкент шахридан Қўқон хонига жўнатилган ва 1873 йилнинг 30 май санаси қайд этилган мактуб сақланиб, унда «...жаноб Скайлернинг илмий мақсадда Қўқонга йўл олгани, хоннинг олим одамларни доимо химоя қилиб келгани, унга ҳам эҳтиром кўрсатиб, шаҳарларни хавфсиз айланишига имконият яратиш, бу фан учун ҳам фойдали» эканлиги айтилган.

лол кириш ҳуқуқига эга эмас, бизнинг вазият бўйича оталиқ ва кенгаш билан маслаҳатлашишдан бўлак ҳеч нарса қила олмас эди. Кенгаш эса хоннинг йўқлигида тарқалган эди. Меҳтар Мулла Миркомил мирохур<sup>1</sup> мақомида бўлиб, расмий иерархиянинг еттинчи даражасида.

Кўқондаги юқори лавозимли мансаблар қуйидагилар:

1. *Оталиқ*. Олий ҳарбий зобит. Кўқонда битта оталиқ – Отабек бўлиб, у ноиблар ёки бешта лейтенантлардан бири.

2. *Қушбеги* (қуш овловчи)<sup>2</sup>. Фуқаро табақасидан (ҳарбий эмас). Ҳозирда ўрни бўш.

3. *Парвоначи*<sup>3</sup>. Генерал (тожикча пармон, форсча фармон).

4. *Додхоҳ*. Полковник.

5. *Понсадбоши*<sup>4</sup>. Беш юз кишига қўмондон.

6. *Тўқсабо* (идиш тўлдирувчи). Капитан.

7. *Мирохур*. Бош отбоқар.

8. *Қоровулбеги*<sup>5</sup>. Қўшин бошлиғи. Юзбоши. Юз кишига бош.

9. *Мирзабоши*<sup>6</sup>. Мирза (котиб)лар бошлиғи.

Эски мингбошининг юқори маҳкамаси – минггалик қўшин бошлиғи бекор қилинган.

Меҳтар сўзи аслида хизматчи маъносини билдиради. Меҳтарнинг бож тушумларига масъуллигига қарамасдан, хирож ва таноб мажбуриятлари, ёхуд бошқа тўловлар, жумладан ижара ҳақларини тўлашда иштирок этмаганлиги боис, молия вазири саналмас ҳамда фақатгина хонга тўланадиган

<sup>1</sup> *Мирохур* – ўрта Осиё хонликларида мансабдор шахс; сарой отхоналари бошлиғи.

<sup>2</sup> *Қушбеги* – ўрта асрларда подшо ва хоннинг овчи қушлари (қушхонаси) ва ов ҳайвонларининг мутасаддиси. У ҳукмдорнинг овини ташкил қилиш ва ўтказишга жавобгар бўлган. Кўқон хонлигида қушбеги ҳарбий қўшиннинг бошлиғи бўлиб, бу мансаб ҳарбий юриш ва жанг пайтларида берилган. Қушбеги мингбоши унвонини олишга даъвогар бўлган.

<sup>3</sup> *Парвоначи* – амир, хоннинг муҳим топшириқларини бажарувчи амалдор, мансабдор.

<sup>4</sup> *Понсадбоши*, *понсад* – хонлиқлар даврида аскар бошлиқларига берилган унвонлардан бири ва шу унвонга эга шахс.

<sup>5</sup> *Қоровулбеги* – ўрта Осиё хонликларида қоровуллик хизматини бажарувчи ҳарбий қисмларнинг бошлиғи.

<sup>6</sup> *Мирзабоши* – мирзалар бошлиғи. Ўрта асрларда (шўролар тузумига қадар) ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларида махсус давлат муассасаси (девоҳона, мирзахона)нинг бошлиғи. Бу девоҳ давлат аҳамиятига эга бўлган ёзишмалар бўйича иш юритган.

йиғимларни йиққан. Бундан ташқари, аввал айтганимдек, алдамаслиги учун уни иккита одам доимо кузатиб, назорат қилиб юради.

... Биз эрта тонгда туриб тайёргарлик кўраётганимизда меҳтар томонидан бошқа бир чопар келиб, хўжайини бизларни анчадан бери кутиб ўтирганини айтганда ҳали соат олти ярим эди. Дархол отларга миниб, шаҳар оралаб меҳтар қароргоҳига жўнадик. Сўнгра биз меҳтарга келтирган совғаларимизни тортиқ этдик. Мен либослик учун атлас парчаси, жаноб Ф\_ меҳтарга таъсир ўтказиш, ёғочтахта шартномасининг муваффақиятли бўлишининг муҳим аҳамиятини ўйлаб, ҳаммасини ҳисоблаганда нархи анча банд кумуш чашка, матолар ва бошқа нарсалар инъом этди. Қайтишимизда эса елкамизга арзон шойи либослар ташланди. Кетаётиб меҳтардан оталиқ<sup>1</sup> билан кўришишимиз ҳақида сўрагандик, у оталиқнинг бизни кўришга майли борлиги ҳақида мулоҳаза юритиб, шу сабабли бунинг имкони учун ҳаракат қилишини айтди. Чамамда, саёҳатимизнинг охириги кунлари бўлмаса-да, оталиқ бизни кўришни истаётганлиги ҳақида меҳтардан хабар олдик. Ташриф кейинги саҳарга белгиланди.

... Эртаси куни эрталаб соат еттида отда шаҳарнинг шимоли-шарқий қисмидаги куйи ерда жойлашган ўрда ёки қалъа қисмига қараб йўл олдик. Куббали киришдаги кўриқчилар хонасидан кечиб, бир гуруҳ аскарларни оралаб, чапга юргач, оқланган, европача панжарали камини<sup>2</sup> бор оддий қабул хонасини кўрсатишди. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, бу хона кийим-кечак ва ўрамлаб жавонларга тахланган бошқа нарсаларни сақлаш вазифасини ўтарди.

Қизил мато билан ўралган суянчиқли курсилар ва табуреткалар биз учун қўйилган бўлиб, кўп ўтмай кичик,

<sup>1</sup> Ю. Скайлернинг кайд этишича, оталиқ олий ҳарбий зобит бўлиб, Кўкон расмий иерархиясида биринчи саналган. Бу даврда хоиликда битта оталиқ – Отабек бўлиб, у ўз ўрнида бешта ноиб (лейтенант)дан бири саналган. Бу ерда оталиқнинг дастлабки, яъни бадавлат хонадон эгалари томонидан фарзандларини тарбиялаш учун вассаллар ёки хизматкорларга бериш ҳамда фарзанд маълум ёшга етганда оиласига қайтиши ёки Салжуқийлар даврида султон эътиборини қозонган кишиларга берилган мансабни ёки унинг шахзода ёки хонзодаларни баҳолатга етгунларига қадар тарбиялаш, улар ихтиёридаги улусни бошқаришдан иборат вазифасини тушунмаслик керак.

<sup>2</sup> Камин – ўчоқсимон уй печкаси.

озғиндан келган, оқ соқолли, кекса ва жуда очик чехрали киши – Отабек оталиқ кириб келди. У Пишпак<sup>1</sup> коменданти бўлган ва ўша истехкомни полковник Циммерманга бериб қўйганлиги оқибатида (менингча, ўз ихтиёри билан хоннинг қаҳридан қочини мақсадида) уч йил давомида Верний<sup>2</sup> ва Омскда харбий асирликда яшаган. У Қўқонда хондан сўнг энг нуфузли киши саналиб, русларни билиши ва ҳурмат қилишидан, у (оталиқ – З. С.) хонга бамаъни маслаҳатлар берар ва уни шошма-шошар, шиддатли ишлардан тийиб турарди. Китобимизнинг ушбу қисми 1873 йилда ёзилгани учун ҳамма маълумотлар ўша даврга тегишли. Қўқондаги 1875 йилги исён туфайли Отабек хоннинг ортидан Тошкентга қочиб кетди.

... Отабек анча зиёли ва географиядан яхши хабардор кўринар, бошланғич маълумотини кўрсатиб, Америка ҳақида жуда кўп сўради ва бир муддат ёқимли суҳбат қурдик. *Меҳмондорчилик* пайтида оталиқ узр сўраб қайтиб кетгач, бизга қалъани кўрсатиш учун одам жўнатди.

Бу янги қалъа ёки *ўрда*<sup>3</sup> сўнгги йигирма йилда қурилган. Эскиси эса қулай жойлашувига қарамасдан, қаровсиз ташлаб қўйилган. Шаҳарда халқ исёни пайтида хон шахсини ҳимоя қилишда ҳам ўрда керакли бўлиб, аммо қўшин истилосига аниқ дош беролмас эди. У йирик тўғри бурчакли, баланд пахса деворли иншоот бўлиб, бир неча кичик ҳовли ва қатор бинолардан иборат. Катта ҳовлидан сўнг янги сарой – Ўрта Осиёдаги бошқаларига қараганда энг катта ва мухташам – бурчакларидан ташқари марказида иккита минораси мавжуд, олд юзаси буткул оқ, мовий ва яшил қошинлар билан қопланган ва арақилари бўйлаб «Саййид Муҳаммад Худоёрхон томонидан 1287 йилда<sup>4</sup> қурилган» деб битилган катта ёзувли, ажойиб икки ёки уч қаватли бино бор.

<sup>1</sup> *Пишпак* – 1825 йилда ҳозирги Бишкек ўрнида қўқонликлар томонидан асос солинган қалъа (қўқонлик тарихчилар асарларида Пишпак). 1926 йилга қадар шу ном билан аталган.

<sup>2</sup> *Верний* – Қозоғистондаги Олмаота шаҳрининг 1867–1921 йиллардаги русча номи.

<sup>3</sup> Ю. Скайлер ўрда сўзи кўпинча Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги ҳудудларда қўлланрилиб, аксинча Бухорода эса ички қалъа ёхуд қўрғон маъносини берувчи арк сўзи ишлатилишини ёзади.

<sup>4</sup> Милодий 1870 йилга тўғри келади.

Биз ўтган турли иморатлар ичида зарбхонада ишчилар пул эмас, эгар-жабдуқлар учун кумуш безаклар ясашар, бизга маълум қилишларича, зарбхона устаси сарой заргари ҳам ҳисобланиб, хон тарафидан талаб қилинган кумуш ёки олтиндан тайёрланган кичик нарсаларга ишлов берар эди. Бошқа хона қурол-аслаҳа қуйишга мослашган бўлиб, бир қанча қуроллар кўзга ташланар ва улар эндигина тайёрланган эди. Қурол-аслаҳанинг бошқа бир хонаси Бердан сойли милтиқларини ясашга мўлжалланган.

... Қўқон юз йилдан ошмаган, замонавий шаҳар бўлиб, ўз навбатида энли ва кенг кўчалари билан Осиёнинг кўплаб шаҳарларидан ажралиб туради. У қарийб квадрат шаклида, менга айтишларича, 500 та масжиди бўлиб, ҳар бирига ўртача ўттизта хонадон тўғри келади. Аҳолиси 75000 бўлиб, фаҳмлашимча, аниқ баҳолайдиган бўлсак, кўплаб аҳоли шаҳар деворларидан ичкарида истиқомат қилса керак.

Карвонсаройнинг тоmidан ўнгимиздаги бутун шаҳарнигина эмас, хонликни ҳам кўришимиз мумкин. Ёнимиздаги атрофда бозорнинг кенг текис тимлари, кўплаб кўчаларнинг усти ёпилганидан биттасидан иккинчисига осонликча пиёда юришга имкон беради. Сўл қаторда қизғимтир бўз рангли ғиштдан қурилган, улкан тарвузсифат гумбазлари Қуръондан олинган сураларнинг шаклини берувчи, арақилари мовий ва оқ кошнлар билан қопланган бир гуруҳ масжид ва *мадрасалар* қурилган.

Олдинда ғиштли, кичкина анҳор устидаги тик равоқли Ғишткўприк шаҳарни ажратиб турар, ўз навбатида ундан кейин йирик *Хон мадрасаси* қад кўтариб турарди. Чап томонда хон саройининг гўзал манзарали олд томони ва пештоқи ўзининг оқ, сариқ ва яшил кошнлари бутун ёрқинлиги билан жило бериб турибди. Яқинда қурилган. Ён-атрофда яшилликнинг ярмини яшириб турган лойли томлар ҳамда ажойиб яшил боғ ва мевазорлар уларни ўраб турган. Ерининг текислигига кўра шаҳар Тошкентдан манзаралироқ бўлмаса-да, виқорли тоғ кўриниши бу нуқсонни беркитгандай намоён бўлади. Ғарбий ва жануби-ғарбий тарафда, Хўжанд яқинида паст қоялар, шимолий тарафда эса баланд Чотқол тоғлари, айни чоғда шарқий ва жанубий томонда, хонликнинг энг чекка чегараларида эса Олойнинг қор билан қопланган ажойиб

чўкқилари қад кўтарган. Кўриб тургаимиздек, биз кичик, аммо фусункор Фарғона водийсининг ўртасида турибмиз ҳамда озроқ фут баландроқ чиқсак, Сирдарёнинг ҳаёт бахш этувчи сувини кўришимиз мумкин эди.

... Бозор чеккасидаги йирик очик майдонда кун бўйи мева-дона сотилиб, нишиқ фишдан қурилган, мовий кошчилари, гумбазлари ва кичик кўкиш миноралари бор иккита улкан *мадраса* бўлиб, бири Али деб номланиб, Мусулмонкул<sup>1</sup> томонидан бунёд этилган. Бошқа бири, охиригача қуриб битказилмагани эса хоннинг укаси Султонмуродбек томонидан бошланиб, қуриб адо этишга аҳд қилган. Аввал сўйлаганим кўприк ёнида кенг Хон мадрасаси бўлиб, Мадалихон иншоот этган. 200 муллага мўлжалланган хоналари бор. Асл лойихаси бўйича тўлиқ битмаган. Шаҳарнинг шарқий қисмидаги Мир мадрасаси Норбўтабий<sup>2</sup> томонидан тахминан саксон йил бурун қурилган бўлиб, йирик қабристоннинг ёнгинасида. Унинг масжиди бошланғич мактаб билан қўшилиб кетган. У ерда бир сабаб билан тўхтаб муллалар билан ярим соатча ҳамсухбат бўлдим. Бегона бўлишимга карамай, улар жуда самимий ва адабли муомалада бўлишди.

... Қўқоннинг беназир юксаклигидан бири – шундоққина ёнгинасида қоғоз ишлаб чиқарувчи Минятчи-варақ жойлашган. Ўрта Осиёда ишлатиладиган қоғознинг ҳаммаси бўлмаса ҳам, кўпи шу ерда ёки кичик Чорку қишлоғи ҳамда Қўқонда тайёрланади. Хомашё токи қалин қоғозга айлангунча, галмагал янчилик ҳамда туйилиб, сўнгра сувли ёғоч бочкага олиниб, биргаликда аралаштирилади. Қоғоз тайёрловчи уста таранг қилиб тортилган ингичка узун валвирни олиб, унинг устига маълум миқдордаги хом ашёни қўяди. Юза бўйлаб бир текис бўлгунча силкитиб туради. Сўнгра уни бир муддат доскага қўяди. Қават-қават устма-уст қўйилиб, сувини кетка-

<sup>1</sup> *Мусулмонкул* (тахм. 1794–1852) – Қўқон хонлигидаги кипчоқлар рахбари. 1844 йили Мусулмонкул Андижон, Наманганни ўз ҳукми остида бирлаштириб, кипчоқларга суянган ҳолда Қўқонга таҳдид сола бошлайди. Мусулмонкул 1845 йилда Қўқон ҳукмдори сифатида ўзининг кўеви, Шералихоннинг ўғли бўлган Худоёрни тахтга ўтказди. Мусулмонкул тахтга ёш болани ўтказиб, бошқарув ишларини ўз қўлида сақлаб қолган.

<sup>2</sup> *Норбўтабий* (1749–1798) – Қўқон хони (1763–1798). Абдулкаримбийнинг набираси. 14 ёшида тахтга чиққан.



зиш учун куч билан сиқилади ва шу зайлда бир киши кун давомида 300 варақни тайёрлаши мумкин. Эрталаб олиниб, куриши учун офтобга қаратиб осиб қўйилади. Бозорда турли ишчилар томонидан ўлчам ва силлиқлаш амалга оширилади. Одатда қўлланиладиган ўлчами лилия<sup>1</sup> оиласига кирувчи *сирач*<sup>2</sup> ўсимлиги идизининг крахмалидан, силлиқлаш учун эса ясси ва оғир тош билан урилади. Шу йўл билан тайёрланган қоғознинг баҳоси икки баравар ошади (ҳар бир варағи ўн бешдан йигирма ёки ўттиз қоғозкача).

Сифати паст қоғозни ҳам ваҳоланки ташлаб юборишмайди. Ўлчамини қилаётганда йиртиқ ёки ёриқларини ингичка саҳифа билан ямашиб, юзаси ҳам шундай қилиниб, унинг нуқсонини ёрувда кўриш мумкин, холос. Бу каби қоғоз кўпинча кулранг, баъзан оч қизил ва кўкиш ранг бўлиб, жуда қаттиқ ва мустаҳкам, маҳаллий халқ ёзадиган самғи арабий сиёҳ учун қўл келади. Европаликларнинг эҳтиёжи учун камроқ, Россиянинг талабига ҳар қандайи мос келгани учун у ерга импорт қилинади.

Кўқондаги асосий бозор Ўрта Осиёда кўрганим яхши қурилганларидан йироқ бўлса ҳам, жуда гавжум, барча кўчалари бошқалари билан тўғри кесишган, пишиқ фишдан қурилган кўплаб дўконлари мавжуд. Кўчалар анча кенг, барча уйларнинг томи баланд ёғоч билан ёпилиб, шу тариқа бозор сояда бўлиб, тоза ҳаво ён тарафлардан келарди. Икки йил бурунги ёнғиндан сўнг бозорнинг бир қисми аввалгидан ҳам яхшироқ таъмирланган. Бу ерда ҳафтанинг икки – пайшанба ва якшанба кунлари бозор бўлиб, савдо-сотиқ анча қизғинга ўхшайди.

Кўқондаги бозорлар хонликнинг бошқа кўплаб шаҳарларидаги сингари хоннинг ўзига тегишли бўлиб, бир неча йил аввал хон уларга эгаликни қўлга киритган ва ижара ҳақини ўзи олар эди. Баъзиларини асл нархидан арзон сотиб олар, бошқаларини оддийгина эгаллаб олиб, бундан буён ўзи улардан бироз фойда олишни рўқач қиларди. Булардан келадиган фойда кам эмас. Масалан, Пилла саройи олти ёки саккиз ҳафта бўладиган пилла бозори учун 1800 тилла (810 фунт стерлинг) фойда келтириб, мен ижа-

<sup>1</sup> *Лилия* – лолагуллиларга мансуб декоратив ўсимлик.

<sup>2</sup> *Сирач* – пиёзгуллиларга мансуб, адир ва тоғларда ўсадиган кўп йиллик ўсимлик.

рага олиб турадиган Заког саройидаги хоналар эса йилига 200 тилла (90 фунт стерлинг)ни ташкил этади. Бозорнинг ўрта қисмида яшаганим сабабли, тез-тез айланиш, у ерда кечадиган савдо-сотикни кўриш имкони бўлди. Аммо бу ерда эҳтимол, Қўқонда тайёрланадиган ва арзон сотиладиган аъло сифатли эгар-жабдукдан бўлак, Тошкентдагига қараганда ҳам янги ёки фарқли, ҳам яхшироқ сифатли маҳсулот сотилмас экан.

... Бозор мутассадилари ёнғин ва ўғрилиққа қарши қўшимча чоралар қўллашиб, бозорни кеч еттида ёпишади ва уни қўриқчилар назорат қилишади. Бу қўриқчиларнинг намоёниши доимо қизиқарли томошадир. Уларнинг турли қисмлари ҳарбийча қадам ташлаб, белгиланган жойда ўзларининг сифини топширишади. Иккита ёнғин машинаси келтирилган бўлиб, бири Россиядан, ўнғайсизроқ яна бир бошқаси эса маҳаллий ясама.

Қўқоннинг 12000 кишилиқ қўшини бўлиб, анча суст, интизоми яхши йўлга қўйилмаган. Бир хил кийинган ва куролланган иккита одамни зўрға учратдим, холос. Баъзиларида калтак, сойли ёки пилта милтиқ бўлса, баъзиларида учи айлана жезли, бўғимларига тақиб олган маҳаллий сўйилдан бўлак ҳеч вақо йўқ.

Зобитлар эса улардан фарқли камарлар ва шамширлар, буйруқ қилиш учун калта таёқларига эга. Баъзи бир аскарлар маҳаллий, баъзилари аралаш – маҳаллий ва русча уст-бош кийишган. Мунтазам кийим-бош ранги киядиган одамнинг хоҳишига ва тугмаларининг жойлашиши ҳам дидига қараб қилинган эркин нимча ва шимлар, шекилли. Тугмаларининг бари Европаники, яна хонга мақбул, совға қилинган камгина тугмаларнинг ҳар хили бор. Кўпи оддий, аммо яна ҳам кўпроғи Россиянинг эски ҳарбийча тугмалари. Озроқ француз, немис ва ҳатто Ҳиндистондан келтирилган чови, инглизча тугмалар ҳам бор.

... Қўқондаги руслар яна асосан Пушишев иккита уйининг ҳамда Биковский ва Колесников фирмаларининг вакиллари, хизматчиларидан иборат.

Асосий тижоратлари Россиядан газмол ва чит импорти, ипак ва пахтани сотиб олиш экспорт маҳсулоти саналади. Савдогарлар Қўқон ва Бухорода газмолларини Москвадаги

ва ундан ҳам арзон нархларда сотишга мажбур бўлиб, шу тарика транспорт харажатларини бой беришар, эвазига эса ўзларига ипак ва пахтани ҳам арзон сотиб олиб, зарарни қоплашга умид қилишар, бу борада улкан муваффақиятларга эришиб, шу тарика сармойанинг амал қилиш муддати ту-гагунга қадар газмол ишлаб чиқарувчиларнинг маблағини бир неча ойга тезликда айлангириб олишар ва яна янги маҳсулотларни олишар ёхуд шу даврда пулдан фойдаланишарди.

Ўрта Осиё давлатлари билан ҳозирда тижорат битимлари ҳақиқатан мавжуд, аммо ҳукмдорлар уларнинг нима беришини кам билишади ёхуд бу ҳақда қайғуришмайди. Россиялик савдогарларнинг вазияти доимо нохуш ва ҳатто таҳдидли ҳам. Мисол учун, Кўкон билан битимда бу мамлакатдан экспорт молларига 2,5 фоиз, яъни 40 дан биридан кўп закот ва мажбурий тўлов тўлаш керак эмаслиги белгиланган, авваллари эса мусулмонларга қараганда христианлар икки барабар кўп тўлаши одат бўлган.

Шунга қарамай, Кўконда савдогарлар экспортга пахта юкланган бир туядаги 576 фунт юк учун қўшимча ярим тилла (4 шиллинг 6 пенс), яъни қарийб 3 фоиз кўп тўлашмоқда. Ҳатто бир гал меҳтар кичикроқ туядаги юк учун ҳам шу миқдорни тўлашни талаб қилиб туриб олганди. Уни бу фикридан қайтишга мажбур қилишди. Турган гапки, пахтадан олинадиган ноқонуний тўлов бўйича савдогарлар Тошкентдаги ҳукуматга арзнома жўнатишди.

Генерал Кауфман хонга норозилик хати йўллади. Хондан келган жавобда савдо битимининг аҳволи бўйича ҳеч нима кўрсатилмаган, аммо шундай дейилган эди: «Тўрт-беш йил бурун генерал-губернатор оғамизнинг буйруғига кўра полковник Шафус бизнинг меҳмон сифатида ташриф буюрғон, у менга пахта бўйича жаноби олийларининг илтимосномасини берган эди. Мен эса генерал-губернатор оғамизга эҳтиром ва хоҳишларига хайрихоҳ бўлиб, тўловни 60 тангадан ярим тиллага камайтирган эдим. Ўша пайтдан бери хар бир туядаги юк учун ярим тилла ҳам россиялик, ҳам мусулмон савдогарларидан олиниши анъана бўлиб қолди. Бунда россиялик ва мусулмон савдогарлари ўртасида ҳеч қандай

фарқ йўк. Аввалларига қараганда менинг буйруғим билан Мулла Миркомил меҳтар уларга ҳар қандай вазиятда эътибор ва мурувват кўрсатмоқда. Ҳар бир давлатда шу каби кўплаб қоидалар борки, биз билан россияликлар ўртасидаги узок йиллардан буён амал қилиб келаётган бу анъанани бекор қилсам, билмадим нима бўлади. Сиз зиёли одам, ҳар бир мамлакатнинг урф-одат ва қонун-қоидаларини ҳаммадан яхши биласиз».

... Ниҳоят 25 июнь чоршанба куни меҳтар хондан жавоб келганлигини, бизнинг жўнаб, у билан Наманганда учрашишимиз мумкинлигини маълум қилди. Бу хабардан анча шодланиб, меҳтарга хайр-маъзур қилиш учун ҳовлининг нариги тарафига ўтиб, шаҳардан чиққунга қадар у жўнатган икки-учта расмий ва бир неча аскардан иборат кўриқчилар ҳамроҳлигида имкони борича тезроқ йўлга чиқдик. Соат иккида йўлга чиқиб, уч яримда шаҳардан ўн икки мил узокликдаги кичикроқ Буванди қишлоғига етиб келдик. Йўл ажойиб, дала ва экинзорлар оралаб кўплаб дарахтлар, гоҳида тоза сувли каналлар, шимол ва жануб томонда баланд тоғлар кўришиб турарди.

... Қаттиқ уйқудан сўнг, бизни азонда уйғотишиб, бу ердан бир соатча йўл узоклашгач, хоннинг Намангандан чиқиб, Сирдарё бўйидаги Балиқчиға кетганлиги йўналишни ўзгартиришимизга сабаб бўлди. Отда икки соат машаққат билан чўл бўйлаб юриб, ўнгу сўлимизда тоғлар кўришиб турар, тўққиз милдан сўнг Гўртепа қишлоғига етдик. У ерда бизни торгина сувли ариқ кесишган, дарахтсиз, айвони ҳам салқин-соясиз, чивинларидан ўзингизни кўярга жой топмайдиган, чодирсиз, кир полли эски кулбали кичикроқ ҳовлига жойлаштиришди. Аммо ўрик еб, чой ва анча сергўшт *шўрва* ичиб, эртаси кун иккигача чўзилиб ёгдик. Отда юриб жуда чарчаганимдан, аравада йўлга чиқдим. Йўл яна чўл ва кум орқали ўтиб, ниҳоят Сирдарёдан бирозгина узокда чўзилган гиёҳсиз ясси тоғдан ўтдик.

Ҳамабулоқ ва Мингбулоқ қишлоқлари ўртасида шимолнинг энг хуш кўрилган манзарасига дуч келдик: орқамиздаги узок тарафда маҳобатли тоғ тизмалари, қуйида эса тепаликлар, ўртасида эса дарахтзор ва қишлоқларга тўла серҳосил

Сирдарё водийси, олдинда эса шоли далалари ва тўла қамишзорлар. Узоқда, дарёнинг нариги тарафида хонликнинг энг аҳамиятли шаҳарларидан бири, жанубдан қорли Олой тоғли тизмаси билан мутлақ манзара берувчи Наманган кўриниб турарди.

Бу шаҳар Балиқчидан беш милча узоқда эди. Шаҳарга (Балиқчига – З. С.) яқинлашган сайин йўл дарё соҳили бўйлаб ўтар, биз лойқа ва айқирган Норин дарёсининг сокин ҳамда тиниқ Сирдарёга қуйилишининг ажойиб манзарасига гувоҳ бўлдик.

... Ниҳоят, тепалик томонга қайрилиб, йўлимизни бозор орқали қисқартириб, ўрдага қараб юрдик. У ерда бизни саройга буюришди, аммо саройда хоннинг йўқлигини айтишиб, унинг узоққа – Учқўрғонга кетганини маълум қилишди.

... Эртаси кун саҳарлаб Балиқчидан жўнаб, отда йигирма милча юриб, кичикроқ Хайкувар қишлоғига етдик. Сирдарёдан торгина ёғоч кўприк орқали ўтиб, йўлимиз маълум ораликда дарё бўйлаб, кейин эса шимолга қайрилган эди. Норин билан Сирдарё ўртасидаги учбурчак шаклдаги бутун мамлакат ерлари яхши ишлов берилган, қишлоқлар билан тўла, каналлар Норин дарёсидан тортилган. Норин дарёси водийси – тошли ва унумсиз ер. Шимол томонида доимий чиройли тоғларнинг манзараси кўриниб туради. Кўқоннинг бу қисми шарқий тарафидаги Наманган билан Андижонни кўшганда ҳозирда хонликнинг энг унумдор қисми саналади. Кўқон шаҳри тошлоқ унумсиз ернинг ўртасида жойлашган, фақатгина шаҳар яқинидаги ерлардангина ҳосил олиниб, суғорилиши учун сувни Олой тоғларидан келадиган кичик сойдан олишади.

Жазирама иссиқда кун бўйи Хайкувар қишлоғида кутишга тўғри келди. Ҳолбуки қишлоқ Учқўрғондан тўрт мил узоқда бўлса-да, одоб-ахлоқ қондасига кўра, биз хон ҳузурига бориб, ундан узоқдан келганимиз ва яна йўлда давом этишни сўраб, одам жўнатишимиз керак эди. Ахийри биз учун уйни тайёрлашиб, янги гиламларни тўшашиб, салқинроқда сафар қилишимиз дуруст дея, хон бизни эрталаб қабул қилиши ҳақида жавоб келди.

... Бизга хон қабулидаги эрталабки саломга ташриф буюришимизни айтишиб, тахминан соат тўртда уйғонишни мўл-

жалладик. Жаноб Ф\_қора узун белбурма камзулини ўзининг барча безаклари билан кийиб олди. Аммо мен хоннинг бир ғайридиннинг мукамал ёхуд одатдаги кийимининг фарқига бормаслигини тахмин қилиб, одатий уст-бошим йўқлигидан маҳаллий чопонни рад этиб, кундалик кулранг твид<sup>1</sup> костюмни кийиб олдим.

Дарё ёкалаб отда ярим милча юриб, йўлда икки қатор саф тортиб, чордана ўтирволган аскарларга дуч келдик. Кўримсиз бир хил уст-бош кийган, қадимий пилта милтиқлар, баъзилари чакмоқтошли пилта милтиқ билан қуролланган бўлиб, уларнинг кўни бу қуролларни эндигина тутиб туришган эди. Бироз юргач, отдан тушиб, дарҳол турли расмийлар – узун қора чакмон, узун мўйнали қалпоқлар кийиб, тилла камарлар ва қиличларини тақиб олган, ҳар бир елкасида учта ва орқа тарафининг ўртасида битта погонлари бор генераллар билан қўл сиқиб кўришдик.

Каттагина боғдан юз ёки ундан узокрок қадамча жойда, бухороча яшил чодирда оқ саллалари учта эркак ўтирарди. Уларнинг қай бири хон эканини фахмлай олиш холида эмасдим. Бошқаларники каби негадир ҳаракатларим чекланган, айти пайтда ҳамроҳларим жуда қуйи энгашиб таъзим қиларкан, менда эса ўтирганларга қараш имкони туғилди. Аъёнлар баланд овозда нимадир деб бақирди. Мен эса фақатгина «*Худоёрхон қилсин*» деганини фахмлай олдим, холос. Биз мактубларимиз ва совғаларимизни топшириш учун даъват этилган бўлиб, қандай тез келган бўлсак, шу тарзда изимизга қайтдик. Бу мени таажжубга солди, чунки билишимча, мазкур сарой маросими қоидаларига кўра, бу дастлабки саломлашиш чодирда бўлиб, айнан хонга кўриниш эканлигини тахмин этдим.

... Хон бу ердаги бекнинг ўн йиллик ҳукмронлиги даврида илк бор унинг уйига ташриф буюрган эди. Хон ҳар ёзда номигагина саёҳат ва назорат деб, аслида турли беклардан йирик миқдордаги пулни совға тарзида олиш учун бекликларга саёҳат қиларди.

Балиқчи беги Раҳматулла аввал қул бўлиб, хон унинг жуда чиройли опасини яхши кўриб, унга уйланганлиги боис, қулликдан озод бўлиб, бек этиб тайинланган эди. Опаси

<sup>1</sup> Твид – юмшоқ жунли материал.



Кўкон хони Худоёрхон.

вафот этгач, аммо ундан қолган ўрил Ўрмонбек – ўн икки-ўн уч ёшлардаги бола яқиндагина Наманган беги этиб таъинланган, отасининг (хоннинг – З. С.) севимли ўғли эди. Раҳматулла истарали, ўттиз беш ёшларда, жуда яхши баодоб, хушбичим йигит эди.

Менинг ташрифимдан бир неча хафта ўтгач, Раҳматулла қипчоқ ва қирғиз исёнчилари томонидан бошидан ўткир учли ёвоч қозик билан уриб ўлдирилди.

... Учқўрғонда ҳаёт рости зерикарли. Хоннинг яқин атрофидаги аскарлар тўдаси, қипчоқлар ва турли аҳоли табақаси кўчаларни тўлдирган жазирама иссиқ билан уйғунлашиб, ундан қочиб қутула олмас эдингиз. Яна халойикдан бўлак кўришга арзирли нарсанинг йўқлиги ҳам ҳақиқат. Қуёш чиққанидан сўнг очик ҳавода ётишнинг имкони йўқлигидан биз эрта уйғонар, кун бўйи бекор бўлиб, ёнбошлаб ётар ва хонадонда истиқомат қилувчи турли одамлар билан суҳ-

батлашар ёки боғ бўйлаб кезиб, уларнинг касб-корларини кузатардик. Маҳаллий ҳаётни бой оқсуякнинг кўплаб хизматкорлари мавжуд хонадонда ўрганиш жуда яхши имконият эди. Бир бурчакда уч-тўртта ошпаз кун бўйи қўй сўйиш ва майдалаш, гуруч ювиб, палов дамлаш билан банд. Раҳматулла бекнинг 200 та аскарни бўлиб, уларни ўзининг ана шу ошхонаси таомлари билан таъминларди. Бу ерда яхши парвариш қилинган отлар ҳам бор эди. Бир қария ва иккита ўсмир фақатгина учта лочинга қараш билан машғул бўлиб, уларга егулик беришиб, овда фойдаланиш умидида машқ қилдириб, ўйнатишарди. Бекнинг асосий хизматкори тикувчи ҳам бўлиб, қўйлак ва шимлик учун икки бўлак қалин сурпни йиртаётганини кузатдим. Хонадонда яна кекса мирза бўлиб, бекнинг кичик ўғли Неъматуллага ўқиш дарсини ўргатишдан бўлак, деярли ҳеч нарса қилмасди. Яна бу кичкинтой билан машғул бўлиш учун уч-тўртта киши бириктирилган эди. Бу одамлар ишлари билан банд бўлмаган ёки биз билан суҳбат қурган пайтлари ўзимиз билан бирга келтирган нарсаларимизни кўздан кечиришар, улар учун буларнинг бари ғалати кўринар ёки ошпазларнинг ишларига назар солишиб, кечки овқатларини еб қўйгудек бўлиб кутишарди.

... Душанба эрталаб азонда бек кекса муллани бизга жўнатди. У бизнинг ҳар биримизга арзон шойи чопон бериб, бу совғалар эвазига жўнашдан аввал такаллум кўрсатиш учун боришимиз шартлиги, сўнгра паспортларимизни олиб, йўлимизда хотиржам давом этишимиз мумкинлигини сўзлаб қолди. Хабиббой йигитларимизга берилган одатдаги қалин сурпли чопон текканидан ҳафсаласи пир бўлди. Ўзининг бой савдогар мақоми шу тариқа бизнинг таржимондан ҳам анча пастга урилган, ҳолбуки у бекка кичик телескоп берган эди. Бекнинг ошхонасидан бироз *кабоб* буюриб, қўй гўштидан буюртмамиз ўша саҳар кетишимиз учун ушлаб турилгани учун биз хон ҳузурига янги чопонларимизни кийиб жўнадик. Хон мухри урилган ўзимизнинг қоғозларни олиб, уларни бизга буюрганларидек ўнг қўлни кўксимизга қўйиб, биринчи ва иккинчи бармоқларни буккан ҳолда эгилиб таъзим қилдик. Бу маротаба хонга анча яқин бўлиб, тўладан келган, эллик беш ёшлар чамаси, қизғиш ранг соқолли эканини кўрдим. У ҳатто саломлашиш учун қўлини чўзди.



... Жаноб Ф\_ дархол ўз йўлига – Наманганга жўнади. Мен эса ваъда берган йигитларни бир неча соат кутиб қолдим. Ниҳоят тахминан соат учларда Андрей ва шахсий йигитларимни олиб, бизни тепаликкача, шаҳарни тарк этгунча бекнинг йигитлари кузатиб қўйди.

... Чошгоҳда Андижонга келдик. Йирик Хон канали шаҳар бўйлаб тўлиб-тошиб оққанидан бекнинг саройини топиб, бизни қаерга жойлаштиришини аниқлаш ва у ердан бозорга қайтишда шаҳарнинг учдан икки қисмини айланишимизга тўғри келди. Бобурнинг Андижонни сув билан тўққизтача канал таъминлаши ҳақидаги маълумоти ҳақиқатан тўғри эканлигига амин бўлдим: «Жанубий тарафидаги қасабалар бир Андижондурким, васатта воқе бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпотисидан яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш кўрғонидин сўнгра мундин улўғроқ кўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўққиз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чикмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалик шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била қадъаға фосила ушбу хандақ ёқасидоғи шоҳрухтур. Ови қуши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугата олмайдур. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида туркийни билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Хирийда нашъу намо топибтур, бу тил биладур.

Элининг орасида хусн хейли бордур. Юсуф Хожаким мусикида машхурдир. Андижонийдур. Хавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур».

Менга бозордан уй ва ҳовли беришди. Девордаги ёзувлар айнан шу уйда ўзининг экспедицияси давомида Федченко яшаганлигидан гувоҳлик бериб турарди. Бир неча мадраса, шунингдек, пишиқ гиштдан қурилиб, кошинланган қатор қарвонсаройларни кўрдимки, Кўқон ва Тошкентда кўрганимдан ҳам дурустроқ эди.

... Кечга яқин бозор оралаб пиёда кездим. Андижон пойтахтдан кейинги энг муҳим шаҳар бўлгани ва бундан

ташқари эски ўрнида жойлашганидан бозори ҳам жуда катта ва чиройли экан.

... Бу ерда хоннинг катта ўғли Насриддин бек бўлиб, уни кўпинча хонзода (хоннинг ўғли) деб аташарди. 1875 йилда отасига қарши исёнда иштирок этган Насриддин хон этиб кўтарилган, бироқ тез орада тахтдан ағдарилган.

... Ниҳоят бизни олиб кетишга келишиб, расмий катта сарой ховлисига бошлаб, бу ерда нима қилишимиз кераклиги айтилди. Олдимиздаги бинонинг ўнгидаги дераза ёнида ўлтирган бекни кўрдик. Таъзим қилгач, суҳбатимиз айвонда мўлжалланган бўлиб, унга яқинлашдик. Бек кўлини узатувди, мен ҳам унинг кўлини тутдим. Шундан сўнг деразага яқин келиб суҳбатлашишимизни сўради. Менга дилкаш, тўла юзли тахминан йигирма бешлардаги, разм солганда яхши ахлоқли ва овқат шинавандасидек кўринди.

... У бир ойча Тошкентда бўлиб келган, бу ерларга келган эканман, яхши дўст бўлиб қолишимиз кераклиги, саёхатимнинг сабабларини яхши тушунишини, дунёда иккита шаҳар ҳам бир-бирига ўхшамаслигини айтиб қолди. Ўзининг Тошкентга борганида кўплаб янги нарсаларни кўргани ва у ерда бир неча дўстлар орттирганини сўзлади. Сўнгра яна қаерларга боришимни сўради. Мен эса шу куниёк жўнашимни ва йигитлар беришини сўраган эдим, у Тошкентда йигирма кун бўлганини ва мени ҳам бу ерда шунча қолишимни сўради. Вақтим қисқалиги, ваҳоланки бу мамлакатда икки ҳафтача юрганимни айтувдим, у Андижон Тошкентдан бутунлай бошқа жой эканлигини ва қолиб, ҳамма қизиқарли нарсаларни кўриб, сўнгра истаган еримга кетишимни айтди. Аммо мен янаги саҳаргача қолишга розилик билдириб, унга тамаки учун кумуш мугуз (шоҳ) совға қилувдим, кўзлари жонланганча кулиб, русча «*На память*» (эсдаликка) деди. Озроқ мактовлардан сўнг таъзим қилиб, одоб-ахлоқ қондасига кўра, кетишга ижозат сўрадим. У рози бўлди.

... Ҳозирда Андижон 20000 кишилиқ аҳолига эга, хонликнинг Қўқондан сўнг турувчи асосий шаҳарларидан бири ҳамда қадимий бўлиб, менда ёқимли таассурот қолдирди: хушманзара кўчалару кўплаб боғлар, шаҳар ташқарисидаги уйга ўхшаш бекнинг саройи, шовқинли тезоқар канал, очиқ юзли ва истарали самимий одамларнинг пайдо бўлиши ёхуд мен билмаган турли-туман таомлари, ҳаммаси биргаликда ва

айниқса охиргиси (таомлари – З. С.) ҳечам кам эмас. Ҳамма жойда емак топишим мумкинлигини айтишганидан, яхшиям, ўзим билан Қўқонга ошхона анжомларини олиб келмагандим. Бу ҳақиқатан рост экан.

... 1812 йилда Мир Иззатулла Андижон ўша пайтда қаровсиз эканлигини ёзади. Икки йил кейин эса Назаров<sup>1</sup> қуйидагича таърифлайди: «Андижон Кошғар ҳудудининг чегараларида жойлашган; бу шаҳар қишлоқлар билан ўралган бўлиб, уларнинг аҳолиси зироатчиликни яхши билишади, ипак қурти етиштириб, пахтадан матолар ишлаб чиқаришади».

... Эртаси пайшанба куни бир расмий келиб, отаси билан учрашиш учун хонзода Учқўрғонга кетганлигидан мен билан хайрлаша олмаганини айтди. У менга сафар харажатларини қоплаши учун ўн тилла кумуш ҳадя этибди.

Йўлимиз жануби-шарққа тепаликлар оша ўтиб, менга Андижон водийсининг ажойиб кўриниши намоён бўлди. Сўнгра кичикроқ бир гўшадаги Кошғар деб аталган қишлоқ орқали кўплаб тепаликлар, сўнгра экинзор далалар ва олд қисмида дарахт, бўм-бўш тепаликлар ястаниб ётган хушманзара водий узок-узоклардан чўққиларида ҳалигача қолган озроқ қорлари билан тоғлар кўриниб турарди. Ана шу водий бўйлаб қуйига, кичик дарёни тарк этиб, отда ўн беш милни ортада қолдириб, Хўжаобод деб номланган қишлоқда дам олиш учун тўхтадик. Шанба кунлари бу ерда катта бозор бўлар экан.

... Жазирама иссиқ борган сари жадаллашарди. Биз эса Андижондан чиқиб, отда ўттиз милча юриб, соат бешларда Ўшга етиб келганимиздан хурсанд эдик. Бу ерда менга ҳамма шароитлари бор «*Тахти Сулаймон*»<sup>2</sup> яқинидаги катта тоза ҳовлили уйни беришди.

Тахти Сулаймон деб ном олган қоя текисликнинг ўртасида, Қўқон учун унга одатий саналмаган, шаҳарнинг эса чеккасида

<sup>1</sup> Назаров Филипп – 1813–1814 йилларда Қўқон хонлигига саёҳат қилган. Саёҳат натижаларига доир алоҳида китоб ёзиб қолдирган (Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова, отдельного Сибирского корпуса переводчика, посланного в Кокант в 1813 и 1814 годах. – Санкт-Петербург, 1821).

<sup>2</sup> *Тахти Сулаймон* (Сулаймон тахти) – Ўш шаҳри яқинидаги тоғ. Инжил ва Куръонда номи зикр қилинган пайғамбар ва подшо Сулаймон гўё шу ерда дафн этилгани билан боғлиқ афсоналар бор. Бу тоғ номи ва Ўш шаҳри ҳам қадимда кўпинча Тахти Сулаймон деб аталган.

жойлашган яп-яланғоч, ғадир-будур тошли баланд чўкқидир. Қадимий афсонага кўра, шу ерда буюк Сулаймон дунёнинг бу қисмига қараб туриш учун бир вақтлар ўзининг тахтини ўрнатган эмиш.

Ярим-ёрти афсоналар Сулаймоннинг шу ерда ўлдирилганидан сўзлайди. Холбуки бу Сулаймон шу ерлик авлиё ёхуд қахрамон бўлиб, яҳудий подшоси билан янглиштирилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Теп-текис майдон, безакли мазор ёки кўрғон қоянинг тепасигача бориб, Сулаймоннинг танасини ёпиб туради деб тахмин этилиб, яқинида эса турли айлана туйнуклар бўлиб, улар мўрт тош ва сувлардан жарликлар ҳосил қилиб, у ерда ўзи билан келтирган қора итлар унинг қонини ичиб, танасини ер эмиш. Бу қоя бизгача кўплаб географларнинг диққатини тортиб келган.

Мир Иззатулла: «Тахти Сулаймон Ўш яқинидаги тоғ бўлиб, Сулаймоннинг вазири Асиф Бархийнинг қабри жойлашган. Ўлчами жуда катта», дейди. 1814 йилда бу ерда бўлган россиялик Назаров эса: «Бу тоғларнинг тик қоясининг ўнг тарафида иккита қадимий иморат остида йирик ғорни кўрдик. Йўл бошловчи бизга бу иморатлар Сулаймон тахти деб номланишини айтди. Шундан Осиёнинг бу қисмидагилар бу ернинг Сулаймон руҳи билан боғлиқлигига ишонганидан ҳар йили зиёратга келишади. Бу иморатларда ҳеч кимса яшамайди», деб ёзган.

Аслида бу иморатлар кичкина, унчалик аҳамиятли эмас, кўпи билан бор-йўғи юз йил бурун қурилган бўлса керак. Бобур Ўшга таъриф берганда Сулаймон тахтини эслатмаган. Билишимча, яқин атрофда бошқа қоя бўлмагани учун у Барокўх деб тавсифлаган қоя шу бўлса керак. Бобур ёзади: «Яна бир Ўш қасабасидур. Андижоннинг шарқи жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Ҳавоси хўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида хейли аҳодис ворид бўлубтур. Кўрғоннинг шарқи жанубий бир мавзун тоғ тушубтур, Барокўхга мавсум. Бу тоғнинг қулласида Султон Маҳмудхон бир хужра солибтур, ул хужрадин қуйроқ ушбу тоғнинг тумшугида тарих тўққиз юз иккида мен бир айвонлик хужра солдим. Агарчи ул хужра мундин муртафеъдур, вале бу хужра бисёр яхшироқ воқе бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур. Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била

ўтуб, Андижонга борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудқа мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Бароқўҳ тоғи доманасида шахр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Жавзо отлик. Тоғ тарафидин бир улуғ шахжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари сахни нишеброқ, себаргалик, пурсоя, сафолик майдон воқе бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқулса, ул шахжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур. Фарғона вилоятида сафо ва хавода Ўш чоғлиқ қасаба йўқтур».

Қоя остида улкан боғ, ичкарасида икки-учта кичик масжид эса зиёратчиларнинг хайр-эҳсонидан умидвор зоҳид эшонларнинг қароргоҳидир. Тепаликка элтувчи тор ва тик йўлакдан ўтиб, мозорнинг олдида бунёд этилган тошли ва гиштли йирик сахнга етдик.

Бу ердан бутун водийнинг ҳар бир тарафидаги ажойиб манзара: дарё, шахар, қишлоқларга элтувчи турли йўналишдаги йўллар, паст қоялар бўйлаб тор дара оша ўтувчи дарё, Олой тоғларининг мухташам кўриниши, ундан менга кўрсатишган жанубга ўтувчи турли дараларга гувоҳ бўлдим.

Кошғар чегарасидаги тоғлар ҳам элас-элас кўриниб туради. Айтишларича, Кошғар бу ердан 35 тош<sup>1</sup>, яъни 200 милча узокда бўлиб, отда беш кунлик йўл. Ўш – кўприк тортилган дарёнинг икки тарафида жойлашган йирик шахар. Бир тарафида аҳамиятсизроқ иморат – қалъа, бу томонда катта бозор бўлиб, бозорлик куни бўлганидан, одамлар билан тўла. Ҳолбуки бозорда ўзига хос ёхуд ажойиб нарса кўрмадим.

... Ўш Марғилонга қарашли шахар бўлиб, саркор томонидан бошқарилади.

... Марғилоннинг 30000 аҳолиси бўлиб, баланд девор билан ўралган ҳамда деярли ҳар бир кўчада форсий услубда қурилган, пиёзсимон гумбазлари, олд қисми кошинкор ва ғоятда ганчкор сувоқланган, жуда чиройли кичикроқ мо-

<sup>1</sup> Тош – масофа ўлчов бирлиги. Ўтмишда Ўрта Осиёда кенг ишлатилиб келинган атама. Хукмдорларнинг чопарлари йўл узунлигини ўлчаётганда ҳар бир 8000 кадамга бир тош қўйиб кетишган. Бир тош тахминан 6 км га тенг бўлган.

зорлар ёхуд меҳробсиз сағаналар учрайди. Улар шаҳарга ёруғлик ва кўнгилни очадиган ҳаво беради. Бозор кўчалари Қўқондаги каби, тенаси асосан ёпилганлигидан ёқимсиз ҳидга тўла. Марғилон бурунги муаррихлар томонидан Маргинан деб аталган. Мен бу ерда яна Бобурнинг қизиқарли таърифини келтирмоқчиман: «Яна бир Марғилондур. Андижоннинг ғарбидадур, Андижондин етти йиғоч йўлдур. Яхши қасаба воқе бўлубтур, пур неъмат; анори ва ўруги асру кўп хўб бўлур. Бир жинс анор бўлур, «дона калон» дерлар, чучуклигида зардолу майхушлиғидин андак чошни бор. Самнон анорларига таржеҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб қурутурлар, «субҳоний» дерлар, бисёр лазиздур. Ови қуши яхшидур, оқ кийик ёвуқта бўлур. Эли соргтур ва муштзан ва пуршару шўр элдур. Жангаралиқ расми Мовароуннаҳрда шоеъдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғилонийдур. Соҳиби «Хидоя» Марғилоннинг Рушдон отлик кентидиндур».

... Ун икки мил узоқдаги Девона номли кичикроқ қишлоққа борган яхши деб ўйладим.

Қўрбошига<sup>1</sup> йиғитлар учун одам жўнатувдик, хоннинг мактубига қарамай бирорта ҳам йиғит бермади. Шундан сўнг ўзимиз билан Аравондан ҳамроҳлик қилган йиғитларни биз билан Қўқонга боришга ёлладик. Эндигина жўнаш пайида ҳам эдикки, қўрбошининг кечикиб қолган ўриклар билан дастурхон шаклидаги меҳмондорчилиги келиб қолди. Дастлабки олти мил йўлимиз боғлар ва далалар бўйлаб ёқимли кечди. Аммо ундан кейин буткул сувсиз, қўриқ саҳро оша йиғирма милча юрдик. Биз етган бечора жой – Девона қишлоғи бир неча кулбадан ташкил топган бўлиб, айтишларича бу ерни макон қилган девона ёки дарвешларга мос жой бўлган экан. Яқин теварагида дов-дарахт кўринмас, Марғилон атрофидан келтириладиган сувдан бўлак бир томчи ҳам сув йўқ. Бахтимизга салқин шамоллар эсиб турганидан Қўқонга йўл олишдан аввал тахминан соат бешларгача бу ерда қолдик.

Кун ботиши арафасида ғарбдан эсанган чанг-тўзонли шамолда нафасимиз бўғилай деди. Бу чўл Қўқонни уч та-

<sup>1</sup> Қўрбоши – тарихий ҳарбий атама бўлиб, ўрта асрларда Ўрта Осиё хонликлари ва айрим Шарқ давлатларида дастлаб шаҳарни тунда қўриқловчи миршаб; сўнгра қурол-яроғ омбори мутасаддиси ҳамда қурол-аслаҳа, турли яроқлар ва тўп ясал корхоналари бошлиғи. Шунингдек, Туркистон ўлкасида 1917 йилга қадар бўлган даврда маҳаллий полиция бошлиғи.

рафидан ўраб, Бобурнинг айтишича, Хо Дарвеш<sup>1</sup> деб ай-тилади: «Хўжанд била Кандибодом орасида бир дашт ту-шубтур. Ходарвешга мансубдир. Ҳамиша бу даштга ел бо-рур. Марғинонғаким, шарқидур, Ҳамиша мундин ел борур. Хўжандғаким ғарбидур, дойим мундин ел келур: тунд ел-лари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Хо, дарвеш», «Хо, дарвеш», дей-дей ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ходарвеш дерлар».

... Об-ҳаво очилиб, ой ортда қолгач, соат ўн икки яримда сафаримизни давом эттириб, тун бўйи лой йўллардан юриб, сахарлаб беш яримда Кўқонга етдик. Кун аллақачон исиб, бизга маълум қилишларича, жуда ноодатий вазият – уч кун тинимсиз ёмғир ёққанидан кўчалар ғоят булғанч ва лой эди.

... Менинг саёҳатим кўн жихатдан кўнгилсиз, аммо бут-кул фойдадан холи бўлмади. Бу ердаги маҳаллий қонун-қоидалар ҳақида билимга эга бўлдим. Шунингдек, Россиянинг ўз қўшниларига ўтказаетган таъсир доираси ва хусусиятла-рини билиб олдим.

Кўқон хонлиги бодом шаклидаги водий бўлиб, узунли-ги Маҳрамдан Ўзгангача 160 мил, кенлиги 65 мил бўлиб, барча томонидан тоғлар ва тоғ платолари билан ўралган, Хўжанд яқинидаги кичик чўққили тоғ йўли орқали хонлик-ка вилдиракли арава юришига мослашган ягона йўл ўтган. Қадимдан Довон (хитойча *Да-ван*) ўзининг тоғлари ва да-ралари билан маълум бўлиб, қадимги муаррихлар ораси-да Фарғонанинг унумдор водийси сифатида қайд этилган. Ўзининг серҳосил ерига сувни Нориннинг қўшилиши билан мамлакатнинг тахминан учдан икки қисми бўйлаб жанубга оқиб ўтувчи Сирдарёдан олади. Баланд соҳилларнинг ўртаси берклигидан Сирдарёнинг куйи оқими суғориш учун фойда-сиз. Мамлакат тоғлардан оқиб келувчи кичикроқ дарё ва сой сувлари билан суғорилиб, аммо улар дарёга етмай тугайди.

Сирдарёнинг юқори оқимида суғориш учун кўплаб канал-лар қазилган бўлиб, улардан икkitаси – Хон ва Мусулмонқул каналлари сўнгги даврда бунёд этилган. Жанубга томон тоғлар кўплаб ясси тизмалардан таркиб топган бўлиб, чўққилари 19000 дан ҳатто 25000 фут баландга бўй чўзган,

<sup>1</sup> Хо Дарвеш – Қайроққум чўли (Фарғона водийси).

айниқса Олой ва Кичик Олой тизмалари кўпгина музликлардан иборат.

Уларни илк бор тадқиқ этган Федченко Жанубий Қўқон тоғлари деб ҳам атаган. Бу тоғ тизмалари оралаб Қоратегин ва Кошғарга элтувчи ҳамда кечиб ўтиш машаққатли бўлган бир қанча даралар ўтган. Кендиртов тизмаси эса Қўқон хонлигини шимолдан Россия ерларидан ажратиб туриб, жуда баланд, ғарбий чеккаси оша асосан икки-учта яхши йўллари Тошкентга, бошқаси эса Намангандан Авлиёотага олиб боради. Қўқон шаҳрини ўраб турувчи қумли чўлдан бўлак водийнинг қарийб барча ери унумдор.

... Иқлими Россия империясининг Туркистондаги туманларига қараганда кўпроқ бир маромда; қиши илиқ, қор кам ва кечроқ ёғади. Ёз кунлари Қўқон ва Тошкентдаги ҳароратнинг у қадар фарқи бўлмаса-да, аммо кечалари салқин ва шинам, овир тўшаклар остида ухлаш ҳам ўнғайсизлик туғдирмайди.

Хонликда жойлашган тоғлар минералларга бой. Исфара яқинида ва бир неча шимолий тоғларда кўмир қазилма бойликларининг конлари топилган. Нефть ва нефть қудуқлари кўплаб жойларда, айтишларича, шимоли-шарқий чегаралари, Кетмонтепа яқинида топилган. Айтишларича, мис, кўрғошин ва темир, шу билан бирга сифати паст феруза ҳам топилган.

Унумли тупроғи ва ажойиб иқлими туфайли хонликда қишлоқ хўжалиги гуллаб-яшнаган. Буғдой, тарих ва арпа кўплаб экилиб, охиргиси қуйи павли бўлиб, отларга ем учун ишлатилади. Шоли ҳар ерда беда сингари кўплаб экилса-да, бироқ хонликнинг икки муҳим маҳсулоти – пахта ва ипак асосий экспорт манбаи саналади. Фикримча, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бойлиги жиҳатидан Қўқон Зарафшон водийсидан ҳечам қолишмайди. Унинг имкониятларини кенгроқ тараққий эттириш учун суғориш тизимлари кенгайтирилса, натижада кўшимча ҳосилдор ерлар очилади.

Хонликнинг аҳолиси бир миллиондан кам бўлиб, кескин икки – ўтроқ ва кўчманчи тоифага бўлинади.

... Ўтроқ аҳоли асосан ўзбеклар; аммо Қўқон ва ғарбий вилоятда тожиклар кўп, яна Ўрта Осиёнинг барча йирик шаҳарларида бўлгани каби яхудийлар, ҳиндлар ва баъзан озроқ афғонлар ҳам бор.



... Кўқон хон томонидан мустақил бошқарилар, гарчи турли шаҳарлар ва туманлар беклар ихтиёрида бўлиб, дегарли мутлақ ҳокимиятга эгадирлар. Бутун ҳолатлар бўйича қарор фақатгина хон томонидан қабул қилинади. Ҳаёт ва ўлим масалалари бундан истисно. Ҳокимият бошқарувида асосий масъулият армияга тушади. Улар кўпинча солиқларни тўплаш ва ўзлари учун тақсимлашда иштирок этадилар. Яна хон ҳисобига йиғиладиган бир қанча солиқлар борки, уларга бекларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ; бундан ташқари ўзлари учун йиғилган маблағлар учун хон олдида ҳисоб беришга мажбур эмас, хонга йилида бир-икки марта ҳадялар бериб туришади, холос.

Хоннинг оғир солиқлари аҳолининг норозилигига сабаб бўлиб, кўзғолонлар кўтарилишига олиб келган ҳамда улардан бири муваффақиятли амалга ошган<sup>1</sup>. Маҳаллий аҳоли вакили томонидан 1874 йилда ёзилган мактубда келтирилган парчада норозиликнинг қанчалик асосли эканлиги қайд этилган: «Йўлларни таъмирлаш, хон саройларини қуриш, боғларига ишлов бериш ҳамда каналларни тозалаш учун мамлакатнинг ҳамма қисмидан эркаклар тутиб келтирилиб, ишлашга мажбур этилди. Уларга ҳақ, ҳатто егулик ҳам берилмас, бундан ташқари ярим қишлоқ аҳли ишлашга, қолган қисми эса ҳар бир ишловчи учун икки танга (11 пенс)дан солиқ тўлашга мажбур эди». Қимки қочса ёки тўлашдан бош тортса, қалтакланади.

Илгари аҳолидан ўт-ўлан, қамиш ва бутазор учун солиқ йиғилмас эди. Эндиликда ҳар ким улардан тўпланган ҳосилининг ярмини хонга беришга мажбур. Кейин эса булар саркор томонидан бир хил нарҳда сотилади. Бундан ташқари, қамиш ва бута юкланган ҳар бир арава шаҳарга кириш учун ярим танга ( $2\frac{3}{4}$  пенс), бозорда эса яна бир танга кўпроқ (5,5 пенс) тўлашга мажбур. Зулукдан аввал солиқ олинмас, ҳозир эса хон ҳовуз бўйларида яшовчилардан зулукнинг бир қисми учун расмийларга тўрт чақа (0,5 пенс) тўлашни жорий қилди. Чорва сотилганда одатдаги закотдан ташқари, ҳар бир шохли мол учун хон ҳисобига бир танга, қўйдан эса ярим танга, туядан икки танга, от ва эшакдан эса бир танга тўлаш шарт.

<sup>1</sup> 1873 йилда бошланиб, 1876 йилга қадар давом этган Пўлатхон кўзғолони назарда тутилмоқда.

Импорт қилинган моллардан қирқдан бир ёки 2,5 фоиз миқдордаги закотдан ташқари, қўшимча 5 фоиз нарх хонга тўланиб, у аминана<sup>1</sup> деб аталади. Ипак ва пахта экспорт қилинганда, ҳар бир туя юкидан 10 танга олинади. Бозордаги эркак-аёлларнинг кийим-боши, кўрпа-тўшак ва ипак материаллар ҳамда қимматбаҳо молларнинг ҳар бири учун ярим танга, паст нархдагиларидан саккиздан бир ёки чорак танга тўланади. Хон аскарлари ҳар кеча дўконларни қўриқлаб, бунинг учун ҳар бир дўкон ҳар тўрт ойда икки тангадан ўн тангача ҳақ тўлашади.

Бозордаги буғдойнинг бир чорагидан (180 фунт) тўрт чақа (0,5 пенс) тўлаш шарт. Сабзавот ва қовун-тарвуз, мевалардан оғирлигига қараб бир тангадан уч тангача тўланади. Бу солиқ текжой ёки бозорда сотиш ҳуқуқи деб аталиб, яна унга қўшимча хирож ва таноб (ер солиғи) ҳам бор. Сут, қуюқ қаймоқ ва хоказоларнинг бир косасидан фартинг<sup>2</sup> тўланади.

Ўрдак ёки ёввойи рознинг бозорда сотилган ҳар иккисидан бири хон олади. Уй товукларининг ҳам ҳар бир сотилганидан бир фартинг, ўнта тухумдан эса чақа (0,5 фартинг) олинади. Илгари замонлардан буён лўлиларнинг гуруҳи халқни қулдириб ҳамда маймун, айиқ, эчкиларни кўчама-кўча ва қишлоқларни кездириб, ўйнатиб кун кечирибди. Бу эса уларнинг ҳаёт тарзлари ҳозирда хоннинг қўлига ўтганини билдириб, у учун бир манба бўлиб қолди. Худоёрхон уларнинг орасига ўзининг одамларини қўйиб, ҳайвонларнинг сонини ҳам кўпайтирди. Ҳар бозор куни ҳафтада уч марта йирик шаҳарларда унинг томошачилари бозор оралаб, маймун, айиқ, бўри, чўчка, эчки ва тулкиларни олиб юради. Бунинг учун ҳар бир дўкон тўрт чақадан тўлашга мажбур.

... Хоннинг қизиқчилари ҳам бозор оралаб юриб, уларнинг ишлаб топган пуллари унинг (хоннинг – З. С.) ошхонаси сарф-харажатларига кетади. Масжидга тайинланган имом хонга ўн танга, сўфи беш танга тўлаши шарт. Акс

<sup>1</sup> *Аминана* – XVIII – XX аср бошларида Фарғона, Самарқанд бозорлари ва Бухоро амирлиги ҳудудида чорва ва озиқ-овқат молларини сотувчи кишилардан ундириладиган махсус бозор йиғими. Шунингдек, Ўрта Осиё ҳудудида аминлар фойдасига йиғиб олинган солиқ ҳам аминана дейилган.

<sup>2</sup> *Фартинг* – фартинг, инглиз пенсининг чораги.

ҳолда ҳеч бирига ўзининг ваколатини амалга ошириш учун рухсат берилмайди. Хон мабодо бирор оилада байрам, суннат ёки тўй-ҳашамлигини билгудек бўлса, у ерга ўзининг чолғучиларини жўнатади. Хонадон эгаси уларнинг ҳар бирига тўн, бундан ташқари хон учун икки тилладан беш тиллага (18 шиллингдан 45 шиллингга)ча тўлайди.

Ҳар баҳор Қўқон ташқарисида дарवेशона<sup>1</sup> деган оммавий маросим бўлиб, ҳар бир гуруҳ хонни муборақбод этиши ҳамда унга пул ҳадя этиши шарт. У 100 тилладан 1000 тилла (45 фунт стерлингдан 450 фунт стерлинг)гача миқдорни ташкил этади. Мабодо раҳнамолари буни тўлашдан бош тортсалар, калтаклаб, қийноққа солинади. Агар хон бировга тегишли ер ёки боғни истаб қолгудек бўлса, сотишга мажбурлаб, унинг дастлабки сотиб олинган баҳосини тўларди. Ернинг ҳозирги нархи ёхуд уни яхшилаш бўйича қилинган сарф-харажатларни инобатга олинмас эди. Хонликни тарк этишни хоҳлаган ҳар бир шахс арзнома тақдим қилиб, рухсат учун икки танга тўлар эди. Бу рухсат сўнгра маҳрамга<sup>2</sup> тақдим этилиб, у яна бир танга олар, йўлнинг ҳар бир бекатида эса қўшимча солиқ тўлаш шарт эди. Ўт-ўлан, шох-шабба, зулук, шу билан бирга яйловлардан олинадиган солиқлар ойига 1,5 пенс. Ҳар бир йирик шохли чорвадан олинадигани Сиддик Қўйчига юклатилган бўлиб, у ҳар йили хонга 20000 тилла (9000 фунт стерлинг) тўлайди. Хирож ёхуд ҳосил солиғи йилига 300000 чорак (миллион бушель) буғдойни ташкил қилиб, хон томонидан сотилади.

Ҳар бир туманда бунинг учун махсус амалдор бор. Шахрихон тумани 9000 чорак, Балиқчи 100000 чорак, Сўх

<sup>1</sup> Дарवेशона – Ўрта Осиё халқлари орасида баҳор фаслида ўтказиладиган тадбир. Тарихий маълумотларга кўра, ҳар йили баҳор фаслида қишлоқларда ва шаҳар маҳаллаларида 2–3 киши уйма-уй юриб, пул ёки озиқ-овқат тўплашган, сўнгра бирор кишининг ҳовлисида ёки масжидда овқат иштириб, бутун маҳалла билан баҳам кўришган. Бу маросим бирор офат бўлганда (касаллик тарқалганда, очарчилик бошланганда) ундан халос бўлиш ёки деҳқончиликда мўл ҳосил тилаш ва бошқа ниятларда Аллоҳдан мадад сўраш мазмунида ўтказилган. Мазкур маросим дарवेशлар одатига ўхшаб уйма-уй юриб озиқ-овқат йиғин билан боғлиқ бўлгани учун дарवेशона (дарवेशларга ўхшаб) деб ном олган. Дарवेशона маросими жанубий ҳудудларда (ҳозирги Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд вилоятларининг баъзи қишлоқларида) далаларга, тоғ ёнбағирларига чиқиб ўтказилган ва у деҳқонларнинг экин-тикин бошлангидан олдинги ўзига хос сайли сифатида уюштирилиб, ҳозиргача сақланиб қолган.

<sup>2</sup> Маҳрам – Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида сарой амалдорларининг ёзишма ишларини бошқарган лавозимли киши ва унинг мансаби.

14000 чорак, Норкент эса 12000 чорак ва ҳоказо. Таноб ёхуд боғлар, мевазорлардан олинадиган солиқ 60000 тилла (18000 фунт стерлинг)ни ташкил этади. Сирдарёда Балиқчи билан Чилмаҳрам ўртасидаги ерларнинг божи саркорга тегишли бўлиб, бозорлардаги жойларнинг сотуви, никоҳларни қайд этишдан келади. У ярим тилла (4 шиллинг 6 пенс)ни, мерос ва туз солиғи қирқдан бирни ташкил этади. Саркор булардан хонга йилига 20000 тилла (9000 фунт стерлинг) тўлайди.

Мамлакат аҳолиси ва кўчманчи уруғлари учун закот йиғиш чоршибошига юклатилган бўлиб, 11000 тилла (4850 фунт стерлинг)дан иборат.

Савдогарлардан олинадиган закотни меҳтар тўплаб, 35000 тилла (15750 фунт стерлинг) тўлайди. Хон томонидан қурилган карвонсаройлар ва дўконлар мингдан ортиқ бўлиб, Исой исмли киши томонидан бошқарилиб, хазинага 30000 тилла (13500 фунт стерлинг) даромад келтиради. Пахта ва даллоллардан олинадиган солиқ 10000 тилла (4500 фунт стерлинг), ёғ-мойжувоз, буғдой дўконлари, ипак, хашак, сутқатик бозорлари 50000 тилла (2250 фунт стерлинг) келтиради. Никоҳлар ва диний маросимлардан олинадиган йиғимлар ҳам 5000 тилла келтиради.

Худоёрхон Кўқонни миллион фунт стерлинглик молдунёси билан ташлаб кетгаидан ажабланмаса ҳам бўлади. Тахтдан кетгач, Оренбургда дабдабали кечалар уюштириб, ўша ерда истиқомат қилмоқда<sup>1</sup>.

Фақатгина солиқлар эмас, балки бошқа муносабатларда ҳам хон мустабид ҳоким саналади. Унинг ҳузурида на яхши фазилатли кишилар, на уларнинг ҳаётлари хавфсиз эди. Ёшлигида анча ахлоқсиз бўлиб, 1853 йилда ўзининг бош вазири Мусулмонқулни қатл этгач, у қотилга ҳам айланди. Ўзининг қонида қипчоқ қони бўлишига қарамай, 20000 қипчоқни оммавий қирғин қилгани боис, мамлакат аҳлининг унга нафратини кўзғатди. Кўқонликларнинг рус маъмуриятини ёмон кўришининг сабабларидан (камида шундай ишониларидан) бири – уларнинг ёрдамида Худоёрхон тахтни тутиб турганлигидир.

<sup>1</sup> Пўлатхон кўзғолонини бостира олмаган Худоёрхон барча хазинани олиб, К. Кауфмандан ҳарбий ёрдам олиш учун Тошкентга қочган, сўнгра Оренбургга сургун этилган.

## БУХОРО

*Самарқанддан Шаҳрисабзга – Тоғдан ўтиш –  
Китоб – Бекнинг қабулида –  
Меҳмондўстлик ва кўнгилочарлик – Шаҳар –  
Кекса бек – Бозор – Шаҳрисабзнинг замонавий тарихи –  
Чироқчи – Қарши –  
Унинг пайдо бўлиши ва савдо-сотиғи – Амирнинг ўғли –  
Қарши чўли – Амирнинг кўнимгоҳи –  
Ҳазрати олийлари билан учрашув – Бухоро –  
Шаҳар – Бозор – Тижорат аҳамияти –  
Таниш-билишларим – Чоржўй сафарига омадсиз уриниш –  
Баҳоддин қадамжоси – Кармана –  
Амирнинг суюкли ўғли – Зиёвуддин –  
Каттакўрғон*

Менинг Бухорога саёхатим Қўқондагига таққослаганда ҳар томонлама тубдан фарқ қилди. Мамлакат у қадар чиройли бўлмаса-да, аммо у қадимийроқ ва янада мукамал ажойиб цивилизация изларини намойиш этиб турарди. Аҳолиси илтифотли ва хушахлоқ, шу билан бирга одамлари содда эмас, балки бирмунча устомон экан. Менинг барча истагим бажо келтирилар эди. Мен чет эллик айғоқчига ўхшамасдим ва агар таҳқир бўлмаса, бепарволик билан мурожаат қилардим, аксинча, энг ками сиртдан шарафли меҳмон саналиб ҳамда қабул қилиниб, кўнгилочарликлар қилдик. Албатта, бухороликлар меҳмондорчилик қандай бўлишини билишар ва унинг энг ажойиб намуналарини менга намойиш этишди. Буларни кўриб, уларнинг русларга бўлган ҳақиқий муносабатлари қўқонликларникидан фарқ қилмаслигининг гувоҳи бўлдим. Аммо бу турлича кўринишда эди. Қўқонда у тўнг ва ҳурматсизлик тарзида бўлса, Бухорода муомала дипломатиянинг барча позик кўринишига мос келар эди.

28 июль душанба куни генерал Абрамовнинг Китоб, Шахар<sup>1</sup> беклари ва амирга ёзган хати билан Самарқанддан Бухорога отландим. Тоғли йўл ғилдиракли аравалар учун ноқулай бўлганлиги сабабли, юкларимни икки ғилдиракли Бухоро аравасида узоқроқ бўлган айланма йўл – Жом йўналиши орқали бир кун олдин жўнатиб юборган эдим. Ўзим билан тилмочим Андрей ва Тошкентдан Конусбай исмли қозоқ йигити, юкларга қараб юриш учун эса баланд, озғиндан келган ҳамда ялқовроқ эроний йигитни олган эдим. Менга яна Самарқандга Китоб бегининг топшириғи билан генерал Абрамов хузурига келган Китоб қўрбошиси Абдурахим ҳам ҳамроҳ бўлди. Ўн олти мил масофа юрганимиздан сўнг Қоратепа қишлоғига етиб келдик. Бу ерда қишлоқ бошлиқлари масжид боғига чодир тайёрлаб қўйишган экан. Тез орада кўк чой билан палов тановул қилдик. Қоратепа кичик қишлоқ бўлиб, Самарқанд тоғ тизмасининг орасида жойлашган, аввалдан Шаҳрисабз томонидан бўладиган босқинларнинг олдини олиш учун бу ерда қалъа қурилган. Ҳозирда у буткул аҳамиятини йўқотиб, эҳтимол мингтача аҳолини сифдирар.

... Биз Тахтақорача<sup>2</sup> довонининг чўққисига етгач, катта ялангликка чиқдик. Бу ернинг баландлиги денгиз сатҳидан 5200 фут. Отларимизга дам бериб, ўзимиз эса теварак-атроф манзараларини томоша қилдик. Айниқса, кўз ўнгимизда ястаниб ётган Шаҳрисабз водийси, ортимизда эса Ҳисор тизмасининг қорли чўққилари бизни лол қолдирди. Бу ердан Китоб, Шахар ва ҳатто Яккабоғ ҳамда Чироқчи атрофидаги қишлоқлари билан ҳам яққол кўриниб, шаҳарлардан кўра кўплаб истироҳат ва мевали боғлари бор ўрмонларга ўхшаб кетарди. Шаҳрисабзнинг маъноси «яшил шаҳар» деганидир.

... Қоратепадан чиқиб, тўрт соат ўтгач, биз асосий чўққидан ўтиб, тепаликлар оша чанг, машаққатли йўлга чиқиб, Бухоро заминига кириб келганимизда Китоб беги томонидан юборилган йигирма кишилик кузатиб боровчи қўриқчилар гуруҳига дуч келдик. Уларнинг бошлиғи қўлини кўксига қўйиб, сўнгра менинг қўлимни сиқиб, «омонмисиз» деди (мусулмон бўлмаганлар билан сўрашганда ишлатиладиган

<sup>1</sup> Бу ва кейинги ўринларда Шахар деганда Шаҳрисабз назарда тутилган.

<sup>2</sup> Тахтақорача – Зарафшон тизмасидаги довон. У орқали Самарқанддан Китоб ва Шаҳрисабзга қарвонлар катнаган. Ҳозир ҳам қисқа йўл сифатида фойдаланилади.

ибора) ва шу заҳоти менинг соғлигим, сафарим ҳақида узок сўрай кетди. Чопарлар жўнатилгач, биз шошмасдан саккиз мил узокдаги кичик Қайнар қишлоғига қараб йўлга чиқиб, тушда у ерга етиб келдик. Қайнар асли том маънодаги қишлоқ бўлиб, қишки кўнимгоҳ. Ёзда эса барча аҳолиси яйловларга чиқиб кетар, қишлоқ эса хувиллаб қоларди. Қайнар «қайнамоқ» сўзидан келиб чиқиб, қишлоқда бир неча қайноқ булоқлар борлиги билан изоҳланади.

... Тезда бутун водий ва Қаршигача ҳаёт ҳамда унумдорлик ато этувчи Қашқадарё дарёсига етиб келдик. Бирок олдинда биргаликда Шахрисабзни ташкил этувчи эгизак шаҳарлар – Китоб ва Шаҳарни ўраб турган *чим деворга*<sup>1</sup> дуч келдик. Дарвоза ичкарасида боғлар ва мевазорлар бўлиб, бироздан кейин ҳақиқий шаҳар деворига етиб келдик.

Китоб Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларидан унча фарқ қилмайди. Қинғир-қийшиқ кўчалар, пахса уйлар, айни сувли ариқлар ва ўша одамлар. Кўчалар, айниқса бозор оралаб ўтаётганимда мени ҳамма тик туриб, имо-ишоралар билан саломлашиб қаршилар, бу нафақат ҳурмат юзасидан, балки чин кўнгилдан эди.

... Кечга яқин менинг расмий ташрифимга бекнинг қабули тайёр эканлигини хабар беришгач, отда аркка жўнадим. Арк сунъий тикланган катта тепаликда бўлиб, атрофи пахса деворлар билан ўралган, ичкарида иккита катта, кенг сарой ва бир неча уйлар мавжуд эди. Бухоронинг сарой одатига кўра, менга тепаликнинг қўйи қисмида отдан тушиб, пиёда юришим кераклигини айтишди.

Тепада турли расмийлар туришар, кўча четларида аскарлар кўшни кўчалардаги каби саф тортган, мен ўтаётганимда ҳарбийлар салом бериб, мактаниш учун карнай-сурнайлар чалишар, мендан кейин катта оломон уларни сиқиб кўярди. Биринчи ҳовлига киришдаёқ мени бек – Абулғаффор кутиб олди. У дархол қалтираб турган кўлларини самимият билан узатиб, менинг, сўнгра генерал Абрамовнинг соғлигини сўрай кетди. Кейин эса мени қабулхонаси – шифти тўқ нақшинкор ва деворлари турли мураккаб нақшлар билан ишланган кенг меҳмонхонасига бошлади. Абулғаффорбек истарали, эллик

<sup>1</sup> *Чим девор* – ажриқ билан бирга палахса-палахса қилиб кўчирилган ер қатламидан бунёд этилган девор.

беш ёшлар чамаси, соқолининг ярми оқарган ва маълум даражада зиёли инсонлиги аниқ кўриниб турар эди. Унинг отаси бу даврда анча қариб қолган, Бухорода олий мансабларда бўлиб, амирнинг бош маслаҳатчиларидан бири эди. Қўрбошининг уйида ўтирганимиз – устига бир хил қизил мато ёпилган курсилар мендан сўнг бу ерга келтирилганини кўрдим.

Тўқ яшил шойидан оддий тўн кийган бек дўстона оҳангда ташрифим, нима учун келганимни сўраб, Бухорога қайси йўл билан етиб олишим ва шу тариқа гўзал мамлакатни томоша қилишимни айтди. Унинг ҳам мен учратган бошқа одамлар сингари Америка ҳақида тасаввурлари бўлса-да, анча мужмал эди. Фикрича, Америка Бухородек ҳудудни эгаллаган бўлиб, одамлари пахта етиштириш билан шуғулланар эмиш. Бек яна бир бор мактов ва хол-аҳвол сўрагач, уйда менинг яна бир кун қолишимни сўради. Холбуки, менга чопар жўнатган Шаҳар бегига кейинги кун унга ташриф буюришга ваъда бериб қўйгандим. Кетиш олдидан менга тўқ қизил рангли чопон ҳамда Россияда рухонийлар киядиган ва аниқ ўша мамлакатдан келтирилган тилларанг мато совға қилди. Таржимоним ва йигит ҳам ҳар бири чопонли бўлишди. Эшикда мени юганига олтин югуртирилган, тўқилган эгаржабдуқли жуда ажойиб от кутиб турарди. Гарчанд бегона отда тик қияликдан тушишни ўйлаб, диққатим ошса-да, ҳурмат юзасидан унга минишга мажбур эдим. Эгар ва аслаҳаларини ечгач, унинг арғумоқ эканлиги, анча касалманд, эҳтимол тахминан уч фунт стерлинг туришига амин бўлдим.

Тушликдан сўнг раққос болалар томошаларини намоёиш этишди, аммо уни яна бир бор кўришга иштиёқим йўқлиги учун улар менинг меҳмоним билан шунчаки гурунглашиб ўтиришди. Мени қабул қилганларга икки-учта *масхарабоз* ёхуд маҳаллий қизикчиларни чақиришга рухсат бердим. Уларнинг кеч тунгача қабиҳ ҳаёт ва ҳайвонларни ҳажв қилган қизикарли чиқишлари биз томошабинларнинг доимий гулдурос кулгиларига сабаб бўлди.

Тун салқин бўлди ва мен тонгга қадар қотиб ухладим. Нонуштадан сўнг Андрейни бек хузурига ҳадялар – тўнлик учун яшил атлас мато, бир қути ажойиб печенье ва бир қутича ширинликлар билан жўнатдим. Бек уни бир-



оз вақт суҳбатлашгани олиб қолиб, менинг императорга қариндошлигим борми-йўқлигини сўрабди. Ҳолбуки америкалик эканлигимни билар, ҳар ҳолда мени ҳалигача рус деб ўйлаган, чоғи. Бироздан сўнг у хабарчи йўллаб, мендан генерал Абрамовга хат ёзиб, унга яхши кутиб олинганлигимни айтишимни сўраб, мактубни ўзи жўнатишини айтибди. Яна у кексайиб, кўзлари хираланиб қолганини айтиб, иккита кўзойнак ҳам сўрабди. Бу илтимосни бажонидил адо этиш имконим бор эди. Камина бозорга чиқдим, аммо бозорлик куни бўлмаганидан у чиқдан ҳам бўм-бўш, ҳарорат эса соясалқинда Фаренгейт бўйича 96 даража<sup>1</sup> ташкил этиб, ортга – уйга қайтганимдан жуда мамнуи бўлдим. Уйга Шаҳар бегининг бошқа бир чопари келган бўлиб, бекнинг мени қабул қилиши учун барча ҳозирликларни кўриб қўйганлиги, агар шу куни ташриф буюрмасам, ранжиши мумкинлигини етказди. Мен билан суҳбатлашни учун кўплаб одамлар келди ва улардан бири бу ерда Россия истило этгунига қадар шаҳар ҳукмдори бўлган ва бухороликларга топширилган Жўрабек ҳақида сурингириб қолди. Кейинроқ Жўрабекнинг ўртоғи келганлиги ҳақидаги дув-дув гаплар тарқалиб, машхурлигидан халойиқ мени астойдил кўришни истаганларига сабаб бўлган экан.

Бекка кетаётганлигим сабабли узр сўраб одам жўнатдимда, мен билан учрашишга келган одамлар билан хайр-хўшлашиб ва албатта зарур совғаларни бергандан кейин, жануби-ғарбга томон олти мил узоқликдаги Шаҳар томон отландим. Қўрбоши ва миршаб мени Китоб ва Шаҳар ўртасидаги энг сўнги масжидга қадар кузатиб қўйишди.

Экин-тикинли кенг боғлар ва четларига айлана қилиб дарахтлар экилган далаларни кечиб, чегарада Шаҳар бегининг жияни ва ҳаммаси бир сидра давлат чакмонлари билан кийинганлар томонидан одатдаги мактов ва ҳол-ахвол сўраб кутиб олиндим. Олдимизда иккита чопқир бўлиб, одатга кўра улар юқори мансабдаги кишиларнинг отларидан бурун чопиб юрувчи одамлар ҳисобланади. Мен ҳам от чоптириб улардан ўзишга, бошқалар ҳам мендан ўрнак олиб ҳаракат қилса-да, ҳеч биримиз улардан ўзиб кетолмадик. Шаҳарга

<sup>1</sup> *Фаренгейт* (ҳароратни ўлчаш бирлиги) бўйича 96 даража Цельсий ўлчовида 38 даражани ташкил этади.

етиб келгач, халойиқ шунчалик кўп эдики, бир неча одамлар қўл чўзар, кўплар, айниқса яхудийлар таъзим қилиб русча «Здравствуйте», яъни «Ассалому алайкум» дейишар ва ҳиндлар ўта мулозамат қилишарди. Қалъа яқинида талотум шунчалик катта эдики, уларни ортга доимий тисараётган миршабларга тартибни сақлашларида қийинчиликлар туғдирарди. Келишим ҳақида олдинроқ хабар берилганидап, бутун шаҳар мени кўришга шу ерда тўпланган ва шубҳасиз, улар мени, мен уларнинг кўнглини яйратдим.

Бекнинг шошилинич истагига кўра мени унинг саройига бошлашди. Сарой дарвозасига етганимда карнай чалиб кутиб олишди. Уларнинг олдидан ўтгач, бироз юриб кенг очик майдонга чиқдим. Бу ерда уч юз – тўрт юз нафар аскар саф тортишган, яна улкан ноғора, карнай зарбидан ва замбараклардан ўқ отиб, салют беришганидан лол қолдим. Бизни иккита юзбоши<sup>1</sup> кутиб олди. Улар кашмир матосидан тўн кийиб, кумушдан маҳорат билан ясалган камар тақиб олишган эди. Отдан тушиб, улар билан бирга Темур қурган мухташам Оқсарой харобаси ёнидан ўтдик. Бу ёдгорликнинг иккита катта бўлаги қолган бўлиб, у мустаҳкам катта ғишлардан қурилган, мовий ҳамда оқ кошинланган арабескалар, йирик форсий ва арабий ёзувлар билан безатилган эди.

Сарой ичида мени бек Абдулкарим девонбеги<sup>2</sup> кутиб олди. У нимжон киши бўлиб, қўллари қалтираб турарди. Мен бир томонда, сўл тарафимда бек иккита юзбошиси билан, таржимон эса бизнинг ўртамыздан чеккароқда саройнинг бир ёнидаги сатҳи бўйлаб чўзиб тўшалган катта гиламга ўтирдик. Мен бекка генерал Абрамовнинг мактубини бердим. Бек уни ўқиб бериш учун мирзани чақирди. У суҳбатлашишни жуда хуш кўрадиган, мен ҳақимда ҳамма нарсани билишни истовчи кўринар ва мендан генерал Кауфман билан кўришаманми, кейин қаерга боришим, Санкт-Петербург, Американинг қанча узоқлиги ва бошқа кўплаб шу каби саволлари орасида Хивани руслар хонга қайтариб беришгани ростми, деб сўраб қолди. «Ҳозир, – деди у. – руслар Хивани эгаллашди. Улар им-

<sup>1</sup> Юзбоши – ҳарбий унвон, юз нафар аскар бошлиғи. Юзбоши бевосита мингбошига бўйсунган. Юзбошига ҳарбий юришлар пайтида алоҳида чодир, турли қурол-яроғ ва 10 та қўшимча от берилган.

<sup>2</sup> Бухоро амирлигида девонбеги молия ва хўжалик ишларини олиб боровчи мансабдор шахс бўлган.

кони етган барча шаҳарларни забт этишди. Чамамда, улар эгаллаши учун Англиядан бошқа ҳеч бир жой қолмайди. Бу ҳақда бирор нима эшитганмисиз?» Мен бунга жиддий жавоб қилдим. Холбуки, руслар Хивадек йирик шаҳарни мақсад билан, зудликда истило этишга киришмаганлиги боис, ҳали у Худонинг паноҳида, ҳамма нарсалар бўлиши мумкинлигини тушунардим. Мен бу саволдан қисман ажабландим ҳам. Кейинчалик эшитишимча, Абдулкарим амирнинг собиқ муаллими бўлишига қарамай, ўша даврда унга нисбатан душманона кайфиятда бўлган, мендан кўпинча бу ерларда ишлатиладиган кинояни яшириш йўли орқали сўрашининг маъноси – русларнинг Бухорога ҳужум уюштириш ниятини билиш учун эди.

Шу аснода ўттиз хилдан ортиқ таомлари билан дастурхон безатилиб, олий навли кўк чой келтиришди. Паловдан ташқари ҳар хил усуллар билан тайёрланган ва бу ерда оммавий саналган бир неча таом – турли хил гўштлар ва узум баргидан пиширилган шўрвани илк бор татиб кўрдим.

... Шаҳардаги таомлар Ўрта Осиёда мен кўрганларимнинг энг сараси эди.

... Бир неча расмийлар билан отда ва йўл очиб бориши учун йўлбошчи билан бозор томон юрдик. Бахтимга ўша куни бозорлик (бу ерда пайшанба) куни эди. Шу сабабли бутун шаҳар, айниқса бозор одамлар билан лик тўла эди. Пахта ва ипакдан ажойиб ҳамда бошқа майда маҳсулотлар сотиладиган доира шаклидаги марказидан йўлаклари бўйлаб тизилган бинони ҳисобламаганда, бозор аввал кўрганларимга ўхшар, ҳар бир савдо аҳли ўзининг шахсий жойига эга эди. Бу ерда салла учун нафис муслиндан бошқа ҳеч қандай инглиз молини топа олмадим. Гарчи савдода маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг фабрика моллари мўл бўлса-да, аммо рус матолари, пахтадан тайёрланган маҳсулотлар, чит ҳам жуда кўп эди. Аёллар ягона шу ер учун хос бўлган ипакдан чордана каштали қилиб тикилган дўппиларни кийиб олишган эди. Жанубий дарвозадан чиқиб бироз юрилгач, от бозори жойлашган. Одамлар жуда ширинсухан, айниқса яҳудийлар ўта хушмуомала.

... Бир масжиднинг боғидаги чойхонада турли кийим-бошли савдогарлар ва бошқа маҳаллий одамлар ерда чой ичиб ўтиришар, болалар эса уларга чой таширди. Биз ҳам икки ариқ ўртасидан жой олдик. Бир зумда атрофимизни

қизиқувчан одамлар ўраб олишди. Миршаб менга бир неча жонглёр (кўзбойлоғич)ларни таништирди. Уларнинг бири ўргатилган илон билан томоша кўрсатса, бошқаси оловни, пичокни оғзига ютарди. Яна бири ўмбалоқ ошиб, тирсак ва тиззаларига боғланган қатта пичоқлар билан бошқа жисмоний санъатларини намойиш этишарди.

Шаҳарда тўқсонга масжид ва учта мадраса бўлиб, аҳолиси 20000 атрофида. Китоб эса кичикроқ бўлиб, 15000 аҳолиси бор. Шаҳар ва Китоб битта девор билан ўралган, илгарилари бу ер Кеш деб, аммо ҳозир бу иккиси биргаликда Шаҳрисабз (у аниқроғи *Шаҳр-и-сабз* ёки ҳатто *Шаҳр-сабз* деб ёзилиши тўғрироқ. Кўпинча Шаҳрисабз деб талаффуз қилинади. Китоб сўзининг маъноси «Китоб», Шаҳар эса «шаҳр»дан келиб чиқиб, «шаҳар» дегани, аммо бу номларнинг айтилиши доимо қийинроқ. Китоб, эҳтимол «об», яъни «сув» сўзининг қўшилишидан келиб чиққан бўлиши мумкин) деб аталади. Бобур шаҳарни қуйидагича таърифлайди: «Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йиғоч (фарсанг) йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб бўлур учун Шаҳрсабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилуриға кўп саъй ва эҳтиомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуг пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун икки кичикроқ пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичиккич тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро токидин бу бийикрактур. Яна Кешта мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири андадур. Чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни – ўқ ихтиёр қилди».

Бу ном Бобур замонидан бурун боғларининг кўплигидан берилган. Кешда таваллуд топган Темур дастлаб уни ўз пойтахти қилишни ният қилган, бироқ Самарқанднинг кўплаб диққатга сазовор жойлари ҳисобига ундан воз кечган. Аввал айтганимдек, *Оқсаройдан* ташқари бу ерда Темур қурдирган

иншоотлар сақланиб қолмаган. Сарой маҳобатли бўлиб, ҳар ҳолда юз ёки икки юз йилча бурун одатий шаклдаги ганч билан қопланганлигини ёғоч устунларига ўйиб ишланган нақшлардан билиш мумкин.

Бу ернинг аҳолиси мени ўзининг илиқ самимияти билан қабул қилганлиги учун ҳам Бухоронинг бошқа шаҳарларидан кўра яхшироқ таассурот қолдирди. Яшаш шарт-шароитлари бу ерда хонликнинг бошқа ерларидан кўра ўзгача. Қулчиликка рухсат берилмайди. Шаҳрисабз ҳам Мағён, Фароб ва бошқа кичик бекликлар сингари ярим мустақил. Бухоро амири билан ерга эгалик муносабатларида баъзи бир ишларни кўради, холос. Бутун Ўрта Осиё эҳтимол ҳеч қачон келиб чиқиши жихатидан бир бошқарувга мансуб бўлмаган. Чингизхон босиб олган ҳудудларини удел<sup>1</sup> шаклида ўзининг ўғиллари ўртасида бўлиб берган ва бу тизим кейинроқ доимий сақланиб қолган. Бобурнинг «Эсдаликлар»идан<sup>2</sup> унинг замонида ҳам бу бошқарув тизими ўз кучида қолганлигини кўришимиз мумкин. Билишимизча, Бухорода бу тизим яқин пайтгача амал қилган. Удел тизими вилоятларнинг мустақиллик учун ҳаракат қилишларига таъсир кўрсатар, кўп ҳолларда у амалга ҳам ошар эди.

Бу ҳол Шаҳрисабзда ҳам рўй бериб, Бухоронинг амалдаги сулоласи мамлакатни бирлаштириш учун зўр берар ва чекка қисмларидаги бекликларнинг ярим мустақиллигини инкор этиб келар эди. Шаҳрисабз билан бунинг уддасидан чиқиш мушкул, унинг серҳосил водийсини Бухоро тарафдан чўл, Самарқанддан тоғ тизмаси, доvonлар ажратиб турар ҳамда қулай мудофаа вазифасини ўтарди. Ўтган асрнинг ўрталарида шиддатли курашлардан сўнг, Бухоронинг муваққат ҳокими Раҳимбий<sup>3</sup> Шаҳрисабзда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, беш йил давомида уни тутиб туришга муваффақ бўлади.

... Асримизнинг бошларида Шаҳрисабзнинг таниқли ҳукмдорларидан бири Дониёр оталиқ бекликни 1811 йилдан

<sup>1</sup> Удел – ер эгалиги шакли. Ўрта асрларда Шарқ мамлакатлари, шунингдек, Ўрта Осиё ва Эронда ҳам кенг тарқалган ҳамда иккё ёки сўюрвол деб аталган.

<sup>2</sup> «Бобурнома» назарда тутилмоқда.

<sup>3</sup> Раҳимбий, Муҳаммад Раҳимбий оталиқ (1709–1758) – мангитлар сулоласининг асосчиси, қушбеги, Бухоро хони (1756–1758). Муҳаммад Раҳимбийнинг ўғли. 1756 йилда Бухоро тахтига расмий равишда хон бўлиб ўтиргач, мангитлар сулоласининг ҳукмронлиги бошланди.

1836 йилга қадар йигирма беш йил валинеъм<sup>1</sup> унвони билан бошқарди. Мир Хайдар<sup>2</sup> ва унинг ўғли Насрулланинг ҳар иккиси ҳам бекликни эгаллашга ҳаракат қилса-да, Дониёр томонидан бўлган қаршиликка дуч келиб, чекинишга мажбур бўлишган. Дониёрдан кейин икки ўғли – Хўжақул Шаҳарни 1836 йилдан 1846 йилгача бошқарган бўлса, Бобо додхоҳ ҳукмронлик қилган даврда эса Китобга зарба берилди. Оғанилар ўртасидаги низолар авжга чиққанидан фойдаланган Насрулла янги ҳужумларни бошлади. Аммо унинг кўшини келгунга қадар Хўжақул кичик укасини Китобдан суриб чиқариб, бухороликларнинг ҳужумини даф қилди. Бундан дарвазаб бўлган Насрулла йилда икки марта Шаҳрисабзнинг экинзорларини харобага айлантириш учун ўзининг отлик кўшинини жўнатар ва уларнинг ҳар бири келгуси ҳужумгача сулҳ билан яқунланарди. 1846 йилда Хўжақулнинг ўлимидан кейин Китоб унинг укаси Искандарга, Шаҳар эса ўғли Ашурқули бекка ўтди. Искандар валинеъм мақомини олиб, 1856 йилгача уни сақлаб турди.

Ўн йил давом этган курашлардан сўнг Насрулла Шаҳарни дастлаб қамал ва очликка дучор қилиб, ишғол қилди. Искандар Китобда мустаҳкам ўрнашишга уринса-да, аммо тез орада амирга маълум шартлар эвазига таслим бўлди. У оиласи билан Бухорога жўнатилиб, хайрихоҳлиги учун Қоракўлнинг йиллик даромадини олди. Амир Насрулла шу тариқа Искандарнинг энг гўзал синглиси, эндиғина турмушга чиққан Ойим Кенагасни қўлга киритди. Унинг эри Чоржўйга жўнатилиб, Шаҳрисабзнинг асосий сулолалари Чоржўй, Қарши ва бошқа жойларга кўчиб

<sup>1</sup> Валинеъм шаклида берилган мазкур унвон аслида арабча *вали ан-ни'ами*, *вали ан-ни'ам* сўзларидан олиingan бўлиб, *муруват кўрсатувчи*, *муҳтожларга ёрдам берувчи*, *валинеъмат* маъноларини англатади. Ўрта Осиёда бу атама мустақил вилоятларнинг ҳукмдорларига нисбатан унвон сифатида ишлатилган. Хусусан, Шаҳрисабз (Шаҳрисабз беклиги)нинг ҳукмдорларини шундай аташган. Қаранг: Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Труды Института истории, археологии и этнографии Академии наук Таджикской ССР. Т. XXV. – Сталинабад, 1954. – С. 4; Бартольд В.В. Коканд. Сочинения. Т. III. – Москва: «Наука», 1965. – С. 363.

<sup>2</sup> Хайдар, Амир Хайдар (1778–1826) – Бухоро амири (1800–1826), Амир Шоҳмуроднинг ўғли, Дониёлбий оталиқнинг невараси. Оғаси томонидан Қарши вилоятига ҳоким қилиб тайинланган ҳамда унинг вафотидан сўнг, Бухоро амирлиги тахтига ўтирган. Бухоро амирлигида вужудга келган кескин сиёсий вазиятни юмшатишга ҳаракат қилиб, айирмачилик кайфиятларини намоен қилган Шаҳрисабз, Китоб, Ургут бекликлари, Миёнокол ва Самарқанд ҳокимларига қарши жанглар олиб боришга мажбур бўлган.

бориб, ўришиб қолишди. Насрулла тўрт йилдан сўнг 1860 йилда, Искандар ва унинг оила аъзоларининг барчасини, жумладан ўзининг хотини, яъни Искандарнинг синглисини эхтимол, қасос ўчи ва рашк туфайлидир, қатл этишга амр қилганидан бирозгина кейин вафот этди.

Амир Насрулла вафотидан бироз ўтгач, Шахрисабз унинг ўғли Музаффар(иддин)га қарши бош кўтарди ва кенагас<sup>1</sup> урувидан иккита вакил – Жўрабекни Шаҳар беги, Ҳакимни эса Китоб беги этиб кўтаришади. Бунга жавобан Шахрисабзга хужум уюштирган амир Кўкон хони Маллахоннинг мамлакатга бостириб кириши ва Ўратепани эгаллаб, Жиззахга хужум бошлаши сабаб камални бекор қилади ва сулҳ шартномасини тузади. Беклар амир томонидан олий даражада тан олиниб, улар ҳар йили амирга совға-салом жўнатиб, зарурият туғилганда ўз кўшинлари билан кўмаклашишга келишади. Бироқ амирнинг бекликлар ички ишларига аралашшига изн берилмайди.

Бундайин дўстона муносабатлар 1866 йилда бухороликларнинг тартибсизлиги натижасида Иржар яқинидаги жангда руслардан мағлубияти оқибатида узилди. Ўшанда бир қанча кўчманчи ўзбеклар ўзларини ёппасига талон-тарожликка уришди. Амир Самарқандда яшириниб, Бухорода ўзини кўрсатишдан қўрқди. Чунки унинг жияни Сайидхон манфаати учун кучли гуруҳлар қўлларига қурол олишди. Охир-оқибат амирнинг тарафдорлари ҳокимиятни қўлга олгач, Сайидхон ва мағлуб бўлган исён йўлбошчилари Шахрисабздан паноҳ топдилар. Уларнинг баъзилари афв этилиши ваъда қилиниб қайтарилган бўлса-да, аммо унга амал қилинмади. Шу сабабдан Жўрабек амирга Сайидхонни топширишни рад этиб, барча хужумларга муваффақиятли қаршилик кўрсатди. Ниҳоят амир сулҳ тузиш маъқуллигини тушуниб, ҳар бир бекка 10000 танга тўлаб, қўшимча Жўрабекка додхоҳ шарафли унвонини берди.

Шахрисабз мустақиллигига охирги зарба руслар томонидан берилди. 1870 йилнинг ёзида Абрамовнинг Искандарқўл экспедицияси даврида унинг йўқлигида талончилар гуруҳи

<sup>1</sup> *Кенагас* – ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Хоразм, Қашқадарё, Бухоро вилояти, Фарғона водийси, Қорақалпоғистон ва Шимолий Афғонистонда яшаган, таркибида бир қанча кичик қabila ва уруғлар бўлган. 1926 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатига кўра, Шахрисабз, Китоб ва уларга яқин кишлоқларда 35040, Бухоро воҳасида 2725, Кармана ва унинг атрофида 2775 кенагас истикомат қилган.

солиқлар йиғиш билан банд князь Урусовга хужум уюштириб, уни кузатиб бораётган гурух казакларидан бир нечтасини ўлдиришади. Князь Урусов ушбу хужум ҳудудда таниқли бўлган Хайдархўжа томонидан уюштирилганлиги ва у Жўрабекка хизмат қилишини астойдил туриб таъкидлайди. Шаҳрисабзга жўнатилган мактубда зудлик билан уни топшириш талаб қилинди. Бунга жавобан Жўрабек бу ҳеч қандай қонунга ҳам, қолаверса унинг виждонига тўғри келмаслиги боис, бегуноҳ инсонни топширишни мажбурият деб билмади. Хайдархўжа Шаҳрисабзнинг бошқа аҳолиси сингари талончилик хужумида иштирок этмаган, бундан ташқари у айнан шу даврда бошқа жойда бўлган. Жўрабек жавоб хатида Қундуздан келган бир дарвеш хужум уюштирганини, ундан тортиб олинган казак ўқчисини русларга қайтариб берганини ёзади. Руслар ҳалигача Хайдархўжа талончилар бошлиғи эканлигини уқтириб, уни топширишни даъво қилишмоқда. Мазкур мактубга жавоб ҳам бўлмади.

Генерал Кауфман шу сабаб Шаҳрисабзни тугатишга қарор қилиб, генерал Абрамов бошчилигидаги ҳарбий экспедицияни у ерга жўнатади. Китоб, айниқса русларнинг дарёни кечишида офир талафотлар кўрган даврида ўзини кучли мудофаа этиб, 26 августдагина қаттиқ хужумлар оқибатида эгалланди ва Шаҳар ҳам тезда қўлдан бой берилди. Беклар Қўқонга қочишди. Шаҳрисабз генерал Абрамов томонидан Бухоро амирига русларнинг бундан буён истилоларга хоҳишлари йўқлигининг исботи сифатида топширилди.

... Эртаси тонг соат бешда бек билан хайрлашиш учун бордим. Мени жуда оддий, худди оталарча қабул қилди. У ўзининг кексалиги ва ўфиллари ҳақида гапирди. Кўпроқ Яратган ва унинг амри билан кўришганлигимиз, сафаримдан ҳузур қилаётганимга умид қилишини ва одатда рус расмийларига турли хабарлар жўнатгани ҳақида сўзлади. Унинг самимий ва соддадиллиги чин кўнгилдан бўлиб, менда кучли таассурот қолдирди ҳамда унинг илтифотли, кекса қиёфасини мамнуният билан эслаб юрдим.

Шаҳрисабзни тарк этаркан, мени Сайид мирохур<sup>1</sup> ва унинг одамлари кичик қишлоқ – Шармитоннинг дарвозаси-

<sup>1</sup> Бухоро амирлигида мирохур ҳукмдорнинг энг яқин кишиларига бериладиган тўртинчи шарафли рутба. У сарой отбоқарларига етакчилик қилишдан ташқари, амир ҳарамини эҳтиётлаш, у ерга озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа зарурий нарсалар келтириш билан ҳам шуғулланган.



гача кузатиб қўйишди. Кейин унча катта бўлмаган, Шаҳардан олти мил узоқдаги қишлоқнинг амирга қаранли боғида чой ичишга таклиф қилинганим учун тўхтаб ўтдик.

Кун унчалик иссиқ эмас, балки салқин, ёқимли енгил шабада эсиб турарди. Йўл Қашқадарё водийси бўйлаб чўзилган, аммо жанубдаги тоғлар туман пардаси орасидан деярли кўзга ташланмас эди. Чироқчидан тўрт мил узоқда бекнинг одамларини кўрдик. У (бек – З. С.) менга Шаҳрисабздалигимда хабар жўнатиб, меҳмондорчиликка таклиф этган эди. Биз отларни чоптириб, шаҳарга жўнадик. Чироқчи жуда кичик, аҳамиятсиз ва деярли вайрон бўлган. Асосий бозори дарвозанинг шундоққина қаршисида. Бу жой олдин Шаҳрисабзга тобе бўлган, лекин ҳозирда амир тайинлаган бек томонидан бошқарилар экан. Унинг беги Салимбек бўлиб, Китоб бегининг ўғли, 35 ёшлар чамаси, ўртаҳол яшар, дарёнинг юқори қисмида яхши жойлашган пастак уйда истиқомат қиларди. Жуда камгап, у билан доим бирга юрадиган раиснинг (аммо билишимча, кейинроқ ножўя иши учун амалидан бўшатишган) кучли таъсирида эканлиги кўриниб турар, улар билан одатдаги расмий овқатланиш маҳали ҳам сукунат билан ўтди. Сўнгра менга от ва олтин билан безатилган тўн совға қилишиб, тоза сувли иккита йирик ҳовуз яқинида, сарой этагидаги водийда мен учун ўрнатилган чодирга бошлашди. Бек мен учун бундан яхши жой тополмагани учун узр сўраб, буни ҳокимиятга эндигина тайинланганлиги билан изоҳлади. Мен эндигина у ерга жойлашган эдим ҳамки, иложи борича тезроқ келишимни истаётган Қарши бегининг ёрдамчиси, саркор томонидан Қорабоғдан жўнатилган хабарчи келиб қолди. Бекка оқшом саёҳат қилиш ҳузурли эканлигини айтиб, ўша маҳали дарҳол боришимни айтиб жўнатувдим, аммо Салимбек бир кеча қолишимга астойдил кўндирди.

... Эрта саҳарлаб қуёш чиқишида мафтункор манзаранинг гувоҳи бўлдим: ям-яшил водий билан қишлоқлар, дарёнинг иккинчи томонида далалар ҳамда Шаҳрисабзнинг шимолидаги текисликка тобора энгашган иккита баланд чўққили тоғлар. Қорабоғқа томон ўн икки мил кўнгилдагидек ўтиб, йўл чўлдан ўтар ва унумдор далалар, ариқлар, ўнгда эса дарё билан мунтазам туташиб кетганлари эндиликда яқингинамизда, янгилари эса олдинда эди. Ҳисор тизмаси иссиқ хавода базўр кўринарди. Ҳар замонда кўчманчи ўзбекларнинг

қишлоқ ва кўналғаларидан ўтиб, Қорабоғ яқинида саркор ва унинг мулозимлари томонидан кутиб олиндим. Бухороча чодир ва ховуз бўйидаги ҳовлида мен учун нонушта ҳозирлаб қўйилган эди. Чопшоҳда унчалик аҳамиятли саналмаган Қорабоғни тарк этиб, Шом қишлоғига қадар ўн милча йўл босиб, у ердаги масжид боғида, қуриган ховуз бўйидаги чодирга жойлашдим. Бу ердан тонгда тахминан икки яримларда жўнаб, Қаршидан олти мил узокдаги қаттагина Хонобод қишлоғида бир пиёла чой ичиш учун тўхтаб ўтдим. Шаҳардан уч милча берида бекнинг ёрдамчиси ўзининг аёнлари билан кутиб олишди.

... Қаршига тахминан соат тўққизда етиб келдим. Ўрта Осиёдаги бошқа шаҳарлар сингари Қарши ҳам кенг боғлар билан ўралган.

... Арк яқинига етганимда мени кутиб олган, келишган ўзбек, бекнинг кекса ёрдамчиси Мирза Ироддин девонбеги йирик майдонли аркдаги уйига бошлаб, у ерда менга бир неча ўриндик ва баландлиги мақбул стол билан жиҳозланган, иккита ётоқли шинам хона берди. Одатдагидек, бу каби маҳаллий уйларда, ҳатто махсус ҳозирликлар кўрилган бўлса-да, ўриндиклар столга қараганда бир фут баландроқ. Сўнгра менга лозим бўлган мезбон, амирнинг иккинчи ўғли, тахт валиаҳди, ўн саккиз ёшлардаги ўсмир – бек Нуриддинхон ўттиз беш мил узокдаги Ғузорга кетганлигини маълум қилишди.

Эрталаб бекнинг эндигина қайтганлигини хабар қилишди. Аммо мушаклар отилганию, унга пешвоз чиққан бирорта кишини топмадим. Унинг бирор жойга кетганлиги ҳақидаги хабарни ўйлаб топишганини аста-секин фаҳмлай бошладим. Мендан агар уни кўришни истаётган бўлсам, бунга жавобан бекка чин дилдан эхтиромимни изҳор қилишим, шунга қарамасдан унга алоҳида бир нималар демаслигимни уқтиришди. Девонбеги унинг ҳузурига ушбу хабар билан кетиб, қайтганида учрашувим соат бирда эканлигини айтди. Тайинланган вақтда девонбегига одам жўнатиб, ташриф буюришга тайёрлигимни билдирдим. Девонбеги бекка мени қабул қилишга тайёрлигини билиш учун борганида, унинг томонидан билдирилган кўплаб узрлар билан тезда қайтди. Сабаби мен унинг отаси – амирнинг меҳмони сифатида ҳали унинг қабулида бўлмаганим, бола бўлганидан, отасидан кўрқиб, мени қабул қилишга журъат қилолмаганлигини,

аммо мен астойдил туриб олсам, эҳтимол шунчаки учрашишга қабул қилишини, аммо бундан хафа бўлмаслигимга умид қилишини айтибди.

Менинг у билан учрашим шунчаки эҳтиром юзасидан ва истагим Бухоро анъаналарига мувофиқлигини, тахт валиаҳди билан танишиш каминани мамнун этишини, кўришишга мажбур қилишни мутлақ истамаслигимни баён қилдим. Хабарчи яна қайтиб, бек менинг хафа эмаслигимдан мамнунлигини, яна узокроқ қолсам жуда хурсанд бўлишини айтганлигини маълум қилди. Бек ҳадя сифатида менга бешта чиройли тўн ҳамда юган, аслаҳаларига ярим қимматбаҳо тошлар ва феруза ўрнатилган оқ от жўнатди. От чинакамига ажойиб бўлиб, бу мамлакатда бўлган давримда олган соғаларимнинг энг яхшиси эди. Аммо уни биринчи минганимда қарийб бўйнимни сиңдирай деди. Қайтишимда бекка бир неча ҳадылар жўнатиб, шошилишч жўнаб кетаётганлигимдан узр сўрадим. Аввал оқшом жўнашимгача ҳеч нима қилмадим, бироқ мен билан танишишга келган бекнинг хазинабони, котиби ва бошқа турли расмийларни қабул қилдим. Генерал Абрамовдан таништирув хати келтирмаганлигим аниқ бўлса-да, Самарқандга қайтишда бу рад жавоби менинг шаънимга ҳақоратдек кўринганлигини, бошқа бекларга эса шундай хат келтирганимни фахмлай бошладим. Бу мен томонимдан камчилик бўлиб, менга бек билан учрашишни рад этишлари мактуб билан боғлиқлигини ўйлаб, Қаршига бормасдан, Шаҳрисабздан Бухорога тўғридан-тўғри йўл топишни мўлжаллашим керак эди.

Саҳар чоғи отга миниб, каттагина тарқоқ шаҳарни айланиб чиқдим. Бозор куни бўлмаганидан у деярли бўм-бўш эди. Учта мадраса – Али 130 нафар талабалар турар-жойига, 80 та хужралик Абдуллахон ва 100 та талабага мўлжалланган Бек аркдан узок бўлмаган ерда жойлашган. Майдондан қайрилгач, сардоба – усти кубба билан ёпилган иншоот – йирик, ғалати ховузга дуч келдим. Унинг яқинидаги ёпиқ гумбазли ҳаммом, агар бу ердаги яккаю ягона бўлмаса, энг яхшиси саналади. Тош ётқизилган кўчалари билан бозор ҳам усти ёпиқ эди. Аммо у ерда камгина маҳсулотларни кўриш мумкин. Ҳар ҳолда бозор бўладиган кунлари бу ерда савдо гавжум бўлади.

... Қарши ғалла савдосининг йирик маркази бўлиб, Қашқадарёнинг унумдор водийси, хатто Ҳисор атрофида-

ги узок худудлардан келтирилиб, Бухорога жўнатилади. Қарши яқинида туз конлари ҳам бўлиб, қизил тош тузлари Ўрта Осиёдан ташқарида ҳам кўп миқдорда сотилади. Улар Қарши жанубидан ўн мил узокликдаги тоғлардан олинади. Қарши, шунингдек, Ҳиндистон, Афғонистон ва Бухоро ўртасидаги савдо йўлида жойлашган бўлишига қарамай, ундан ҳеч қандай фойда кўрмайди. Махсулотлар тўғридан-тўғри Бухорога олиб борилиб, сўнгра Қаршига жўнатилади. Шу сабабли чой ва ҳинд молларининг нархи Бухородагига караганда қиммат. Яна Қарши туркман моллари, айниқса сифатли гиламларининг асосий бозори. Уларнинг кўпи Бухорога жўнатилиб сотилар ҳамда катта фойда олинади. Йилнинг бу мавсумида мен бу ерда ҳеч бирини кўрмадим.

Бу ерда яна йирик қул бозорлари ҳам бор. Менга қул бозорини кўрсатишларини сўраганимда саройни кўрсатишди. У ерда қуллар йўқ эди. Кейинги кун (пайшанба) бозор куни бўлиб, кимдир эҳтимол сотиш учун қул келтиришларини айтишди. Бозор яқинида бошқа бир – Сарой мадрасаси жойлашган. Шаҳарнинг ғарбий дарвозаси орқали ўтиб, шарқий қисмидаги боғлардан катта масжидгача оралаб, айланиб чиқдим. Рамазон ойи ва Қурбон байрамида масжид кўпинча йирик боғлари билан бирга одамларни тўлдириб, ибодат қилганларни ўйин-кулги, бошқа кўнгилочдилари билан бирлаштиради. Ичкари қисми теп-текис бўлиб, тўққизта тошли куббалардан иборат. Масжиднинг олд қисми жуда чиройли ҳамда яхши, мутаносиб, ёпилган гумбази ва Қурбондан олинган матнларининг шаклигача мовий ва оқ кошиндан ишланган.

... Тепадан шаҳар ва бутун атрофларининг гўзал манзарасини томоша қилдим. Мазкур масжид уч юз йил муқаддам Бек исмли оддий ўзбек томонидан бунёд этилган. Абдуллахон уни бий ва Қарши ҳокими этиб тайинлаган. Чунки ҳукмдор ов маҳали йўлдан адашиб қолганда, ўша Бек уни учратиб тўғри йўлни кўрсатган, унинг мақомини билмаси-да, юксак илтифот кўрсатган. Бу ўша Бек бўлиб, шу мадрасани қурдирган ва унинг номи билан юритилади.

Шаҳарни тарк этиб, ҳаялламай Бухорога йўл олгач, биз Абдуллахон томонидан қуриган дарё устига виштан бунёд этилган тўққиз аркали кўприқдан ўтдик. Аркаларнинг бар-

часи қулаган, аммо кўприкнинг фиштли устунлари қолган ҳамда ёғоч кўприк уларнинг уст қисмига барпо қилинган эди. Айтишларича, баҳорда сув сатҳи баланд кўтарилиб, кўприкни йўл бўйлаб қалқитиб, сув пасайгач, ўз жойига қайтган эмиш. Яхши экин-тикинли мамлакат бўйлаб отда тахминан ўн саккиз милча йўлни тўрт соатда ортда қолдириб, жуда катта қишлоқ – Косон (Карсан)га етиб келдик.

... Косондан сўнг бутун сафар давомида тамомила ҳеч нарса йўқ, қум ва айтишларича, Абдуллахон давридан қолган, ёмон харобаси чиққан яккам-дуккам бекатлардаги сувли қудуқларни кўриш мумкин. Жазирама иссиқ кучайиб, кучли шамол доимий равишда қумни кўзларимиз ва бурунларимизнинг тешикларигача ҳайдаган маҳали отда юриш мушкул. Аксар йўл шамол билан қумни шу қадар суриб келар эдики, мутлақ адашиб қолиш ҳеч гап эмас. Шунингдек, бу ерларда одатда маълум масофадан кўриниб турувчи, йўлни мўлжал қилиш учун сув сақланадиган бир неча сардобаларнинг гумбазлари ёки табиий жойларни учратиш мумкин. Бахтимга кўплаб бекатларда чодирлар ўрнатилган бўлиб, мени қабул қилишлари учун етарлича тоза сув, мева-чева ва егуликлардан бошқа ҳозирликлар кўрилган эди. Бусиз сафаримиз жуда қийин кечган бўлар эди. Эрта тонгда отда мумкин қадар кўпроқ юриб, кун қизигач, бирор бекатда дам олиб, кечда яна сафарни давом эттириш зарур эди. Юқларим учун алоҳида аравам бўлиб, чарчагач, чўзилиб, қуёш ва шамолдан сақлаш учун кигизни ёзиб, бироз мизғиб олардим. Бекатлар ҳалиям Хаников рўйхатида<sup>1</sup> берилган ўша номлари билан аталади.

Эртаси куни тонгда мен йирик Қоровул бекатига етиб келдим. Бу ерда карвонсарой ҳам бўлиб, яхши таъмирланган экан. У пастрок гумбазлар кўндирилган, бир неча аркали хоналар ва атрофи тўртбурчак ҳовлидан иборат.

... Бу ерда Қарши ва Шаҳрисабзга кетаётган амирни кутишга тайёргарлик кўриляётган экан.

... Йўлга чиқмоқчи бўлиб турганимда амир кўшинининг ҳировули<sup>2</sup> кўринди. Ўйлашимча, уларнинг бариси тахминан

<sup>1</sup> Бу ерда Н.В. Ханиковнинг Бухоро амирлигининг аҳоли масканлари қайд этилган «Описание Бухарского ханства» (Санкт-Петербург, 1843) асарига ишора қилинган.

<sup>2</sup> *Хировул* – ҳарбий ҳаракат вақтида асосий кучларнинг энг олдида боровчи ҳарбий қисм.

8000 га одам эди. Тўп ва замбараклар ёнидан ўтгач, лагердан унча узок бўлмаган жойда кичикроқ яшил чодирга бошлашиб, тезгина чой, мева-чева ва палов келтиришди. Амир мирзабошиси ва қушбегининг ўғли Муҳаммад Шариф *тўқсабо*<sup>1</sup> мени кўришга келдилар. Тўқсабо полковник мансабига тенг бўлиб, Муҳаммад Шариф амирнинг хорижий меҳмонларни қабул қилиш маросимида қатнашишдан ташқари божларни тўпловчи бош закотчи ҳам экан. Тўқсабонинг кўп сўровларидан кейин амирга генерал Абрамовдан хат борлигини айтдим. Аммо хат аравада бўлиб, у ҳали етиб келмаган эди. Келиши билан унга юборишимни айтдим. У: «Йўқ», деб жавоб қилди. Мен эса яхшиси уни амирга ўзим топширганим маъқул ва шу важдан у мени қабул қилиши мумкинлигини айтдим. Жуда чарчаганимдан тезда ухлашга кетдим. Аскарларнинг шовқини ва қўшиқлари вақти-вақти билан уйқумни бузиб турди.

Соат тўртда мирзабоши уйғотиб, амир Қаршига кетаётгани, жўнаш олдидан мени кўрмоқчи эканлигини, кийиниб, тезда у билан боришимни айтди.

... Расмий амалдорлар ташқарида қолиб, ёлғиз мен ва таржимоним ичкарига кирдик.

... Киришим билан у кулимсираб, қўлини менга узатиб кўришди-да, «Генерал омонми?» – деб сўради. Мен: «Ҳа, у жуда яхши», – дедим. Сўнгра у таржимоним билан қўл бериб кўришгач, бизларни чодирдан кираверишдан ўнгга, унга юзма-юз ўтиришга ишора қилди. Қоидага кўра у биринчи бўлиб гапириши керак, шунинг учун сукут сақлаб, уни кузата бошладим. У узун бўйли, бақувват, юзи бўзарган, кичкина, қора ва ташвишли кўзлари ҳар томонга пирилларди. Қовоқлари ёсилган ва носовлом, қўллари бутун суҳбат давомида қалтирарди. Соқоли қоп-қора, қуюқ. У кулранг ипак тўн кийиб, оқ салла ўраган эди. Унинг сўзлашини беҳуда кутиб, ноқулай сукунат авжига чиқа бошлагач, гап бошладим:

– Мен генерал Абрамовнинг мактуби билан келдим.

– Ҳа, уни қабул қилдим, – жавоб қилди у.

– Мен Китоб, Шаҳар ва Қаршида бўлдим. У ерда мени жуда яхши қабул қилишди ва вақтни яхши ўтказдим.

<sup>1</sup> *Тўқсабо* – Ўрта Осиё хонликларида олий ҳарбий мансаблардан бири. XVI – XVIII асрларда хон байровини кўриқлаган махсус ҳарбий қисм бошлиғи. XIX асрда эса бир полқдан иборат бўлган ҳарбий қисм бошлиғи.

– Сизга ёққанидан хурсандман. Келганингиздан мамнунман.

– Энди Бухоро, Қоракўл ва Чоржўйга бориш, сўнг Самарқандга қайтишни истардим.

– Ўзингизни мамлакатингиздагидек ҳис қилинг, қаерни хоҳласангиз ўша ерга сафар қилинг. Бухоро, Қоракўл, Чоржўйга боринг. Меҳмонимиз бўлинг ва вақтни чоғ ўтказинг. Тўқсабо барча юмушларингизни ўз зиммасига олади.

Мен бу илтифот учун унга миннатдорчилик билдирдим ва бироз кутиб турдим. У эшик томонга ташвишли қаради ва шу онда тўқсабо кўринди. «Энди боринг», – деди амир.

Уйга қайтишда тўқсабога амир менга Чоржўйга боришим учун ижозат берганлигини айтганимда у буни ўзи ҳам эшитганлигини сўзлади. Чунончи буни унга айтишимнинг боиси, ҳеч бир русга у ерга боришга рухсат берилмаганини билардим. Шунчалик осонлик билан ижозат олганимга ўзим ҳайрон эдим.

Бу суҳбатга алоқадор яна шуни айтишим мумкинки, ундан сўнг мен Самарқандга қайтдим. Бухородан келган хабарга кўра, амир мендан кўп ҳам қоникмаганлигининг сабабини унга таништирилганимда кўлини қаттиқ сиққанлигим билан изоҳлади.

(Музаффар)иддин отаси Насрулладек қаттиққўл, кучли феъл-атвордан холи, қаҳри ва инжиқлиги ундан ўтган эди.

... Ҳар йилги Қарши ва Шаҳрисабзга бўладиган сафарларида бирор хавф-хатардан ўзини у қадар ҳимоя қилолмаганлиги, унинг содиқлигига ишонч ҳосил қилиши, йўқлигида бунга мойил домангир ўғли ва исёнчи бекларнинг муваффақиятлари ва уни пойтахтдан ташқарида қолдиришларининг олдини олиш учун уни доимо ҳарбий қўшини кузатиб борарди.

... Амирдан ҳадя сифатида тўртта тўн ва безатилган от келган пайтда мен нарсаларимни йиғиб, кетишга тайёрланаётгандим.

... Биз йўлга тушдик. Шаҳарга яқинлашганимиз сайин кўплаб одамларга дуч кела бошладик: дехқонлар, савдогарлар, муллалар яёв, от ва эшакларда келишарди. Бозор кунни бўлганидан ҳар ким анча харидлари билан қайтарди. Бир неча қишлоқдан ўтиб, бутун йўл кичик савдо чодирлари ва дўконларининг кўплигидан узун бозорга ўхшарди,



Бухоро амири Музаффар.

гүе. Нихоят сўл тарафимизда яшил боғнинг ташқарисида жойлашган Намозгоҳ масжидининг хаворанг гумбази ва ўнгимизда шаҳарнинг баланд пахсали деворлари қад кўтариб турарди.

... Бухорода ўтказган бир хафтам давомида кунларнинг бариси бир зайлда ўтди. Эрта тонгда мени кўришга келганларни қабул қилар, сўнгра отда шаҳар оралаб айланар, масжидлар, мадрасаларга ташриф буюрар ёхуд бозор атрофида дам олардим. Кечқурунлари турли меҳмондорчиликда одатда мен учун мўъжалланган ўйин-кулги бўлар, деярли барча танишганларим иштирок этарди.

... Эртаги ковуларнинг ҳаммаси тугаб кетган, аммо ёзнинг ўртасида келтирилганлари одатда йирик ва ҳақиқатан қайсидир даражада яхши. Шафтолининг икки, узумнинг барча турлари гарчанд Қрим ва Ғарбий Европадагиларига тенг келмаса-да, ҳосилдор. Хусайни ва Соҳиби узумлари, айниқса мазали; Бухоронинг мавсумида келтирилган машҳур олхўрилари қаттиқ ва нордоплиги билан мени лол қолдирди. Илк бор тотиб кўрганим кип-қизил анжирлар жудаям мазали. Гуллар ҳам сероб кўринар, кун давомида менга икки-



уч маҳал уринмаган гулдастадан келтиришар, маҳаллий аҳоли гулларни жудаям хуш кўриб, ялпизнинг ёки бошқа ўсимликларнинг кичикроқ новдачаларини қулоқлари оша дўншилари остига қадаб олишарди.

... Бир оқшом менга кўчқор жангини кўрсатишни ният қилишиб, амирнинг Ўғлон дарвозасидан ташқарида жойлашган бонига олиб боришди. Боғ бошдан-охиригача жуда катта бўлиб, амир томонидан ёзги мавсумда фойдаланилар, аммо сув танқислигидан у гуллаб-яшнаган ҳолда эмас, мавжуд дарахтларнинг бариси пастак, узум новдаларининг кўриниши касалманд эди. Кўчқор жанги ўзбеклар орасида севимли томоша бўлиб, бироқ кейинги йилларда бироз расмдан қолди. Мусулмончилик қонун-қоидалари қаттиқ тақиқлашига қарамай, томоша учун пул тикиш ва олиш амалда давом этмоқда. Шу сабабдан бу жанг унча оммалашмаган. Тўртта йирик ва яхши кўчқор жангга кириб, бир-бирлари билан роса сел бўлиб калла уришди. Бир-икки зарбадан сўнг уларнинг учтаси чиқиб кетди. Бу уларга баҳо келтирмайди. Улар бир-бирлари билан жанг бошлаган маҳали, томоша волиби саналган йирик кўчқор пайдо бўлгач, қолганлари думларини буриб, тум-тарақай қочворишди.

Мен осийликларнинг Бухорони юксак тасаввурлар билан ҳар ҳолда диний сабабларга кўра расман *ал шариф*, яъни муаззам деб аташларидан ажабланмадим. Шаҳарнинг мавжуд ноқулайликларига қарамай, у менда жуда кучли ва жуда ёқимли таассурот қолдирди. Кўчада яёв кезар экансиз, унинг ростдан ҳам пойтахт эканлигини кўрмасдан иложингиз йўқ. Одамлар ишдан холи, ажойиб кийинган, қарови яхши ва эгар-жабдуғи бой безатилган отлар, бозор жойни ўраб олган ялқовлар тўдаси, ҳатто жуда энсизгина камбар кўчалар ва уйларнинг баландлиги, кўплаб бозорлар ҳамда ундаги гўё ҳар куни бозор кунидек гавжум, улкан миқёсдаги доимий тижорат сизга пойтахт (метрополис) эканлигини намойиш этиб турарди. Ўрта осийлик, айниқса, даштдан келганлар учун Бухородаги ҳатто енгилгина сайр-томоша имконининг берилгани ҳам катта иш. Шаҳарда ибодат учун масжидларнинг кўпчилигидан намоз адо этиш гўё ҳар нарсадан муҳимроқдек туюларди.

... Умуман олганда Ўрта Осийнинг барча шаҳарлари бир-бирига ўхшаш: ўша эгри-бугри кўчалар, ранги охир-оқибат

кўзингизга нохуш кўринувчи ўша баланд пахса деворлар, ҳар тарафдаги ясси томли, деразасиз бир хил уйлар. Аммо Бухоро бошқаларига қараганда кўпроқ ўз хусусиятига эгадек кўринар: кўпинча уйлар одатга кўра икки қаватли ва панжарали ёхуд кесиб тўсилган тўсиқли болохоналари бор. Бу ерда боғлар камроққа ўхшаб, масжидларнинг ҳовузлари атрофидаги, бир-иккита канал бўйидагиларини ҳисобга олмаса, дарахтлар ҳатто ноёб саналади. Бу эса шаҳарга Тошкент ва Қўқонга қараганда фарқли қиёфа беради. Эрталаблари отда юриб шаҳарнинг қарийб ҳамма қисмини айланиб чиқиб, барча тарихий ёки меъморий обидаларини кўздан кечириш имконига эга бўлдим. Менга ҳамроҳ бўлган мирзалар йўлларни топа олганимдан ёки мўлжалдаги дарвоза ва масжидга қайси йўналиш элтишини уларга айтганимда бироз лол қолишар, бир-икки гал қушбеги манзилни қандай қилиб аниқ топишимни билиш мақсадида одам ҳам жўнатди. Улар менда Хаников томонидан шаҳарнинг жуда яхши ишланган плани<sup>1</sup> борлигини билишмас, ҳатто унинг мавжудлигини тушунишмас ҳам эди.

Мен жойлашган уйдан унча узоқ бўлмаган, шаҳарнинг шимоли-ғарбий томонида Регистон – жамоат жойи бўлиб, бевосита арк ёхуд қўрғон олдида жойлашган ҳамда ажойиб йирик масжидлар ва мадрасалар билан ўралган. Унинг ғарбий тарафида одатда бекорчи юрадиганлар ўрнашиб олган. Бу ерда дарахтлар билан ўралган ҳовуз атрофида сартарошхоналар, чойхоналар, ҳордиқ олиш учун турли хилдаги чодирлар мавжуд. Чарчокни чиқариш учун мўлжалланган майдон новвойлар ва қассоблар, чарм-тери ва турли-туман майда-чуйда сотувчиларнинг марказий бозорига ўхшайди. Бу жой ҳақиқатан шаҳарнинг маркази ва азондан шом намози-гача одамларнинг кўплигидан тўла бўлади.

<sup>1</sup> Аслида кўз билан чамалаб ишланган шаҳарнинг мазкур плани 1841–1842 йилларда полковник К.Ф. Бутенев бошчилигида Бухорода бўлган рус элчилиги аъзоларидан бири томонидан тузилган. План босма шаклида Самарқанд шаҳрининг плани билан бирга элчилик аъзоларидан бири, шарқшунос Н.В. Ханиковнинг китобига илова қилинган (қаранг: *Хаников Н.В. Описание Бухарского ханства.* – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1843). Китобдаги шаҳарларнинг босма планларида уларни ишлаган муаллифнинг номи кўрсатилмаган. Бироқ планларнинг асл нусхалари бўлиб, унда муаллиф номи берилган. У топограф Яковлев бўлиб, нафақат Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг планларини тузган, балки элчиликнинг барча йўналишларини суратга олган. Бу ҳақда батафсил қаранг: *Некрасова Е.Г. О нескольких старых планах Бухары // Общественные науки в Узбекистане.* – Ташкент, 2003. № 6. – С. 63.

Аркдан ўнгда, унинг баланд деворлари яқинидан пастроқда бир-иккиси дурустгина кўринган замбаракларнинг бўлаклари ётибди. Уларнинг кўпи яроқсиз, ишдан чиққан, баъзилари Қўқонда қўлга киритилган. Аждаҳолар ва бошқа шунга ўхшаш тимсоллар туширилганлари, ҳар ҳолда аввалроқ Кошғарда хитойликлардан олинган. Ўз навбатида арк йирик тепалик майдон бўлиб, сунъий кўтарилган, тугаш жойи ондасонда лойли деворлар орасидан кўриниб турувчи, чоркирра шаклдаги ёғоч билан мустаҳкамланган. Арк данданали баланд девор билан ўралган. Киришида иккита улкан доиравий миноралари қўриқланиб, тепа қисмидаги арабий рақамли соат бир неча йил бурун Бухорода озодликдан маҳрум этилган итальян Жованни Орланди томонидан ясалган<sup>1</sup>.

Модесто Гаваззи, граф Литта, яна бошқа бир итальян<sup>2</sup> 1863–1864 йилларда ипак қуртининг уруғини сотиб олиш мақсадида Бухорога ташриф буюрган. Амир томонидан 13 ойга қамоқ жазоси берилган. Гаваззи 1865 йилда Миланда чоп этилган «Бухоро сафари бўйича тўпланган баъзи маълумотлар» («Alcune Notizie raccolte in un viaggio Bucara») номли кичикроқ китобида Орландининг қизиқарли ҳисоботини берган. Ушбу ҳисоботдаги далиллар, айниқса рус савдогари ҳақидагисини менга воқеадан тўла хабардор руслар ҳикоя қилиб беришган.

Арк киришидан бошлаб юқоригача тик кўтарилган бўлиб, амир саройи, унинг хазинаси, қушбеги уйи, масжид, обхона ёхуд сув ҳавзаси, шунингдек, давлатга қарши жинойтчилар учун қамоқ вазифасини ўтаб, жазо жойи сифатида канахона маълум бўлиб, ичкарасига ташланган одамлар аста-секин кана ва бошқа зараркунандаларга тириклайин ем бўлишади. Эшитишимча, бу зиндон йўқ қилинган, аммо Бухоро халқи мени унинг мавжудлигига ишонтиришиб, бир қанча жинойтчилар бу ерда яқин-яқинларда ҳам сақлаб турилганлигини сўзлаб беришди. Ҳибс жазоланувчилардан холи маҳали каналарнинг овқатланиш тартибини сақлаш учун хом гўшт бериб боқилиши ҳақидаги ҳикоялари ҳар ҳолда ёлғон, шекилли.

<sup>1</sup> Италия соатсози Жованни Орланди 1851 йилда туркман қулфурушлари томонидан Оренбургда ўғирланиб, Бухорога келтирилган. Бу ерда унга арк учун соат, яна қўшимча равишда амир Насрулла учун телескоп ясаш ҳам юклатилган. Афсуски, амир телескопи минорадан тушиб кетгач, Ж. Орланди ўлимга маҳкум этилган.

<sup>2</sup> Бу ерда Модесто Гаваззи (1828–1868) ва граф П. Литта билан бирга Бухорога келган Ф. Меацца назарда тутилган.

Киришдан ўнг томонда, қуббали йўлакдан пастда узун майдон бўлиб, маълум соатларда қалъага кирувчи барчанинг ишидан хабардор бўлиб туриши учун қушбеги ўтиришига мўлжалланган эди. Амир йўқлигида қушбеги унинг ўрнида бўлар, бошқа бир зобит эса унинг мажбуриятларини бажариш учун ажратилар эди. Бу йўлакда кўплаб қизиқарли нарсалар деворларга осилган бўлиб, жумладан узунлиги етти фут келадиган улкан қамчи, айтишларича қахрамон Рустамга<sup>1</sup> тегишли эмиш. Бир неча авлиёларнинг илони-мон асолари, турли-туман жанговар болта ва ойболталари, болгалар, Макка зиёратчиси келтирган ажабтовур илдиз, бир сўз билан айтганда бу – амир музейи.

Аркдан ўнгга айланиб, баланд деворли, тор кўча бўйлаб тушиб, Масжиди Баландга келдик. Бу жума масжиди бўлиб, жамоат намозини адо этишга мўлжалланган. Аслини олганда бу каби масжид йирик бўлиб, шаҳарнинг бутун ахлини сиғдириши керак. Бу ерда эса атиги ўн минг одамнинг ибодат товушини эшитасиз. Масжид Бухоронинг энг йирик ва мустаҳкам иншоотларидан бири саналади. Ичкараси катта очик сахндан иборат бўлиб, кенглиги бўйлаб икки, баъзан учта гиштдан қуббасимон қанотли равоқлар билан ўралган. Айниқса, ён ва орт деворлари барчаси гиштдан қурилган ва ҳайбатли устунлар билан мустаҳкамланган. Олд қисми унча яхши таъмирланмаган бўлиб, улкан аркали кириш қисми қосинланган, арабескалар билан қопланган ва томига тож каби қўндирилган қосинли гумбазлар ўрнатилган.

Бу масжидга қарама-қарши, жуда баланд, *Минораи Калон* ёхуд *Катта минора*<sup>2</sup> деб аталган доиравий минора жойлашган. Уст қисми ғоят гўзал ва лол қолдирувчи нақшинкор гишталар билан қопланган ҳамда тепасида улкан лайлак уяси бор. Минора баъзан жазони қўллаш жойи сифатида ҳам фойдаланилиб, бузғунчи жиноятчилар унинг юқорисидан ташлаб юборилиб, ерпарчин қилинган. Ана шундай жазо берилган сўнгги одам Самарқандда бошпана топган Бобон

<sup>1</sup> *Рустам* – Ўрта Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётидаги афсонавий қахрамон. Мардлик ва паҳлавонлик ҳақидаги афсонавий тушунча ва эпик образини рамзий ифодаси.

<sup>2</sup> *Минораи Калон*, *Катта минора* – Бухородаги меъморий ёдгорлик. Муҳандис ва меъмор Бако лойиҳаси асосида Арслонхон қурдирган (1127). Минораи Калон ўрнида аввал ҳам минора бўлган, у қулаб тушгач, ҳозиргиси мустаҳкам қилиб қайта қурилган.

қароқчи бўлиб, 1871 йилда генерал Абрамов томонидан ортга (Бухорога – З. С.) қайтарилган. Унча катта бўлмаган майдоннинг иккинчи томонида маҳобатли ва ажойиб бино – Мир Араб<sup>1</sup> мадрасаси жойлашган. Бир юз ўн талабага мўлжалланган хужралар йўлаклари бўйлаб очилиб, айвонлари ҳовлини қоплаган. Йўлакларнинг куббалари жуда яхши қилинган ҳамда нақшинкор ва рангли фиштар билан безалган. Хилма-хил тоқчалар ганчдан ишланган бўлиб, бу каби дизайнни Альгамбрада кўриш мумкин.

Бозор оралаб ўтгач, кўпгина йирик масжид ва мадрасаларга дуч келдик. Улардан энг катта иккитаси Кўкалдош ва Девонбеги мадрасалари бўлиб, иккинчисининг қаршисида тош ётқизилган, ҳар томонида масжидларига эга жой. Тўртбурчак шаклда ўралган ҳовуз *Лабиховуз Девонбеги* номи билан машҳур. Ҳовуз бўйига қатор тут дарахтлари соя бериб, Бухоронинг ялқов ва бекорчиларининг ҳордиқ жойи ҳамда агроф бозорлари уйлар, тамадди қилиш учун чодирлар ва сартарошхонлар билан ўралган. Ҳовуз шунчалик каттаки, Ислом дини анъаналарига кўра суви доимий тоза, ундан одамлар ичиши ёки чўмилиши ёхуд куннинг исталган маҳалида таҳорат олишларини кўриш мумкин.

Унинг яқинидаги мадраса *Эрназар элчи*<sup>2</sup> деб номланиб, унчалик таассурот қолдирмайди. Россия императори Екатерина II<sup>3</sup> томонидан Бухородаги татар ва Россиянинг бошқа мусулмонлари учун махсус ўқув даргоҳига асос солиш учун берилган 40000 рубль эвазига қурилган. Эрназар элчи

<sup>1</sup> *Мир Араб* – Бухородаги меъморий ёдгорлик. Бухоро хони Убайдуллахон томонидан инъом этилган маблағ ҳисобига Шайх Абдулла томонидан қурилган (1530–1536).

<sup>2</sup> *Эрназар элчи, Мулла Муҳаммад Эрназар бий Мақсудов* – бухоролик савдогар ва элчи. Манбаларда таъкидланишича, ўз даврининг ақли ва зиёли кишиларидан бири ҳамда Бухоро – Россия алоқаларининг ривожланиш тарафдори бўлган. 1745 йилдан бошлаб Россияга савдо, кейинчалик дипломатик ишлар юзасидан бориб турган. 1754 йили шахсан император Елизавета Петровна қабулида бўлган. 35 йиллик танаффусдан сўнг 1774 йили Дониёл оталиқ томонидан Россияга юборилган Бухоронинг элчилик миссиясига бошлиқ қилиб тайинланган. Шахсан император Екатерина II ва кўплаб сарой амалдорлари билан учрашган. Бухоро ва Россия ўртасидаги савдо ва дипломатик масалаларни ҳал қилишга эришган. 1779 йили иккинчи маротаба Россияга элчи қилиб жўнатилган. Қаранг: *Гуломов Х.Г. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века.* – Ташкент: «Фан», 2005. – С. 165-179.

<sup>3</sup> *Екатерина II (1729–1796)* – Россия давлатининг 1762–1796 йиллардаги императори.

Бухоронинг император ҳузурига юборилган элчиси бўлиб, маҳаллий кишиларнинг ҳикоясига кўра, Екатерина томонидан унга яқин муносабати туфайли берилган эмиш. Шаҳарнинг ғарбий қисми, Талипоч дарвозаси яқинида Абдуллахон Қўш мадрасаси<sup>1</sup> деб аталган йирик мадраса бўлиб, ушбу ҳукмдор томонидан асос солингани тахмин қилинади. У кўчанинг қарама-қарши томонида, оддий услубда қурилган икки каватли ва ҳовлининг марказигача йўлаклари мавжуд иккита улкан бинодан иборат.

Шу кўчадан давом этиб, Шоҳжалол дарвозаси яқинида Жўйбор ва Хожа Жалол мадрасалари, Ҳовузван деб номланган ҳовуз ва Жўйбор қабристонлари бор. Бу каби қабристонлар шаҳар деворларидан ичкарида кам эмас. Бухородаги бирор-та масжид ёки мадраса Самарқанддаги улкан ва маҳобатли харобалари каби қадимийроқ эмас, инчунун, Баланд масжидини ҳисобга олмаганда (айтишларича, у Темур томонидан эски вайроналари ўрнида бунёд этилган ва Абдуллахон томонидан таъмир этилган). Шунга қарамай, меъморий услуби, олд қисмидаги кошинлари ва мовий гумбазлари айнан бир хил бўлса-да, иморатлари бироз паст, минораларининг тенги йўқ.

Шаҳарда кўплаб ҳаммомлар бўлиб, бухороликлар бажонидил иссиқ ҳаммом қабул қилишади. Улардан энг яхшиси бозорда жойлашган. Тунги миршаблардан ташқари бозор аллақачон бўшаб қолгач, кўчалардаги арқон бўйлаб маълум масофада осилган чироқлар милтиллаган бир кеча тахминан соат тўққизларда мени ўша ҳаммомга элтишди. Ўз навбатида у деярли турк ҳаммомларига ўхшар, ривожланган мамлакатлардагига қараганда, унча яхши эмаслиги тайин эди. Саҳни бўйи тўшалган катта хонага киргач, кийимларингизни ечиб, сўнгра кенг кийимни устингизга ўраб, ювинувчилар учун четидан ўйиқли, бирин-кетин келадиган майдон ёки ўйиқ саккиз қиррали бўлмалардан ўтиб, ҳарорати аллақачон жуда исиб улгурган кейинги хонага кирасиз. Ҳароратга мослашиш учун у ерда бироз тургач, энг иссиқ хонага ўтиб, устингиздан сув қуйиб, терлаб оласиз-да, юзтубан чўзиласиз. Ҳаммомчи эса танангизни уқалаб, чигилингизни ёзади. Барча

<sup>1</sup> *Абдуллахон мадрасаси* – меъморий ёдгорлик. Бухородаги Қўш Мадраса ансамблининг шимолий қисмида жойлашган.

бўғимларингизни қарсиллатиб уриб, кучсиз ва ёрдамга муҳтож ҳолга солиб қўяди. Шундан сўнг яна аввалги хонага қайтиб, битта ёпиқ бўлмани эгаллаб, совун ва сув билан астойдил ювиниб, кирингизни уқалайсиз. Кейин устингизга ёпинчикни ташлаб, олд хонага ўтиб, ёстикқа ёнбошлаб чой ва мевалардан тамадди қилиб, аста-секин кийинасиз. Бу ерда доимий тўлов бўлмаса-да, марҳаматингизга қараб бир нима берасиз. Бундайин уқалаб ювиниш жараёнини бухороликлар шунчалик хуш кўришадики, ҳатто ҳаммомсиз, кўпинча кечалари уйкуга кетишдан бурун уқалаб чигилни ёзадиган хизматкорлари бор.

Бухоронинг кўпгина бозорлари ичида энг муҳимлари Регистондаги очик бозор ва шаҳар марказида жойлашган, аркдан Девонбеги мадрасасигача чўзилган Чорсу бозори ҳисобланади. Чорсу бозори қизиқарли ва ўзига хос: кўриниши Кўкон бозори каби дабдабали бўлмаса ҳам, аммо ҳар бир йўлаги унинг қадимий савдо ўчоғи бўлганлигидан далолат беради. Кўчаларнинг четлари нафақат дўконлар ва молларни сақлаш учун карвонсаройлар билан тўла, балки кўплаб тимлар ҳам бор. Гиштли ва ёғоч тимларнинг ўртасида тўйнуқлари бўлиб, алоҳида моллар сотилади. Мисол учун, Абдуллахон тими<sup>1</sup> ипак, духоба, кийим-кечакка мўлжалланган бўлса, бошқалари эса пахтадан маҳсулотлар, оёқ ва бош кийимлар, салла ҳамда пичоқлар билан лиқ тўла.

Шак-шубҳасиз, Бухоро бутун Осиёнинг ана шу минтақасидаги савдо маркази ҳисобланиб, бу ерда дунёнинг турли қисмларидан келтирилган маҳсулотларни кўриш мумкин. Инглиз моллари шаҳарга Афғонистон орқали келтирилгани учун *Кобули* номи билан машҳур бўлиб, фақатгина Россия маҳсулотларига қараганда бироз камроқ сотилади. Бу қанчалик тўғри, фаҳмлашимча, инглиз моллари, асосан Ралли ва Компанияси, Петрокино ва Компанияси, Шиллизи ва Компанияси каби юнон фирмалари, баъзилари эса Калькутта савдо ширкатлари томонидан ишлаб чиқарилган. Хилма-хил ашёлар орасида нархи Тошкентга қараганда бирмунча арзон ва аксар у ерга (Тошкентга – З. С.) Бухородан қайта импорт қилинаётган Америка тўппончаларини ҳам учратдим.

<sup>1</sup> *Абдуллахон тими* – Бухородаги энг қатта усти берк савдо растаси. Абдуллахон II даврида қурилган (1577).

Ажабланарлиси, Россиядан келтирилган шакар Тошкентдан кўра Бухорода арзон ва кўпинча у ерга Бухородан импорт қилинади. Айни паллада Бухорода ягона рус савдогари Ака-ука Биковлар фирмасининг вакили Шмелёв бўлиб, Ойимсаройдаги иккита кичикроқ хужрани эгаллаган ҳамда нафақат пахтадан қилинган моллар, балки кўпроқ майдачуйда ва кенг тарқалиб расм бўлган нарсаларни сотарди. Айтишича, Россия тижоратининг кўп қисми татарларнинг кўлида бўлиб, уларни ёриб кириш беҳад мушкул. Яна бир россиялик хизматчи Гиждувонда яшаб, Россия ҳарбийлари учун пахтадан ишлаб чиқариладиган кийим-кечакларга бош-қош бўлмоқда. Ҳатто озроқ маблағи бор одам ҳам, агар у Бухорода яшаб, Европа молларини сотишда иштирок этса, йирик савдогардан устун бўлиши мумкин. Ана шундай кичик савдогар ўзининг барча молларини тезгина сотиши, қарзларини дарҳол йиғиштириб олиши ҳамда ўз жамғармасини бир йилда камида уч барабар айлантириб, ҳар галгисида эллик фоиз даромад қилиши мумкин.

Бухоронинг ўзида хорижий савдо аҳли учун қарзларни йиғиштириб олишда қийинчиликлар кам бўлиб, бироқ Оренбург, Троицк ва Петропавловскда савдогарлар Бухородан келган тижоратчилар учун қарзга улкан миқдорда мол сотиб, умидсиз қарзни қоплаш учун кўп пул йўқотадилар. Ачинарлиси, Россия қонуни ташқи савдо учун бошланғич ширкатга бирлашган савдогардан бўлагига рухсат бермайди ва ширкатга тўланадиган солиқ шунчалик каттаки, у маблағи кам шахсларга оғирлик қилади. Россиялик савдогарлар бу ердаги маҳаллий кийим-кечак савдосини ўзлаштирган бўлсалар-да, Кўконда уларга маълум тақиқлар бор. Бошқа муносабатларда савдо шартномаси дуруст амалга оширилмай, савдогарлар ташқарига чиқарадиган молларига қўшимча 2,5 фоиз, унинг устига пахтани ноқонуний сотиш учун камида 3 фоиз бож тўлашга мажбурдирлар.

Яхши билган бир қатор катта дўконларга келиб, қурол-аслаҳа кабилар, яна қўшимча занжирли зирх, пилта милтиқлар, Хуросон қиличлари орасида Самарқанддагига қараганда арзон, яхшигина Америка тўппончаларини ҳам учратиб, заргарлик ва ипак маҳсулотлар билан савдо қилувчилар, китобфурушлар, туркман ва эроний жун рўмол ҳамда гиламларини сотувчиларни кўрдим. Ҳолдан тойдирувчи дўконлардан



сўнг расм бўлиб қолган қоидага кўра мирзалардан бирига мен турган уйга ҳар куни тушдан сўнг нарсалар келтиришни тайинлаганим сабабли ипак, китоб, танга ва қимматбаҳо тошлари билан сотувчилар ҳузуримга кела бошлашди. Тангаларни уларнинг асл қийматини бироз янглиш тушунишиб, юқори баҳода ушлаб туришарди. Улардан ўзимга олганларим орасида Деметрий, Евтидем ва Юнон-Бактрия сулоласи подшоларининг, кўшни мамлакатларда замонавийларига тақлидан оддий зарб қилинган тангалар намуналари, шунингдек, Олтин Ўрда, Темур ва афғон, форс ҳукмдорларининг тангалари ҳам бор эди.

Битта ажойиб, ҳам нодир кумуш танга (ҳозирда Санкт-Петербургдаги Осиё музейида) асли Темурийлардан бири Бобур томонидан 903 йилда (милодий 1497 – З. С.) зарб қилингани қайд этилган. Бошқа бири эса 904 йилда (милодий 1498 – З. С.) шаҳарни етти ой ишғол қилган Бобурни қувиб чиқарган Султон Али мирзо<sup>1</sup> томонидан тамғаланган. Бундан ташқари пахлавий<sup>2</sup> ва куфий ёзувли қимматли тошларни сотиб олиб, улар орасида юнон ҳунарманди ажойиб ўйиб ишлаган аёл бошининг тасвири ҳам бор эди.

Назаримда менга сотилган китоблар вайридин бўлганимдан жон деб сотилмас, кўплаб истаганларимни эса мендан яширишганига аминман. Шунга қарамасдан Европада у ёки бу қадар нодир саналган ҳамда Бухоро тарихига доир баъзиларини харид қилдим. Улардан бири – «Бухоро авлиёларининг ҳаёти» номаълумлиги турган гап. Таъкидлаганимдек, амир хазинасидаги кўплаб китобларга эътибор берилмай ётганлигининг сабаби – уларнинг Бухоро илм аҳлига маълум бўлмаган тилларда ёзилганида. Айтишларича, ушбу китоблар жуда қадим замонлардан бери сақланиб қолган экан. Улар машҳур кутубхонадан қолган бўлиши мумкин дейишгач, Темур томонидан Бурсадан келтирилганлиги дарҳол миямга урилди. Бухоро талон-тарож этилиб, узоқ вақт ўтгач ҳам, номаълум бебаҳо адабий асарлар хазиналари бу ерда мавжуд бўлиб, Темур кутубхонаси тарихи ҳар ҳолда у қадар буткул афсона – қандайдир армани роҳибнинг уйдирмаси эмас.

<sup>1</sup> Султон Али мирзо (1479–1500) – Султон Маҳмуд мирзонинг учинчи ўғли. 1498 йилда Бобурнинг заифлигидан фойдаланиб, Самарқанд тахтини эгаллаган.

<sup>2</sup> Пахлавий – оромий ёзуви асосида шаклланган. Чапдан ўнгга қараб ёзилади. Мил. авв. III – II асрларда тўлиқ шаклланиб, араблар истилосига қадар амалда фойдаланилган.

... Бухорода турли тоифадаги одамлар билан бемалол суҳбатлашиш имкониятининг борлиги менга ҳузур бағишлади. Мен кўпинча бозордаги дўконда йигирма-ўттиз дақиқа тўхтар, рус ўртоғимнинг саройида ҳамма мавзуда суҳбат қилишни истаган бухороликлар, эронийлар ва бошқа осийликлар билан учрашар эдим. Инглизча сўзловчи бирорта кишини топиш истагида кўпинча Ҳиндлар саройига боришни ёқтирардим.

... Муносабат ўрнатган танишларим ичида кушбеги Муҳаммадбий бўлиб, шубҳасиз анча нуфузли киши эди. Келганимнинг эртаси куни унинг ҳузурига – аркка расмий ташриф буюрдим. У олтмиш беш ёшлар чамаси, кекса киши бўлиб, ҳалиям соғлом ва бардам, оппоқ соқоли, кўзи ва чехраси жуда самимий эди. Асли эроний бўлиб, ёшлиги қулликда ўтган, амирнинг ажрашган хотинларидан бирига уйланиб, қулликдан озод бўлган. У билан бир неча бор мунозарали вазиятлар юз берган бўлса-да, шубҳасиз у айёр, эски фирибгар, у билан дўстона жаҳллашиш мумкин эмас ва биз энг яқин қадрдонлар эдик. У фавқулодда сергап, фақатгина сўрайвермас, балки саволларга жавоб берувчи ҳам. Ҳар икки ташрифимда ҳам унинг олдида бир соатдан кўпроқ ушланиб қолдим.

Унинг ўғли тўқсабо Муҳаммад Шариф табиатан жуда бошқача эди. Қора соқоли, ажойиб юз тузилиши билан кўркем киши бўлишига қарамай, унинг қиёфаси менда ва кўриқчиларимда шубҳа уйғотар, ола-кула кўзлари ҳечам менга тўғри боқмас, суҳбатида доимо моҳиятдан четга оғишарди. Булардан ташқари, ҳамманинг, ҳатто расмий дўстларининг айтишича, ўта аҳмоқ, шу билан бирга ўн дақиқада алдаб, бирор-бир масалада етарли даражада узил-кесил бўлмасди. Рус савдогари дўстим Шмелёв, умуман бошқа хусусиятли бўлиб, одми ва кўнгли очик, узун оқарган сочли ҳамда оппоқ соқоли. Маҳаллий аҳолини хуш кўрмас, уларни мутлақ фирибгар деб ўйлар, узок вақтдан бери Бухорода. Айтишича, бу ерда маҳаллий аҳолидан ҳам кўпроқ яшаганлигидан Россияга қайтса, эркинликда касал бўлиб қолармиш. Унинг ёрдамчиси, зиёли, чиройли татарнинг исми Мурук бўлиб, мен учратган мусулмон савдо аҳлининг энг яхши вакилларидан бири эди. Ўз динига қаттиқ ишонган, бошқаларга қараганда бағрикенг, ҳатто шахсий эътиқодининг баъзи қул-

гили томонларини хажв ҳам қиларди. У дунёда у-бу нарсаларни кўрган ва Бухоро ҳаётининг қуйи тарафини намоён қила оладиган жуда яхши инсон эди.

Бу ерда яна бошқа бир татар – Каратаев (Бухорода уни Уста Али деб аташар) бўлиб, Россияда хонавайрон бўлиб, йигирма йил муқаддам қочиб келган. Бу ерда у савдогар хизматига ёлланиб, Россияга қайтишни истаган маҳали амир томонидан мажбуран ушлаб қолинган. Сўнгра у яна қочиб, тутилгач, ортга қайтарилган. У савдода соатсоз, аммо ҳозирда унинг асосий иши – амирнинг махфий котиблиги. Россияни яхши билганидан амирга жуда мақбул маслаҳат бериш қўлидан келар ҳамда кўплаб зиддиятли вазиятларнинг олдини олган. У 1865 йилда генерал Черняев томонидан жўнатилган Россия элчиларининг ҳаётини сақлаб қолиб, асирликдан халос қилган. Шунга қарамасдан бу мамлакатдан чин юракдан зериккан, бу ердаги маъкеига қарамай, Тошкентдаги маъмурларга мурожаат қилиб, унинг жинояти афв этилиб, Россияга қайтишига рухсат беришларини сўраган.

... Амир билан суҳбатимда ундан Чоржўйга сафар қилишим ҳақида Амударёни кўришни истаётганим учун изи сўрагандим. Алалхусус, у ерда нималар бўлаётганини билгим келаётгани, Бухоро сиёсий жиноятчилари учун Чоржўй сургун жойи эканлиги ва айтишларича, зарур вақтда ишлатишга тайёр туриши учун амир хазинаси ўша ерда сақланар экан.

Қушбеги хузурига биринчи ташрифимда амирнинг сафарга ижозат берганини айтганимда у: «Ҳа, ҳаммасидан хабарим бор, ўғлим айтди», – деган эди. Бир неча вақтдан сўнг тўқсабо билан суҳбатимда ҳамонки Бухорода ташрифим адофига етаётган экан, ҳатто қайтишимда бир-икки кун қолишга сўз бериб, Чоржўйга жўнаётганимни айтдим. Таклифим ҳар гал розилик билан қабул қилинар ва ҳеч қандай эътироз туғдирмас эди. Бухорони етарлича кўрганим ва кетишга ҳозирлик туйганимни, шу оқшом Қоракўл ва Чоржўйга сафар бошлашни ният қилганимни тўқсабога эрталабки ташрифларидан бирида айтдим. У бирдан менга йўлларнинг жуда ёмонлиги, икки кунлаб сувсиз қолишим мумкинлигини ва шу вақтда бунақа йўлда аравада юриб саёҳат қилиш амримаҳол эканлигини сўзлаб, мени йўлга чиқмасликка кўндира бошлади. Унга йўллар ҳақида ҳаммаси-

ни билишим ва барча қийинчиликларни сарҳисоб қилганимни айтиб, сафардан тўхтатишларига умид қилишларига имкон бермадим. Сўнгра у йўлнинг хавфли эканлиги, уни туркманлар қуршаб олганлигидан бирор хатарга дуч келишим мумкинлигини айтиб қолди. Мен пойтахтга яқин йўлнинг хавфли бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикрдан кулиб қўйдим, аммо у мени ҳақиқатан шундай эканлигига ишонтириб, бормаслигимни ўтиниб сўради.

... Эртанги саҳар қушбегини кўриш учун бориб, унга Чоржўйга бориш фикримни айтдим. У мен билан бу мавзуда бир ярим соат баҳслашиб, сўзлаганлари орасида масалани дастлаб унинг эътиборига ҳавола этмаганим, сафар учун амир рухсатини олишга вақти бўлганини чексиз таассуф билан сўйлади. У амирнинг оғзаки ижозати ҳақиқий эмаслиги ва шу билан бирга амирнинг давлатида идора юритаётганлиги, ёзма фармойиш бўлмаса, ҳеч нима қила олмаслигини билдирди.

Мен унга амир билан суҳбатимга унинг ўғли гувоҳ эканлигини сўзлаганимда, бунга ажаблангандек бўлди. Ўғли бу ҳақда унга ҳечам эслатмаганлигини айтиб, унга нима дейишини эшитиш учун одам жўнатди. Сўзсиз, тўқсабо кўриниш бермади. Қушбегига мен билан биринчи учрашувда бу ҳақда ўғлидан аллақачон эшитганлигини эслатишимга қарамай, далилни хотирасига келтиргандек туюлмади. У бу масалани қўққисдан эмас, шунча узоқ турган давримда келишиб олган тақдиримда бу ҳолат бошқача ҳал бўлишини, балки Хивага ҳам бориб, у ёқдан Чоржўйга қайтишимни, шу тариқа ижозат этилган йўл бир нави эканлигини ҳамда ушбу йўлнинг учдан икки қисмини камгина ҳафтада эсон-омон ўтган рус зобити Милютин (Ҳарбий вазирнинг ўғли) далилига таянди. «Аммо ҳозир, – деди у, – сиз у ердан жуда узоқ Бухородасиз. Бу ердалигингизни ҳамма билади ва сиз ҳақингизда гапириб юришибди. Агар Чоржўйга кетгудек бўлсангиз, одамлар Бухоронинг бугуни яхши эмаслигини, ҳеч нимага арзимаслигини гапиришади. Чунки хорижликлар ҳар ерда юришибди, ҳолбуки сиз биринчи бўлиб борсангиз, уларни дастлаб осонгина алдаган бўласиз».

... Мен: «Сиз эртага Чоржўйга боришимга рухсат бермайсизми?» – дедим.

«Йўк», – деди у.

«Жуда соз, – дедим мен, – унда дарҳол Самарқандга жўнайман».

... Қарорим аниқ бўлиб, Бухорони эртаси куни (13 август) тарк этдим. Тўқсабо ва Каратаев мен билан хайрлашиш учун келиб, бироз чой ва уч бўлак ипак мато келтиришди. Тўғриси, биз қаҳрли кайфиятда бўлиб, аммо сўнгида яхши муносабатлар билан хайрлашдик.

Бухорони Мозор дарвозаси орқали тарк этаркан, 6 мил узокликдаги кадамжо саналган Баҳоуддин мақбараси томон отда чанг йўл бўйлаб, боғлар ва далалар оралаб кетдик. Манзилга етгач, улкан бозорга дуч келдик. Кўчалар турли табақа ва тоифадаги одамларнинг оломони билан гавжум эди. Айниқса, уларнинг кўпчилигини тиланчи ва зиёратга ташриф буюрганлар ташкил этарди.

... Урта Осиёнинг буюк авлиёси саналган Ҳазрат Баҳоуддин ёхуд Ҳазрат Нақшбанд<sup>1</sup>, айтишларича вафоти 1303 йил<sup>2</sup>, кадамжоси ёнида жойлашган кичик уйга кирдик. Ҳазратнинг қabri тахминан ўн икки кадам тўртбурчак сахли, ердан 6 фут кўтарилган панжара билан ўралган, тепадан кичик кадамжо дахмага ўхшар, эски ўсимлик поялари ва ўтлар, оддий кўчқор шохлари, мато парчалари билан қопланган. Ташландик йўллари кўринмаслиги учун барча муқаддас жойлар безатилган. Бир томонида ёзув ва девор яқинида қора тош бўлиб, *Санги Мурод* деб аталиб, художўй зиёратчилар унга қўлларини суртишар, юзлари ва соқолларини тегизишиб, бу ҳаракатлар хатто тошга, шубҳасиз, ўз изини қолдирган. Шифо ва бошдаги барча оғриқларни қолдириш истагида шундай қилишади. Бу ерда яна буюк Абдуллахон ва Дониёл оталиқнинг қабр-мозорлари ҳам бор. Қадамжодан жанубдаги масжидни, айтишларича Ҳаким қушбеги қурдирган экан.

... Бу ердан тахминан соат уч яримларда чиқиб, олтида ўн икки мил юқорида жойлашган Куюкмозор деб аталган қишлоққа етдик. Бу ерда тунни ўтказишни маслаҳат қилишса-да, овқатланиб, куч йиғиб олгач, яна ўн икки мил

<sup>1</sup> Асли исми Баҳоуддин Мухаммад ибн Мухаммад ал-Бухорий (1318–1389), нақшбандия тариқатининг илк шайхи бўлиб, Бухоро атрофидаги Қасри Орифон қишлоғида таваллуд топган. Нақшбанд лақаби унга тариқат – йўлнинг баъзи асосларига таяниб, бошқалар тарафидан берилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Негаки, «нақшчи» маъносига тўғри келадиган сўз «нақш» ва «банд» (нақш борлаш) демакдир.

<sup>2</sup> Янглиш берилган. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд 1389 йилда вафот этган.

юриб, Вардонзегга боришга қарор қилдик. Бу ерда эса карвонсаройда жойлашдик. Менинг фойдаланишимга катта айвон беришди. Бухородан Вардонзеггача бутун бошли йўл, айниқса ўша жойнинг чор-атрофи яхши ишлов берилган боғу роғ ва далалар орасидан ўтиб, у хонликнинг (амирлик – З. С.) энг яхши жойларидан бири саналарди.

Эрталаб соат олти яримда Вардонзедан чиқиб, йўлда бир неча мазорлардан ўтиб, Бўстон деб номланувчи қишлоқда, торгина канал четидаги кичик дўкон соясида чой ичиб, ниҳоят йигирма тўрт милча узоқликдаги Маликка (Работи Малик – З. С.) чошгоҳда етиб келдик. Чўл орқали кечиб, шамол ва чанг-тўзон бўлгач, йўлни бошдан-оёқ аравамда босиб ўтдим. Миш-мишларга кўра, бу ерда туркманлар ва қароқчилар бўлиб, бизнинг доимо икки-учта отлик кўрикчиларимиз бор эди. Маликда эскидан шаҳар бўлганлигини қайд этишади.

Бу ерда аркали деразалари бор жуда йирик сарой (ёхуд карвонсарой) харобалари мавжуд бўлиб, бурчакларидаги миноралари билан бино мутлақ готик услубда қурилган. Иншоотнинг жуда ажойиб тасвирини Леман берган<sup>1</sup>. Бу ерда биз кичкина, иссиқ хонада бир неча соатгина дам олиб, чой ичаётган маҳалимиз Кармана девонбегисининг ўғли мен билан учрашишга келди.

... Кармана беги Сайид Абдулла паст бўйли, аммо ақлли кўринар, ўн уч ёшлар чамаси, амирнинг ўғли бўлиб, бизга кўрсатилган дераза яқинида ўтирар, бизни кўргач, ўрнидан туриб, қўлини менга узатди. Император, сўнгра генерал-губернаторнинг соғлигини сўради. Биз ўриндиқлардан жой олгач, ипакдан тўқ қизил чакмон ва оқ салла ўраган бекнинг ёшига қараганда жуда катта кўринишини пайқадим. Бу бек амирнинг суйган ўғли бўлиб, амир уни Бухорога тез-тез чақириб турар, ҳар холда ўзининг ворисий давомчиси деб ният қилган эди. Ташқарига чиққанимизда намозга азон айтилиб, барча иложи борича бек келишидан олдинроқ сарой қаршисидаги масжидга етиб олиш учун шошиларди. Бу жуда қизиқарли манзара касб этарди. Менга келтиришган чакмонлар бошқа жойларда олганимдан бинойигина дурустроқ. Етгита чакмондан бири – кашмири газмолнинг нархи қарийб

<sup>1</sup> 1841–1842 йилларда тоғ-кон муҳандислари миссияси таркибида Бухорода бўлган А.А. Леман айнан шу даврда Работи Маликда ҳам бўлиб, унинг бугунга қадар етиб келган расмларини чизиб қолдирган.

ўттиз фунт стерлинг. Мазкур бекка келтирган хадяларимиз орасида Тошкентдан олган бир неча ўйинчоқ, жумладан кичик карнай ва бураб юргизиладиган (мурватли) велосипедчи уни роса ажаблантирди. Шунга қарамай уларни тезгина бузиб қўйди.

Кармана – тўртта масжиди ва битта мадрасаси бор кичик шаҳар<sup>1</sup>. Масжиди жуда қадимий, ҳовуз чеккасида қад кўтарган бўлиб, ундан бўлак қизиқарли ҳеч нима йўқ. Девонбегининг уйида меҳмондўстликдан кам-кўст сезмадим. Мезбон аввал савдогар бўлиб, Оренбургда яшаган ва ҳатто Нижний Новгороддаги ярмаркада ҳам иштирок этган. У фаросатли ва олижаноб инсон бўлиб, талай қийинчиликларни бошдан кечириб улғайган, суҳбати мароқли, ҳам ибратли эди. Унинг ўқимишлилиги оиласига ҳам ўтган; ҳатто кичкина беш ёшли ажойиб ўғли бегоналарнинг эркалаларидан хархаша қилмас ва бизни бижирлашлари билан роса кулдирди.

Эртаси тушдан сўнг йигирма тўрт мил узоқдаги Зиёвуддинга жўнадик. Йўлда дам олиш учун Тошкўприкда тўхтаб ўтдик. Зиёвуддинда бек саройининг бир қисмида жойлашдик<sup>2</sup>. Бекнинг ўзи шаҳар ташқарисида бўлиб, эрталабга қадар қайтмас экан.

... Зиёвуддин гўё бек саройидан ташкил топган, сарой ташқарисидagi майдонда бозор бўлиб, ҳар бир савдогар сувоқланган, конуссимон кичик кўрфонтепада жойлашган, тепаликнинг шакли худди оқ чумолининг инига ўхшар эди.

Кейинги кун Мирда (Мирбозор – З. С.) мен учун ҳозирлаб қўйилган ётоқда бир соатгина тўхтаб, узоқ Ширинхотундаги катта боғда тунни ўтказдим. Эртаси (17 август) куни тахминан ўнларда Каттакўрфонга етдик.

Саёҳатимнинг сўнгги кунлари аввалгиларига қараганда кишини толиктирувчи бўлиб кўринар ҳамда Карманадан токи Каттакўрфонга қадар бутун масофа жуда зерикарли кечди. Йўл гўзал мамлакатнинг чеккасидан ўтиб, машҳур Миёнкол тумани пастаккина тоғлари ҳамда жанубдаги чўккилари би-

<sup>1</sup> Бухоро амирлигининг манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида (1753–1920) Кармана алоҳида имтиёзларга эга беклик саналиб, у Бухоро амирининг валнаҳди томонидан бошқарилган.

<sup>2</sup> Зиёвуддин бегининг қароргоҳи шаҳар қалъасининг вайроналари ёнида жойлашган. Бек айнан шу аркда туриб фуқароларни қабул қилган. Чунки Зиёвуддин Бухоро амирлигига қарашли энг катта вилоятлардан бири ҳисобланган. Қаранг: Ўзбекистон ССР тарихи. Т. 1. – Тошкент: «Фан», 1971. – Б. 94.

лан кўзга доимий ташланиб турар, аммо бу ернинг шохона ери суғорилиб, ишлов берилмаган.

... Каттақўрғонга келгач, гўё ўзга оламга тушиб қолгандек ҳис қилдим. Тансиқ таомлар, одатий мавзудаги мазмунли суҳбатлар, ҳаммасидан ҳам аёл даврасининг шунча узок муддат йўқлигидан сўнг зобитлардан бирининг рафиқаси, Санкт-Петербургдаги Берг театрининг машҳур француз актрисасини учратганимиз бўлди.

Бутун саёҳатим давомида ўз мустақиллигимни сақлаб қолишга ҳаракат қилдим. Тақик ва жиғимга тегишларига йўл қўйишларига изн бермай, ҳеч ким мени ўзидан қуйи деб ҳисобламасликларини талаб қилдим. Маҳаллий аҳоли табиати билан етарлича танишиб, кўпроқ хурмат-эҳтиромга муҳтож бўлганимни билдим ва кўпроқ уни ола билдим ҳам. Сафаримдан катта қониқиш ва хузур олдим, айниқса тўқсабо билан баҳсларимга қарамай, зиён-захматсиз қайтдим. Икки ой ўтгач, бир рус полковниги Хивадан Бухоро орқали ўз уйига қайтаётиб, расмийлардан бу ерда нималар бўлганини сўраганида, унга шундай жавоб қилишган экан: «Бир америкалик бу ерда ўн кун бўлиб, бутун Бухоро аҳлини тўлик ўз назорати остида тутди».



## КЎРСАТКИЧЛАР

### Шахс исмлари

- Абдулазиз 46  
Абдулазиз Мирзо 195  
Абдулкаримбий 255  
Абдулкарим, девонбеги 281  
Абдулла 124, 246  
Абдулла, мирзо 68  
Абдуллабобо 67  
Абдуллатиф 195  
Абдуллахон, Абдуллахон II 44, 46,  
83, 173, 174, 177, 225, 226, 290,  
291, 292, 301, 302, 308  
Абдуллоҳ Баркий 42  
Абдулғаффорбек 61  
Абдурахимова Н. 15, 17  
Абдурахим 277  
Абдурахмон(хон), амир 171, 203, 204  
Абдушукур, додхоҳ 218  
Абилайхон 44  
Абрамов А.К. 86, 179, 199, 209, 213,  
219, 220, 221, 277, 278, 280,  
281, 286, 287, 290, 293, 300  
Абу Бакр, халифа 70, 118  
Абу Лайс ас-Самарқандий 129  
Абу Саид 197  
Абулхайрхон 45  
Абулғаффор 278  
Абулғозий Баҳодирхон 78  
Август, Октавиан 172  
Азатьян А.А. 216  
Азимхон 203  
Айюб, пайғамбар 113, 144, 145, 146  
Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ  
Муҳаммад ибн Исмоил 19, 117  
Ал-Махбубий, Убайдуллоҳ  
ибн Масъуд 129  
Ал-Чўғий, Муҳаммад Имомзода 129  
Али, халифа 70, 118  
Алимова Д. 7  
Алимкул, амири лашкар 65, 66, 67,  
84, 85  
Амир Темур 42, 45, 46, 81, 83, 104,  
177, 184, 185, 187, 189, 190,  
191, 194, 195, 196, 197, 281,  
283, 301, 304  
Аминов Г.А. 213, 220  
Андокий, Хожа Ҳасан 42  
Андрей 246, 264, 277, 279  
Андрей, хаворий 42  
Ангимах 182  
Арслонхон 299  
Асадуллабек 64, 65, 66, 102  
Афзалхон 203  
Афросиёб 181  
Ашуркули, бек 285  
Багров Л.С. 28  
Барокхон 44, 177  
Бартольд В.В. 184, 215, 285  
Бақо 299  
Баҳрий, Асиф 267  
Безносиков К.С. 169  
Бек, бий 291  
Бёрнс, Александр 8  
Бибихоним, Биби 171, 191  
Блейн, Г. Джеймс 11  
Бобо, додхоҳ 285  
Бобобек 50, 58, 59, 60, 61  
Бобон, кароқчи 299  
Бобохон 177  
Бобур, Заҳириддин Муҳаммад 13, 171,  
184, 185, 186, 187, 197, 264, 267, 269,  
270, 283, 284, 304  
Богданович 170  
Бок Г.Т. 25  
Боровкова Л.А. 182  
Ботирхон (амир Насрулла) 67

- Боязид, Султон 185  
 Бредштейдер Э.В. 141, 183  
 Бутаков А.И. 21, 29, 30  
 Бутенов К.Ф. 187
- Вамбери, Арминий 5, 8, 12  
 Веневитинов Д. 17  
 Верешчагин В.В. 14, 23, 24, 25, 26  
 Верёвкин Н.А. 26, 49  
 Ву Ди 182  
 Вульф, Жозеф 201
- Гаваззи, Модесто 298  
 Галдан-Цэрэн, Эрдэни-Батур-  
 хунтайжи II 83  
 Гедин, Свен 8  
 Гельвальд, Ф. фон 8  
 Генрих III 184, 185  
 Генрих V 184  
 Герн К.И. 21  
 Гижитский 53  
 Глаубер, Иоганн Рудольф 41  
 Глуховский (Глуховской) А.И. 167  
 Гораций 172  
 Горлов 16  
 Горчаков А.М. 12  
 Готье Ю.В. 28  
 Гребенкин А. 223, 231  
 Григорьев В. 12, 13  
 Громов 16, 53  
 Гуломов Х.Г. 300
- Дадамухаммад 89, 90, 98  
 Дарвеш Мухаммад тархон 186  
 Дарвешхон 177  
 Делаacroa 86  
 Деметрий 182, 304  
 Деннет А.Р. 219, 220  
 Джевелл, Маршалл 14  
 Джонсон Э.А. 10, 11  
 Дмитриев Г.Л. 12, 15  
 Довуди дарай 146, 147  
 Дониёл(бий), оталик 143, 285, 300,  
 308  
 Дониёр, оталик 284, 285  
 Дўстмухаммадхон 203
- Евтидем 182, 304  
 Екатерина II 300, 301  
 Елена 106
- Елизавета Петровна 300  
 Ефремов Ф.С. 187
- Ёкуббек, Ёкубхон 35, 65, 66, 70, 71
- Жаброил, фаришта 117, 145, 146  
 Жаноб П\_58  
 Жаноб Ф\_245, 246, 249, 250, 252, 261, 264  
 Жаъфар ас-Содик (Абу Абдуллох Жаъфар  
 ибн Мухаммад ал-Курайший) 146, 147  
 Жаҳонгир мирзо 283  
 Женкинсон, Энтони 8, 13, 28  
 Жером Ж.Л. 23  
 Жўжи 78  
 Жўрабек 50, 58, 59, 60, 61, 99, 105, 128,  
 188, 280, 286, 287
- Зангиота 89, 104  
 Зулкарнайн, Искандар 182
- Ибодуллобек 62  
 Иброхим, пайгамбар 149,  
 Иван Калита, Иван I Калита 116  
 Игнатъев Н.П. 39, 169  
 Иззатулла, Мир 8, 13, 176, 266, 267  
 Имом Аъзам Абу Ханифа 118  
 Имом Молик 118  
 Имом Шофеъий 118  
 Имом Ханбал 118  
 Имомкулихон 192  
 Исаев 141  
 Искандар 67, 68, 87, 88, 285, 286,  
 Искандархон 177, 188  
 Исо, пайгамбар 23  
 Исой 275
- Йўлдош, парвоначи 218, 218
- Камолиддин 189  
 Каратаев (Уста Али) 306  
 Карпини, Плано 8  
 Каттабек 217, 218  
 Каттатўра 188  
 Кауфман К.П. 12, 16, 17, 26, 37, 55,  
 63, 124, 152, 188, 189, 204, 235,  
 258, 275
- Кинг, Гертруда Уоллас 11  
 Кинг, Чарльз 11  
 Клавихо, Руи Гонсалес де 8, 13, 171, 186,  
 187

- Клиг 182  
 Козарев 22  
 Колпаковский Г.А. 55, 249  
 Конолли, Артур 201  
 Кононов В.И. 9, 17  
 Конусбай 277  
 Котард М. 169  
 Крижановский Н.А. 22, 175
- Лавалет М. 169  
 Лашкар, бекларбеги 72  
 Леман А.А. 187, 195, 214, 309  
 Лерх П.И. 39, 48, 78  
 Лессепс М. де Фердинанд 169, 170  
 Литта П., граф 298  
 Лорд Гранвил 169  
 Луи Ю. 141  
 Лунин Б.В. 17, 39, 176
- М\_ 209**  
 Мадалихон, Мухаммад Алихон 45, 255  
 Мадамин 210  
 Мак-Гахан, Януарий Алоизий 16, 20, 35, 36, 37, 38  
 Македонский, Александр 181, 182, 214  
 Маллахон 50, 65, 103, 286  
 Маркхем 185  
 Марғиноний 269  
 Маслова О.В. 187  
 Маъмун 201  
 Махмуд 194  
 Махмуд Ёкубхон 71  
 Меацца Ф. 298  
 Мединский В.Ю. 75  
 Мейендорф Е.К. 215  
 Милютин Д.А. 12, 307  
 Минаев И.П. 184  
 Мир Саййид Барака, Саййид Барака 195  
 Мирза Ироддин 289  
 Мирза Юсуф 105  
 Мирза Ҳаким 245  
 Мирокова И.С. 185  
 Музаффар(иддин), амир Музаффар 59, 60, 62, 67, 286, 295, 295  
 Музаффаршоҳ 218  
 Мулла Миркомил 251, 259  
 Мулла Хайрулла 98, 101, 132, 171, 172, 177, 200  
 Мунши, Мухаммад Юсуф 192
- Мурзаев Э. 187  
 Муркрофт, Вильям 176  
 Мурук 305  
 Муса Мухаммадбий 63  
 Мусабек 218  
 Мусулмонкул 60, 255, 275  
 Мусулмонхўжа 179  
 Мутафян К. 184  
 Мушти Қалантар 201, 203  
 Муқимхон (Муқим-хан) 192  
 Мухаммад 194  
 Мухаммад, пайғамбар (а.с.) 87, 102, 108, 110, 112, 117, 118, 122, 144, 146, 149, 178, 189  
 Мухаммадбий 305  
 Мухаммад Раҳимхон I 27  
 Мухаммад Шариф, тўқсабо 293, 305  
 Мухаммад Шоқир 140  
 Мухаммад Ҳакимбий 284  
 Мухиддинхўжа 127
- Навой, Мир Алишер 264  
 Назаров Ф. 215, 266, 267  
 Насриддин, бек 265  
 Насрулла, амир 45, 59, 60, 128, 143, 201, 212, 218, 285, 286, 294, 298  
 Некрасова Е.Г. 297  
 Неъматулла 263  
 Нодирабегим 45  
 Нодир девонбеги 197  
 Норбўтабий 255  
 Нуриддинхон 289  
 Нух, пайғамбар 149
- Одил, парвоначи 218  
 Ойим Кенагас 285  
 Ойхўжа ибн Тошхўжа 104  
 Окмаматов 34  
 Олимхон 83  
 Олим хожи Юнусов 50, 63, 71, 171  
 Оллоёрбек 175, 176  
 Оллоёр додхоҳ 218  
 Орланди, Жованни 298  
 Орфей 106  
 Отабек, оталиқ 251, 252, 253  
 Оффенбах, Жак (Якоб Эберши) 106
- Павел, хаворий 42  
 Палладий 183  
 Паутьер М. 183

- Первушин 157  
 Перовский В.А. 36, 187  
 Пётр, хаворий 42  
 Пётр, подшо 10, 11  
 Пикет М. 25  
 Поло, Марко 8, 13, 184  
 Портер Н. 9  
 Почахўжа 219  
 Пулатхон 272, 275  
  
 Раҳимбий, Муҳаммад Раҳимбий оталик 284  
 Раҳимхон 218  
 Раҳматулла 261, 262, 263  
 Рембрандт, Харменс ван Рейн 34  
 Ривас М. 25  
 Робия Султонбегим 45  
 Родионов 37  
 Рубрук, Вильгельм 8  
 Румий, Жалолиддин 122  
 Руперт В.Я. 169  
 Рустам 299  
 Руф, Квинт Курций 181  
 Рўзбеҳон, Фазлуллоҳ ибн Исфаконий 42  
  
 Саидазим (Азимбой) 50, 69, 70, 71  
 Саидбек 61, 217, 218, 222  
 Саидбобоев З.А. 5, 7, 19, 28  
 Саидхон 62, 188  
 Саид Абдулқосим 125  
 Сайид Абдулла, бек 309  
 Сайид, мирохур 287  
 Сайид Султон 85  
 Сайидхон 286  
 Салимбек 288  
 Семенов А.А. 285  
 Сиверс, Вильгельм 8  
 Сиддик Кўйчи 274  
 Сиртлонов 206  
 Скайлер, Жорж 9  
 Скайлер, Южин 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 51, 81, 115, 129, 135, 137, 158, 184, 250, 252, 253  
 Скотт 30  
 Скрибнер, Матильда 9  
 Скрибнер, Чарльз 9  
 Смбаг 183, 184  
 Смит, Френсис 32  
 Соболев Л.Н. 224  
  
 Соколов Ю.А. 176  
 Соловьев М. 187  
 Стодарт, Чарльз 201  
 Страбон 27  
 Сулаймон, пайгамбар 266, 267  
 Сулайманов С. 21  
 Султон Али мирзо 304  
 Султон Аҳмад мирзо 186  
 Султон Маҳмуд мирзо 267, 304  
 Султон Маҳмудхон 45  
 Султонбек 217, 218  
 Султонмуродбек 255  
  
 Т\_ 205, 209  
 Табиб, Бенгалий Дайлабий 115  
 Талус Ҳаким 147  
 Толстой, Лев 9, 10, 11  
 Тули 78  
 Тургенев И.С. 9, 10  
 Тукалхоним 42  
  
 Убайдуллахон 300  
 Угадайхон 181  
 Улугбек, Мирзо Кўрагон 45, 177, 178, 185, 194, 195  
 Умар, халифа 70, 112, 118  
 Умарбек 62, 188  
 Умархон 45  
 Умаршайх 268  
 Урусов, князь 287  
 Усмон, халифа 70, 118, 199  
 Уста Қосим 140  
  
 Федченко А.П. 216, 264, 271  
 Федчина В.Н. 141  
 Фёдор, подшо 28  
 Фирдавсий, Абулқосим 82  
  
 Ханияков Н.В. 187, 292, 297  
 Хачатрян Н. 184  
 Хегум I 184  
 Хизр, пайгамбар 147  
 Хинойтшоҳ 65  
 Хлодов 157  
 Хожа Аҳрор 171, 197, 198  
 Хожа Хусайн 44  
 Хонтхорст, Геррит ван (Герардо делла Нотте) 34  
 Хохлов И.Д. 187

- Худоёрхон 60, 66, 248, 253, 261, 262, 273, 275  
Хулагу 141  
Хўжакул 285
- Цзан, Сюань 82, 83, 173, 181  
Циммерман 253  
Цянь, Чжан 182
- Черняев М.Г. 49, 50, 63, 75, 84, 85, 86, 87, 88, 131, 175, 206, 306  
Чингизхон 35, 78, 83, 141, 142, 173, 181, 183, 184, 284  
Чигатой 78, 83  
Чумчихон 67  
Чунь, Чан 141, 173, 183, 186  
Чуцай, Елюй 181
- Шайх Абдулла 300  
Шарофиддин 46  
Шарофий 69  
Шафус 258  
Шерали 203  
Шералихон 60, 66, 255  
Шильтбергер, Ганс 185  
Шмелёв 303, 305  
Шодибек 61, 217, 218, 220, 221, 222  
Шоу, Роберт Баркли 78  
Шохизинда (Тирик шох) 189, 190  
Шохмурод 143, 243, 285  
Шохмуродбек 66  
Шохрух 195
- Эргашев Ф. 15, 17  
Эрназар элчи, Мулла Муҳаммад Эрназар бий Мақсудов 300  
Эшжон 208  
Эшонбек 85  
Эшонхўжа 70, 71
- Югай Р.Л. 187
- Юль, Генри 8  
Юсуф Хожа 264
- Яковлев 297  
Ялангтўш Баходирхон 192  
Яницкий М. 169,  
Ясавий, Хожа Аҳмад 42, 45, 120
- Ўрмонбек 262  
Ўқтой 78
- Қаландарбек 59  
Қусам ибн Аббос 189, 190
- Ғиждувоний, Хожа Абдухолик 42  
Ғийлоний, Абдулқодир 104
- Ҳабиббой 246, 263  
Ҳазрат Султон 42  
Ҳазрат Накшбанд (Баҳоуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий) 308  
Ҳайдар, амир 217  
Ҳайдархўжа 287  
Ҳайбан, Аҳмад 147  
Ҳаким 286  
Ҳаким, қушбеги 308  
Ҳакимбек 58  
Ҳамадоний, Юсуф 42  
Ҳасанов Х. 28, 216  
Ҳожибар, мирзо 67  
Хусайнбек 217, 218, 222
- Burton, Andrey 192
- Palmer, Felix Price, Henry 201
- Schuyler, Eugene 8, 9, 12
- Wolff, Joseph 201

#### Жой номлари

- Абдуллахон (Кўш Мадраса) 290, 301  
Абдуллахон, тим 302  
Авлиё Иоанн, ибодатхона 184  
Авлиёота 16, 49, 75, 82, 86, 154, 223, 271  
«Академия», нащриёт 15, 17  
Ака-ука Биковлар, фирма 303
- Акмола 167  
Алассио 11  
Александрия 182  
Александровск, истехком қалъа 22  
Али, мадраса 255  
Альгамбра 44, 300  
Альп, тоғ тизма 235

- Америка 9, 10, 11, 17, 19, 22, 50, 51, 64, 140, 235, 253, 279, 281, 302, 303  
Амударё 24, 27, 28, 40, 79, 80, 83, 114, 168, 212, 232, 306  
Англия 28, 42, 53, 94, 169, 170, 187, 201, 236, 237, 240, 282  
Андижон 42, 140, 245, 255, 260, 264, 265, 266, 267, 268, 269  
Анкара 185  
Аравон 269  
Арзас (Аргас), дарё 28  
Арис, дарё 48  
Аристонбелкудук 40  
Арманистон 183, 184, 185  
Археология жамияти 39  
Астана 167  
Астрахан 168  
Афғонистон 14, 25, 82, 118, 168, 171, 203, 204, 286, 291, 302  
АҚШ (Америка Қўшма Штатлари) 5, 9, 10, 11, 12, 14, 23, 45, 236  
АҚШ Миллий География жамияти 10, 17  
Аҳмад Яссавий, мақбара, масжид 20, 42, 43
- Баланд, масжид 299, 301  
Баликчи 259, 260, 261, 274, 275  
Балх 25, 151, 168, 203  
Барокўх 267, 268  
Бароқхон, мадраса 124  
Бағдод 118, 178  
Бақтрия 182, 183  
Баҳоуддин Нақшбанд, қадамжо 276  
Баҳоуддин, мақбара 308  
Бекларбеги, мадраса 72, 73, 124, 131  
Бекпақдала 167  
Бек, мадраса  
Бельгия 32  
Берг, театр 311  
Бешариқ 248  
Бешёғоч 75  
Бибихоним, мадраса 179, 190  
Биковский, фирма 257  
Бирмингем 10  
Боласоғун 83  
Болқон 23  
Бомбай (Мумбай) 201  
Боғи Майдон 186
- Бразилия 136  
Британия (Буюк Британия) 8, 10, 31, 32, 45, 81, 201, 216  
Буванди 259  
Бугун, дарё 48  
Булунғур, канал 225  
Бурса 187, 304  
Бухоро, амирлик 5, 6, 8, 10, 11, 12, 18, 22, 25, 36, 39, 40, 41, 42, 45, 52, 58, 59, 60, 61, 63, 67, 76, 79, 83, 84, 85, 86, 88, 94, 98, 99, 101, 123, 142, 143, 149, 156, 159, 161, 162, 163, 164, 175, 187, 188, 192, 203, 205, 207, 210, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 23, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 236, 239, 241, 242, 243, 257, 261, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 287, 289, 290, 292, 295, 301, 306, 310  
Бухоро, шаҳар 42, 50, 60, 61, 62, 65, 67, 68, 69, 78, 79, 100, 102, 114, 115, 116, 120, 127, 138, 141, 143, 153, 154, 165, 166, 168, 170, 176, 178, 187, 191, 192, 199, 201, 202, 203, 217, 226, 227, 232, 253, 269, 276, 277, 279, 285, 286, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311  
Бўзсув, канал 75  
Бўкантов 40  
Бўстон 309
- Вардонзе 309  
Варзаминор 214, 219, 220  
Вахш, дарё 212  
Вашингтон 14  
Вена 23  
Венеция 11, 184  
Верний 17, 55, 160, 164, 167, 223, 253  
Владимир 116  
Волга, дарё 214, 170  
Волгабўйи 46, 168  
Воронеж 9
- Ганьсу 183  
Гранада 44  
Грузия 185  
Гурьев 170  
Гўртепа 259
- Давлат департаменти 9, 17  
Дажла, дарё 239

- Даргом, канал 225  
 Дарха, дара 212  
 Дашг 12, 22, 33, 35, 39, 41, 48, 49, 74, 97,  
 101, 128, 137, 177, 182, 183  
 Дашти Кипчоқ 177  
 Дашти Кози 214  
 Девона, кишлок 269  
 Девонбеги, мадраса 300  
 Делавэр, штат 286  
 Делмарва 286  
 Денвер 50  
 Дизах (Жиззах) 172  
 Дилкушо (Боғи Дилкушо) 185  
 Дигмой 141  
 Днепр, дарё 214  
 Довон (Даван) 270  
 Дон, дарё 31  
 Дуньхуан 183
- Евросиё 140  
 Екатеринбург 168  
 Енисей 169  
 Етгисув 44, 233  
 Еттишахар 65
- Йел, университет 9
- Ёмонқизил, тоғ тизма 40  
 Ёмондарё 29, 30  
 «Ёруғлик денгизи» 146  
 Ёрканд (Ёркенг) 48, 187
- Жавзо, масжид 268  
 Жайхун, дарё 27, 83, 239  
 Жамбул 49  
 Жанд 35, 39  
 Жанубий Кўкон, тоғ тизма 271  
 Жанкала 35  
 Женева 81  
 Жиззах 39, 40, 62, 114, 154, 171, 172, 175,  
 176, 177, 188, 189, 216, 223, 225, 286  
 Жом 212, 277  
 Жомбой 178  
 Жон Хопкинс, университет 10  
 Жунгория 83  
 Жўйбор, мадраса, кабристон 301  
 Жўлак 29, 32, 38, 40, 53, 65
- Закот, сарой 249, 257  
 Замма 203
- Зангиота, мақбара 104  
 Зарафшон 6, 12, 74, 81, 86, 143, 151, 157,  
 159, 161, 164, 175, 176, 207, 209, 212,  
 213, 215, 216, 219, 220, 221, 223, 224,  
 225, 226, 227, 230, 231, 232, 237, 241,  
 243, 271  
 Зарафшон, дарё 140, 173, 177, 178, 187,  
 212, 213, 214, 215, 216, 219, 222, 223,  
 225, 226, 227  
 Зарафшон, тоғ тизма 212, 216, 277  
 Зиёвуддин 212, 227, 276, 310
- Издательство Академии наук (Изд-во АН)  
 СССР 141, 187  
 Или, дарё 183  
 Илонутти, дара 176  
 Институт истории, археологии и  
 этнографии АН Таджикской ССР 285  
 Империя оммавий кутубхонаси 200  
 Иргиз 26  
 Иржар 286  
 Иркибой 24, 167  
 Иркутск 169  
 Ирок 81, 104  
 Искандаркул 207, 212, 213, 214, 216, 219,  
 220, 286  
 Испания 44  
 Исписар 246  
 Исроил 125  
 Иссиққул 12, 100, 114  
 Истанбул 65  
 Исфара 271  
 Исфаҳон 46, 194  
 Исфижоб (Чашмкент) 48  
 Итака 9  
 Италия 10, 11, 27, 98, 235  
 Итмак, довон 283  
 Ишратхона, мақбара 197
- Кавказ 46, 64, 65, 153, 214, 236  
 Казала (Казалинск) 14, 20, 21, 22, 24, 25,  
 26, 31, 32, 33, 36, 39, 155, 157, 159, 161,  
 162, 163, 166, 167, 223  
 Кале, Па-де-кале 169  
 Калькутта (Колката) 169, 302  
 Кама, дарё 168  
 Камолон 86  
 Кармана 59, 140, 212, 226, 276, 286, 309,  
 310

- Каспий, денгиз 22, 27, 28, 30, 167, 168, 187  
 Каспийбўйи 160, 162, 167  
 Кастилия 184, 185  
 Кастакўз 246  
 Каттақўрғон 80, 114, 223, 226, 231, 232, 233, 276, 310, 311  
 Каъба 42, 119  
 Кендиртов 271  
 Кент 83  
 Кетмонтепа 271  
 Кеш 184, 197, 264, 283  
 Киликия (Арманистон) 184  
 Кимё, лаборатория 54  
 Кипр 184  
 Кисро 283  
 Китоб 19, 58, 60, 221, 276, 277, 278, 280, 283, 285, 286, 287, 288, 293  
 Кичик Осиё 27, 65, 185  
 Киштут 61, 212, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221  
 Киштутдарё 212  
 Кобул 168, 170, 203  
 Колесников, фирма 257  
 Колорадо, штаг 50  
 Колумбия, университет 9, 11  
 Кокериллс Уоркс (Cockerill's Works), завод 32  
 Конибодом 247  
 Константинополь 10  
 Коня, султонлик 65  
 Копал 17, 223  
 Корнелл, университет 10  
 Косон (Карсан) 292  
 Косорол 30, 31  
 Кофиристон 82  
 Кошгар 14, 35, 39, 65, 70, 71, 78, 138, 149, 154, 160, 164, 165, 167, 170, 187, 266, 268, 271, 298  
 Кошгар, қишлоқ 266  
 Красноводск 167, 168  
 Кремль 116  
 Кулба 186  
 Куюкмозор 308  
 Кўкалдош, мадраса 124, 300  
 Кўкартли 80  
 Кўксарой 197  
 Кўксув 212  
 Кўкча 75  
 Кўли Калон (Катта кўл) 214  
 Кўҳак 186  
 Кўҳистон 207, 213, 215, 216, 218  
 Лабиҳовуз 192, 300  
 Ладак 170  
 Лақлақа 186  
 Левант (Levant) 125  
 Ленинград 28, 187  
 Лепси 71  
 Ливан 125  
 Ливерпуль 32  
 Лобнор, кўл 183  
 Лозанна 25  
 Ломбардия 235  
 Мавритан 44, 140  
 Маймана 168  
 Майнц 185  
 Макка 64, 93, 119, 147, 178, 195, 199, 299  
 Малик, Работи Малик 174, 309  
 Манғишлоқ 167  
 Мара 181  
 Марказий Осиё 5, 7, 19, 41, 176  
 Мароқаш 202  
 Мароқанд 181  
 Марғилон, Марғинон 75, 187, 245, 268, 269  
 «Маснавийхона» 127  
 Матча 216, 218, 219, 222  
 Масжид ал-Ҳаром 45  
 Маҳрам 245, 246, 247, 270  
 Машҳад 82, 140, 168, 187, 203  
 Мағён 212, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 284  
 Мағёндарё 212  
 Миёнкол 226, 285, 310  
 Милан 298  
 Мингбулоқ 259  
 Мингўрик 50, 54  
 Минораи Калон (Катта минора) 299  
 Минятчи-варақ 255  
 Мир Араб, мадраса 300  
 Мирза Работ 171, 174  
 Мирзақўл 40, 171, 172, 213  
 Мир, мадраса 255  
 Мир (Мирбозор) 310  
 Миср 11, 23, 27, 46  
 Мовароуннаҳр 5, 83, 185, 264, 269  
 Мовий (Орол), денгиз 28  
 Мозор, дарвоза 308  
 Молия, вазирлик 58, 156, 160, 235



- Москва 9, 12, 28, 35, 46, 54, 63, 64, 116, 141, 142, 143, 152, 163, 166, 168, 182, 184, 185, 187, 216, 257, 285
- Мукусу 212
- Мунчокли 40
- Мура, дара 212
- Мусулмонкул, канал 270
- Мутал, завод 30
- Мюнхен 185
- Назорат палатаси 56
- Наманган 19, 153, 233, 250, 255, 259, 260, 262, 264, 271
- Намозгох, масжид 205, 295
- Нарпай, канал 226
- Наньшан, тоғ тизма 183
- «Наука», нашриёт 46, 185, 215, 285
- Невшатель 25
- Нижний Новгород 168, 310
- Никополь 185
- Нил, дарё 11, 239
- Новоживотин 9
- Нодир девонбеги, мадраса 192
- Норин 164, 165, 167
- Норин, дарё 260, 270
- Норкент 275
- Нўгайкўрғон 74
- Нурота 114, 188
- Нурота, тоғ тизма 188
- Нью-Йорк 9, 10, 11, 35, 50
- Обирдан 219
- Облик 140
- Обхона 298
- Ойимсарой 303
- Оксуз 27, 28, 182
- Олд Осиё 141
- Олмаота 253
- Олой, тоғ тизма 212, 254, 260, 268, 271
- Олтин Ўрда 185, 304
- Оренбург 12, 21, 22, 24, 30, 32, 33, 49, 67, 69, 159, 160, 162, 166, 167, 168, 169, 187, 205, 215, 275, 298, 303, 310
- Орол, денгиз 21, 24, 26, 27, 28, 30, 331, 39, 40, 176
- Орол, истехком қалъа 21
- Орол, флотилия 14, 20, 21, 27, 33, 172
- Орск 166, 205
- Осиё 12, 21, 22, 28, 38, 41, 69, 72, 78, 89, 94, 99, 116, 117, 131, 136, 154, 160, 169, 170, 182, 183, 216, 236, 254, 267, 302
- Осиё, музей 304
- Оқдарё 226, 227
- Оқмачит 35, 38
- Оқсарой 197, 281, 283
- Оқсу 164
- Оқтов 188
- Оғочли 174
- Палдорак 220
- Париж 23, 81, 106, 201
- Патар 248
- Пекин 183
- Пенза 63
- Пермь 168
- Перовский, истехком қалъа 20, 29, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 48
- Перовский, уезд 16, 155, 157, 223
- Петроград 28, 187
- Петрококино ва Компанияси 302
- Петропавловск 166, 167, 168, 303
- Пешовар 168, 169, 170
- Пилла, сарой
- Питерборо 42
- Пиштак, Пиштак (Бишкек) 86, 253
- По, дарё 235
- Покистон 81, 82
- Польша 23
- Помпей 98
- Пошрўт 213
- Поянда, масжид 192
- Пушишев, фирма 257
- Раим, истехком қалъа 21, 30
- Ралли ва Компанияси 302
- Ревал (Таллин) 10
- Регистон 191, 192, 197, 297, 302
- Рим 10, 81, 134, 172, 181
- Рим, империя 98
- Россия 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 35, 38, 40, 49, 52, 53, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 69, 71, 74, 75, 80, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 94, 99, 115, 116, 117, 128, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 141, 142, 149, 153, 154, 155, 157, 159, 160, 162,

- 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 184, 187, 188, 203, 204, 205, 206, 213, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 241, 243, 244, 245, 256, 257, 258, 259, 267, 270, 271, 279, 280, 300, 302, 303, 305, 306
- Россия Императорлик География жамияти 10
- «Россия савдосини қўллаб-қувватлаш жамияти» 58
- Рум, Шаркий Рим империяси, Византия 65
- Руминия 10
- Рушдон 269
- САГУ 176, 187
- Сайхун, дарё 27, 239
- «Саловатхона» 127
- Санкт-Петербург 10, 14, 39, 53, 54, 56, 57, 64, 71, 99, 116, 124, 156, 169, 170, 183, 187, 189, 200, 204, 213, 224, 266, 281, 292, 297, 304, 311
- Самар, Семизкан, Семизкант, Самокан (Самарқанд) 181
- Самара 168
- Самарқанд 12, 19, 49, 58, 59, 61, 75, 78, 79, 80, 81, 83, 86, 99, 102, 104, 114, 120, 127, 129, 140, 141, 143, 153, 154, 155, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 235, 237, 264, 269, 273, 274, 276, 277, 283, 284, 285, 286, 290, 294, 297, 299, 301, 303, 304, 308
- Санги Мурад 308
- Саратов 170
- Сарвада, қалъа 220
- Сарой, мадраса 291
- Саврон (Сауран) 39, 40, 41, 42
- Себзор 75
- Семипалатинск 169
- Семиречья (Етгисув) 12
- Сербия 10
- Сибирь 22, 49, 52, 71, 78, 141, 160, 162, 163, 166, 170, 185, 205, 223, 266
- Сигноқ 39
- Сирдарё, вилоят 6, 12, 14, 29, 157, 160, 163, 233, 241, 243
- Сирдарё, дарё 20, 21, 22, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 38, 39, 40, 41, 53, 74, 78, 85, 102, 166, 172, 173, 182, 223, 226, 239, 245, 246, 253, 255, 259, 260, 270, 275
- Сирдарё, уезд 223
- Сталинобод 285
- Сувайш, канал 169
- Суғут 225
- Султон Ҳазрат, чўкки 212
- Сурия 23, 46, 125
- Сурхоб, дарё 212
- Сурхондарё, вилоят 274
- Сўзок 167, 236
- Сўх 274
- «Табиатшунослик тарихи ва антропология жамияти» 58
- Табриз 46
- Талипоч, дарвоза 301
- Танаис (Дон), дарё 182
- Тароз, Талос 49
- Тахтақорача, довон 277
- Тахти Сулаймон (Сулаймон тахти) 266
- Ташқи ишлар, вазирлик 60
- Тверь 153
- Темир (Оҳанин), дарвоза 185
- Темур, дарвоза 171, 176
- Темур, макбара 171, 180, 196
- Терек, довон 167
- Термиз 195
- Тибет 187
- Тиллақори, мадраса 191, 192, 194
- Тожикистон 216
- Томди, тоғ тизма 40
- Тошкент 6, 7, 12, 14, 15, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 28, 37, 38, 39, 41, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 138, 139, 140, 142, 143, 153, 154, 155, 156, 159, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 180, 181, 187, 192, 199, 200, 204, 205, 206, 211, 223, 225, 226, 235, 236, 243, 245, 247, 250, 253, 254, 257, 258, 264, 265, 271, 275, 277, 297, 300, 302, 303, 306, 310

- Тошкунрик 177, 310  
 Тоғ-қон, вазирлик 156  
 Троицк 69, 159, 166, 167, 168, 303  
 Туркистон, тоғ тизма 212  
 Туркистон, шаҳар 20, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 65, 74, 84, 120, 166, 177, 236  
 Туркистон, ўлка 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 29, 49, 54, 57, 64, 75, 78, 80, 86, 122, 129, 156, 157, 162, 163, 164, 167, 169, 172, 203, 214, 232, 233, 235, 242, 243, 269, 271  
 Туркия 46, 181, 238  
 Туятортар, канал 225  
 Тюмень-арик 39  
 Тяньшань 212, 216  
 Тўжмоқ 164, 167
- Украина 214  
 Улуғбек, мадраса 186, 191, 192  
 Урал, тоғ тизма 99, 168, 170, 185  
 Ургут 79, 207, 208, 209, 210, 212, 217, 218, 222, 226, 285  
 Урмитан 212, 218, 219  
 Устюрт 167, 170  
 Уфа 168  
 Учқўрғон 245, 260, 262, 266
- Фаластин 23  
 Фалғар 216, 218, 219, 222  
 Фан, беклик 216, 218  
 «Фан», нашриёт 17, 28, 39, 176, 187, 300, 310  
 Фандарё 212, 214, 216,  
 Фарғона 19, 75, 86, 153, 177, 255, 264, 268, 270, 273, 286  
 Фароб 61, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 284  
 Франция 169, 235  
 Фрот, дарё 239
- Хатирчи 227  
 Хвалим (Каспий), денгиз 28  
 Хеклют, жамият 185  
 Хива, хонлик 11, 12, 13, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 34, 35, 36, 39, 40, 55, 56, 70, 76, 78, 79, 114, 135, 143, 149, 151, 154, 156, 160, 161, 162, 163, 167, 168, 183, 187, 213, 232, 236, 241, 245, 274, 281
- Хива, шаҳар 14, 20, 22, 24, 25, 27, 37, 41, 78, 170, 282, 307, 311  
 Хитой 42, 78, 83, 98, 135, 136, 140, 141, 142, 143, 154, 163, 171, 173, 181, 182, 183, 184, 186, 191  
 Хитой, кўл 28  
 Хожа Аҳмад Яссавий, мақбара 42  
 Хожа Аҳрор, масжид 72, 120, 197, 198  
 Хожа Жалол, мадраса 301  
 Хон, канал 264, 270  
 Хон, мадраса 248, 254, 255  
 Хонобод 289  
 Хорхут 35  
 Хулум 168  
 Хуросон 78, 123, 303  
 Хужанд 12, 17, 74, 79, 120, 140, 141, 143, 151, 152, 153, 157, 163, 165, 166, 173, 182, 200, 223, 245, 246, 250, 254, 270  
 Хужакент 75  
 Хужабод 266  
 Хўтан 143
- Чапдара, чўкки 212  
 Челак 188, 225  
 Чилмахрам 275  
 Чилсутун 186  
 Чинийхона 186  
 Чиноз 40, 85, 86, 171, 172, 175  
 Чирокчи 276, 277, 288  
 Чордара 40  
 Чоржўй 138, 217, 276, 285, 294, 306, 307  
 Чорку 255  
 Чорсу, бозор  
 Чотқол, тоғ тизма 75, 254  
 Чурнок 45  
 Чўпонота, тепалик 86, 171, 178, 186, 209, 226
- Шайхонтохур 75  
 Шанхай 183  
 Шармитон 287  
 Шарқ 13, 14, 58, 65, 123, 126, 141, 155, 173, 251, 269, 284  
 Шахрисабз (Шаҳар) 19, 58, 59, 60, 79, 99, 112, 116, 128, 184, 213, 217, 221, 230, 231, 233, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 292, 294  
 Шахрихон 274

- Швейцария 23, 25  
 Швеция 30, 31  
 Шердор, мадраса 171, 191, 192, 193  
 Шероз, туман 225  
 Шероз, шаҳар 44  
 Шикарпур 81, 138  
 Шиллизи ва Компанияси 302  
 Ширинхотун 310  
 Шом, кишлок 289  
 Шош, Тош (Чоч) 83, 181  
 Шоҳжалол, дарвоза 179  
 Шоҳизинда, масжид 171, 179, 180, 189, 190  
 Шохруд 226
- Эмба 167  
 Эрмитаж, музей 39  
 Эрон 27, 78, 80, 81, 82, 101, 111, 134, 136, 151, 181, 185, 187, 192, 284  
 Эски жўва 72  
 Эски шаҳар 7, 50, 71, 132  
 Эшонхўжа, масжид 120
- Юнон-Бақтрия 182  
 Юнонистон 10, 27, 185
- Як, бозор 99  
 Яккабоғ 277  
 Яккатут 248  
 Яксартес, дарё 27  
 Янгидарё 40, 226  
 Янгикент, Жанкент 39  
 Янгисабоҳ 220  
 Янгикешлок 208, 210  
 Янгикўрғон 177  
 Япония 23, 81  
 Ясная Поляна 9  
 Ясси 42, 46  
 Якин Шарк 70, 76, 153  
 Яғноб, беклик 216, 218  
 Яғноб, дарё 212, 213, 214, 216, 220
- Ўзбекистон 5, 8, 19, 78, 112, 126  
 Ўзбекистон ССР 310  
 Ўзбекистон ССР ФА нашриёти 216  
 Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви (ЎзР МДА) 14, 16, 19, 25  
 ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шаркшунослик институти 19, 115
- Ўзган 270  
 Ўрта Осиё Бош Статистика кўмитаси 233  
 «Ўрта Осиё жамяти» 50, 58  
 Ўратепа 61, 62, 66, 84, 114, 153, 154, 175, 188, 215, 216, 218, 219, 220, 222, 286  
 Ўрда 132  
 Ўрда, бозор 120, 132  
 Ўрта Ер, денгиз 125  
 Ўрта Осиё 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 25, 26, 28, 37, 42, 46, 49, 50, 52, 54, 55, 58, 60, 61, 64, 65, 67, 68, 71, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 82, 84, 86, 92, 93, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 114, 115, 116, 118, 119, 123, 124, 127, 129, 130, 131, 134, 135, 138, 143, 149, 151, 153, 157, 160, 161, 163, 165, 168, 169, 170, 173, 180, 181, 182, 185, 190, 200, 205, 206, 207, 213, 216, 223, 224, 223, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 241, 249, 251, 253, 255, 256, 258, 268, 269, 271, 273, 274, 278, 282, 284, 285, 289, 291, 293, 296, 308  
 Ўрта Шарк 70, 76, 153, 299  
 Ўтрор 39  
 Уш 245, 266, 267, 268  
 Уғлон, дарвоза 296
- Қайнар 278  
 Қайроққум, чўл 270  
 Қалъаи Афросиёб 181  
 Қандаҳор 203  
 Карнон, тоғ тизма 140, 212  
 Қароқчиқум 246  
 Қарши 59, 69, 79, 80, 114, 138, 168, 232, 233, 246, 276, 278, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294  
 Қарши, чўл 276  
 Қасри Орифон 308  
 Қашқадарё, вилоят 274, 286  
 Қашқадарё, дарё 212, 221, 226, 230, 231, 274, 278, 288, 290  
 Қизбиби, тоғ тизма 212  
 Қизилўрда 20, 29, 35  
 Қизилқум, чўл 20, 35, 40, 41, 223  
 Қизилсу 212  
 Қишки сарой 56, 116  
 Қозоқ, бозор 137  
 Қозоқ, дашт 22, 160, 161  
 Қозоғистон 20, 29, 44, 49, 71, 84, 166, 167, 253

- Қошлонбек 74  
Қорабоғ 288, 289  
Қорабутоқ 34  
Қорадарё 226, 227  
Қоракўл 164, 168, 226, 285, 294, 306  
Қоракўл, кўл 225  
Қоратегин 209, 212, 218, 222, 271  
Қоратепа 277  
Қоратов, тоғ тизма 38, 49, 167, 188  
Қораўзак, канал 28, 30  
Қорақалпоғистон 286  
Қорақум 216  
Қорақурум 170, 184  
Қоровул, бекат 292  
«Қорихона» 127  
Қоҳира 11  
Крим 26, 46, 49, 153, 185, 236, 295  
Курама 12, 16, 74, 143, 162, 223  
Кўйлик 74  
Кўнғирот 24, 26  
Кўкон, дарвоза 86, 248  
Кўкон, хонлик 6, 8, 10, 12, 19, 35, 37, 45, 46, 60, 61, 65, 66, 67, 76, 78, 79, 83, 84, 85, 103, 114, 123, 137, 140, 141, 149, 153, 154, 155, 156, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 170, 176, 205, 212, 213, 215, 216, 222, 226, 228, 239, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 257, 258, 260, 266, 270, 271, 275, 276, 286, 287, 298, 303  
Кўкон, шаҳар 48, 66, 96, 100, 114, 115, 120, 127, 143, 153, 176, 187, 212, 217, 245, 247, 248, 250, 254, 255, 256, 257, 260, 264, 265, 269, 270, 271, 274, 297, 302  
Кўкон, қалъа 38  
Ғарб 11, 14, 16, 18, 19, 83, 181, 183  
Ғарбий Европа 5, 23, 41, 53, 295  
Ғиждувон 143, 303  
Ғишткўприк 254  
Ғузор 212, 232, 289  
Ғулжа 8, 10, 12, 14, 19, 83

#### Этнонимлар

- Америкалик 5, 8, 9, 15, 19, 22, 280, 311  
Анди 82  
Араб 27, 35, 36, 42, 44, 45, 46, 50, 68, 70, 76, 80, 81, 83, 91, 100, 116, 123, 125, 126, 127, 128, 141, 153, 154, 171, 178, 183, 189, 238, 256, 281, 285, 298, 304  
Армани 304  
Ҳазрат, масжид 46  
Ҳайкувар 260  
Ҳамабулоқ 259  
Ҳамилтон Уоркс (Hamilton Works), завод 32  
Ҳимолай, тоғ тизма 216  
Ҳиндлар, сарой 305  
Ҳиндистон 25, 81, 83, 118, 119, 134, 136, 139, 142, 163, 169, 170, 176, 184, 185, 187, 188, 201, 257, 291, 302  
Ҳирот 168, 203  
Ҳисор 62, 69, 114, 209, 215, 218, 290  
Ҳисор, тоғ тизма 212, 215, 277, 288  
Ҳовузван 301  
Ҳо Дарвеш, Ҳодарвеш 270  
1-Истехком қалъа (Форт № 1) 20, 21, 31, 32, 37, 40, 114  
2-Истехком қалъа (Форт № 2) 20, 22, 24, 29, 34, 35  
Bukhara 9, 12  
China 141  
Grand Central Asiatic Railway Society (Катта Марказий Осиё темир йўл жамияти) 169  
Heath Cranton, нашриёт 201  
Khiva 35  
Kokand 9, 12  
Kulja 9, 12  
London 9, 12, 201  
Oxus 35  
Turkistan 9, 12  
Афғон 94, 139, 175, 188, 200, 203, 204, 271, 304  
Бошқирд 206  
Британиялик 78, 201  
Ғолланд 34, 90

- Европалик 24, 25, 28, 79, 82, 96, 115, 141, 187, 256
- Жалойир 79  
Жуз 44  
Жўжи 82
- Инглиз 9, 10, 16, 22, 28, 29, 32, 37, 45, 53, 55, 74, 78, 87, 90, 136, 139, 142, 155, 163, 176, 183, 201, 203, 257, 273, 282, 302, 305
- Испан 44, 185  
Итальян 34, 298
- Казак 10, 21, 26, 55, 87, 88, 99, 103, 172, 174, 210, 219, 222, 287
- Кенагас 79
- Лўли 81, 82
- Македон 182  
Манғит 59, 79, 143, 284, 310  
Минг 217  
Мозанг 82  
Мўғул 35, 78, 83, 115, 116, 141, 176, 177, 181, 183, 184, 191
- Наймаи 79, 83  
Немис 9, 41, 54, 185, 257
- Олчин, уруг 192  
Осиёлик 92, 134, 209, 296, 305
- Польшак 53
- Рус 5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 35, 36, 37, 38, 39, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 97, 99, 106, 114, 115, 116, 123, 124, 125, 128, 129, 132, 133, 135, 136, 141, 142, 143, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 162, 163, 164, 165, 167, 169, 171, 172, 175, 176, 177, 183, 184, 187, 188, 189, 195, 199, 200, 204, 205, 206, 209, 212, 215, 216, 218, 219, 221, 222, 223, 227, 230, 233, 236, 237, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 253, 257, 265, 275, 276, 280, 281, 282, 286, 287, 294, 297, 298, 303, 305, 307, 311
- Сарт 36, 50, 69, 70, 72, 78, 89, 101, 108, 113, 115, 139, 152
- Семит 23  
Скиф 182  
Сугдий 189
- Татар 25, 63, 67, 69, 74, 78, 96, 116, 153, 171, 246, 300, 303, 305, 306
- Тожик 50, 75, 78, 80, 81, 173, 215, 251, 271
- Турк 49, 65, 78, 185, 264, 301
- Туркий 42, 48, 54, 58, 67, 75, 78, 79, 80, 82, 83, 87, 108, 115, 116, 125, 144, 154, 160, 176, 181, 183, 206, 211, 246, 264
- Туркман 21, 26, 37, 52, 90, 100, 138, 167, 175, 291, 298, 303, 307, 309
- Уйгур 65  
Уруг 61, 67, 68, 79, 83, 128, 192, 217, 241, 275, 286
- Форсий 42, 46, 48, 58, 63, 115, 125, 144, 176, 183, 192, 194, 206, 215, 268, 281
- Француз 54, 92, 106, 169, 183, 184, 201, 257, 311
- Хитой, уруг 79  
Хитойлик 82, 83, 141, 181, 182, 183, 298  
Хунн 183
- Чигатой, лахжа 79  
Чорос 83
- Элат 42, 78, 82  
Эроний 64, 80, 102, 175, 215, 277, 303, 305
- Юз 78  
Юнон 23, 27, 182, 187, 201, 215, 302, 304  
Юэчжи 183
- Япон 137  
Яхудий 23, 25, 81, 97, 102, 139, 171, 200, 201, 202, 203, 204, 236, 267, 271, 281, 282
- Ўзбек 5, 6, 7, 19, 42, 45, 50, 54, 59, 61, 67, 78, 79, 80, 99, 128, 152, 168, 192, 215, 217, 271, 286, 288, 289, 291, 296
- Ўзбекчилик 128
- Қабила 23, 67, 78, 83, 182, 183, 286  
Қипчок 79  
Қирк, уруг 79

Қирғиз 52, 78  
Қозок 20, 21, 27, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 44,  
49, 52, 74, 78, 79, 83, 96, 97, 99, 100,  
101, 102, 127, 130, 137, 138, 166, 171,  
173, 174, 206, 277  
Кўнгирот 79  
Ғалч 215

Ҳинд 69, 78, 81, 98, 125, 130, 138, 139, 200,  
203, 211, 271, 281, 291  
Ҳинду 17, 50  
Bukharans 192  
European 141

#### Агамалар

Абзал 100  
Авантюрист 171, 205  
Авлиё 118, 120, 123, 147, 148, 149, 178,  
184, 190, 199, 267, 299, 304, 308  
Адмирал 25  
Адмиралтейство 32  
Адъютант 56, 247  
Аза 116  
Азон 119, 297, 309  
Акр, ўлчов бирлиги 74, 155, 228, 229, 230,  
233, 234, 236, 237, 244  
Алифбо 125, 139  
Аллоҳ 42, 45, 46, 87, 110, 117, 120, 122,  
123, 128, 144, 145, 146, 147, 148, 149,  
177, 180, 274  
Ал-шариф 296  
Амин 239, 273  
Аминона, йиғим, солиқ 273  
Амир 25, 45, 46, 50, 58, 59, 60, 61, 62, 63,  
65, 67, 68, 69, 79, 84, 85, 86, 116, 128,  
143, 168, 171, 175, 188, 189, 195, 201,  
203, 204, 217, 218, 219, 226, 239, 243,  
251, 276, 277, 279, 282, 284, 285, 286,  
287, 288, 289, 292, 293, 294, 295, 296,  
298, 299, 304, 305, 306, 307, 308, 310  
Амлок, амлокдор 239  
Аммиак 40  
Анбиёи изом 144  
Аннексия 207  
Антрацит 31  
Арабеска 195, 281, 299  
Араби, ипак курти 150  
Арзнома 258, 274  
Ария 106  
Арк 42, 49, 56, 86, 132, 175, 179, 182, 184,  
196, 197, 206, 209, 253, 264, 278, 289,  
290, 297, 298, 299, 302, 305, 310  
Арка 42, 56, 291, 292, 299, 309  
Артиллерия 21, 35, 86,  
Арфа 102

Аршин, ўлчов бирлиги 117, 155  
Асафетида, ўсимлик 40, 171, 173  
Астрономик, астрономия 177, 178, 186,  
192, 220  
Атторхона 136  
Афв 143, 148, 286, 306  
Афсона 39, 80, 182, 214, 215, 266, 267, 304  
«Афгон яра», «пашшаўрда» 114  
Афъюн 98  
Аъён 60, 261, 289  
Байтулмол 112  
Бал 54  
Банг 98  
Банман 228  
Баптист 184  
Баржа 20, 21, 27, 31, 32, 228  
Барк 31  
Барометрик 221  
Барон 213, 220  
Бахори 227  
Безгак 11, 264  
Бекат 27, 33, 34, 35, 39, 41, 115, 171, 173,  
174, 274, 292  
Бек 58, 60, 61, 65, 79, 128, 129, 176, 182,  
186, 189, 207, 209, 216, 217, 218, 221,  
239, 240, 247, 261, 263, 264, 265, 272,  
276, 177, 278, 279, 280, 281, 283, 284,  
285, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 307,  
309, 310  
Беклик 61, 83, 188, 209, 216, 217, 219, 220,  
222, 232, 239, 261, 284, 285, 286, 310  
Бердан, сойли милтик 245, 254  
Бий 67, 128, 192, 291, 300  
Бийлар, суд 127  
Билдирги 14, 16, 25, 50, 87  
Бильярд 54  
Биография 11, 141  
Биолог 216  
Бодотча 68

- Бож 130, 156, 157, 159, 160, 161, 168, 249, 251, 275, 293, 303  
Божхона 160, 162, 164, 171, 249, 250  
Болохона 90, 92, 297  
Большевик 72  
Борона (сихмола) 229  
Ботаник 141  
Ботаника 64, 151,  
Ботмон, ўлчов бирлиги 117, 153, 154, 224, 230, 234  
Бутхона (Будда) 53, 83  
Бушель, ўлчов бирлиги 230, 231, 232, 274  
Бюджет 15  
Бўза 88, 97  
Бўйра 100, 137
- Вабо 89, 114, 205  
Важд (экстаз) 122  
Вазир 27, 65, 181, 192, 195, 250, 251, 267, 275, 307  
Вайда, ўсимлик 136  
Вали 104  
Валиаҳд 289, 290, 310  
Валинеъм, вали ан-ни'ами, вали ан-ни'ам (валинеъмат) 285  
Ваколатхона 10  
Васият 112, 238  
Васиятнома 240  
Вассал 61, 252  
Ватан уруши (1812) 23  
Вақф 112, 125, 126, 237, 238, 240,  
Ваҳҳобий, ваҳҳобийлик 118  
Вебстер, луғат 9  
Верст, ўлчов бирлиги 28, 39, 173  
Вилоят 14, 18, 20, 24, 29, 49, 54, 62, 75, 76, 82, 83, 86, 112, 157, 160, 163, 172, 182, 185, 203, 232, 233, 241, 264, 268, 271, 274, 283, 284, 285, 286, 310  
Вино 22, 53, 54, 61, 97, 236  
Винт 31, 32  
Виски 88  
Вице-адмирал 25
- Газ, ўлчов бирлиги 155  
Газета 11, 15, 16, 17, 35, 54, 172, 231  
Галлон, ўлчов бирлиги 45  
Гандимиён, шартнома 24  
Гап, маърака 116  
Гарнизон 21, 24, 34, 51, 84, 85, 247
- Гвардия 78  
Гектар, ўлчов бирлиги 74, 229  
Генеалогик 217  
Генерал 16, 17, 22, 26, 30, 31, 35, 36, 37, 50, 55, 57, 58, 63, 75, 84, 85, 86, 87, 124, 131, 152, 167, 169, 175, 179, 188, 189, 199, 204, 206, 209, 210, 213, 219, 220, 221, 235, 249, 251, 258, 261, 277, 278, 280, 281, 287, 290, 293, 300, 306  
Генерал-губернатор 14, 18, 22, 24, 25, 26, 29, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 132, 169, 171, 187, 204, 206, 249, 250, 258, 309  
Генерал-лейтенант 49, 213, 220  
Генерал-майор 16, 49, 86, 169, 219  
Геодезик, геодезия (рекогносцировка) 220, 228  
Географ 13, 27, 28, 39, 65, 141, 176, 182, 216, 267  
Географик 5, 18, 27, 28, 170, 176, 185, 216  
География 6, 13, 15, 27, 28, 216, 224, 253  
Гидравлика 228  
Гилвага 140  
Глаубер, туз 41  
Готик 42, 309  
Граника, жанг 182  
Губернатор 49, 57, 75, 87, 88, 179  
Гузар 200  
Гуноҳ 113, 145, 148  
Гўянда 115
- Даба, мато 164, 165  
Даллол 158, 275  
Даосизм 183  
Дара 173, 176, 177, 212, 213, 214, 218, 219, 220, 221, 268, 270, 271  
Дарвешона 274  
Дахма 44, 197, 308  
Даҳа 72, 75, 76, 97, 200, 201, 206  
Дахрий 72  
Девона, дарвеш, қаландар 110, 119, 121, 171, 191, 200, 269, 270, 274, 287  
Девон 27, 251, 283  
Девонбеги 27, 76, 192, 281, 289, 309, 310  
Девонхона 54, 152, 251, 283  
Дергезлик, чўянгарлик 131  
«Денгиз ороли», пахта нави 235  
Десятина, ўлчов бирлиги 244  
Дивизия 21, 24  
Дипломат 5, 6, 8, 11, 14, 15, 16, 19, 28, 78, 169, 182, 185, 201



- Дипломатик 6, 9, 10, 11, 12, 18, 78, 245, 250, 300  
 Дипломатия 10, 276  
 Диссертация 5, 19  
 Довон 165, 167, 215, 219, 220, 221, 277, 284  
 Додхоҳ 58, 67, 218, 251, 286  
 Доктор, фан 5, 7, 8, 9, 141, 201  
 Доля, улчов бирлиги 156  
 Доцент 5, 19  
 Ду-ним-сир, улчов бирлиги 154  
 Дуюм, улчов бирлиги 90, 91, 135, 142, 155, 194, 195, 228, 234, 235
- Епархия 183  
 Епископ (архиерей) 183
- Ёй (дўга) 101  
 Ём, ёмхона 115
- Жавдар 53, 230  
 Жазман 111  
 Жаллоб 82  
 Жаллод 68, 69  
 Жамғарма, архив 14, 16, 25, 115, 250  
 Жамғарма, савдо 303  
 Жаноза 116  
 Жарчи 67  
 Жахрия, тарикат 42, 82, 120, 180  
 Жезгар 131  
 Жиноят 127, 129, 205, 306  
 Жиноятчи 298, 299, 306  
 Жиноятчилик 76  
 Жин 107  
 Жин, машина 235  
 Жойнамоз 119  
 Жонглёр (кўзбойлогич) 283  
 Жул 91  
 Журнал 5, 9, 15, 19, 183  
 Журналист 17  
 Журналистика 9
- Зарбхона 112, 254  
 Закот, солиқ 156, 157, 160, 161, 240, 243, 249, 258, 272, 273, 275  
 Закотчи 293  
 Замбарак (тўп) 20, 84, 85, 86, 87, 131, 219, 281, 293, 298  
 Занжи 104  
 Заргар 131, 254  
 Заргарлик 98, 133, 303
- Зархарити 239  
 Земский, солиқ 76, 243, 244  
 Зиёрат 42, 64, 199, 200, 267, 308  
 Зиёратгоҳ 126, 190  
 Зиёратчи 45, 46, 105, 268, 299, 308  
 Зикр 89, 122  
 Зиндон 217, 298  
 Зобит 21, 23, 37, 38, 56, 57, 76, 106, 169, 201, 207, 210, 219, 222, 245, 251, 252, 257, 299, 307, 311  
 Золотник, улчов бирлиги 156  
 Зоографик минтақа 216  
 Зоҳид 120  
 Зулук 82, 146, 272, 274
- Ибодатхона 139, 184, 202  
 Иерархия 57, 251, 252  
 Ижара 126, 154, 238, 240, 244, 251, 256  
 Ижарадор 240  
 Ижарачи 239  
 Ижма-у-уммат 117  
 Илоҳиётчи 122, 146  
 Илтимоснома 152, 258  
 Имомат 118  
 Император 83, 87, 170, 182, 184, 191, 280, 300, 301, 309  
 Империя 12, 14, 15, 16, 17, 18, 65, 86, 181, 213  
 Импорт 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 234, 235, 256, 257, 273, 302, 303  
 Индиго 136  
 Индифферентизм 123  
 Инжил 34, 113, 266  
 Инфузория 113  
 Инструментал 221  
 Ислом, дин 42, 46, 70, 80, 82, 87, 88, 89, 117, 118, 119, 126, 127, 128, 129, 146, 156, 178, 183, 185, 187, 189, 240, 300  
 Ислохот 11, 238  
 Ислохотчи 235  
 Исмоилий, диний оқим 110  
 Иқто (суюрғол) 284  
 Ичкари, ховли 90
- Йиғоч, улчов бирлиги 267, 269, 283
- Кавалерия 194  
 Казна (ғазна) 1166  
 Камин 252

- Камонгоҳ, камон 101, 102  
 Кана, канахона 298  
 Капитан 23, 24, 25, 26, 30, 37, 86, 201, 206, 223, 251  
 Карвон 37, 40, 42, 69, 81, 157, 160, 166, 167, 168, 205, 277  
 Карвонсарой 46, 130, 131, 138, 139, 174, 200, 254, 264, 275, 292, 302, 309  
 Карта 19, 21, 28, 221, 223  
 Картографик 5, 19, 28  
 Каста 139  
 «Катга Ўйин» («Big Game») 201  
 Каффорат 113  
 Кафсан, кансан, гулов 241  
 Кенгавр 215  
 Киранда 115  
 Кобули, мол 302  
 Комендант 22, 23, 24, 26, 75, 253  
 Комиссия 227, 235  
 Коммуникация 215  
 Конгресс 58  
 Консул 9, 10, 11, 17  
 Конференция 18, 19, 21  
 Концерт 54  
 Коньяк 236  
 Копейк, пул бирлиги 31, 32, 54, 55, 76, 116, 124, 150, 151, 152, 155, 156, 164, 167, 216, 242, 243, 244, 256  
 Косиб 130, 137  
 Котиб 10, 11, 76, 126, 239, 249, 251, 290, 306  
 Кофир 108  
 Кохин 139  
 Крахмал 256  
 Кредитор 16  
 Кулол 140  
 Кулолчилик 39, 130, 140  
 Кумушгар 130  
 Кундош 113  
 Куфий, ёзув 44, 190, 199, 304  
 Куктош 171, 195, 197  
 Кунчи 137  
 Купкари 105, 207  
 Курагон 46, 177  
 Кутармачи 82  
 Кучир 33  
 Кучманчи 23, 42, 67, 78, 80, 82, 83, 89, 127, 137, 183, 226, 271, 275, 286, 288  
 Лавҳ 191, 194, 195, 199  
 Лалми, ер 225, 231, 232  
 Лапис лазули 141, 195, 201  
 Лашкар 65, 85, 86, 175, 177, 181, 188, 189  
 Лашкарбоши 141, 239  
 Лаъин (шайтон) 144, 145  
 Лейтенант 29, 30, 87, 251, 252  
 Лилия (лолагулли), ўсимлик 256  
 Литр 45  
 Лось 100  
 Лотерея 55  
 Мавлавия, тарикат 122  
 Мавкуфот 237, 238  
 Маданият 6, 14, 39, 152, 182, 219  
 Мадраса 72, 73, 89, 105, 124, 125, 126, 127, 171, 177, 186, 190, 191, 192, 194, 197, 199, 254, 255, 264, 283, 290, 291, 293, 297, 300, 301, 310  
 Мазҳаб 89, 118, 185  
 Майор 86  
 Мамлук 46  
 Манба 5, 7, 8, 13, 17, 70, 78, 129, 300  
 Манбашунослик 13, 19  
 Мансаб, мансабдор 25, 55, 57, 58, 60, 67, 228, 241, 249, 250, 251, 252, 274, 279, 280, 281, 293  
 Маркитант 221  
 Маснавий 127  
 Математика 192  
 Масжид 42, 44, 45, 46, 71, 72, 76, 89, 110, 111, 116, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 126, 179, 180, 185, 186, 190, 191, 194, 195, 197, 199, 200, 238, 247, 254, 255, 268, 273, 274, 277, 280, 282, 283, 289, 291, 295, 296, 287, 298, 299, 300, 301, 308, 309, 310  
 Матруке 237  
 Мақбара 42, 44, 46, 48, 126, 191, 283  
 Мақом, мартаба 69, 117, 194, 239, 251, 263, 285, 291  
 Мақосим, солиқ 242  
 Мачта 30, 31  
 Магн (марганец) 141  
 Маъмур 12, 14, 15, 55, 71, 74, 241, 242, 306  
 Маъмурият 12, 15, 16, 17, 124, 157, 171, 200, 205, 206, 233, 241, 242, 275  
 Маҳалла 75, 264, 274  
 Маҳр 108  
 Маҳрам, мансаб 274

- Меват 238  
 Медаль 64, 182  
 Меридиан 212  
 Мерос, меросий 8, 71, 112, 118, 217, 238, 240, 275  
 Меросхур 83, 88, 240  
 Метрополис 296  
 Меъмор 299  
 Меъморий, меъморлик (меъморчилик) 6, 44, 104, 190, 192, 195, 197, 297, 299, 300, 301  
 Мехроб 139, 269,  
 Мехтар 27, 245, 249, 250, 251, 252, 258, 259, 275  
 Мизож 115  
 Мил, ўлчов бирлиги 29, 38, 39, 45, 48, 56, 72, 74, 75, 82, 84, 85, 86, 104, 155, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 185, 207, 208, 213, 214, 223, 225, 226, 246, 247, 248, 259, 260, 261, 266, 268, 269, 270, 277, 278, 280, 288, 289, 291, 292, 308, 309, 310  
 Милодий 172, 177, 181, 253, 304  
 Мингбоши 65, 251, 281  
 Минерал 41, 98, 115, 141, 271  
 Мир 195  
 Мирза 249, 250, 251, 263, 281, 297, 304  
 Мирзабоши 251, 293  
 Мирзахона 251  
 Миря 237, 238  
 Мироб 228, 239, 241  
 Миробона, солик 228  
 Мирохур 251, 287  
 Миршаб 67, 76, 105, 269, 280, 281, 283, 301  
 Миршаббоши 75  
 Мискара 130, 133  
 Миссия 10, 16, 139, 183, 187, 300, 309  
 Миссионер 52, 124, 178, 201  
 Мисқол, ўлчов бирлиги 153  
 Мозор 126, 127, 179, 199, 267, 268, 308, 309  
 Моликя, мазхаб 118  
 Монах 83, 141  
 Монарх 55  
 Мотам 89, 116  
 Муаззин 119  
 Мудазир 241  
 Мударрис 87, 126, 197  
 Музей 299  
 Музораъа 238  
 Мулки ушр 238, 239  
 Мулки хирож 238, 239  
 Мулла 62, 85, 87, 94, 105, 110, 116, 126, 127, 128, 190, 191, 199, 255, 263, 294  
 Мунажжим 63  
 Мундштук 98  
 Мурид 110, 119, 123  
 Муршид 110, 123, 200  
 Мусика 101, 102, 106  
 Мускат 13  
 Муслин 142, 282  
 Мустамлака 5, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 80, 81, 83, 99, 149, 163, 170, 222, 223, 233, 237  
 Муслмон 6, 12, 16, 19, 20, 27, 42, 44, 53, 61, 64, 82, 87, 88, 89, 93, 98, 101, 102, 104, 106, 108, 111, 112, 113, 117, 118, 119, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 135, 139, 143, 154, 156, 157, 185, 189, 191, 201, 203, 206, 237, 238, 241, 246, 258, 277, 296, 300, 305  
 Мутаассиб 199, 200  
 Мутавалли 126  
 Мутафаккир 117  
 Муфти 46, 126  
 Мухтасиб 88  
 Мушрик 45  
 Мухаддис 117, 146  
 Мухандис 21, 75, 169, 170, 173, 175, 187, 228, 299, 309  
 Мухаррир 195  
 Мухр 68, 110, 250, 263  
 Мумин 45, 147  
 Намоз 44, 68, 93, 94, 118, 119, 124, 130, 147, 197, 200, 296, 297, 299, 309  
 Намозхон 98, 119, 124, 130  
 Насроний 92  
 Настаълик, ёзув 115  
 Натура 238  
 Накл 197  
 Накшбандия, тариқат 120, 199, 308  
 Несториан 181  
 Нефрит 98, 194  
 Нефть 271  
 Нил 102, 131  
 Ноғора 68, 102, 195, 281  
 Ноиб 251, 252  
 Оби, аби, ер 225  
 Олчин, ўлчов бирлиги 155

- Опера, оперетта 106  
 Оркестр 52, 106  
 Оталиқ 245, 251, 252, 253  
 Ош, маърака 116  
 Оят 45, 62, 147, 185  
 Охра 141  
 Оқсоқол 46, 67, 75, 85, 86, 189, 208, 209, 210, 239  
 Оқсуяк 62, 70, 94, 263
- Пайса 153  
 Парад 74  
 Паспорт 201, 263  
 Пасха 23  
 Пахлавий, ёзув 304  
 Паштет 22  
 Пенс, пул бирлиги 31, 155, 166, 216, 234, 244, 258, 272, 273, 274, 275  
 Пенсия 57, 60, 62, 169, 204  
 Пергамент 199  
 Пилястра 195  
 Пир 110, 123, 195, 199, 200  
 Плато (тоғ) 270  
 Полиция 67, 269  
 Подполковник 219, 220  
 Подшо 55, 87, 88, 116, 155, 177, 182, 184, 195, 251, 266, 267, 304  
 Подшоҳзода 197  
 Полковник 22, 39, 49, 75, 167, 201, 224, 251, 253, 258, 293, 297  
 Понсад, понсадбоши 251  
 Понтон 32  
 Порох 56, 87, 108  
 Портер 53  
 Почта 22, 54, 167  
 Почта, бекат 40, 42, 82, 174, 175, 179  
 Почта, йўл 39, 166  
 Причал 27  
 Проба 156  
 Профессор 7, 12, 13  
 Пуд, ўлчов бирлиги 31, 32, 153, 160, 165, 166, 167, 168, 224
- Раввин 202  
 Разведка, разведкачи 84, 201  
 Раис 88, 112, 123, 124, 128, 154, 288  
 Рамазон 113, 119, 124, 291  
 Расадхона 177, 178, 186  
 Раҳнамо 46, 104, 110, 119, 123, 128, 199, 200, 274
- Рекогносцировка 175, 213, 232  
 Республика даври 172  
 Решта (гвинея курти) 113  
 Ривоят 6, 144, 146, 173, 176, 178, 189, 191, 199, 212, 225, 226, 264  
 Рицарь 185  
 «Рожерс қонуни» 11  
 Роман 9, 10  
 Роҳиб 183, 304  
 Рубль, пул бирлиги 15, 30, 31, 32, 33, 54, 60, 62, 74, 76, 151, 152, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 200, 204, 223, 224, 234, 242, 243, 244, 300  
 Рупия, пул бирлиги 168  
 Рухоний 16, 183, 202, 279  
 Рўза 23, 113, 118
- Сайёҳ 5, 6, 8, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 22, 25, 28, 82, 83, 171, 173, 174, 182, 183, 185, 187, 201, 216  
 Саййид 70  
 Салжукийлар, сулола 65, 252  
 Салла 50, 66, 93, 94, 95, 120, 142, 209, 249, 261, 282, 293, 302, 309  
 Салют 56, 281  
 Самғи, қоғоз 256  
 Санам, бут 53  
 Сангтарош 283  
 Сандак 150  
 Сапфир 141  
 Сардоба 173, 174, 290, 292  
 Саркор 76, 241, 242, 268, 272, 275, 288, 289  
 Сармоя 152, 157, 160, 258  
 Сарт, касаллик 114  
 Сафар, ой 88  
 Сахтиён (шагрень) 133, 137  
 Сағана 179, 190, 192, 269  
 Саҳиҳ 117  
 Саҳоба 189  
 Сенатор 11  
 Сиёсий агентлик 60  
 Симоб 69  
 Синагога 202, 203  
 Сланец 40  
 Собор 42  
 Солик 70, 76, 78, 117, 130, 156, 157, 207, 216, 228, 229, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 272, 273, 274, 275, 287, 303

- Сошнома 82, 218, 226  
 Соғих, ўлчов бирлиги 244  
 Соғия 21, 219  
 Софора (*Sophora Japonica*) 137  
 Соҳибкирон 195  
 Стадий (стадия), ўлчов бирлиги 182  
 Статистика 6, 54, 130, 159, 160, 161, 162, 170, 224, 232, 233  
 Ствол 134  
 Субтропик 113  
 Сувлук 100  
 Суд 89, 112, 127, 128, 129, 225  
 Судлов 16, 71,  
 Судхўрлик 138, 139  
 Судья 112, 128  
 Сулук 120, 200  
 Султон 44, 46, 117, 177, 252  
 Султонлик 65  
 Сулҳ 24, 188, 189, 205, 217, 285, 286  
 Сунна 177  
 Сунний, мазҳаб 46, 117, 118, 119, 184, 185  
 Сура 45, 110, 117, 123, 125, 127, 147, 190, 195, 254  
 Суръат, пахта нави 235  
 Суфий, суфийлик 42, 46, 104, 110, 123  
 Сўфи 119, 273
- Табиатшунос 187, 216  
 Табиб 78, 114, 115  
 Талаба 45, 72, 124, 192, 197, 290, 300  
 Талок 113  
 Тан, сулола 83  
 Тангри 122  
 Таноб, ўлчов бирлиги 76, 142, 155, 229, 230, 234, 240, 241, 242, 251, 273, 275  
 Тарантас 245  
 Таржимон 5, 6, 7, 34, 63, 69, 75, 83, 171, 172, 263, 279, 281, 293  
 Тарих 5, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 27, 28, 39, 42, 44, 50, 54, 58, 65, 78, 82, 84, 92, 96, 106, 116, 120, 126, 130, 141, 157, 171, 176, 181, 182, 187, 238, 267, 269, 274, 276, 297, 304, 310  
 Тарихчи 5, 6, 27, 42, 65, 78, 181, 183, 184, 189, 253  
 Тарихшунослик 7, 8, 17, 19  
 Тарикат 42, 89, 104, 120, 122, 123, 199, 308  
 Тасаввуф 42, 104, 120, 122, 199, 200
- Тахт 45, 59, 60, 61, 62, 138, 186, 188, 195, 197, 203, 219, 255, 265, 266, 267, 275, 283, 284, 285, 289, 290, 304  
 Ташки (зохирий) 118  
 Ташкари, ҳовли 90  
 Такводор 53, 94, 104, 179, 199, 203  
 Таҳорат 90, 91, 92, 93, 119, 124, 147, 300  
 Твид, газмол 261  
 Тегарчик 100  
 Текжой 273  
 Телескоп 263, 298  
 Темурийлар, сулола 195, 197, 304  
 Теримой 227  
 Тиббиёт, тиб 66, 78, 113  
 Тижорат 10, 20, 22, 33, 130, 138, 157, 161, 172, 236, 245, 249, 257, 258, 276, 296, 303  
 Тижоратчи 51, 138, 303  
 Тилла 38, 46, 65, 66, 91, 100, 139, 142, 155, 156, 168, 194, 256, 257, 258, 261, 266, 274, 275, 279  
 Тилмоч 171, 246, 277  
 Тим 200, 254, 302,  
 Тобут 116  
 Товон, тўлов 216  
 Тонна, ўлчов бирлиги 31, 32, 33, 229  
 Топограф 219, 297  
 Топографик, топография 213, 220  
 Тош, ўлчов бирлиги 155  
 Тошбосма 119, 129  
 Тош-тарози, солик 76, 88  
 Транзит 158, 159, 162, 168  
 Тропик 28, 113,  
 Тужжор 135  
 Туман 37, 58, 74, 80, 81, 144, 173, 178, 205, 216, 218, 221, 222, 225, 226, 227, 231, 232, 233, 238, 239, 241, 243, 271, 272, 274, 310  
 Тумор 95, 100, 133  
 Тўксабо 251, 293, 294, 305, 306, 307, 308, 311
- Увулдирик (икра) 214  
 Удел 284  
 Уезд 14, 16, 23, 75, 106, 157, 160, 161, 162, 164, 213, 223, 227, 232, 233, 241, 243  
 Унвон 46, 67, 110, 195, 251, 281, 285, 286  
 Унтер-офицер 187  
 Унция 153

- Урф-одаг 14, 23, 57, 88, 105, 106, 147, 148, 259  
 Урчук (дук) 141  
 Усмон Куръони 44, 171, 199  
 Усмонли турклар, сулола 65
- Ф**  
 Файласуф 64, 83,  
 Фалсафа, фалсафий 14, 42, 63, 122, 183  
 Фаренгейт, ҳарорат ўлчов бирлиги 280  
 Фаришта 145, 146  
 Фармон 68, 251  
 Фарсанг, фарсах, ўлчов бирлиги 155, 283  
 Фартинг 273  
 Фауна 216  
 Факих 112, 129, 146, 239  
 Флора 216  
 Флот, флотилия 30, 32  
 «Форсий», китоб 125  
 Франк, пул бирлиги 169  
 Фунт стерлинг, пул бирлиги 31, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 170, 216, 232, 237, 256, 257, 274, 275, 279, 310  
 Фунт, ўлчов бирлиги 87, 149, 153, 154, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 168, 216, 229, 230, 231, 234, 242, 258, 273  
 Фут, ўлчов бирлиги 32, 33, 41, 42, 44, 72, 90, 101, 102, 151, 155, 173, 174, 175, 176, 177, 192, 194, 195, 212, 213, 214, 215, 220, 221, 228, 234, 235, 270, 277, 289, 299, 308  
 Фукаро 15, 30, 70, 71, 112, 117, 127, 172, 251, 310
- Х**  
 Хазина 112, 199, 239, 240, 275, 298, 304, 306  
 Хазинабон, хазиначи 147, 241, 290  
 Халифа 112, 117, 118, 129, 177, 199  
 Халфа 123  
 Хандак 21, 175, 246, 264  
 Хатна 89, 106, 107, 108  
 Хаттотлик 44  
 Хирож, солиқ 76, 239, 240, 241, 251, 273, 274  
 Хитойшунос 141  
 Хонақо 182, 200  
 Хонзода 245, 252, 265, 266  
 Хокон 177  
 Христиан, дин 23, 123, 157, 183, 184, 258  
 Христианлик 23, 181, 182  
 Художўй 127, 146, 308
- Ху**  
 Хулагулар, сулола 141  
 Хуфия, тариқат 120  
 Хўжа 70, 71, 108
- Ц**  
 Цельсий, ҳарорат ўлчов бирлиги 280  
 Цивилизация 13, 23, 225, 276  
 Цин, сулола 83
- Ч**  
 Чакмон 249, 261, 280, 309  
 Чакса, ўлчов бирлиги 153  
 Чака, пул бирлиги 155, 156, 225, 272, 273  
 Черков 50, 52, 53, 183  
 Чилим 98  
 Чилманда 102  
 Чилпуш 94  
 Чим, девор 278  
 Чиштия, тариқат 120  
 Чодра 95, 109, 203  
 Чопар 24, 26, 36, 115, 204, 220, 246, 252, 268, 278, 279, 280  
 Чорак, ўлчов бирлиги 153, 154, 230, 274, 275  
 Чорсу 200  
 Чоршибоши 275
- Ш**  
 Шаввол, ой 46  
 Шайбонийлар, сулола 44, 45, 78  
 Шайтон 144, 145, 146  
 Шайх 42, 46, 104, 125, 195, 200, 308  
 Шайхулислом 46  
 Шарнат 67, 87, 88, 108, 112, 113, 119, 125, 127, 128, 129, 153, 238, 240  
 Шарқшунос 39, 187, 297  
 Шахмат 99  
 Шахзода 91, 183, 188, 204, 239, 252  
 Шиа, мазҳаб 46, 102, 118, 119  
 Шиллинг, пул бирлиги 53, 66, 166, 216, 234, 237, 243, 244, 258, 274, 275  
 Ширкат 302, 303  
 Ширчай 97  
 Шофезийя, мазҳаб 118  
 Штандарт 194, 195  
 Штат 9, 50, 236
- Э**  
 Экспедиция 20, 23, 24, 26, 30, 36, 39, 40, 55, 78, 135, 167, 187, 207, 213, 216, 219, 220, 221, 241, 245, 264, 286, 287  
 Экспорт 159, 1160, 161, 162, 163, 164, 165, 232, 233, 257, 258, 271, 273  
 Элчи 8, 14, 26, 27, 28, 71, 141, 142, 184, 185, 187, 215, 297, 300, 301, 306

- Эпихона 161  
Эпидемия 64  
Эшик 299  
Эстами 194  
Этикет 56, 57  
Этимология 181  
Этнология 54, 78  
Эшик оғабоши 65  
Эшон 110, 122, 123, 200, 268
- Юзбоши** 246, 251, 281  
**Юнон-Бактрия, сулола** 171, 182, 304
- Ярд** 142, 175, 176, 214,  
**Ярмарка** 69, 74, 130, 132, 157, 158, 159, 310  
**Ясовул** 27  
**Ясавия, тариқат** 42, 122  
**Яшма, рангдор тош** 194
- Ўрда** 132, 252, 253, 260  
**Ўлпон** 218  
**Ўнсир, ўлчов бирлиги** 154  
**Ўтрок** 23, 78, 89, 127, 128, 271
- Қадамжо** 139, 180, 276, 308  
**Қаландархона** 200  
**Қалин** 232  
**Қароқчи** 246, 309  
**Қарта** 65, 99, 211  
**Қасаба** 148, 264, 267, 268, 269  
**Қибла** 93, 119, 120, 122, 194  
**Қиёс** 117, 128  
**Қимиз** 97, 105  
**Қимор** 88, 99  
**Қирол** 28, 184, 185  
**Қисса** 10  
**Кодирия, тариқат** 120  
**Қози** 70, 71, 89, 95, 104, 112, 113, 124, 125, 126, 127, 128, 129  
**Қозикалон** 127, 128, 189  
**Қозикдевор** 50  
**Қори** 123, 125, 127  
**Қори, ўлчов бирлиги** 155  
**Қоровулбеги** 251  
**Қрим уруши** 49  
**Қул, қулик, қулчилик** 110, 111, 194, 261, 284, 291, 305  
**Қулфуруш** 298  
**Қурбон, хайит** 124, 291
- Қуръон** 44, 45, 91, 97, 110, 117, 119, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 144, 147, 172, 185, 189, 190, 191, 195, 199, 200, 254, 266, 291  
**Қушбеги** 27, 84, 251, 284, 293, 297, 298, 299, 305, 306, 307, 308  
**Қушхона** 251  
**Қўзғолон** 203, 222, 272, 275,  
**Қўлезма** 39, 58, 115, 129, 199  
**Қўмондон** 46, 49, 62, 65, 85, 175, 176, 182, 205, 233, 251  
**Қўрбоши** 67, 269, 277, 279, 280  
**Қўрғон** 35, 185, 253, 264, 267, 297  
**Қўшин** 15, 16, 29, 33, 35, 37, 49, 65, 84, 85, 86, 112, 142, 143, 175, 176, 177, 188, 203, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 230, 232, 239, 251, 253, 257, 285, 286, 292, 294  
**Қўш, ўлчов бирлиги** 229, 243  
**Қўш пули** 229, 243  
**Қўқон, танга** 155
- Ғазна** 56, 112, 116, 239, 243, 244  
**Ғазначи** 9, 116  
**Ғайри саҳиҳ** 117  
**Ғайридин** 48, 11, 156, 189, 238, 240, 261, 304  
**Ғалвир, ўлчов бирлиги** 154  
**Ғар** 242
- Ҳаворий** 42  
**Ҳадис** 117  
**Ҳазрат** 46, 48, 276, 308  
**Ҳанафия, мазҳаб** 118  
**Ҳанбалия, мазҳаб** 118  
**Ҳарам** 287  
**Ҳировул** 292  
**Ҳоким** 35, 59, 63, 65, 72, 74, 75, 83, 85, 106, 132, 179, 195, 206, 207, 211, 275, 284, 285, 291  
**Ҳофиз** 123, 125, 171, 180  
**Ҳужра** 174, 192, 197, 200, 267, 290, 300, 303  
**Ҳури холис** 239  
**Ҳуқуқ** 9, 62, 89, 112, 113, 118, 125, 126, 127, 128, 178, 200, 217, 225, 237, 239, 240, 244, 246, 251, 273  
**Ҳуқуқий** 124, 172, 238, 239, 240  
**Ҳуқуқшунос** 9

Ўзбекистон Республикаси  
 Қўраш қўмитаси  
 Тошкент, 2019 йил

ЎЗБЕКИСТОН  
 910 000 000  
 ISBN 978-99-53-00-000-0  
 2019 йил

### МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	5
Ю. Скайлер ва унинг «Туркистон» асари хақида.....	8
Сирдарё.....	20
Тошкент.....	50
Тошкентда мусулмон хаёти.....	89
Бозорлар ва савдо.....	130
Самарқанд.....	171
Зарафшон водийси.....	207
Кўкоп.....	245
Бухоро.....	276
Кўрсаткичлар.....	312

Ўзбекистон Республикаси  
 Қўраш қўмитаси  
 Тошкент, 2019 йил

Ўзбекистон Республикаси  
 Қўраш қўмитаси  
 Тошкент, 2019 йил



**Скайлер, Южин.**

С 63

Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Фулжага саёҳат қайдлари [Матн] Ю. Скайлер. Тарж. З.А. Саидбобоев. – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2019. – 336 б.

ISBN 978-9943-25-687-3

**УЎК 94(575.1)**

**910.4(5-191.2)**

**КБК 63.5(54)**

**26.89 (54)**

*Илмий-оммабоп нашр*

**ЮЖИН СКАЙЛЕР**

**ТУРКИСТОН:  
Россия Туркистони, Қўқон,  
Бухоро ва Фулжага  
саёҳат қайдлари**

Таржимон З.А. Саидбобоев

Мухаррир *Б. Худобёрова*  
Бадий мухаррир *Д. Мулла-Ахунов*  
Техник мухаррир *Б. Каримов*  
Кичик мухаррир *М. Салимова*  
Мусаххих *М. Ишанхонова*  
Компьютерда тайёрловчи *Ф. Хасанова*

Нашриёт лицензияси АІ№ 158, 14.08.2009.

Босишга 2019 йил 12 февралда рухсат этилди.

Офсет қоғози. Бичими 60×90<sup>1</sup>/<sub>16</sub>.

Virtec Peterburg Uz гарнитурасида офсет усулида босилди.

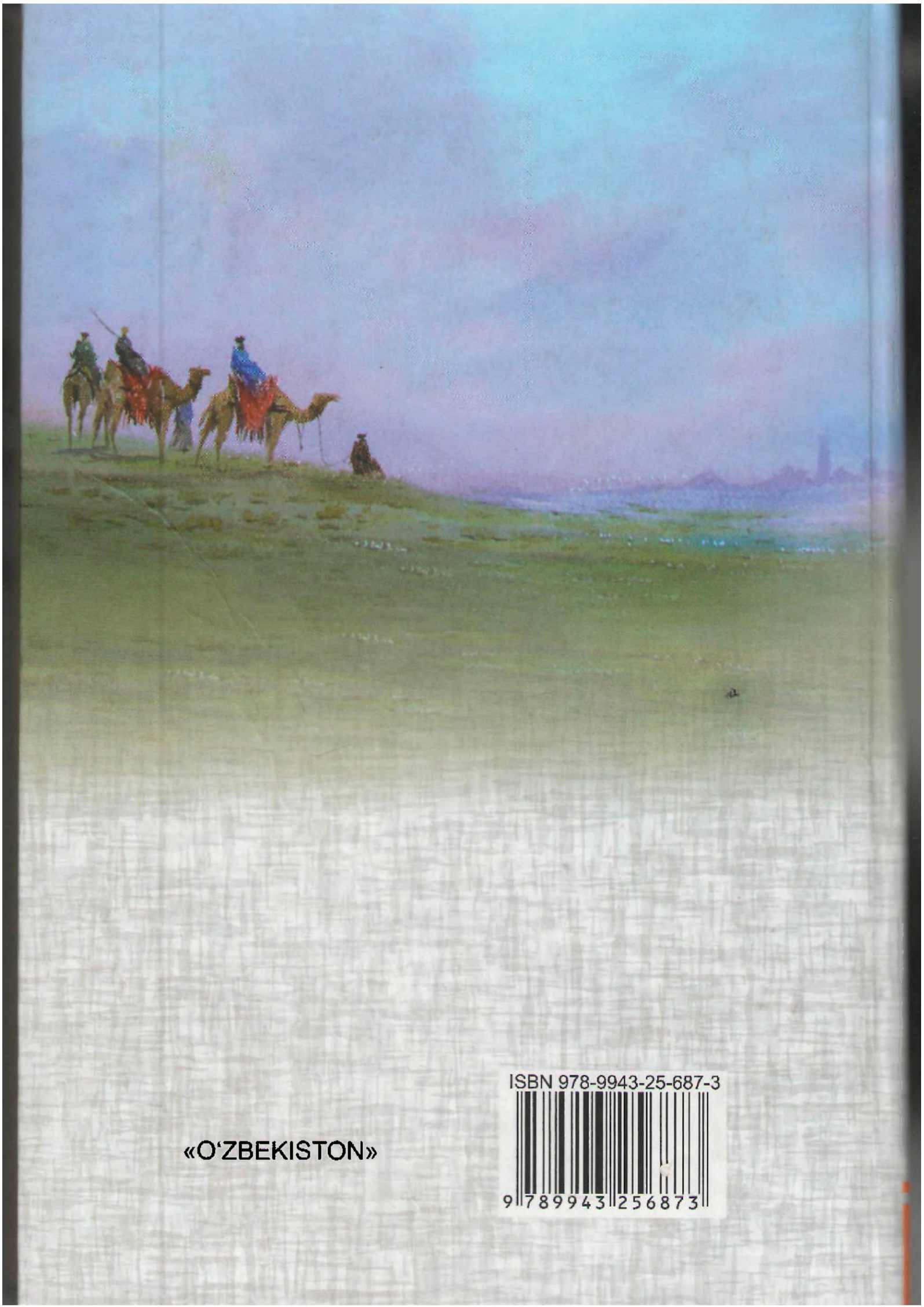
Шартли босма табоғи 21,0. Нашр табоғи 17,26.

Адади 3000 нусха. Буюртма № 18-628.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги  
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигининг  
«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.  
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

e-mail: [uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz](mailto:uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz)

[www.iptd-uzbekistan.uz](http://www.iptd-uzbekistan.uz)



«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-25-687-3



9 789943 256873